احوال و اشعار

ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی

تألیف

سعید نفیسی

مجلد سوم

شامل گفتار نویسندگان گذشته در بارهٔ رودکی - اشعار رودکی - ضمایم و تعلیقات (تحقیق در بارهٔ ۵۴ تن از شاعران سدهٔ سوم و چهارم ایران) - فهرست نامهای کسان - فهرست نامهای جاها - فهرست نامهای کتابها - فهرست لغات مهجور.

تهران

۱۳۱۹

شرکت کتابفروشی ادب

چاپخانهٔ شرکت طبع کتاب

احوال و اشعار

ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی

تألیف

سعید نفیسی

مجلد سوم

شامل گفتار نویسندگان گذشته در بارهٔ رودکی - اشعار رودکی - ضمایم و تعلیقات (تحقیق در بارهٔ ۵۳ تن از شاعران سدهٔ سوم و چهارم ایران) - فهرست نامهای کسان - فهرست نامهای جاها - فهرست نامهای کتابها - فهرست لغات مهجور .

تهران

۱۳۱۹

شرکت کتابفروشی ادب

چاپخانهٔ شرکت طبع کتاب

مجلد نخستین ودومین این کتاب نه سال پیش ازین در ۱۳۱۰ انتشار یافت. در همان زمان این مجلد سوم هم برای چاپ آماده بود. ناشر آن دو مجلد نخست در چاپ کردن بازماندهٔ این کتاب دشواری‌هائی پیش می‌آورد که خار راه شد. شرکت کتابفروشی ادب خواستار شد که این مجلد سوم را انتشار دهد، از صرف وقت وسرمایه در راه این کتاب و حتی از پذیرفتن زیاده رویهای من در متن و حواشی و ملحقات و فهرست ها بهیچ وجه نیاندیشید و جای آن دارد که از شرکای با همت این شرکت سپاسگزار باشم که نگذاشتند دو مجلد نخستین این کتاب ناتمام بماند. اینك شادم که میتوانم مجلد سوم را که پایان بحث ونتیجهٔ سخن من در بارهٔ رودکیست بدست خوانندگان بدهم و بار دیگر مرا بخت یاری کرد تا تارو بودی چند از دل خویش را بدست این اوراق بسپارم و از دور در پای کسانی که خواستار ادبیات ایران و دوستدار سرزمین پدران مایند فرو ریزم. هنگامی که مجلد نخستین و دومین انتشار یافت بسیاری از دوستان و آشنایان دور و نزدیك و بسیاری از دانش پروران که اندك آشنائی هم باایشان نداشتم بوسایل گوناگون مرا رهین منت ونعمت پروردهٔ دلنوازیهای خود کردند و جا دارد که در دیباچهٔ این مجلد سوم

از ایشان سپاسگزاری کنم. دریغا که نمی‌توانم یك‌یك نام آن هنرپروران و رادمردان را ببرم و پاس مهربانی هریك را جداگانه برگزارم.

درین مجلد سوم که‌بیشترآن نتیجهٔ دومجلد نخست وحاوی ۸۳۷ بیت شعرست که تا کنون از سخن رودکی یافته‌ام ضمایم و تعلیقاتی که‌در توضیح سخن دربایست می‌نمود وفهرستهای‌چندکه راهنمای خوانندگان برای هرسه مجلد کتاب خواهد بود چاپ شده است.

هنگامی‌که مجلد نخستین و دومین انتشار یافت در شمارهٔ ۳ سال دوازدهم مجلهٔ ارمغان (ص ۱۹۹ - ۲۰۶) و شمارهٔ ٤ همان سال (ص ۲٦۲-۲۷۰) مقالتی بخامهٔ‌مهدی‌حسینی‌یثربی‌درانتقاد برآن دومجلد منتشر شد و پاره‌ای خرده گیریها در آن میان بود که برخی از آنها ازین راه فراهم شده‌بود که نویسندهٔ‌آن مقاله بروش انشای من آشنائی نداشت و برخی از اصطلاحات و توجیهات و تلفیقات و پرده پوشی هائی را که لازمهٔ عرق ایرانی وعفت قلم من بوده است درنیافته بود و نمی توانستم ازوتوقع داشت که بدین‌زبان وبدین‌گونه اندیشه آشنا بوده باشد. دربرخی ازخرده‌گیریهای‌دیگرحق‌بااونبودودرست‌مطلب‌رادرك‌نکرده بودودرپاره‌ای از خرده گیریهای دیگر بالعکس حق با او بود و من خطا کرده بودم. درهمان هنگام آن مقالات را با کمال انصاف وخون سردی خواندم واینك که این چند سطررا می نویسم ونه سال ازآن می‌گذرد بار دیگرخوانده و از خواندن آن تازه فارغ آمده‌ام و می توانم آشکار گفت که در پاره ای از موارد حق با او بوده است و من بخطا رفته‌ام و اینك خوانندگان را برای اصلاح پاره‌ای از خطاها که در دو مجلد نخستین این کتاب رفته

است بآن مقالات راهنمائی می‌کنم و انصاف ایشان داوری خواهد کرد که آن خرده گیریها تا چه پایه بجا بوده است . دربن میان شنیدم که نویسندهٔ آن مقالت چند سال بیش درگذشته است و اینك که دست او از دامان هستی کوتاهست و کارش باداوری دادجوی و دادگر افتاده است دریغا نیست که از وی واز مهربانی او که مرا بخطائی چند راهمونی کرده است سپاس بگزارم ، هرکه مرا سخنی آموخت بندهٔ خویش کرد .

طهران اردی بهشت ماه ۱۳۱۹

سعید نفیسی

باب پنجم

رودکی در نظر مردم خاور

مؤلفین و مورخین

نظامی عروضی درچهارمقاله پس از آن حکایت برانگیختن رودکی امیر نصررا بباز گشت بخارا ، چنانکه گذشت ، وصلت گرفتن رودکی از امرای دربار و شرح توانگری او گوید :

« ... و الحق آن بزرگ بدین تجمل ارزانی بود که هنوز این قصیده را کسی جواب نگفته است که مجال آن ندیده اند که از مضایق آزاد توانند بیرون آمد ... » .

و نیز همو جائی که یك عده کتب نظم و نثر پارسی و تازی را میشمارد که خواندن آنرا برای دبیران لازم میشمارد از کتب شعر فارسی تنها ذکر کرده است : « اشعار رودکی و مثنوی فردوسی و مدایح عنصری » .

دولتشاه در تذکرة الشعراء پس از ذکر همان واقعهٔ سفر امیرنصر و باز گشت ببخارا گوید :

« ... عقلا را این حالت بنظر عجیب مینماید که این نظمیست ساده وازصنایع وبدایع ومتانت عاری چه که اگردرین روزگارسخنوری مثل این سخن در مجلس سلاطین و امرا عرض کند مستوجب انکار همگنان شود ، اما می‌شاید که چون استاد را در اوتار وموسیقی وقوفی تمام بوده قولی ساخته باشد و بآهنگ آغانی وساز این شعررا عرض کرده ودر محل قبول افتاده ... » .

نویسندهٔ مقدمهٔ دیوان‌چاپ طهران درحق وی مینویسد: «... از استادان سلف ویکی ازمشاهیر شعرای عجمست، با وجود آنکه در آن وقت تازه شعر و شاعری رو بترقی گذاشته بود اشعار رودکی از اغلب شعرای تکمیل‌شدهٔ بعد بهتر ونیك تر، توصیف‌او بزبان راست نیاید..».

شیخ منینی درشرح تاریخ یمینی گوید: «... شاعریست مفلق، نیکو شعر بفارسی، محکم قول، بحدی که گفته اند نخست کسی که شعر خوب بفارسی گفت او بود ...».

سمعانی درکتاب الانساب گوید: «... شاعرشیرین گفتار بفارسی، دیوانش در دیار عجم سایرست.... و ابوالفضل بلعمی وزیر اسمعیل بن احمد والی‌خراسان میگفت که رودکی را درعرب وعجم نظیرنیست...».

ابو نصر عتبی در تاریخ یمینی در بارهٔ سبکتکین گوید که چون یمین‌الدوله محمود بجای او نشست بنیکوکاری پرداخت و از آن پس گوید[۱] درمناقب او «اشعار فارسی دراکناف مملکت پراکنده شد و شعرای وی بر درگاه رفیع او ازدحام کردند و قصاید در حق او سرودند که دیباچهٔ رودکی و صنعة خسروی و دقیقی را در حجاب گرفت...».

درکتاب نزهت نامهٔ علائی در «ذکر بناهائی که ساخته اند در روزگار» در باب صنایع این عبارت مندرجست[۲] «... ونام تقدم هر نوعی را یك تن بوده است علی‌الخصوص که ازو باز گویند و مثل زنند چون حکیمی لقمان و جادوی بلسان و شاعری عرب از امرء القیس و

۱ ـ رجوع شود بمبحث «شعرا و مؤلفین عرب» که پس‌ازین خواهد آمد

۲ ـ نسخهٔ متعلق بکتابخانهٔ مرحوم میرزا محمد خان لشکری ـ ورق ۱۱۸ .

پارسی دری از رودکی و مطربی بهاواف وحلم احنف قیس و فصاحت سحبان و عدل انوشیروان و ظلم سدوم وسخاوت حاتم طائی و خط بسر مقله ونقاشی مانی چین وشجاعت رستم زال . . . » ازین عبارت پیداست که تا چه حد رودکی درشعر پارسی درایران معروف بوده است .

درکتاب « تاریخ‌قم » تألیف حسن بن علی بن حسن بن عبدالملك قمی[1] درمقدمه « باعث بر تصنیف این کتاب » [2] مؤلف چند سبب آورده است و از آن جمله است : « سبب دوم ، آنك بکرات از ابوالفضل محمدبن‌الحسین العمید رحمه الله شنیدم که او تعجب مینمود و میگفت سخت عجیبست که اهل قم اخبار جعفر بن محمد بن علی العطار پیش ایشان نیست و پیش او شعر ابی جعفر از بهترین شعرها بوده زیرا که او در آن معانی لطیفه اختراع کرده و بر نظرای خود از رودکی و رازی بدان شعرفائق شده وابوالفضل درحق اوفرموده که ابوجعفر در روزگار خود همچو امری القیس است در روزگار خود ، پس من جمع کردم ازبرای ابوالفضل بعضی از شعر ابوجعفر جز از آن اشعار که از برای خزانهٔ مولانا ادام الله نعمائه جمع کرده بودم وسبب غائب شدن من از شهر قم درجمع این اخبار توقفی افتاد ، چون توفیق بآن دست داد جمع کردم . . . » .

این هم مؤید دیگریست که رودکی تا چه پایه در ایران مشهور بوده است . شوربختی را که ازین جعفربن محمدبن علی‌العطار قمی شاعر اثری در کتابها نمانده است .

---

۱ ـ رجوع شود بضمیمهٔ (۸) در آخر این کتاب .

۲ ـ رویهٔ دوم از ورق ۸ از نسخه متعلق بآقای سید عبد الرحیم خلخالی .

در کتاب راحة الصدور و آیة السرور در تاریخ سلجوقیان تألیف محمد بن علی بن سلیمان راوندی[۱] مؤلف از زبان شمس‌الدین احمدبن منوچهر شصت کله شاعر قرن ششم[۲] مینویسد که شاعر مزبور وقتی بخدمت سید حسن غزنوی معروف باشرف که از مشاهیر شعرای همان قرن بود رسید و سید حسن اشرف او را در شاعری راهنمائی کرد از آنجمله بوی گفته است: « از شعر سنائی و عنصری و معزی و رودکی اجتناب کن، هرگز نشنوی و نخوانی که آن طبعهای بلندست، طبع تو ببندد و ازمقصود باز دارد ... » . هرچند که این اندرز درشاعری دادن شگفتست ولی علو مقام رودکی را درنظر وی میرساند.

محمد عوفی در لباب الالباب در شرح احوال معزی مینویسد: « ... گویند سه کس ازشعراء در سه دولت اقبالها دیدند و قبولها یافتند چنانکه کس را آن مرتبه میسرنبود: یکی رودکی درعهد سامانیان وعنصری دردولت محمودیان ومعزی در دولت سلطان ملکشاه .. » .

دولتشاه درتذکرة الشعرا گفته است: « ... ازشعرای عجم استاد رودکی را امیر نصربن احمد سامانی صلهٔ نظم کتاب کلیله ودمنه هشتاد هزار درم نقره انعام فرمود ... » .

۲) شعرای فارسی زبان

اغلب از شعرای بزرك و کوچك ایران در شعر خود ذکری از رودکی آورده یا مناقب او را سروده اند و جمع تمام آن اشعار درین صحایف مقدور نیست، فقط شمه ای ازآنرا که از بزرگان شعرای

۱ - چاپ اوقاف گیب - ص ۵۸

۲ - رجوع شود بضمیمهٔ (۹) در آخراین کتاب

متقدمینست درین مقام می‌آورم :

شهید بلخی معاصر رودکی گفتست :

سخن ماند شعر شعرا رودکی را سخنی تلو نبیست
شاعران راخه و احسنت مدیح رودکی‌راخه واحسنت‌هجیست (۱)

شریف مجلدی گرگانی بگفتهٔ نظامی عروضی درچهار مقاله یا ابو شریف احمد بن علی مجلدی جرجانی بقول عوفی در لباب الالباب که طاهراً ازشعرای اواخرقرن‌چهارم و اوایل‌قرن پنجم (۲) بوده‌است گفته :

از آن چندان نعیم جاودانی که ماند از آل سامان‌وآل ساسان
ثنای رودکی ماندست و مدحت نوای بار بد ماندست و دستان

دقیقی شاعر بزرگ اواخر قرن چهارم سروده است :

کرا رودکی گفته باشد مدیح امام فنون سخنور بود
دقیقی مدیح آورد نزد اوی چو خرما بسوی هجیور بود (۳)

و همو گوید در مدیحه :

استاد شهید زنده بایستی و آن شاعرتیره چشم روشن بین
تا شاه مرا مدیح گفتندی بالفاظ خوش‌ومعانی رنگین (٤)

---

۱ ـ این دو بیت را بخطا در بعضی نسخ چنین ضبط کرده اند :

سخن ماند شعر شعرا رودکی را سخنش تلوینهاست
شاعران راخه و احسنت مدیح رودکی‌راخه و احسنت هجاست

۲ ـ رجوع شود بضمیمهٔ (۱۰) در آخر کتاب

۳ ـ رجوع شود بصحیفهٔ ۵۹۷ ازین کتاب

٤ ـ این دو بیت دقیقی درقصیده ای ازمعزی مانده است بدین مطلع :

برگس ز نشاط ماه فروردین بردست نهاده ساغر زرین

که در مدیحهٔ آن گوید :

دو بیت شنیده ام دقیقی را درمدح توهردوکردهام تضمین
استاد شهید ... الخ

عنصری بلخی شاعر معروف قرن پنجم گوید :

غزل رودکی وار نیکو بود غزلهای من رودکی وار نیست

اگرچه بکوشم بباریك و هم بدین پرده اندر مرا بار نیست

ونیز او درقصیده ای بدین مطلع :

ایا شنیده هنرهای خسروان بخبر بیا زخسرو مشرق عیان ببین تو هنر

درمدح سلطان محمود غزنوی درمدیحه گوید :

چهل هزار درم رودکی ز مهتر خویش

بیافتست بتوضیع ازین در آن و آن در(۱)

شگفتش آمد و شادی فزود و کبر گرفت

ز روی فخر بگفت این بشعر خویش اندر

منوچهری دامغانی شاعر شهیر قرن پنجم درقصیده‌ای بدین مطلع :

گاه توبه کردن آمد از مدایح و زهجی

کز هجی بینم زیان و از مدایح سودنی

که در آن از شئامت ایام خویش و نا روائی بازار شعر سخن

می راند پس از شمردن بعضی از شعرای عرب گوید :

بو العلاء و بو العباس و بوسلیك و بو مثل

و آنکه آمد ازنوایح و آنکه آمد از هری

از حکیمان خراسان کو شهید و رودکی

بو شکور بلخی و بو الفتح بستی هکذی (۲)

---

۱ ـ رجوع شود بصحایف ۵٦۳ ـ ۵٦۲ ازین کتاب

۲ ـ رجوع شود بضمیمهٔ (۱۱) درآخر کتاب ۰

گو بیـائیـد و ببینید این شریف ایام را
تا کنند هرگز شمارا شاعری کردن کری؟

و نیز در قصیده ای دیگر بدین مطلع :

وقت بهـارست و وقت ورد مورد گیتی آراسته چو خـلد مخلد

در مدح فضل بن محمد گوید :

شاعرو مهتردلست و زیرك و والا رودکی دیگرست و نصربن احمد

ناصر خسرو مروزی قبادیانی عالم و شاعر معروف قرن پنجم در قصیده ای بدین مطلع :

بر جستن مراد دل ای مسکین چوگانت گشت پشت ورخ پرچین

در فخر خویش گوید (۱) :

اشعار زهدو پند بسی گفتست آن تیره چشم شاعر روشن بین
آن‌خوانده‌ای بخوان سخن‌حجت رنگین برنگ معنی‌و پند آگین

ونیزهمو درقصیده ای دیگر بدین مطلع :

شاید که حال و کار دگر سان کنم هر چان بهست قصد سوی آن کنم

درحق خویش گوید(۲)

جان را ز بهر مدحت آل رسول گه رودکی و گاهی حسان کنم

فرخی سیستانی شاعر بزرگ قرن پنجم درقصیده ای بدین مطلع :

باغ دیبا رخ پرند سلب لعب گرگشت و لعبهاش‌عجب

درمدح امیر ابو یعقوب یوسف بن ناصر الدین سبکتکین برادر سلطان محمود غزنوی درمدیحه ودرشریطهٔ قصیده گوید :

---

۱ ـ دیوان ناصر خسرو ـ چاپ کتابخانهٔ طهران ـ ص ۳۲۳
۲ ـ کتاب مزبور ـ ص ۳۰۵

شاعرانت چو رودکی و شهید مطربانت چو سرکش وسرکب

رشیدی سمرقندی شاعرقرن ششم گوید(۱) :

گر سری یابد بعالم کس بنیکو شاعری

رودکی را بر سر آن شاعران زیبد سری

شعر او را برشمردم سیزده ره صدهزار

هم فزون آید اگر چونانکه باید بشمری

نظامی عروضی ادیب و شاعر معروف قرن ششم خطاب بکسی از شعرا که‌بر رودکی طعن کرده بود گفته است :

ای آنکه طعن کردی در شعر رودکی

این‌طعن کردن تو زجهل و زکودکیست

کان کس که شعرداند داند که درجهان

صاحبقران شاعری استاد رودکیست

دیگری ازشعرای قرن چهارم درمرثیهٔ رودکی سروده است(۲) :

رودکی رفت و ماند حکمت اوی می بریزد نریزد از می بوی

شاعرت کو کنون که شاعر رفت نبود نیز جاودانه چنوی

خون گشت آب چشمم از غم وی زاندهش موم گشت آهن و روی

نالهٔ من نگر شگفت مدار شو بشو زار زار نال بروی

چند جوئی چنو نیابی باز از چنو در زمانه دست بشوی

ادیب صابربن‌اسمعیل ترمذی شاعرمعروف قرن ششم درقصیده ای بدین مطلع :

---

۱ ـ رجوع شود بصحایف ۵۷۵ ـ ۵۷٤ ازین کتاب

۲ ـ المعجم فی‌معاییر اشعار العجم ـ ص ۲۲٤

خوبی بروی خوب تو اقرار میکند عقل ازنهیب عشق تو زنهار میکند

درمدح علاءالدین اتسز خوارزمشاه در بهاریه گوید :

گوئی چمن زنالهٔ مرغ ونسیم گل با رودکی حکایت عیار میکند

همو درقصیدهٔ دیگر بدین مطلع :

اب توطعنه زند گوهر بدخشان را رخ تو تیره کند آفتاب تابان را

درمدح رئیس شرق مجدالدین علی در باب مدایح خود گوید :

زبان وطبع معزی‌ورودکیست مرا ثنای‌دولت سلجوق و آل سامان را

غضایری رازی درقصیده ای بدین مطلع :

پیام داد بمن بنده دوش باد شمال زحضرت ملك‌ملك بختی‌دشمن‌مال

که درجواب قصیدهٔ عنصریست که وی را طعن کرده بود ازینکه درمقام شکر از بسیاری نعمت ممدوح (سلطان محمود غزنوی) نالیده و شکوه کرده است دلیل را از گفتهٔ رودکی داسته و در رد عنصری گفته است :

بشعرشکرنگه کن که رودکی گفتست همه کسی را درویشیست ورنج عیال

غم وعناست مرا گفت‌زین‌ضیاع‌وعقار فغان‌همی کنم‌ازرنج گنج‌وضیعت‌مال

سوزنی سمرقندی شاعرمشهورقرن ششم درقصیده ای بدین مطلع :

ای رنگ رخت گونهٔ گلنار شکسته يك موی تو صد طبلهٔ عطار شکسته

درمدح دهقان احمد سمسار در تغزل گوید :

کردم دل‌خویش‌ای بت عیارزعشقت چون رودکی اندر غم عیار شکسته

ونیز درقصیده‌ای بدین مطلع :

ای بر سریر دولت و اقبال متکی ممدوح بی‌خلافی‌ومخدوم بی‌شکی

درمدح وجیه الدین علی زکی درمدیحه گوید :

صدیك از آنکه تو بکمین شاعری دهی   از بلعمی بعمری نگرفت رودکی

وهمو در قصیدهٔ دیگر بدین مطلع :

جاودان ماند کرم از مدح شاعر زنده نام   زین بود شاعر نوازی عادت ورسم کرام

در مدح نظام الدین وزیر که از احسان ممدوحین در حق بزرگان شعرای عرب و ایرانی ذکری میکند گوید :

رودکی را نیز آن راد کریم دانشی(۱)   داد دیناری هزار اززر آتشگون وفام

قیمت عباررا هم فام کرد ازدیگری   بلعمی عیار وار از رودکی بفگند فام

جای دیگر در مسمطی که در هجو « کل شبلی » سروده است و درخاتمهٔ آن مدح ضیاء الدین نامی گفته در مدیحهٔ آن گوید :

قدم همت او فرق فلك را سودست   نظر او خطر اهل هنر بفزودست

رودکی وار بکی بیت زمن بشنودست   بلعمی وار بدو ده صلتم فرمودست

جز بر او بجوانمردی او گر بودست   هرگز این رونق و این تیزی بازار مرا

وهمو در قصیده ای بدین مطلع :

خورشید بمرج حمل آمد چو رخ یار   هم نور بحاصل شود از تابش وهم نار

درمدح نظام الدین محمد آل میران در بهاریه گوید :

بلبل چه شود رازل و راوی و بخواند   بیت وغزل رودکی اندر حق عیار

ابو زرعه معمری گرگانی که ظاهراً از شعرای قرن چهارم بوده است(۲) گوید :

اگر بدولت با رودکی نمی مانم   عجب مکن سخن ازرودکی نه کم دانم

---

۱ ـ این مصرع بنابر اصلاحیست که آقای علی اکبر دهخدا کرده اند . برای نسخهٔ دیگر رجوع شود بصحفهٔ ۴۹۷ .

۲ ـ رجوع شود بصحایف ۵۲۳ ـ ۵۲۲

اگر بکوری چشم او بیافت گیتی‌را   ز بهر گیتی من کور بود نتوانم
هزار بك زآن کو یافت از عطای ملوك   بمن دهمی سخن آید هزار چندانم

معزی نیشابوری شاعر معروف قرن ششم درقصیده ای بدین مطلع :

همی بنازد تیغ و نگین و تاج و سریر   بشهریار ولایت گشای کشور گیر

درمدح سلطان جلال‌الدین ملکشاه سلجوقی ووزیرش نظام الملك طوسی درمدیحه گوید :

اگر بود بمثل رودکی درین ایام   زمدح هردوشود عاجزوخورد تشویر

وهمودرقصیده ای دیگر بدین مطلع :

شاه سنجرچون زمیدان جانب ایوان رسید   از زمین بانك بشارت تا بر کیوان رسید

درمدح سلطان سنجربن ملکشاه درمدیحه گوید :

برمن آنچ ازتورسید ازانعم والا کجا   صدیکش بررودکی ازدودهٔ سامان رسید

ونیزدرقصیده‌ای بدین مطلع :

بدار الملك باز آمد تن آسان   خداوند بزرگان خراسان

درمدح قوام الملك صدر الدین محمد در مدیحه گوید :

روان شعر می اندر آل اسحق   چو شعر رودکی در آل سامان

ازرقی هروی شاعر معروف قرن پنجم درقصیده ای بدین مطلع :

خوش ونکو زپی هم رسید عید وبهار   یکی نکوترو بهتر زیار و از بیرار

درمدح شمس الدوله زین الملك ابوالفوارس طغانشاه بن مو بدآی ابه درمدیحهٔ آن گوید :

حدیث میر خراسان و قصهٔ توضیع   بگفت رودکی از روی فخر در اشعار
بدآنکه داد مرو را هزاردیناری   ثنا وجود بهم کرده ازصغار و کبار
تو در هر بیتی خسروا ببخشیدی   زر مدور صافی دو بار بیست هزار

و نیز او در قصیده ای بدین مطلع :

دی درآمد زدر آن لعبت زیبار خسار　　نه چنان مست بغایت نه بغایت هشیار

درمدح خواجه شرف الدوله علی بن محمد در تغزل آن از زبان معشوق خود گوید :

اندر اشعار گرفتم که تو خود رودکئی

من چه دانم که چه چیزست وچه باشد اشعار

خاقانی شروانی شاعر بزرگ قرن ششم درمفاخرت خود گوید :

شاعر مفلق منم خوان معنی مراست　　ریزه خورخوان من رودکی وعنصری

کسائی مروزی شاعر بزرگ اواخرقرن چهارم واوایل قرن پنجم گفته است :

رودکی استاد شاعران جهان بود　　صد یك از او توئی کسائی پرکست

شمس الدین محمد عجیبی جوزجانی ازشاعران قرن ششم درقصیده‌ای بدین مطلع :

بر اسب شد سوار بچستی و چابکی　　معشوقه روز عید بخیر و مبارکی

درمدح ابوبکر بن حسن درمدیحه در بارهٔ وی گوید:

من شرح سیرت توچگونه دهم بنظم　　کزسیرت تو تیره شود طبع رودکی

نیز ابن یمین فریومدی شاعرمعروف قرن هشتم درقطعه ای گوید :

شاعر زنده می ماند نکبتی نه شاهان را　　فروغ ازرودکی دارد چراغ دودهٔ سامان

وهم مسعود سعد سلمان شاعرنامی قرن ششم درقطعه‌ای گوید :

سجود آرد بپیش خاطر من　　روان رودکی و ابن هانی

عبدالرحمن جامی دانشمند و شاعر معروف قرن نهم درمنظومهٔ « سلسلة الذهب » سروده است :

رودکی آنکه در همی سفتی مدح سامانیان همی گفتی
چون بآن قوم همسفر رفتی نه بآئین مختصر رفتی
صلهٔ نظم های همچو درش بود در بار چار صد شترش
چون شتر از رباط بیرون راند در زمین غیر شعر هیچ نماند
نام آن را که می برند امروز هست از آن شعر انجمن افروز
هم چنین نام آل سامان را نیك کاران ونیك نامان را
زنده از نظم خویش می دارد در پس برده پیش می دارد

مروزی شاعر که ظاهراً از شعرای اوایل قرن پنجم بوده است در بیتی که در حق کسائی مروزیست می گوید:

زیبا بود ار مرو بنازد بکسائی چونانکه جهان جمله باستادسمرقند

و پیداست که مراد وی ازاستاد سمرقند بالاطلاق رودکیست که از کثرت جلالت قدر باید جهان همه بدو نازد و نظیر این اشعار که آوردم شاید در دواوین دیگر شعرای ایران بسیار باشد که تتبع و استقصای کامل می خواهد و باعث اطناب سخن خواهد شد.

۳) شعرا و مؤلفین عرب

حتی کسانی که بزبان تازی سخن منظوم و منثور گفته اند ذکر رودکی را درجائی که فراخور گفتار ایشان بوده است فراموش نکرده و همواره از جلالت قدر و علو مقام وی ذکری کرده اند، از آنجمله در ابیات مشهوری که بنام ابراهیم بن یحیی بن عثمان غزی شاعر معروفست و از قصیده ایست بمدح ابو عبدالله مکرم بن العلاء صاحب کرمان این سه بیت معروفست (۱):

۱ ـ رجوع شود بکتاب راحة الصدور ـ چاپ اوقاف گیب ص ۶۲ ـ ۶۱ و حاشیهٔ ص ۶۱

لولا جریر و الفرزدق لم یدم ذکر جمیل من بنی مروان
و تری ثناء الرودکی مخلدا من کل ما جمعت بنو سامان
و ملوك غسان تفانوا غیر ما قد قاله حسان فی غسان

ولی استاد ما آقای میرزا محمد خان قزوینی در تاریخ جهانگشای جوینی (۱) آنجا که این بیت از آن قصیده مندرجست :

و له من الصفح الجمیل صفائح اسر الطلیق بها و فك العانی

در حاشیه این بیت دیگر از آن قصیده را آورده اند :

لولا الشهود الجود ایکر سامع ما قاله حسان فی غسان

و می نوسند : « و لیس منها البیت المعروف الذی یقترن غالباً بهذا البیت و هو :

و تری ثنــاء الرودکی مخلدا من کل ما جمعت بنو سامان

در هر حال خواه این بیت از ابراهیم بن یحیی بن عثمان غزی وخواه ازدیگری باشد مقصود آنست که شعرائی که بتازی سخن گفته‌اند نیز جلالت شان رود کی ایشان را در گرفته است .

بجز شعرا مؤلفین و مورخین هم بزبان تازی از علو مقام رودکی سخن رانده اند از آن جمله ابو نصر عتبی در کتاب یمینی در احوال یمین الدوله محمود غزنوی گوید که چون وی بتخت نشست «....ان ورث السلطان المؤید یمین الدولة و امین الملة فخافه فی ترتیب الامور و تالف الاخوة و الاقارب و استمالة القلوب ببذل الرغائب الی ان استقل به سریر الملك مطاعا وتناهصت ولاة الاطراف الی بیعته سراعا فوجدتهم قدعولوا فی معانیها علی ما سار فی اکناف الحضرة من الاشعار الفارسیة

۱ ـ چاپ اوقاف گیب ـ ج ۱ ـ ص ۱۶۳

لازدحام شعرائها علی بابه الرفیع بقصائد هما التی قد غبروا بها فی دیباجة الرودکی و صنعة الخسروی و الدقیقی ... » و احمد بن علی بن عمر المنینی در کتاب الفتح الوهبی در شرح این جمله درباب رودکی مینویسد: « ... وهو شاعر مفلق جید الشعر بالفارسیه متین القول حتی قیل ان اول من قال الشعر الجید بالفارسیه هو وقال ابوسعد الادریسی الحافظ ابو عبد- الله الرودکی کان مقدما فی الشعر بالفارسیه فی زمانه علی اقرانه ... » و حمید الدین ابوعبد الله محمود بن عمر نجاتی نیشابوری درشرح یمینی خود درشرح همین سطور چنین مینوسد: « و یخاطب الرودکی شاعر مفلق و مطرب فایق استاد منسوب الی رودك نسف کان یلازم نوح بن منصور وقد سمل آخر عمره واشعاره الف الف وثلثمائة . بیت کذا ذکره الرشیدی فی قصیدة له انشدها فی کتابه الموسوم بسعدنامه » . عبدالکریم بن محمد السمعانی در کتاب الانساب در کلمهٔ روذك گوید: « ... و المشهور منها الشاعر الملیح القول بالفارسیه السائر دیوانه فی بلاد العجم ابو عبد الله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم الروذکی الشاعر السمرقندی کان حسن الشعر متین القول قیل اول من قال الشعر الجید بالفارسیة هو وقال ابوسعد الادریسی الحافظ ابوعبدالله الروذکی کان مقدما فی الشعر بالفارسیه فی زمانه علی اقرانه... و کان ابوالفضل البلعمی وزیر اسمعیل بن احمد والی خراسان یقول ایس للروذکی فی العرب و العجم نظیر ... »

٤) مؤلفین ترك وهندی

مؤلفین ترك وهندی نیز در مؤلفات خود ذکری جمیل از رودکی دارند که مهمترین اوراق ایشان را ازین پس ثبت میکنم :

-۱-

ترجمه از کتاب شعرالعجم تألیف علامهٔ مشهور هندی شبلی نعمانی (تألیف در ۱۳۲۵ ۱۳۲٤) - چاپ سوم - اعظم گده - حصهٔ اول - ص ۲٦ - ٤۲ :

رودکی

رودکی شاعر مشهور دورهٔ سامانیانست، همه تذکره نویسان متفقند که در زبان فارسی کسی که نخست دیوان ترتیب داد رودکی بود.

درزمان سامانیان صدها شاعر بودند که ذکرایشان از بن پس خواهد آمد، با این همه شاعری که نام سامانیان ازو زنده مانده فقط رودکیست، شریف گرگانی راست گفته است که :

از آن چندین نعیم جاودانی که ماند از آل ساسان و آل سامان
ثنای رودکی ماندست و مدحش نوای بار بد ماندست و دستان

نام اصلی رودکی محمد یا جعفرست، رودك در قسمت نخشب بود که آنرا نسف هم گویند و آن دیهیست که رودکی منسوب بدآنست و گفته اند وجه تسمیهٔ او از آنست که رود (نام قسمی از سازست) نیکو می نواخت.

این توافق اروپا و آسیا شگفتست که رودکی همچون هومر کور مادر زاد بود، هشت ساله بود که قرآن مجید حفظ کرد[1]، پس از آن علم قرائت را بپایهٔ کمال رسانید و از همان سن بشعر گفتن آغاز کرد و علوم و فنون دیگر فرا گرفت، خوش آواز و بذله گوی بود و در دربار پادشاهان و امیران درجهٔ ندیمی داشت که از حیث تقرب این رتبه از

---

۱ - بهارستان جامی

رتبهٔ وزیر هم برتر بود و برای این رتبه بذله سنجی و لطافت طبع و حاضر جوابی و ظرافت و وسعت معلومات از لوازم ضروری بود و این همه در ذات رودکی گرد آمده بود، بدین سببست که در دربار نصر بن احمد سامانی بار یافت و شاه را بوی میل بسیار بود. همه تذکره نویسان بر آنند که رودکی را قدر و جاه و شرف چندان فراهم شد که امرای بزرگ را هم میسر نبود، در جلوس رودکی دویست غلام زرین کمر در رکاب او می‌بودند و بنهٔ اورا بر چهارصد شتر بار میکردند.

مسلمست که شعر فارسی بر پایهٔ شعر عرب استوار شد، اما درین زمان شعر عرب از واقعیت و حقیقت بسی دور شده بود و در آن جز ستایشگری و مداحی نمانده بود: متنبی و ابوتمام و بحتری که پیغمبران سخن درین دوران بودند سخن ایشان نیز مبنی بر مداحیست و خلفا و امرا شعر را برای تفریح طبع اختیار میکردند، اما خاندان سامان را ازشعر مقصودی اصلی بود و مهم، چنانکه رودکی را بنظم کلیله و دمنه گماشتند و چهل‌هزار درم دربرابر آن کار بوی بخشیدند و عنصری درقصیده‌ای گوید:

چهل‌هزار درم رودکی‌زمهتر خویش عطا گرفت بنظم کلیله در کشور

سبک شعر رودکی سبک عمومی شعر رودکی واقعه گوئی و پند و موعظت و حسن تأثیرست، جوهر اصلی‌شعرعرب آن بود که انقلابات بزرگ نژادی و کشوری فراهم کنند ولی‌شعر فارسی‌را جز تفریح خاطر کاری نبود و دلیل آنست که از شعر فارسی هرگز واقعهٔ بزرگ تاریخی پدیدار نشد، اما رودکی ازین قاعده مستثنی بود.

نصر بن سامانی یک بار بهرات سفر کرد، بباد غیس رسید نزدیک هرات که نزهت گاه بهار بود وتمام دشت و صحرای آن چمن زار، نصر

-۱-

ترجمه از کتاب شعرالعجم تألیف علامهٔ مشهور هندی شبلی نعمانی (تألیف در ۱۳۲۵ ۱۳۲۴) - چاپ سوم - اعظم گده - حصهٔ اول - ص ۲۶ - ۴۲ :

رودکی

رودکی شاعر مشهور دورهٔ سامانیانست ، همه تذکره نویسان متفقند که در زبان فارسی کسی که نخست دیوان ترتیب داد رودکی بود .

درزمان سامانیان صدها شاعر بودند که ذکر ایشان از بن بس خواهد آمد ، با این همه شاعری که نام سامانیان ازوزنده مانده فقط رودکیست ، شریف گرگانی راست گفته است که :

از آن چندین نعیم جاودانی   که ماند از آل ساسان و آل سامان
ثنای رودکی ماندست ومدحش   نوای بار بد ماندست و دستان

نام اصلی رودکی محمد یا جعفرست ، رودك در قسمت نخشب بود که آنرا نسف هم گویند و آن دیهیست که رودکی منسوب بدانست و گفته اند وجه تسمیهٔ او از آنست که رود (نام قسمی از سازست) نیکو می نواخت .

این توافق اروپا و آسیا شگفتست که رودکی همچون هومر کور مادر زاد بود ، هشت ساله بود که قرآن مجید حفظ کرد(۱) ، پس از آن علم قرائت را بپایهٔ کمال رسانید و از همین سن بشعر گفتن آغاز کرد و علوم و فنون دیگر فرا گرفت ، خوش آواز و بذله گوی بود و در دربار پادشاهان و امیران درجهٔ ندیمی داشت که از حیث تقرب این رتبه از

---

۱ - بهارستان جامی

رتبهٔ وزیر هم برتر بود و برای این رتبه بذله سنجی ولطافت طبع وحاضر جوابی و ظرافت ووسعت معلومات از لوازم ضروری بود و این همه در ذات رودکی گرد آمده بود، بدین سببست که در دربار نصر بن احمد سامانی بار یافت و شاه را بوی میل بسیار بود. همه تذکره نویسان بر آنند که رودکی را قدر وجاه وشرف چندان فراهم شد که امرای بزرگ را هم میسر نبود، در جلوس رودکی دویست غلام زرین کمر در رکاب او می‌بودند و بنهٔ اورا بر چهارصد شتر بار میکردند.

مسلمست که شعر فارسی بر پایهٔ شعر عرب استوار شد، اما درین زمان شعر عرب از واقعیت و حقیقت خود دور شده بود و در آن جز ستایشگری ومداحی نمانده بود: متنبی و ابوتمام و بحتری که پیغمبران سخن درین دوران بودند سخن ایشان نیز مبنی برمداحیست وخلفا وامرا شعر را برای تفریح طبع اختیار میکردند، اما خاندان سامان را ازشعر مقصودی اصلی بود ومهم، چنانکه رودکی را بنظم کلیله ودمنه گماشتند وچهل‌هزاردرم دربرابر آن کار بوی بخشیدند وعنصری درقصیده‌ای گوید:

چهل‌هزاردرم رودکی‌زمهترخویش عطا گرفت بنظم کلیله در کشور

سبك شعر رودکی سبك عمومی شعر رودکی واقعه گوئی و پند و موعظت و حسن تأثیرست، جوهر اصلی‌شعرعرب آن بود که اقلابات بزرگ نژادی و کشوری فراهم کنند ولی‌شعرفارسی‌را جز تفریح خاطر کاری نبود و دلیل آنست که از شعرفارسی هرگز واقعهٔ بزرگ تاریخی پدیدار نشد، اما رودکی ازین قاعده مستثنی بود.

نصر بن سامانی یك بار بهرات سفر کرد، بباد غیس رسید نزدیك هرات که نزهت گاه بهار بود وتمام دشت و صحرای آن چمن زار، نصر

را چنان دل ستهٔ آن هوا شد که بهار را آنجا بماند، آب روان و هوای پاکیزه و صد و بیست قسم انگور از آن جمله تریشان و کلنجدی که بسیار گوارا وشاداب بود دل او بفریفت و نصر در آبادی که آنرا درواز می‌خواندند مقام کرد که جائی بود معمور و آبادان و هر سوی قصری بلند و ایوان در ایوان و خانه و باغ و جا های با صفا، از سیستان و مازندران میوه آوردند، نصر هر دم می‌اندیشید که بهار را آنجا بگذراند و باز گردد لیکن خوشی وخرمی آن دیار زنجیری برپای او افگنده بود و اورا همی‌داشت، عاقبت امرای وی ازآن تنگ آمدند ولیکن آن دلیری نداشتند که برو باز ایستند، آخر نزد رودکی شدند و او را پنج هزار اشرفی وعده کردند که پادشاه را ببازگشت بسوی بخارا بر انگیزد، رودکی بدربارشد، نصرشراب میخورد، رودکی ساز بر گرفت و در پردهٔ عشاق این اشعار سرودن گرفت :

بوی جوی مولیان آید همی یاد یار مهربان آید همی (٦ بیت)

نصر را چنان حال دگرگونه شد که موزه نپوشیده همان دم بر اسب نشست و تا یک منزل موزه در پی او می‌بردند. سمرقندی درین واقعه حیران است که این نظم را نه صنعتست و نه مضمون بندی و چگونه این اثر کرده است. در زمان دولتشاه شعر را حال فطری دگرگونه شده بود و اثر و وقعی نمی‌کرد لیکن در میان این قوم درست مذاق شعر را آن اثر رسیده بود عروضی سمرقندی درچهار مقاله در باب این ابیات گوید :

هنوز این قصیده را کسی جواب نگفته است که مجال آن ندیده‌اند که زین مضایق بیرون روند ".

سلطان سنجر ملک الشعرای خود امیرمعزی را فرمود که این

قصیده را جواب گوید و او جوابی گفت که مطلع آن اینست :

رستم(۱) از مازندران آید همی   زین ملك از اصفهان آید همی

امیرمعزی ازشعرای کامل الفنست ولی شعر او در برابر گفته رودکی مقامی که دارد حاجت ببیان نیست ، رشیدی سمرقندی(۲) شماره اشعار رودکی را یك لك گفته است چنانکه گوید :

شعر او را برشمردم سیزده ره صد هزار (یك بیت)

ازاقسام سخن رودکی قصیده و رباعی وقطعه وغزل ومرثیه دارد ازو مثنوی نمانده است اما کلیله و دمنه چنان مثنویست که واقعات مسلسل در آن نیست و بهمین جهة جزو مثنوی بشمار نمی‌آید .

وسعت شعر رودکی از حیث مضامین هم شعر رودکی وسعت بسیار دارد ، یعنی واقعه نگاری و خیال بندی و موعظت و نصیحت و عشق و محبت ومدح وثنا وصنایع و بدایع همه درآن بحد کمالست ، مامختصراً نمونه ای از هر یك می‌آوریم :

اخلاق وموعظت دراخلاق و موعظت علاوه بر حسن ادا دقایق را هم بیان کرده است ، چنانکه گوید :

زمانه پندی آزاده وار داد مرا (دوبیت)

---

۱ ـ درین زمان ما معلمین مدرسهٔ علی‌گر از سرسید مرحوم خواستند که سپاسنامه ای بآسمان جاه وزیر ریاست حیدر آباد دکن که بعلی گر می‌آمد درقصیده‌ای گویند که مناسبتی خاص در آن بود و اوخطاب بآسمان جاه قصیده ای سروده که از آن جمله است این ابیات :

همچنان باشیم گرم گفتگو   قاصد ازدرناگهان آید همی

افگند شور مبارکباد و بس   این حدیثش برزبان آیدهمی

آسمان جاه ازسوی ملك دکن   جانب هند وسندن آید همی

۲ ـ مجمع الفصحاء ذکر رودکی

بخل وسخاوت را در طباع گدا وطماع رودکی چنین بیان میکند :

تا کی گوئی که اهل گیتی (دوبیت)

بی ثباتی زمانه را چنین میگوید :

زندگانی چه کوته و چه دراز (شش بیت)

فلسفهٔ ایپکورس وعمرخیام را نخست رودکی معروف کرده‌است ،

شادزی با سیاه چشمان شاد (چهار بیت)

این دوبیت را میتوان شرحی برمتن دیوان خواجه حافظ نهاد :

روی بمحراب نهادن چه سود (دوبیت)

واقعه نگاری تصویر واقعه یا حالتی اثرخوب میکند واین عنصر همه جا در شعر رودکی ظاهر میشود ، درین قصیده وی کیفیت پیری و جوانی خویش را بیان کرده است :

مرا بسود وفرو ریخت هرچه دندان بود (هجده بیت)

مدحیه نمونهٔ مدایح که در کلام اوست پایهٔ بلند دارد ودرو خیال آفرینی هم هست :

شاهی که بروز رزم از رادی (دوبیت)

مرثیه مراثی او متعددست و در آن همه جا اوصاف مرثیه گوئی فراهمست ، مرثیه ای که در مرگ پسر وزیر اعظم سروده اندرزهای حکیمانه دارد :

ای آنکه غمگینی و سزاواری (پنج بیت)

شهید بلخی و مرادی را که از شعرای مشهور زمان ویند مرثیه سروده و آن مراثی درمجمع الفصحا و غیره منقولست .

غزل غزل در آن زمان هنوز شکل و حیثیت خاص نگرفته بود و تشبیبی که در آغازقصیده می‌گفتند بجای غزل بود ، اینست نمونه‌ای از آن : ای جان من ازآرزوی روی‌تو پژمان (سه بیت)

مشوشست دلم از کرشمهٔ سلمی (سه بیت)

واله داغستانی این مطلع از غزل رودکی را چنین نقل کرده است :

زهی فزوده جمال توزیب آرارا (یك بیت)

اما این اندازهٔ سخن گفتن آن زمان نیست ، وانگهی درمقطع این غزل تخلص هم هست و تخلص را در آن زمان درغزل نمی‌آوردند ، پایهٔ غزل سرائی رودکی ازین بیت که عنصری گوید ظاهرست :

غزل رودکی وار نیکو بود (یك بیت)

عنصری رودکی را درغزل استاد خویش می شمارد ، پیداست که غزلهای رودکی را چه مقام بوده است که عنصری خود را در غزل پیرو او داند .

قصیده طرز وروشی که رودکی در قصیده استوارکرد تا کنون دایر جایست یعنی در آغاز قصیده تشبیب یا بهاریه و پس از آن گریز بمدح ممدوح ، ذکر جود وسخای او ، عدل وانصاف و شجاعت ودلیری او و سپس دعای او ، صنعت ترصیع هم در کلام رودکی یافته می شود و آن صنعت چنانست که در هر دو مصرع الفاظ هم وزن باشد مثلا :

عرفی :

رمه‌درا شرر قهر او کند شنجرف جماد را اثر لطف او کند شمشاد

واین صنعت در کلام شعرا تاقرن ششم متداول بود .

هر چند که قصیده مداحی صرفست ولی در سخن رودکی مناظر

طبیعی هم هست :

از بنفشه مرز ها گسترده دیبا ها بچین (چهار بیت)

کوه دیگر کوه سیمین گشت وزرین شد چمن (چهاربیت)

بدآنگهی که دو لشکر بروی یك دیگر (سه بیت)

معیار خوبی قصیده گریزست و این حسن در اکثر قصاید رودکی با حسن وجوه دیده می شود ، چنانکه می گوید :

بادخوارزمی کنار باغ پردینار کرد چون کنار زائران را کرد دست پادشا

یا مثلا در وصف باغ گوید :

یار من گفتا بهشتست ای شگفت این باغ نیست (سه بیت)

دربعضی قصاید التزاماتی چنان دشوار کرده است که کس پیروی از آن نتوانسته ، چنانکه قصیده ای سروده که سی و سه بیت دارد وهر بیت آن مطلعست :

ندانی درد هجر ای بت مرا ز آن زار گردانی (یك بیت)

هجو یا شکایت هجو فارسی داغ بد نمائی چهرهٔ شعرست اما هجو رودکی متانت و واقعیت تام دارد :

رهی سوار و جوان و توانگر از ره دور (دو بیت)

این کنایه مناسب ممدوحیست که شاعر نزد وی جوان وتوانگر .میدواری بسیار رفته و از نزد او پیر و ناتوان و پیاده باز می گردد .

جدت مضامین قاعده‌ای عمومیست که درآغازشاعری مضمون ندی نیست ولی شگفتست که رودکی مضامین نو بسیار بکار برده :

آفتابی که ز چابك قدمی (یك بیت)

رودکی چنگ بر گرفت و نواخت (چهار بیت)

بنفشهای طرب خیل خیل بر سر کوه (دو بیت)
تیر او ماندهٔ روزی که زی مردم رسد (یك بیت)
هر آنچه بست میان ارم بهم شداد (دو بیت)
مه نیسان شبیخون کرد اکنون برمه کانون (دو بیت)
نگار ینا شنیدستم که گاه محنت و راحت (سه بیت)
زلف ترا جیم که کرد آنکه او (دو بیت)

رباعیات اورا رباعیات هم هست وازمجمع الفصحا نقل کرده میشود:
چون کار دلم ز زلف او ماند گره (دوبیت)

قبولیت عام و اعتراف شعرا همهٔ شعرا باتفاق رودکی‌را در کمال شعر پذیرفته اند، شهید هم عصر وهم رتبهٔ او گوید؛

بسخن مانـد شعـر شعـرا   رودکـی را سخنش تلو بناست
شاعران‌راخه واحسنت مدیح   رودکی‌راخه واحسنت هجاست

عنصری گوید: غزل رودکی وار نیکو بود (دوبیت)
معروف بلخی گوید: از رودکی شنیدم سلطان شاعران (یك مصرع)
دقیقی گوید: کرا رودکی گفته باشد مدیح امام فنون و سخنور بود
دقیقی مدیح آورد نزد او چوخرما بسوی هجیور بود
نظامی سمرقندی کسی‌را که بشعررودکی اعتراض کرده چنین گفته است:
ای آنکه طعن کردی در شعر رودکی (دوبیت)
رودکـی بسال ۳۰٤ وفات یافت، دیوان او در ایـران چاپ شده است.

*

ــ ۲ ــ

ترجمهٔ قسمتی ازدروس ولد چلبی معلم دارالفنون استانبول مرحوم

ازجزء دهم مجلهٔ « دارالفنون درسلری» منطبع استانبول ۱۳۲۷ قمری - ص ۲۴۵ - ۲۴۸ و ۳۱۱ ازمجله وص ۱۳ - ۱۷ از صحایف دروس .

— ۷

حکیم رودکی بخارائی

اسم او محمد و کنیه اش ابو الحسن بعضی گویند نام وی جعفر بن محمد و کنیهٔ او ابو عبد الله بوده است . وی از رودك بوده که ازمضافات نسف باشد که معرب نخشب است وبعد از اسلام باسم کارش معروف شده و مقابل بخارا است . رود بمعنی نهر است و رودك بمعنی نهر کوچك و بمعنی قریه هم می توان آورد و بتوجیه دیگر رود بمعنی طفل و رودك مصغر آنست . بعضی دیگر گفته اند رود بمعنی بربطست که سازی باشد که (لاغوطه) نیز گفته اند و برخی دیگر برآنند کمانچه و بعضی گفته اند چنگست .

مؤلفین فرهنگ ها که از مصطلحات علوم بهره ندارند درین باب خطا می کنند و بعقیدهٔ من روده بمعنی امعـاء است و بتارهای ساز می گفته اند و نیز بمعنی ما کیان و اردکی بوده که در آتش سرخ کرده باشند . از طرف دیگر بربط در پارسی بمعنی سینهٔ غازست وآ با آنچـه عود می گوئیم جز آنست ؟ دریکی از کتب عرب دیده ام که امام فارابی معاصر رودکی مخترع قانون و عود بوده است . اگر او را هم مخترع این دو آلت نشناسیم منکر نتوان شد که درماوراء النهر این قسم آلات موسیقی رواج داشته و بسیار کسان در نواختن آنها اختصاص و شهرت داشته اند . تذکره ها متفقاً می نویسند که رودکی از خردی نابینا بوده .

« رودکی روده بر گرفت ونواخت » و چنانکه مشهورست اشعار خود را با سازهمراه میکرده و آوازی نیکوداشته که شنوندگان را مست میکرده است. چون روده بمعنی‌زه‌است‌آن‌را بسازهای‌مختلف که زه دارد گفته‌اند یاچنانکه گفتم‌چون مؤلفین‌فرهنگ‌ها موسیقی‌نمیدانسته‌اند نتوانسته اند سازی‌را که زه داشته‌است وصف کنند وبدین جهة تمام سازهای زه داررا گفته‌اند وچون اینك روده موجود نیست یااینکه معلوم نمی‌شود بکدام یك ازسازهای زه دارمیگفته‌اند درین باب‌آرا مختلفست وازین جهة است که دربعضی کتب‌لغت رود را کمانچه‌وچنگ‌دانسته‌اند. بعقیدهٔ من مرجح‌آست که این ساز را چنگ بدانیم . اما مجهول اینجا ست که آیا چنگ بدین شکل‌بوده یا بشکل کمانچه و یا نزدیك بآن. رجحان من چند سبب دارد، تاریخ ادبیات مینماید که شعرای قدیم هر قومی اشعار خود را با یکی از آلات موسیقی مبسروده اند، این روایت گرانبها می‌فهماند که شعر و موسیقی با هم آمده اند یا اینکه آلت موسیقی نخست آمده و در حین سرودن با آن لازم شده است که کلام را مقطع ادا کنند و وزن شعر پدید آمده و چون آهنگ الزام میکرده که کلمات آخر متشابه باشد از اینجا قافیه پدیدار گشته است . درهر حال بمطلب بر گردیم : معروفست که امیروس شاعر اول یونانیان کوی بکوی و شهر بشهر میگشت و هم می‌نواخت و هم می‌خواند. نابغة الذبیانی که از قدیم ترین شعرای عربست اعراب او را « صناجة العرب » می گفته اند .

پیش‌ازین گفتیم که بهرام گور که اولین شاعرفارسی بوده کنیزی داشته باسم دلارام چنگی و من خود در یکی از رسایلی که درباب موسیقی است و در کتب، راجع بمحاضرات و اوایات دیده ام که نخستین سازی که اختراع کرده اند زه داشته است و آورده اند که حکیمی

بجنگلی وارد شد وچون باد می‌وزید آوازی حزین و دلنشین بگوش وی میرسید ، سبب را جستجو کرد و دید که حیوانی وحشی ازدشمن فرار کرده و ببیشه های خار وارد شده است، درختی بوده است که شاخهای آن شکسته ونوك شاخها تیز شده بود ودرموقع فرار بشکم آن حیوان چسبیده است و هرچه خواسته خود را نجات دهد نتوانسته و بچارمیخ کشیده شده و مرده است و روده های آن بر آمده و هریك بخاری کشیده شده و گستردگی آن زیاد شده و خشك شده وچون باد بر آن می‌وزد بانگ از آن بر میخیزد و حکیم از آنجا ساز را کشف کرده است . شبیه ترین آلات موسیقی باین اختراع چنگست یا قانون .

پیش ازین گفتم که فارابی مخترع قانون بوده و هر چند که اصلی ندارد میتوان قدمت چنگ را از آن استدلال کرد . اینك دراستانبول و آناطولی زنان نوازنده را چنگی میخوانند . تمام این نکات که بیك جا جمع شود چنین نتیجه میدهد که چنگ آلت موسیقی بسیار قدیمی بوده و شعرای قدیم آن را مینواخته اند و نیز نتیجه می‌گیریم که رودکی چون امیروس شاعر نابینای یونانیان در خردی نابینا شده و چنگی بنام روده می‌نواخته و اشعار خود را در آن می‌خوانده است(۱)

رودکی ازدوجهة دیگر هم نظیر امیروس است : بعضی از تذکره نویسان خود بحث میکنند که آیا رودکی نخستین شاعر ایرانی بوده

(۱) در کتب لغت آلات دیگری ازموسیقی‌قدیم که محل‌اختلافست ربابست که بعضی‌آنرا کمانچه میدانند و بعضی گویند قوبوز که کلمهٔ ترکمانی قدیمست همان ربابست . قوبوز (قوبوزغه ـ قوبوسقه) از اسم لحن گرفته شده وشایسته است بگوئیم نام عودیا طنبور ست و با آلات موسیقی که جون ضنبوردستهٔ کوحك دارند وحال آنکه ضنبور درفرسی همان سه تار است که آنهم رباب شد ودرین صورت در باب رباب هم مانند روده اختلافست .

است یا نه. شباهت دوم اینست که رودکی را شعر بسیار بوده و هزاران منظومهٔ بزرگ و کوچك ازودرافواه بوده است . رشیدی سمرقندی گوید:

شعراورا برشمردم سیزده ره صد هزار هم فزونتر آید ار چونانکه باید بشمری

با آنکه امروز بقدر دویست بیت از اشعار او بدستست مؤلف محقق مجمع الفصحاء بعضی از آنها را در دیوان قطران یافته یعنی از قطرانست و حاصل آنکه ایادی دهور اشعار رودکی را هم تاراج کرده ولی از یك جهة رودکی بامیروس شبیه نیست وآن اینست که تمام عمر خویش را امیروس در میان قدر ناشناسان گذرانده ولی رودکی یکی از نخستین توانگران زمان خویش بوده وصد غلام مه رخسار و زرین کمر داشته و اگر میخواسته است سفر کند بردویست شتر اشیاء نفیس بار میکرده و چون خود شاعر ماهر و در موسیقی استاد قادر بوده و در لطایف محاضرات احاطهٔ تام داشته و خوش خو و خوشگو بوده ندیم سلاطین آل سامان شده و نصر بن احمد بن اسمعیل سامانی اورا ازجوار خویش دور نمی‌کرد. امیروس در داستان خوانی بر رودکی برتری دارد یعنی رودکی یکی دو از آل سامان را مدح گفته ولی امیروس با اینکه افسانه است تاریخ قوم خویش را بنظم آورده ودر گیتی پرا کنده است . دربن زمینه فردوسی ایرانیان مقابل هزاران امیروس است . رودکی بسال ۳۰٤ هجری رحلت کرد . از معاصرین رودکی و کسانی که چند سال پیش ازو درگذشته اند چند شاعر ند که از حیث شعر از رودکی پست تر بوده اند . مناسب ندیدم که در آغاز دورهٔ دوم ذکری ازیشان بمیان آورم وبدین جهة رودکی درین دوره نخستین شاعرست . چند قطعه که برودکی نسبت میدهند اینست :

(پس از آن ده قطعه شعر از اشعار منسوب برودکی حاوی ۳۷ بیت ثبت کرده است و پس از هر قطعه شعر توضیحات در لغات داده است که اینست فهرست آن اشعار :)

۱) زمانه پندی آزاده وار داد مرا	۲	بیت
۲) مرا بسود و فرو ریخت هرچه دندان بود	۱۶	بیت
۳) شاهی که بروز رزم از رادی	۲	بیت
٤) مرا ز منصب تحقیق انبیاست نصیب	٥	بیت
٥) ارغوانی مثی که هرکش دید	۲	بیت
٦) زلف ترا جیم که کرد آنکه او	۲	بیت
۷) تا کی گوئی که اهل گیتی	۲	بیت
۸) روی بمحراب نهادن چه سود	۲	بیت
۹) با آنکه دلم از غم هجرت خونست	۲	بیت
۱۰) ای از گل سرخ رنگ بربوده و بوی	۲	بیت
جمع	۳۷	بیت

— ۳ —

ترجمه از کتاب « سرآمدان سخن » بترکی درشرح احوال و آثار بزرگان شعرای ایران تألیف حسین دانش ـ طبع استانبول ۱۳۲۷ قمری ـ ص ۵۷ ـ ۶۲

رودکی

تازه که دین تازیان در ایران راه یافته بود برای رواج این آئین لازم شمردند که هر چه از آثار مجوس از منقولات وروایات وغیره باشد بر اندازند و بهمین جهة شعرا و ادبائی که در آن زمان بوده اند آثاری

بسیار ناقص گذاشته اند و تنها رودکیست که امروز بعضی از قطعات اشعار او بدستست. کسانی که درادبیاتی که پس ازظهور اسلام درایران بیدا شده سخن رانده اند رودکی را نخستین شاعر میدانند. بنا بر بعضی روایات وی کور مادر زاد بوده ولی باید گفت آثار ادبی رودکی چنان منتظم ومطابق قواعد عروض و قوافیست که این نکته را نتوان پذیرفت که نخستین شاعر پارسی زبان پس‌از اسلام باشد. ایران گاه گاه دوچار استیلا ها شده و مخصوصاً در قرن هفتم خرابی ها چنان نتایج وخیم و بزرگ بخشیده که معتقدیم پیش از رودکی شعرا و ادبا بوده اند ولی آثار ایشان اینك نا پدیدست. رودکی در آن زمان منسوبست بنصربن احمد از ملوك سامانی که در ایران حکمرانی داشته اند و در حق او مدایح سروده است و در سایهٔ سخای این پادشاه ثروتی هنگفت بدست آورده و می توان گفت رودکی بمقامی رسیده است که عنصری مدتی بعد در سرای سلطان محمود غزنوی بد آن نائل نشده. درتذکرهٔ دولتشاهی آمده‌است‌که اشعار رودکی درنصر بن احمد اثر فوق العاده داشت و این مدعی را چنین دلیل میآوردکه نصربن احمد پای تخت خود را که بخارا بود ترك گفته وبشهر هرات رفته بود وچنان بآب وهوای هرات ساخته بودکه بخارا را بیاد نمی آورد. اکابر ملك از ترك بخارا درهراس شدند و رودکی را گفتند که برای باز گرداندن پادشاه ببخارا منظومه ای سراید. شاعر این منظومه را گفت و فرستاد و مراد حاصل شد. این منظومه مزین ومطرز ومصنوع نیست وبروشی سرده شده که مثل‌بالاد Ballade اروپائیان سبك و نشاط انگیزست.

بوی جوی مولیان آید همی.... (تا ۷ بیت)

گذشته از قصاید و اشعار مختلف رودکی کتاب کلیله و دمنه را نیز بنظم پارسی ترجمه کرده است. این کتاب را از هندوستان بایران آورده اند و کتابیست در تهذیب اخلاق و شامل حوادث و وقایعی که در میان جانور انست. جز اندکی ازین کتات تاکنون اثری نیافته‌اند. رودکی قصاید خود را باوصافی در محاسن طبیعی و بدایع فطرت آراسته است وبعد از آن گریزی بستایش ممدوح خود می زند. مثلا اگر بابهار مصادف شده باشد نشاط طبیعت وانبساط حدائق و اشجار وطراوت گلها و عطر نسیم و لرزش اغصان را در تاثیر باد نخست می گوید وبرای گریز بمدح ابتسام وانشراح طبیعت را وسیله قرار میدهد ومی گوید که چشم دشمن در برابر سطوت امیر چون برگ گل در اثر نسیم می لرزد.

اما سبب تخلص او برودکی درشعر بعضی گویند که آلات موسیقی معروف برود را با کمال مهارت می نواخته است و بعضی دیگر گویند ازقریهٔ رودکست که ازمضافات بخاراست. اسم اصلی اوجعفر بن محمدست. اما ممدوح شاعر که نصر بن احمد سامانیست در خراسان حکمرانی داشته ودر خلال سنهٔ ۳۳۱ هجری بدست یکی از غلامان خود کشته شده است.

عنصری که پس ازرودکی ازشعرای نامی ایرانست تمام پادشاهان آل سامان را در یك قطعه میشمارد و آن اینست:

نه کس بودند زآل سامان مذکور　　دایم بامارت خراسان مشهور
اسمعیل است و احمدی و نصری　　دونوح ودوعبد الملك ودومنصور

ضیاء پاشا از ادبای نامی عثمانی در مقدمهٔ کتاب خرابات جائی که از صفات و مزایای شعرای ایران بحث می کنند در حق رودکی

چنین می گوید :

« گویند در ایران نخستین شاعر استاد ادیب رودکیست. لیکن می‌توان دانست که این روایت ممکنست عقلا قرین صحت باشد زیرا که آن هنرور گزیده در هر وزنی قصیده ای و در هر وزنی قطعه ای ورباعیات دلارای بسیار گفته است. البته مخترعی جدید را نمی توان چنین جودت طبیعی داد زیرا بحکم طبیعت افکار با تانی پیش می رود و روشنست که در عالم هر فنی با تدریج و تلاحق بظهور آمده است و آیا ممکنست که مخترعی شعر را تا این پایه بکمال برساند ؟ پس طبعاً ممتنع میباشد که وی را مخترع خوانیم » (۱).

ضیاء پاشا وصف رودکی را چنین سروده و وی را در ادبیات پس از اسلام معلم اول نمی داند، البته حق دارد زیرا زمانها پیش از رودکی ابو حفص حکیم سغدی ظهور کرده و بشمارهٔ انگشت این بیت را که نخستین شعر فارسیست سروده است :

آهوی کوهی دردشت چگونه دودا	او ندارد یار بی یار چگونه رودا

(۱) اصل آن اشعار اینست :

ایرانده دینور برنجی شاعر	استاد ادیب رودکی در
لکن کورینور که بو روایت	عقلا اوله ماز قرین صحت
زیرا او هنرور گزیده	هر وزنده سویلمش قصیده
هر وزنده قطعه ایتمش املا	بر چوق ده رباعی دلارا
بر مخترع جدیده البت	بو جودی دیره مز طبیعت
زیرا حکم طبیعت اوزره	افکار یورور بطائت اوزره
عالمده ظهور کلدی روشن	تدریج و تلاحق ایله هر فن
ممکندر اوکیم او اهل همت	بر مرتبه ویردی شعره صورت
لکن دیمك آنکا مخترعدر	عقلا طبعا ممتنعدر

باب ششم

رودکی درنظرمردم باختر

ازنخستین روزی که دانشمندان ومستشرقین اروپائی وامریکائی بازهار ادبیات فارسی پی برده اند و از همان روزی که فردوسی وسعدی و خیام در عالم متمدن امروز مشهور گشته اند رودکی نیز شریك دیر و همسفر ایشان درین جهان گردی و بلکه قافله سالار این کاروان بوده است ، بهمین جهة در میان ملل، متمدن اروپا و امریکا دانشمندانی چند درآثار خود بتعرفهٔ این شاعر بزرگ ایران پرداخته اند و برای اینکه سپاس گزاری از یاد کردن آن دانشمندان ارین بیر ادبیات ایران را در ضمن وسیله ای درین صحایف بسازم و در آن میان آنچه در حق وی خارج ازمحیط ایران وبزبانهای بیگانه گفته اند بگویندگان وخوانندگان زبان او برسانم تمام فصول کتب و مقالاتی را که در زبانهای اروپائی نسبت برودکی نوشته شده است از زبان اصل خود ترجمه کرده وبترتیب قدمت انتشار درین باب جا می دهم و پایان این فصل را بسپاس گزاری از تکریم و تعظیمی که درحق وی کرده اند زینت می بخشم ، تادر ضمن بعضی ازابنای زمان که نسنجیده عظمتی بیش ازآنچه باید درحق مستشرقین قائل شده اند دریابند که مآخذ مستشرقین جز کتب متداول ما چیز دیگر نیست وچندان احاطه ای درادبیات ما ندارند که ما را از رسیدن بدیشان نومید کنند و برتحقیقات ایشان بازمطالب بسیار می توان افزود ، منتهی سبك تحقیقات ایشان تا کنون درمیان ما متداول نبود واینك که آن سبك متداول گشته است می توان امیدوار بود که ایرانیان ازتحقیقات مستشرقین بی نیاز گردند ، اینك ترجمهٔ آن مقالات وفصول :

-۱-

مستشرق فرانسوی آمده ژوردن Amédée Jourdain در جلد پنجم کتاب خود موسوم به « ایران » - طبع پاریس ۱۸۱۴ ، La Perse - Paris - 1814 در فصل دوم « سر نوشت ادبیات ایران پس از انقراض ساسانیان » « Sort des lettres en Perse après la ruine des Sassanides » پس از توضیح ادبیات ایران در زمان صفاریان (ص ٦۵) می نویسد :

« ... ولی دورهٔ تجدید ادبیات ایران و احیای زبان دورهٔ جلوس خانوادهٔ سامانست. در زمان احمد بن نصر رودگی زندگی می‌کرد واو هم درشعر وهم درموسیقی هنرمند بود ونخستین گوینده ایست که ازودیوان یا مجموعهٔ اشعار مانده است . بنا بر گفتهٔ جامی نابینا زاده شد، ولی بنیروی هوش و ذکاوت بسیار قرآن را از بر داشت و از هشت سالگی بشعر سرودن پرداخت . اگر اشعار رودگی دل انگیزی وبلندی سخنان شعرای دورهٔ بعد را ندارد وقتی که اشعارخویش را می سرودوبانغمه های چنگ توام می ساخت گفتهٔ او بهای بسیار داشت . زیرا که چنگ را بکمال می نواخت و آواز بسیار نیکو داشت . احمد چنان در شرف او بیفزود که نظیر آن نبود و هرگز پادشاهی شاعری را بچنان جلال نرسانده است ؛ بهمین جهة ثروت او بسیا بود ودویست خدمتگر در پی او بودند و چهار صد شتر دربار داشت . دراثبات هنر وی در موسیقی وشعر نویسندگان ایرانی آورده اند که امیر احمد از پایتخت خود بخارا بهرو رفته بود و چون اقامت خویش را آنجا دراز کرد در باریان که ببخارا دلبستگی داشتند برای اینکه بازگشت شاه را کامیاب شوند برودگی متوسل گشتند . چنین معهود شد که او موقعی مناسب بدست آورد و

قطعه شعری در ستایش بخارا بسراید واثر آن می بایست چنان باشد که خیال بازگشت بخارا را در شاه بر انگیزد. فی الجمله رودکی روزی را برگزید که نوشخواری طبع شاه را آماده ساخته بود، چنگ برگرفت و ستایش شهر را بر خواند؛ احمد از اوصاف بر جسته و شور انگیز شاعر عزم کرد که بپایتخت خود باز گردد. رودکی کتاب کلیله ودمنه را بشعر ترجمه کرده و چندین مثنوی و قصیده سروده است.

***

— ۲ —

مستشرق معروف اطریشی ژزف فن هامر Joseph von Hammer که از بزرگان مستشرقین قدیمست در کتاب خود موسوم به « تاریخ شعر فارسی » Geschichte der schönen Redekünste Persiens طبع وینه ۱۸۱۸ _ Wien 1818 (ص ۳۹ _ ۴۰) درحق رودکی چنین می نویسد:

رودکی (ابو الحسن)

کهن ترین و برومند ترین و توانا ترین شعرای جدید ایرانست ودردربار نصر پسر احمد سومین امیر سلسلهٔ سامان حرمت بسیار وپاداش فراوان یافت و سلطنت او دورهٔ شکوفهٔ شعر جدید ایران بشمارست. تخلص وی بگفتهٔ بعضی منسوب بقریهٔ رودك از توابع بخاراست و بزعم برخی بمناسبت کلمهٔ رودست، چه مهارت وی در موسیقی کمتر ازهنر مندی او در شعر نبود و باپهترین آوازها و نغمه های خود آنرا متابعت می کرد و بدین وسیله مستمعین خویش را اثر فوق العاده می بخشید.

حمد الله صاحب تاریخ گزیده می‌آورد که وقتی امیر نصر پس ازگرفتن خراسان باقامت درشهر هرات مایل شد و بزرگان بخارا از آن ناخشنود بودند زیرا که امیر اندیشه داشت بخارا را ترك کند و درهرات بماند. بزرگان بخواهش و هدیه رودکی را بر انگیختند و او در مجلس می گساری شاه که سخن از هوای دلکش بخارا می رفت این اشعار را ترانه وار بخواند :

بوی جوی مولیان آید همی (پنج بیت).

این اشعار با همه سادگی چون با موسیقی توام شده بود مؤثرافتاد بحدی که در همان لحظه امیر با کفش راحت بر اسب جست و منزل اول را تا بخارا پیمود. برای هیچ یك از معاصرین رودکی و کسانی که پس از و آمده اند شعر تا این پایه باعث اندوختن زر و توانگری نشده است. اشعار وی درصد کتاب مدون بود وشمارهٔ ابیات آن بنا برتذکرهٔ یمینی یك میلیون وسیصد هزار بوده است. رودکی زندگانی‌شاهانه‌داشت و دویست غلام درخدمت وی بود و چهار صد شتر دربار داشت. بفرمان امیر نصر ترجمهٔ منثور افسانه های بیدپای را بنظم آورد و این کتاب باقسم اعظم ازقصاید ومثنوی های وی ازمیان رفته است. جامی ودولتشاه نمونه ای از آن اشعار را درین قطعات برای ما گذاشته اند:

در وصف شراب: هردو یك گوهرند لیك بطبع (یك بیت)

پند نیك: زمانه پندی آزاده وار داد مرا (دوبیت)

درداوحسرتا که مرادوروزگار (دوبیت)

نصر بن احمد ممدوح رودکی پس‌از سی سال پادشاهی ونیك نامی که آنرا در قرن چهارم هجری آغاز کرده بود بسال ۳۳۰ هجری

(۹٤۱ میلادی) بدست غلام خویش کشته شد .

عنصری شاعر بزرگان ســلاطین این سلسله را درین ابیات نام برده است :

نه کس بودند ز آل سامان مذکور   دایم بامارت خراســان مشهور
اسمعیلست و احمــدی و نصری   دونوح ودوعبدالملك‌ودو منصور (۱)

* * *

-- ۳ --

مؤلف فرانسوی لوی دوبو Louis Dubeux در کتاب موسوم به « ایران » La Perse که مجموعهٔ مفیدیست از تمام اطلاعات درباب ایران - چاپ پاریس ۱۸٤۱ ـ Paris 1841 درفصل مخصوص بادبیات ایران Littérature Persane (ص ٤٦۳) چنــد سطری در باب رودکی دارد :

« . . . دورهٔ تجدید ادبیات ایران فقط از زمان سامانیانست . در زمان احمد پسر نصر رودکی شاعرمعروف می زیست که مؤلف ترجمه ای از کتاب کلیله و دمنه (۲) مجموعه ای از حکایات و افسانها و اشعــار مختلف بود .

---

(۱) اینجا تنها نام هفت تن را برده است چون عبد الملك ومنصور دو بوده اند .

(۲) گالان Galland وکاردن Cardonne بعنوان « قصص و افسانهای هندی Contes et fables indiennes ترجمه ای از کتاب کلیله ودمنه بفرانسه نشر داده اند که از روی روایت ترکی علی چلبی است ؛ ولی برای معرفت کامل ازتاریخ این کتاب معروف باید رجوع کرد به « مطالعه در افسانهای هندی » Essai sur les fables indiennes توسط مرحوم اگوست لوازلردلنشان - Auguste Loiseleur Deslongchamps که اشخاص متوجه بمطالعات شرقی مدتهای مدید از مرگ او دریغ خواهند داشت .

***

— ۵ —

مستشرق معروف آلمانی دکتر هرمان اته Dr. Hermann Ethé درمقاله‌ای بعنوان « رودکی شاعر سامانیان » Rudagi, der Samaniden Dichter که در مجلهٔ شرقی دارالعلم گوتین گن Nachrichten von der Kõniglichen Gesellschaft der Wissenchaften und der G. A. Universität zu Göttingen شمارهٔ ۲۵ مورخ ۱۲ نوامبر ۱۸۷۳ No. 25, 12 November 1873 انتشار یافته است (۱) مطالعات مفصلی در باب رودکی کرده است که اینست ترجمهٔ آن :

رودکی شاعر سامانیان

مقدمه

با آنکه پیش ازوقت در زمان حکومت آل طاهر و آل لیث (در دو ثلث اول قرن سوم هجری) عنصر بومی ایران برسلطهٔ زبان وادبیات عرب بتاختن آغاز کرد و مردانی باقریحه و ذوق شاعرانه چون استاد حنظله (بگفتهٔ بعضی حنظله) بادغیسی و حکیم فیروز مشرقی (بنا براشپرینگر Springer فهرست کتابخانهٔ اوده Cat. Oudh. p. 3 مستوفی) وابوسلیك جرجانی درتکاپوی یك رویهٔ ملی درادبیات بوده اند ، معذلك نتیجه ای که از رنجهای متفرق این اشخاص فراهم شد فوق العاده کم بود و نخست در زمان پادشاهی سامانیان که ذوق مفرطی برای احیای

---

(۱) رجوع شود بصحیفهٔ ٤٦ ازین کتاب .

رونق زیبائی از دست رفتهٔ ایران قدیم بروز می دادند و غریزهٔ صنعتی لطیف داشتند حقیقهٔ فن فصاحت و بلاغت ایرانی توانست ریشه بگیرد و نونهالان برومند پدید آورد. چمن خرم وانبوهی ازسخن سرایانی روئیده شد که البته در برابر سرودهای فارسی اشعاری بزبان عرب که تقریباً زبان رسمی بود نیز می سرودند؛ در دربار شاهزادگانی که هردم برخلفا طغیان می کردند وبرای نیل بآزادی کامل می کوشیدند مخصوصاً در دربار احمد بن اسمعیل و نصر بن احمد و نوح بن نصر (جمعاً از ۲۹۵ ـ ۳۴۳) این نهضت بوجود آمد. ابو شکور بلخی ـ ابوالحسن شهید بلخی ـ ابوعبدالله محمد بن موسی فرالادی (بگفتهٔ بعضی غرالادی) ـ ابوالفتح بستی ـ ابوشعیب صالح بن محمد هروی ـ ابوالعباس الفضل بن عباس ـ ابو زرعه معمر (نیز ابوزراعه المعمری) جرجانی ـ ابوالمظفر نصر (یانصیر) بن محمد نیشاپوری ـ ابو عبد الله محمد بن عبدالله الجنیدی ـ ابو منصور عماره بن محمد (یا ابن احمد) مروزی ـ ابوالمثل بخارائی ـ ابو المؤید بلخی ـ ابوالمؤید رونقی بخارائی ـ خباز (خبازی) نیشاپوری ـ ابو عبد الله محمد بن الحسن معروف (معروفی) بلخی ـ ابو طاهر الطیب بن محمد الخسروانی ـ ابو منصور محمد بن محمد احمد دقیقی طوسی (بزعم بعضی بخارائی) که تازمان غزنویان هم بود و بفرمان نوح بن منصور سامانی بتدوین شاهنامه آغاز کرد و نیز چند تن ازسخن گویانی که کمتر مهمند. این شعرا درقصاید خوش‌آهنگ دروصف حکام مدیحه سرائی کردند و در غزلیات لطیف لذات و مصائب عشق را بزبان آوردند و در وصف شراب آتشین اشعارسرودند وافکارعمیق خویش را در باب یزدان وانسانیت وگذشت جهان وقضا وقدر درکلمات قصار وپرمعنی که

گاهی آب ورنگ تصوف داشت بقلم آوردند وبدین طریق مقدمهٔ آن دورهٔ شکوه وجلال ادبیات جدید فارسی را که بزودی ظاهر شد فراهم آوردند و پس ازپنجاه سال درسر سفرهٔ محمود غزنوی ومخصوصاً دروجودفردوسی بآن درجهٔ کمال رسید. اما سردستهٔ تمام این شعرای سامانی استاد رودکی است که از حیث قریحهٔ شاعرانه و ابتکار بر همهٔ آنها افضل بود وتمام فروغهای هوش و ذکای ایشان را در خورشید وجود خویش گرد آورد و در همان حین از رشحات خامه و زحمات و جدیت های ادبی گوناگون پیشقدمان و معاصرین خود بهره مند گشت و از همین لحاظ می توان او را پدر فن سخن سرائی جدید پارسی دانست. تمام آنچه در کتب تاریخ ادبیات ایران درباب آثار او بما رسیده است درین صحایف بانهایت دقت جمع شده وبا وجود آنکه قطرهٔ کوچکی از آن ابر وجزو کوچکی از کتاب اشعار اوست همین اندك کافیست ثابت کند که رودکی حق آن دارد و می تواند متوقع باشد که او را شاعر درجهٔ اول بشماریم. برای تهیهٔ این رساله از ۲۳ ماخذ خطی که جمعاً ٦٤ مسوده است استفاده کرده ام بدین قرار:

۱) لباب الالباب محمد عوفی تالیف شده در قرن هفتم، اشپرنگر - Sprenger ص ۳۱۸، کهنه اما قابل استفاده (قیاس کنید بامقالهٔ بلاند Bland در مجلهٔ انجمن آسیائی همایونی شمارهٔ ۹ ص ۱۱۲ - فهرست اوده ص ۱).

۲) تذکرة الشعرای دولتشاه، تاریخ اتمام ۸۹۲ در ١٤ نسخهٔ کتابخانهٔ بادلین و دیوان هند - الیوت Elliot ۳۸۸ Bis و۳۹۳و ۳٤٥ - آوزله Ouseley ۳۰٥ - بادلین ۱۲۰ - ضمیمهٔ آوزله ۲۰

و ۳٤ ـ دیوان هند ۱۰٤۰۱ و ۲۳۳۷ و ۲۵۳۹ ـ نسخهٔ کهنه که در ۹٤۲ نوشته شده .

۳) هفت اقلیم دایرة المعارف جغرافیائی و ادبی تالیف امین احمد رازی در ۱۰۰۲ ـ سه نسخهٔ خطی : الیوت ۱۵۸ (بتاریخ ۱۰۳۹) و ۱۵۹ وآوزله ۳۷۷ .

٤) بت خانه تذکرهٔ بزرگ دردوجلد از ملا صوفی ومیرزا بیك خاکی تالیف در ۱۰۱۰ که عبد اللطیف بن عبد الله العباسی در ۱۰۲۱ برآن ضمیمه ای نوشته است ـ الیوت ۳۱ و ۳۲ (آخر آن ناقص) .

۵) انتخاب صد وهفتاد شاعران فارسی، تذکره بتاریخ ۱۰٤۲ از محمد صالح ـ آوزله ۱۹۸ .

٦) مرآت عالم ـ تاریخ عمومی تازمان اورنگ زیب ازمحمد بخت آور خان (متوفی در ۱۰۹۵) شامل تراجم شعراء در خاتمه ـ الیوت ۲٤۲ ـ آوزله ۲۵۲ و ۲۵۳ (قیاس کنید با مورله Morley فهرست مشروح ص ۵۲ ـ ناساولیس Nassau Lees در مجلهٔ انجمن آسیائی همایونی ـ سپتامبر ۱۸٦۸) .

۷) مرآة الخیال از شیر خان لودی ـ تالیف در ۱۱۰۲ ـ ضمیمهٔ آوزله ۲ ـ الیوت ۳۹۷ ـ دیوان هند ۲۰۱۱ ـ چاپ شده (۱۸۳۱) ـ در ضمیمهٔ آوزله ۳۵ ـ رجوع شود به بلاند مقالهٔ سابق الذکر ص ۱٤۰ .

۸) سفینهٔ خوشگو، تالیف در ۱۱۳۷ ـ ۱۱٤۷ ، اشپرنگر ص ۳۳۰ و ۳۳۱ (رجوع کنید بفهرست اوده ص ۱۳۰) .

۹) تذکرهٔ علی فطرت متخلص بندرت تالیف در ۱۱٤۹ ـ دیوان

هند ۲۵۷۸ .

۱۰) ریاض الشعراء از علیقلی خان داغستانی متخلص بواله ، تالیف در ۱۱۶۱ ـ اشپرنگر ص ۱۳۲ ـ الیوت ۴۰۲ ـ (مقایسه کنید با مقالهٔ سابق الذکر بلاند ـ فهرست اوده ص ۱۳۲) .

۱۱) لب لباب از قمر الدین الحسینی ، خلاصه ای از کتاب سابق الذکر ، دیوان هند ۱۰۱۳ .

۱۲) مجمع النفایس از سراج الدین علی آرزو ، تاریخ اتمام ۱۱۶۴ ـ الیوت ۳۹۹ ، (رجوع کنید به بلاند ص ۱۷۲) .

۱۳) مخزن الغرایب ، فرهنگ تراجم احوال شامل ۳۱۴۵ شاعر ازاحمد علی هاشمی بن محمد حاجی ، تاریخ اتمام ۱۲۱۸ ـ الیوت ۳۹۵ (رجوع کنید به بلاند ص ۱۷۳ ـ فهرست اوده ص ۱۴۶) .

۱۴) خزانهٔ عامره ازغلامعلی متخلص بآزاد ، تالیف در۱۱۷۶ ـ ضمیمهٔ آوزله ۶ ـ دیوان هند ۱۱۴۰ و ۲۷۳۶ ـ انجمن آسیائی همایونی ۱۸۷ ـ (رجوع کنید به بلا ند ص ۱۵۰ ـ فهرست اوده ص ۱۴۳) .

۱۵) آتشکدهٔ حاج لطفعلی (بیک درحدود ۱۱۷۹) ـ کتابخانهٔ بادلین ـ الیوت ۱۷ و ۳۸۷ ـ چاپ شده (کلکته ۱۸۴۹) ـ رجوع کنید بفهرست اوده ص ۱۶۱ .

۱۶) حدیقة الصفا ، تاریخ عمومی از یوسف علی بن غلامعلی خان ـ تاریخ اتمام ۱۱۸۴ ـ درخاتمه تراجم احوال ـ الیوت ۱۵۶ .

۱۷) حدیقة الاقالیم ، دایرة المعارف جغرافیائی ، تالیف مرتضی حسین بلگرامی ، شروع بتالیف در ۱۱۷۰ الیوت ۱۵۷ .

۱۸) خلاصة‌الافکار ازابوطالب بن مغفورحاج محمد بیك خان ـ تالیف در ۱۲۰۷ ـ ۱۲۱۱ ـ الیوت ۱۸۱ (رجوع کنید به بلاد ص ۱۵۳ ـ فهرست اوده ص ۱۶۳) .

۱۹) مرآت آفتاب نامه ، تاریخ وجغرافیا وتراجم شعراء ، تالیف در ۱۲۱۷ ، از نواب عبدالرحمن شاه نوازخان هاشمی بنبانی دهلوی ـ الیوت ۱۲۴ (رجوع کنید به مورله کتاب سابق الذکر ص۵۶) .

۲۰) زبدة الاشعار ، علم عروض ، آوزله ۵۷ .

۲۱) منتخبات شعرای ایرانی ، بی عنوان ، الیوت ۲۹۳ .

۲۲) مجموعهٔ اشعار رودکی باشرح گران بهائی ، بکلی جدید ـ ضمیمهٔ آوزله ۱۲۷ .

۲۳) مجموعهٔ اشپرنگر. ۱۳۷۸ (ضمیمهٔ آن شامل چند قطعه اشعار رودکیست که آقای دکتریان Jahn در برلن لطفاً باختیار من گذاشته اند) .

علاوه برآنچه ذکر شد و گذشته از کتابهای چاپی مزبور و کتاب لغت فارسی فولرس Vullers بکتب چاپی دیگر هم بقرار ذیل رجوع کرده ام :

۲۴) بهارستان جامی ، چاپ شلختا Schlechta (وینه ۱۸۶۴) .

۲۵ و ۲۶) حدائق البلاغه تالیف میر شمس الدین فقیر دهلوی (کلکته ۱۸۱۴) . وترجمهٔ فرانسهٔ همان بتوسط گارسن دو تاسی Garcin de Tassy (عروض و قوافی زبانهای شرقی اسلامی Rhétorique et Prosodie des Langues de l'Orient Musulman

چاپ دوم ــ پاریس ۱۸۷۳ــ Paris 1873) .

زندگی رودگی و اهمیت شعر او

حکیم فرید الدین محمد (۱) الرودگی السمرقندی (۲) باسم اصلی عبد الله (۳) وبکنیه های ابو الحسن و ابوجعفر (٤) معروفست، بنا برآثار موجود در آغاز نیمهٔ دوم قرن سوم هجری در دیه رودك درماوراء النهر (بعقیدهٔ بعضی ازتوابع سمرقند و بگفتهٔ برخی ازتوابع بخارا) (٥) متولد شده وچنانکه موثق ترین تذکره نویسان اطلاع می‌دهند کور (٦) بجهان

(۱) مخزن کنیهٔ ابو محمد را نیز میافزاید. ابن محمد در بت خانه و ندرت و حدیقة الاقالیم .

(۲) تنها ندرت « البخاری » مینویسد .

(۳) عوفی و هفت اقلیم و بتخانه و سفینه ابو عبد الله مینویسند ، خلاصة الافکار حتی ابن عبدالله می‌نویسد .

(٤) در بتخانه فقط جعفر ، ندرت وحدیقة الاقالیم بهمین نهج

(٥) تخلص او نیز از همین لحاظست ، عوفی فقط این وجه تسمیه را آورده ، نخست دولتشاه و پس ازو مؤلفین بعد تخلص اورا از اسم رود دانسته اند ، زیرا که شاعر در بربط نواختن مهارت داشته است .

(٦) عوفی چنین می‌نویسد و بپیروی او تذکره نویسان دیگر معتبر باستثنای دولتشاه . ما باین نکته کاری نداریم که آیا میتوان این مطلب را پذیرفت یا اینکه با چه اعتبار گویندهٔ چنین افسانه ای باید بدآن ایمان آورد ، چنانکه یونانیان هم در بارهٔ هومر شاعر خود گفته اند .
بسیاری از اشعار رودگی مخصوص تشخیص دقیق و لطیف او از الوان بر خلاف این عقیده است . مطلب عمدهٔ عوفی‌را که نویسندگان بعد کلمه بکلمه ازو اقتباس و تکرار کرده اند و با جمل بسیار زشت داده اند عینا نقل میکنیم : رودگی از [illegible] در [illegible] و دست و [illegible] اما از عجایب ایام آگاه بود اما خاطرش غیرت خورشید و مه بود بصر نداشت اما بصیرت داشت مکفوفی بود اسرار لطیف بروی مکشوف محجوبی بود [illegible] محجوب

آمده است ، در برخی از مآخذ مخصوصاً تصریح کرده اند که « اکمه» بدنیا آمده است ، اگر چه بصر نداشت ولی بصیرت داشت ، با وجود اینکه نور چشم او محجوب بود ، اسرار لطائف فصاحت بر وی مکشوف و بی پرده بود ، از غایت لطف وطبع محبوب ، چشم ظاهر بسته داشت ، اما چشم باطن گشاده ، یکی از نوادر فلکی بودست و از زمرهٔ انام (تنها او) از عجـایب ایام آگه بود ، اما خاطرش (از حیث صداقت و صفا) غیرت خورشید ومه بود ، وبا وجودی که از مادر نابینا آمده ، ولی چنان زکی و تیز فهم [1] بود کـه در هشت سالگی قرآن تمام حفظ کرد و قرآن بیاموخت و شعر گفتن گرفت و معانی دقیق می گفت ، چنانچه خلق بدان اقبال نمودند و رغبت او زیاده شـد [2] و او را آفریدگار آوازی خوش و صوتی دلکش داده بود ، چنانچه هر وقت قفل زبان برای نغمه

چشم ظاهر بسته داشت اما چشم باطن گشاده مولد او رودك سمرقند بود و از مادر نابینا آمده اما چنان ذکی و تیز فهم بود که در هشت سالگی قرآن تمام حفظ کرد وقرآن بیاموخت و شعر گفتن گرفت و معانی دقیق می گفت چنانچـه خلق بدآن اقبال نمودند و رغبت او زیاده شد و او را آفریدگار آوازی خوش وصوتی دلکش داده بود و بسبب آواز در مطربی افتاده بود و از ابوالعباس بختیار که در آن صنعت اختیار بود بربط بیاموخت و در آن ماهر شد وآوازهٔ او باطراف و اکناف عالم برسید و امیر نصربن احمد ـ السامانی که امیر خراسان بود اورا بقربت حضرت خود مخصوص گردانید وکارش بالا گرفت و ثروت و نعمت او بحد کمال رسید حتاکه گویند او را دویست غلام بود و چهارصد شتر در زیر بنهٔ او میرفت و بعد از وی هیچ شاعر را این مکنت نبودست و این اقبال روی نداده (اشپرنگر ۳۱۸ ـ ص۸۱)

(۱) خلاصة الافکار مینویسد : دردید معانی دقیق وازتیز بینان زمان بود .

(۲) مرآت العالم هفت سالگی مینویسد ، مرآت آفتاب نامه مینویسد : در بیست سالگی قرآن را حفظ داشت ، حکیم بود ، شاعر و شوخ بود و در فن آوازه خوانی چون داود همگـ های زیبا میداشت .

سرائی بگشودی دل فرشتگان بربودی و هر وقت با کلید نطق دهان باز کردی بزرگ و کوچك، پیر وجوان را مجذوب خود کردی (۱) وبسبب آواز در مطربی افتاده بود واز ابوالعباس بختیار که در آن صنعت اختیار بود بربط (بعضی عود گویند) بیاموخت و علوم موسیقی بیاد گرفت و بحدی در آن ماهر شد که در مطربی و شاعری شاه جهان شد (۲) . آری در آوازهٔ مطربی چنان پیش رفتی که آب دست او در ایستگاه آوازه گرد خمود بباد دادی و آتش دل خاموش کردی (۳) . چون آوازهٔ او باطراف و اکناف جهان رسید امیر سامانی وافی ابو الفوارس نصر بن احمد بن اسمعیل (٤) که امیر خراسان وماوراء النهر بود و بسبب سخاوت و انصاف و مردمی و کارگشائی و پارسائی شهرتی بسزا داشت و پیوسته نیك مردان وشاعران را صلات بی شمار می داد و همواره با ایشان پیوستگی داشت رودگی را بدربار خود خواند و با توجه خاص او را بردیگران برتری داد. رودکی همخوان وی شد وبدین سبب بمقام بلند رسید ومقبول بزرگان وعامهٔ مردم شد. دراثر نیك بختی نصر بن احمد در توانگری وی افزود ودارائی او ازغلام و بنه بحد کمال رسید. امیر وی را بسیار می نواخت و وی و دوستانش وبزرگان دیار هدایای بی‌شمار

(۱) این جمله ازهفت اقلیم است .

(۲) آنچه درعوفی نیست ازمخزن گرفته شده .

(۳) این‌حملهٔ مصنوع ازهفت‌اقلیم است .

(٤) درچند نسخهٔ خطی دولتشاهی بجای وافی ، وفی و بجای نصر ، صبر نوشته شده . هفت اقلیم نیز نصیر نوشه و مانند واله و سفینه کنیت ابوالحسن باو داده است . خزانهٔ عامره او را بخط نصر بن نوح و مرآت الخیال نصرالدین دانسه . عوفی در یك مورد او را نصر بن محمد خوانده است .

برودگی می دادند (۱)، چنانکه پس از وی دیگر شاعری بدین درجه از توانگری نرسید. ازین حیث تنها تا اندازه ای عنصری در زمان غزنویان و امیر معزی در زمان سلجوقیان توانسته اند با او همسری کنند و آن هردو درتمامت عمر در دربار پادشاهان زیسته و بآسودگی زندگی بپایان رسانیده اند. رودگی را دویست غلام بود (۲) و چهار صد شتر در زیر بنهٔ او می رفت و ازین سبب بیش از هرکسی توانست برای بازماندگان خود چیزی باز گذارد (۳). تاریخ مرگ او را در میان سالهای ۳۳۰ تا ۳٤۳ نوشته اند (٤).

چنانکه تاریخ نخستین درست باشد بایستی یك سال پیش از ولی نعمت خود نصر ازین جهان رفته باشد زیرا که وی پس ازسی سال پادشاهی ببیماری سل (۵) در سال ۳۳۱ در گذشته است. از آهنگ سوز ناك مرثیتی که پس ازین خواهد آمد چنان نمودارست که روز های خوش نعمت نصر مدتی بپایان رسیده بود، بزعم من تاریخ دوم معتبر تر ست.

(۱) آتشکده چنین مینویسد، تطبیق کنید با مرثیتی که پس ازین خواهد آمد.

(۲) دولتشاه این غلامان را هندو و ترك دانسته، آتشکده و حدیقة الصفا هم چنین، مرت چهارصد غلام و کنیز هندو وترك نوشته است.

(۳) در آتشکده و سفینه چنینست، جامی (در سلسلة الذهب) در باب توانگری رودگی چنین گفته است: رودگی آنکه در همی سفتی. . . .

(٤) در آتشکده ۳۳۰، درخلاصة ۳٤۳، بتکده تاریخ ٤۰۷ را می ویسد که بهیچ وجه معنی ندارد.

(۵) بنجاه بحقیقت چنین میگوید: بنابرگفتهٔ دولتشاه یکی از غلامانش اورا کشته است ولی نخطا رفته وابن بلا برسر بدرش احمد آمده است. هامر نیز این خطا را کرده و بنا بر سعینه او در سال ۳۵۲ کشته شده است.

در باب قریحهٔ شاعرانهٔ بلند وی تذکره نویسان همه اورا بسیار ستوده اند وهمه او را آدم الشعراء واستاد الفصحاء خوانده اند (۱) ونیز او را سردستهٔ شعرا (۲) ومشهورترین شاعری دانسته‌اند که سخنان لطیف گفته و دیگران بدو این عناوین داده اند: یکی ازمعروف ترین فصحای گذشته (۳)، پیشروستایشگران خاندان سامانی (٤)،کاروان سالارشاعران وپیشوای فصیحان (٥)، استاد استادان ومخصوصاً اوراسلطان شاعران (٦) نامیده اند. وی نخستین کسی بوده که دیوان ازو مانده و بعبارت دیگر تمام اشعار خود را آن چنان که معمول بوده است در مجموعهٔ کاملی گرد آورده (۷) و اگر ما نخواهیم چنانکه تذکره نویسان نوشته اند او را نخستین کسی بدانیم که گنجینهٔ فن سخن سرائی ایران را با کلید زبان گشوده است پس لااقل می‌توان بدیشان حق داد که اورا مخترع و بانی سخن بشمارند، یعنی کسی که بروشی نو آغاز سخن سرائی کرده و برای هر یك از اقسام شعر مانند مثنوی و قصیده و قطعه و غزل و رباعی روشی خاصی و خصایصی نهاده است. مدیحه سرایان بزرگ که پس ازو آمده اند مانند انوری و خاقانی وغزل سرایان نامی چون حافظ

---

(۱) مجمع و سفینه.

(۲) دولتشاه.

(۳) بدرت.

(٤) هفت اقیم.

(٥) خزانهٔ عامره.

(٦) عوفی و هفت اقلیم و سفینه و تطبیق کنید بابت خانه و حدیقة الاقالیم، معروفی مجی معاصر رودکی در بارهٔ وی چنین گوید: از رودکی شنیدم استاد شاعران .....

(۷) خزانهٔ عامره. بتدوین دیوان سخن پرداخت.

و دوستانش حتی مناظره گفتن را ازو آموخته و با وجود بر تریهای بر جسته ای که داشتند نتوانستند هرگز بسادگی ولطافت وی سخن گویند.
تمام کسانی که پس ازو آمده اند ریزه خوار خوان فصاحت وخوشه چین خرمن بلاغت او بوده اند (۱)، همچون ابر نعمت بر فراز جهان بودی وهمه دانشمندان چون صدف دهان بگشودندی (۲) و نیزوی بود که ایرانیان را ازناسزا گوئی تازیان رهائی داد چنانکه ایشان خود بفصاحت و بلاغت ایرانیان اقرار کردند. بیشتر از سخن گویان نامی زمان او و آنان که پس از وی آمده اند همه درستایش وی همداستانند و در حق وی حسد نمی ورزند و او را بر تر از خود می شمارند (۳). گویند که سخنان وی در صد مجلد بوده است و بیش از ۱٫۳۰۰٫۰۰۰ شعر داشته (٤)، امیر نصر او را فرمود که داستان معروف کلیله و دمنه را

(۱) و (۲) واله و اوزله ۱۲۷.

(۳) ابوالحسن شهید معاصر رودکی دربارهٔ وی گوید: بسخن ماند شعر شعرا ..... (عوفی وهفت اقلیم وسفینه)، دقیقی نیز گفته: کرا رودکی گفته باشد مدیح ..... (عوفی، هفت اقلیم، سفینه، نسخهٔ عوفی درین موضع پاره شده، درهفت اقلیم مصرع آخر چنینست: حو خرما بسوی هجیور بود.) عنصری گوید: غزل رودگی وار نیکو بود ...... (عوفی؛ مخزن؛ هفت اقلیم؛ سفینه) گویند چون دیوانه ای روزی بشعر رودگی خرده گرفت نظامی عروضی چنین گفت: ای آنکه طعن کردی در شعر رودگی .... (عوفی؛ هفت اقلیم؛ مخزن؛ سفینه)

(٤) رشیدی سمرقندی در زمان سلطان خضر گفته است: گر سری یابد بعالم کس بنیکوشاعری ..... (عوفی؛ بتخانه؛ مرآت الخیال؛ هفت اقلیم؛ واله؛ لب لباب؛ سفینه؛ خلاصه و اوزله ۱۲۷؛ بعضی مصرع اخیر را چنین خوانند: هم فزون تر آید ار جوناکه الخ؛ برخی عدد را ۱٫۳۲۸٫۰۰۰ و برخی دیگر ۱٫۰۰۰٫۳۰۰ دانسته اند.

بنظم فارسی‌آورد و گویند چهل هزار درم بوی صلت داد (۱) . مثنویهای بسیار که اصل آنها ازمیان رفته واز آهنگ های گوناگون آنها پیداست که روش خاصی در سخن سرائی داشته ثابت می کنند که رودگی بجز این داستان جانوران که ازمیان رفته داستانهای دیگر نیز داشته که نابود شده است .

اشعار رودگی

نخست اشعاری را که در ستایش امیر نصر گفته است می آورم و آن قصاید یا قطعات حقیقی است و چند قطعهٔ کوچك غزل مانندست که در همین زمینه گفته شده و شاید جزو مدایح مفصل تری بوده است . نکتهٔ جالب توجه آنست که پایان این اشعار بیشتر یکسانست چنانکه کاهی هم کلمات آن باهم توافق دارند و می توان پنداشت که همهٔ آنها از یك منظومه بوده است :

۱) آتشکده ، الیوت ورق ۳۸۷ ، ۱۸۲ ـ ۱۷ ، ۱۹۰ ب ، انتخاب ، آوزله ۱۹۸ ، ۸۶ پ :

منم غلام خداوند زلف غالیه گون (۱۹ بیت)

۲) آوزله ۱۹۸ ، ۱۷۵ :

بابروان چو کمان و بزلفکان چو کمند (۲۴ بیت).

۳) بتخانه ، الیوت ۳۲ ، ۳۳۰ ، آتشکده ، اشپرنگر ۱۳۷۸

---

(۱) شعری از عنصری در دولتشاه هست که این موضوع را تأکید میکند . چهل هزار درم آنچ ... و نیز مرثیهٔ رودگی (که درذیل می‌آید) که گوید چهل هزار درم از دشاه و شصت هزار از اولیاش گرفته است این را ثابت میکند . راجع به این و قصه رجوع شود شاهنامهٔ فردوسی چاپ موهل ج ٦ ـ ص ٤٥٥ .

مه نیسان شب خون کرد گوئی برمه کانون (۸ بیت) .

٤) بتخانه ، الیوت ۳۲ ، ۲۹۹ پ ــ ۳۰۰ پ :

تادل من با هوای نیوان گشت آشنا (۱۵ بیت) .

٥) الیوت ۲۹۳ :

خیال رزم تو گر در دل عدو گذرد (٥ بیت)

در ین جا اشعاری که در مدیحه است بپایان می رسد . نخست مرثیه ای را که بدان اشاره رفت می آورم و پس از آن غزلها دنبال یك دیگر خواهد آمد و البته چند بار مدح نصر در آنها هم دیده می شود .

٦) هفت اقلیم ، الیوت ۱۵۸ ، ۵۲۹ پ ــ ۳۳ ، ۱۵۹ ، ۱٦٦ پ ــ ۱٦۹ ، آوزاه ۳۷۷ ، ۵۱۵ ــ ۵۱۸ پ :

مرا سود و فرو ریخت هر چه دندان بود (۲۵ بیت) .

۷) آوزاه ضمیمهٔ ۱۲۷ ، ۱۷ پ و ۲۲ (این مجموعه این اشعار را دوبار دارد یك بار تنها متن آنهارا و باردیگرمتن وشرح آنهارا) واله ، الیوت ۴۰۲ ، ۱۲٤ پ ، اشپرنگر ۳۳۲ ، ۱۷۷ :

یك بار بود عید بهر سال بیك بار (۱۳ بیت)

۸) مخزن الغرایب ، الیوت ۳۹۵ ، ۱۲۸ ، آوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ، ۱٤ پ و ۲۱ ، واله ، لب اباب (تنها بیت دو و سه)

زهی فزوده جمال تو زیب و آرا را (٤ بیت)

۹) بت خانه ، الیوت ۳۲ ، ۳۰۰ ، اشپرنگر ۱۳۷۸ :

صبر من کوتاه گشت از عشق آن زلف دراز (٦ بیت)

۱۰ و ۱۱) آتشکده ، خلاصه ، اوزله ۱۲۷ ، ۱٦ پ و ۲۱ پ ، واله ، سفینه ، لب لباب :

فغان من همه ز آن زلف تابدار سیاه (٦ بیت)
سماع و بادهٔ رنگین وساقیان چو ماه (۳ بیت)
۱۲) بت خانه، الیوت ۳۲ ، ۲۹۹ پ :
من آن کشیدم و آن دیدم از غم هجران (۱۱ بیت)
۱۳) اوزله ۱۹۸ ورق ۱۷۵ :
صرصر هجر تو ای سرو بلند (٤ بیت)
۱٤) بت خانه ورق ۲۹۹ پ ، اشپرنگر ۱۳۷۸ :
ای جان از آرزوی تو رنجان (۳ بیت)
۱۵) واله، آوزله ۱۲۷ ، ۱۷ و ۲۲ ، خلاصه :
ای دل آشوب و دل آزار و دلا ارم پسر (۳ بیت)
۱٦) هفت اقلیم :
ای آنکه غم کشی و عزا داری (۵ بیت)

۱۷) این اشعار که هامر Hammer آنها را ترجمه کرده است برای دعوت امیر نصرست که ببخارا آید. دولتشاه، جامی (ص ۸۳ و ۹۵)، هفت اقلیم، آتشکده، خلاصة الافکار، مرآة الخیال. بنا برگفتهٔ دولتشاه و کسانی که از وی پیروی کرده اند دل انگیزی هرات وحوالی آن امیررا چنان فریفته بود که « وجود دلگیری بزرگان دربار خود در آنجا ماند. بنابرگفتهٔ جامی وهفت قلیم این اقامت درمروشاهجهان بوده است. این درباریان روزی بمدادان بیش از خوراك از رودگی خواستند و وی این اشعار را ببانگ چنگ خواند. نسخهٔ این اشعار در کتابهای مختلف و حتی در نسخه های مختلف یك کتاب اختلاف بسیار دارد. نسخه ای را که جامی ضبط کرده است اساس قرار داده و در ترجمهٔ خود

اختلاف نسخه ها را قید کرده ام . (ترجمهٔ شش بیت) .

۱۸ـ۲۲) قطعه های خمریه است که قطعهٔ آخر آن حد فاصلی میان قطعه و رباعیست .

عوفی، مخزن الغرایب ، خلاصة الافکار، آتشکده و مجمع النفایس (تنها دو بیت اول) ، هفت اقلیم ، واله ، سفینه، اوزله ضمیمهٔ ورق ۱۲۷، ۱٤ و ۲۲ ، مرآت آفتاب نامه :

شاد زی با سیاه چشمان شاد (٥ بیت) .

۱۹) عوفی ، مخزن الغرایب ، جامی (بیت اول را ندارد) ، هفت اقلیم ، اوزله ضمیمهٔ ورق ۱۲۷ ، پ ۱٥ و پ ۲۱ ، بت خانه ، الیوت ورق ۳۲ ، ۳۰۰ ، واله ، لب لباب ، اشپرنگر Sprenger ۱۳۷۸ (بیت اول را نیز ندارد) سفینه :

رودکی چنگ بر گرفت و نواخت (٤ بیت) .

۲۰) بت خانه ، هفت اقلیم ، آتشکده (تنها بیت اول) ، اشپرنگر ۱۳۷۸ :

بیار آن می که پنداری روان یاقوت نا بستی (٥ بیت) .

۲۱) هفت اقلیم :

برخیز و بمی خانه خرام ای بت کشمیر (٤ بیت) .

۲۲) هفت اقلیم ، سفینه (تنها بیت دوم) :

آن می که گر سرشکی ازو در چکد به نیل (۲ بیت) .

۲۳) قطعاً قطعه ایست در تصوف ، آتشکده :

برای پرورش جسم جان چه رنجه کنم (٥ بیت) .

۲٤) آتشکده و سفینه :

نگارینا شنیدستم که گاه محنت و راحت (۳ بیت) .

۲۵) مخزن الغرایب ، خلاصه ، سفینه :

چمن عقل را خزانی اگر (۲ بیت).

۲٦) عوفی ، جامی، مخزن ، آتشکده ، مرآت العالم ، هفت اقلیم ، مجمع النفایس ، سفینه :

زمانه پندی آزاده وار داد مرا (۲ بیت) .

۲۷) عوفی ، مخزن ، خلاصه ، واله و اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ، (تنها بیت او را دارد) ، مجمع النفایس :

زلف ترا جیم که کرد آنکه او (۲ بیت) .

۲۸) عوفی ، واله و اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ (ورق ۱۵ و ۲۱) :

روی بمحراب نهادن چه سود (۲ بیت) .

۲۹) آتشکده :

زهی سوار و جوان و توانگر از ره دور (۲ بیت) .

۳۰) دولتشاه :

دردا و حسرتا که مرا دور روزگار (۲ بیت) .

۳۱) عوفی و هفت اقلیم :

مرا جود او تازه دارد همی (۲ بیت) .

۳۲) عوفی و فرهنگ فولرس جلد دوم ص ۳ ستون یك :

حاتم طائی توئی اندر سخا (۲ بیت) .

۳۳) عوفی .

بحجاب اندرون شود خرشید (۲ بیت) .

۳٤) حدیقة البلاغه ص ۵۸ و کتاب بلاغت و عروض

Garcin de Tassy تالیف گارسن دو تاسی Rhétorique et Prosodie

ص ۳۲ :

چاکرانت بگه رزم خیاطان اند (۲ بیت).

۳۵) در وصف قلم ، عوفی و هفت اقلیم :

لنگ رونده است گوش نه و سخن یاب (۲ بیت).

اینك درخاتمه چند رباعی دیگر و ابیات پرا کنده :

۳٦) آتشکده و هفت اقلیم :

ای از گل سرخ رنگ بربوده و بو (۲ بیت).

۳۷) آتشکده ، حدیقة الصفا ورق ۳۹۸ پ ، اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ورق ۱۹ و ۲۲ پ ، واله ، لب لباب:

چون کار دلم ز زلف او ماند گره (۲ بیت).

۳۸) هفت اقلیم :

در منزل غم فکنده مفرش مائیم (۲ بیت).

۳۹) واله و اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ (نسخهٔ کتاب اخیر مغشوشست) :

بدین آشکارت ببین آشکار (یك بیت).

٤۰) هفت اقلیم، اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ورق ۱۹ و۲۲ پ ، واله :

در عشق چو رودکی شدم سیر ز جان (۲ بیت).

٤۱) هفت اقلیم ، اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ورق ۱۹ پ و ۲۲ پ ، مجمع النفایس ، واله ، لب لباب :

چون کشته نه بینمم دو لب کرده فراز (۲ بیت).

٤۲) حدیقة الصفا :

دل خسته و بستهٔ مسلسل موئیست (۲ بیت) .

۴۳) رودکی بجز هنر ها دیگر چنانکه درلب لباب آمده است هر گاه که کسی (در برابر وی) اندیشهٔ چیزی می کرده وی بدان پی می برده وبدان مناسبت چیزی بآواز چنگ می خوانده است . مرد هوشمندی نمی خواست این نکته را باور کند و برای آزمایش او نزد وی رفت . آنگاه رودکی ابیات را ببانگ چنگ سرود وآن مرد بهنر وی پی برد :

گر بر سر نفس خود امیری مردی (۲ بیت) .

۴۴) خلاصه ، اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ورق ۱۹ پ و ۲۲ پ ، واله ، لب لباب :

دیدار بدل فروخت نفروخت گران (۲ بیت).

۴۵) سفینه :

من موی خویش را نه ازآن می کنم سیاه (۲ بیت) .

۴۶) در مرگ ابوالحسن مرادی بخارائی شاعر (شاعر عربی سرای معاصر رودکی) ، عوفی ، خزانهٔ عام (نسخهٔ انجمن آسیائی ۱۸۷ ورق ۲۲۰) ، آتشکده ، هفت اقلیم ، اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ورق ۱۶ و ۲۱ پ ، واله وسفینه :

مرد مرادی نه همانا که مرد (۲ بیت) .

۴۷) در مرگ شیخ ابو الحسن شهید (شاعر ایرانی و معاصر رودکی) ، عوفی ورق ۸۰ ، ندرت ورق ۳۳ ب ، مخزن ورق ۱۸۳ و غیره (همه جا در شرح احوال شهید) :

کاروان شهید رفت از پیش (۲ بیت).

۴۸) فرهنگ فولرس ج ۱ ، ص ۱۹۸ ستون یك :
چون بانگ آمد ار هوا بخنو (یك بیت) .
۴۹) واله ، اوزله ضمیمهٔ ۱۲۷ ورق ۱۶ و ۲۱ پ :
بیار هان بده آن آفتاب کش چو خوری (یك بیت) .
۵۰) اوزله ضمیمهٔ ورق ۱۶ و ۲۱ پ ، واله ، لب لباب ، سفینه :
کار بوسه چوآب خوردن شور (یك بیت) .
۵۱) فرهنگ فولرس جلد اول ص ۶۵۶ ستون دوم :
با دو سه بوسه رها کن این دل از گره و جناك (یك بیت).
۵۲) سفینه :
هر که نامخت از گذشت روزگار (یك بیت) .

درین مقالت بجز اشعاری که از نسخهٔ برلن گرفته شده و بیش
ازین انتشار یافته است چند قطعه و از آن جمله قطعهٔ مفصل تری وقطعهٔ
دربارهٔ امیر نصر و ابیات در باب قلم تا کنون جائی منتشر نشده است .
نسخهٔ این دو قطعهٔ اخیر چندن مشوشست که تا کنون نتوانسته ام آنها
را چنان تصحیح کنم که بخوبی معنی آنها بدست آید .

**
- ۵ -

در کتاب « فرهنگ بزرگ بین المللی قرن نوزدهم » Grand dictionnaire universel du x x e siecle تألیف مؤلف شهیر فرانسوی پیر لاروس Pierre Larousse در مجلد سیزدهم صحیفهٔ ۱۴۲۶ در باب رودکی چنین نوشته شده :

« رودکی (ابوالحسن) شاعر ایرانی که در زمان نصر پسر احمد حرمت بسیارداشت . تاریخ ولادت ومرگ ایشان معلوم نیست اما پیداست که نصر خود بسال ۹٤۳ در گذشته است . رودکی بسیار توانگر بود ؛ دویست غلام وچهارصد شتر داشت . گویند اشعار وی صد مجلد میشده و یك میلیون و سیصد بیت داشته است ، لیکن ازمیان رفته . افسانهای بید پای را نظم کرده بود و در پاداش هشتاد هزار سکهٔ سیم بوی دادند . »

***

— ٦ —

مستشرق فرانسوی شارل شفر Charles Schefer در کتاب " منتخبات فارسی» Chrestomatie Persane ج۲ـچاپپاریس ۱۸۸۵ در صحایف ۲٤۷ و ۲٤۸ از « یادداشت ها و توضیحات » Notes et éclaircissements که در مقدمهٔ کتاب بفرانسه نوشته است شرحی در بارهٔ رودکی ثبت کرده که ترجمهٔ آن بدین گونه است :

« در بارهٔ نام و کنیت رودکی مؤلفین موافقت ندارند . بنا بررأی برخی نام اوابوالحسن یاابوعبدالله محمد وبنابرعقیدهٔ پارهای دیگر ابوالحسن جعفر بن محمد بوده است . همان تردید در بارهٔ مولد او هست ، یا در سمرقند ، یا در بخارا و یا در رودك ولادت یافته است و آن قصبه ایست از توابع بخارا یا اینکه در رودك دیگر متولد شده که دهی در حوالی نخشب باشد . رودکی نابینا از مادر زاده بود ، ولی چنان تیز هوش و با حافظه بود که در هشت سالگی قرآن را از بر کرده بود . هر چند که حنظلهٔ باد غیسی و فیروز مشرقی و ابوسلیك جرجانی بیش ازو شعر

پارسی گفته‌اند ولی اورا پدر شاعران ایران میدانند و اورا « آدم الشعراء »
لقب داده بودند. رشید وطواط وی را در صف اول جای داده است:

گر سرمی(!) بباید بعالم کس بنیکوشاعری رودکی را برسرآن شاعران زیبد سری

رودکی موسیقی دان زبر دستی نیز بود: آواز می خواند وچنك
را بکمال می نواخت. دردربارامیر سامانی نصر بن احمد بن اسمعیل می
زیست وستایشگر وشاعر مقرب او بود. بفرمان این پادشاه کتاب کلیله
و دمنه را نظم کرد؛ این کار در حدود ۳۲۰ (۹۳۲ میلادی) بپایان
رسید و بگفتهٔ عنصری چهل هزار درهم جایزه گرفت:

چهل هزاردرم رودکی زمهترخویش عطا گرفت بنظم کلیله در کشور

دیوان رودکی شامل قصاید و غزلیات بسیار بود؛ گذشت زمانه
تنها چند قطعه از آنها را فرو گذاشته است.

اگر بگواهی موالف مفتاح التواریخ اعتماد کنیم رودکی بسال
۳٤۳ (۹٥٤ میلادی) باید درگذشته باشد. رجوع کنید بکتاب
هفت آسمان تالیف مرحوم مواوی آقا احمد علی ـ کلکته ۱۸۷۳ ـ
ص ٦ ـ ۱۱ The haft Asman by the late Maulawy Agha Ahmad
Ali, Calcutta 1873, pages 6-11 ».

***

- ۷ -

مستشرق شهیر فرانسوی دار مستتر James Darmesteter
در کتاب کوچکی که نام « مآخذ شعر ایران » پاریس ۱۸۸۷
Les origines de la poésie persane Paris 1887 دارد فصل چهارم
را وقف رودکی کرده است ودربارهٔ او (ص ۱۱ ـ ۲۸) چنین می نویسد.

« در جلوس سامانیان شعر نیز بتخت نشست . یك نام در همهٔ این دوره دست یافت و آن نام رودکی شاعر نابینای بخارا بودکه شعر ایران وی را در مهد خویش چون همروس Homère آشکار می سازد .

رودکی دربخارا درنیمهٔ قرن نهم یعنی قرن سوگند های اشتراز- بورگ Les Serments de Strasbourg زاده شد . از مادر نابینا زاد « ولی چشم باطن داشت » ؛ دیدهٔ باطن او چنان روشن بین بودکه گاهی ما را از درست بودن این افسانه بشك می اندازد ، زیرا در اشعاری که ازو برای ما مانده یا بوی نسبت می‌دهند رنگها چنان آشکارست که انتظار نمی رود وگاهی‌چنان می نمایدکه یکسره فراموش کرده است نابیناست. در هشت سالگی قرآن را ازبرداشت و بسرائیدن پرداخته بود . نصر پسر احمد سامانی مجذوب قریحهٔ او شد و وی را بشخص خویش مخصوص کرده بود. هرگز شاعری‌چنان نعمت ندیده است ، حتی عنصری دردربار محمود. دویست غلام درخدمت وچهار صد شتر باربرداشت وتوانست برای باز ماندگان خود « ثروتی بیش از آنچه شعراء بخواب ببینند» بگذارد.

داستانی که درمشرق زمین معروفست توانائی شگفت شعر وی را در وجود ممدوح تاجور او آشکار میسازد : امیر نصر از بخارا بمرو رفته بود و « ملکهٔ جهان » چنان او را از دل انگیزی مجذوب کرده بود که بزرگان بخارا نسبت بپای تخت درهراس بودند . شاعران خراسان پیوسته ناسزا ها نسبت باین شهر نو خاستهٔ ماوراء النهر و کوبهای تنگ و مغاکهای آن میسرودند .

یکی ازیشان میگفت : « اصیل‌ترین اسبها درورود بخارا برودی خری میشود . دیدگان من هنوز بیغوله‌ای گنده تر ازین شهر که امیر

شرق آن را پای تخت خود کرده ندیده است » (۱).

دیگری میگفت: « هنگامی که در جای دیگر دم گرم باد ها هر بامداد نکهت دلپذیر شهر ها را با خود می‌آورد بخارا چون مردار جهانست » (۲).

بزرگان بخارا از رودکی در خواستند امیر را شعری خواند که عشق و دریغ بخارا را دروی بیدار کند. روزی بامدادان بر سر خوان رودکی چنگ بر گرفت و گفت: « بوی جوی مولیان آید همی » الخ.

شاه ازین یادگار ها بجوش آمد و با جامهٔ شب و بی موزه براسب نشست. یکسره ببخارا رفت.

معروفست که رودکی آوازی فریبنده داشت و زبر دستی او در موسیقی چون زبردستی اودرشعر بود. درمیان هنر های دیگر زبردستی شگفتی در خواندن افکار (Thought - reading) داشت و چنان بخوبی ضربان دلها را در جوار خویش حس میکرد که میتوانست با چنگ آوازی و ترانه ای بخواند که مطابقت تام با احساسات وی داشته باشد. روزی کسی که ایمان بعشق نداشت ازوی برهانی خواست. رودکی وی را بعقیدهٔ خود بایمان آورد واین ابیات را بخواند:

گر بر سر نفس خود امیری مردی بر کورو کر ارخرده نگیری مردی

(۱) ابواحمد بن ابوبکر:

او الفرس العتیق انی بخاری لصار بطبعه فیها حمارا

لم تر مثلها عینی کنیفا نبواه امیر الشرق دارا

(۲) ابومنصور عبدوی:

اذا ما بلاد الله طاب نسیمها وفاحت لدی الاسحار ریح البنفسج

رأیت بخاری جیفة الارض کلها کانك منها قاعد وسط مخرج

مردی نبود فتاده را پای زدن   گر دست فتاده ای بگیری مردی

شهرت او تنها شهرت درباری نبود. یکی از منظومات او تمام ایران را جلب کرده و ازین‌شهر بآن شهررفته بود، این‌منظومه ترجمهٔ کلیله و دمنه بشعر بود که اینك از میان رفته است و کلیله و دمنه آن کتاب معروف افسانهای اخلاقیست که پیدایش آن از بودائیان هندوستانست و بمنزلهٔ سلف کتاب هزارو یك شب وحکایت های منظوم و افسانهای ماست و بجائی رسیده که هنوز نه تورات و نه قرآن و نه کلمات بودا بآنجا نرفته است. پس ازمرگ رودکی‌ستایش‌او بجای ماند. اورا استاد بی‌مانند و آفرینندهٔ شعر و درهرفن بی‌قرین وستارهٔ بامدادی شعران و سلطان و ابوالبشر شعرا خوانده اند. یکی از رقیبان او شهید از مردم باختر میگفت:

بسخن ماند شعر شعرا   رودکی را سخنش تلوینهاست
شاعران راخه واحسنت مدیح   رودکی‌راخه و احسنت هجاست

اشعار رودکی بغایت فراوان بود: میگویند که یك میلیون و سیصد هزارشعر گفته‌است؛ از آن تنها چند صد بیت برای‌ما مانده است، و در آن میان برای تأسف از آنکه بیش ازین چیزی نمانده است بقدر کفاف اشعارخوب هست و اشعار سردی نیز هست که ما را از فقدان آن همه شعر خشنود میکند.

باز ماندهٔ اشعاراو را میتوان سه دسته قسمت کرد: اشعاردرباری، اشعار عاشقانه و اشعاری که در حرمان وحسرت سروده است.

رودکی بعنوان شاعر درباری توانگر شد؛ وای چنانکه می‌توان انتظار داشت این مدایح شعر ما را سیر متأثر نمیکند. با این همه

جای آن دارد که سنجشی شگفت درمیان شاعر ستایشگر ایرانی و استاد مداحان یونان کرد. پندار Pindare از خود می پرسد: درستایش فلان که بمن صلت می‌بخشد ولی چندان شایان اعتنا نیست چگونه میتوان از مدح او بمضمونی که شایان اعتناست تخلص کرد؟ ولی در برابر رودگی که بیش از یك ممدوح ندارد و ممدوح وی همیشه همانست موضوع چنین است: از هر مضمونی چگونه می توان ستایش امیر را بر آورد؟ حل این دشواری بسیار ساده است: او دو موضوع را باسنجش وقیاسی بهم می پیوندد. وصف بهار: طبیعت در شادیست، لاله گل کرده است، باد عطر آگین است، شاخ رعنا از دم بهار می لرزد چون چشم دشمن در برابر تیغ امیر. امیر جایگاه فتح و شادی و جز آنست. ـ وصف خزان: باد خزان کیمیا گرست، و گر نه چگونه می تواند میوه های باغ را بزر بدل کند؛ باد خوارزم سکهای زر (برگهای زرد) را در میان بیشه پراکنده است، چون باران دست شاه در دل کسانی که دیدار او آمده اند. زیرا که شاه تابد خواهی داشته باشد جز نبرد کاری دارد؛ تا یك درهم داشته باشد جز دادن او راکاری نیست و غیره. (خوشا آن کس که باور کند!). رنج عشق: رودگی اسیر خوبروئیست که او را با هزار کمند بسته است، ولی از هرگز از بند نمی ترسد زیرا آزادگی شاه او را آزاد ساخته است؛ شاهی که بانگ ناتوان را می‌شنود، چون مادری که آواز گم شده فرزند می شنود وغیره. هرچه گریز نامترقب تر باشد بیشتر غرور شاه بوسیلهٔ مهربان ترین خیانت های شاعر مسرور و شگفت زده می شود. و دینار بر سر شاعر نیك بخت می بارد. برای شاعر که جایزه برده است چه می ماند؛ وظایف و القاب: باداش خود

را گرفتند بیهوده گویان در پی بیهوده رفتند. Acceperunt mercedem suam, vani vanami .

خوشبختانه رودگی بجز شاعر درباری چیز دیگر هم بوده است. عشق ورزیده و هرچند که ناز پروردهٔ توفیق بوده رنج هم برده است. راستست که بیشتر از ترانهای عشق او تااندازه ای بسیار داخل درمعاهدات و قواعد عشق ست که آفت ادبیات سنجیده است و قسم اعظم شعر ایران را تحمل نا پذیر جلوه می دهد و چنانکه آشکارست از زمانهای قدیم پدیدار می گردد: محتملست که ایران جدید جز گرفتن دنبالهٔ عادت ناله کنندگان پیشین کاری نکرده باشد؛ من شك ندارم که در دربار داریوش هم اشعار مصنوع می سروده اند. نزد این شاعر همهٔ این قواعد بیهوده که درزمان پیری گوته را آن چنان فریفت دیده می شود، هرچند که ناز مصنوع تر و بارنگی طبیعی است:

یك بار بود عید بیك سال وبیك بار (شش بیت) و غیره.

از آن دلدادگی صمیمانه که بخوبی می تواند بالطف شعر و بد سلیقگی توام شود و پرتوی از حقیقت بر آن بیفکند درین غرور های دلبرانه چیزی نیست؛ از آن تغییراتی که عشق را آئین می سازد و در آن شاید اندیشه با دل انباز باشد ولی اگر دل نباشد اندیشه در آن کار نمی کند نیز هیچ نیست؛ از آن ارجمندی سیمای دلبر که از بس دیدهٔ شاعر را پر کرده همهٔ افق و همهٔ آسمان وی را هم انباشته است نیز چیزی نیست. جوئی که دلبر رودگی رخسارهٔ خود را درآن می شوید برنگ گل سرخ در می آید؛ زمینی که گیسوان خود را در آن می گشاید مشك می شود؛ اورونت Oronte هم اگر در بخارا شعر

گفته بود چنین می‌گفت. رودکی بشگفت می‌آید که لاله از زنگ زمین بر می‌آید با آنکه در دلبر او زنگست که ازلاله بر می آید، یعنی که خال بر رخ اوست.

روزی که این اشعار را در حرم نصر سرودند می بایست همهٔ فیلامنت های Philaminte بخارابوجدآمده باشند.

آنچه در اشعار عاشقانهٔ رودکی در صف اولست پیش از همه چیز ن روح و آن شکلی است که عشق نزد کسانی که عاشق نیستند بخود می گیرد:

با دو سه بوسه رها کن این دل از درد خناك
تا بمن احسانت باشد احسن الله جزاك

ولی دریغا که دو یاسه بوسه بسنده نیست:

کار بوسه چو آب خوردن شور بخوری بیش تشنه تر گردی

دربن آواز کامیابی دلدادهٔ خرسند با آنکه بسیار مصطلحات مخصوص است باز شوق طبیعی دیده می شود:

کنون وصال همه بردلم فرامش کرد خوشا وصال بتان خاصه ازپس هجران
(۶ بیت)

گاهی در برابر این زیبائی جهان که ازراه اندیشه وازچشم دیگری . آن آگاهست بخود بر می گردد:

نگارینا شنیدستم که گاه محنت وراحت
سه پیراهن سلب بوده است یوسف را بعمراندر
(سه بیت)

طبیعت او و بس از آن شعر با تأثر واقعی ورنج می آید:

چون کشته بینی‌ام‌دولب‌گشته‌فراز   از جان تهی این قالب فرسوده باز
بر بالینم نشین و می گوی بناز   کای من تو بکشته وپشیمان شده باز

سالها چنین گذشت، درپای دلبران و ساغر بدست و چون هراس Horace سرود که «امروز را غنیمت شمار» Carpe diem و ترانهٔ «گلهای بسیار فراری» را خواند:

شاد زی باسیاه چشمان شاد (چهار بیت).

این شراب را باهمان غرور دلبرانه و همان شیرین سخنی دلبری وصف کرده است:

روکی چنگ بر گرفت و نواخت (چهار بیت).

جای دیگر یاقوت گداخته است، تیغی است که در برابر آفتاب کشیده باشند، چنان پاکست که گوئی ساغری‌ازگلابست، چنان شیرینست که گوئی خواب درچشم بی خوابست: «می بنوش، زیرا که می غم تازه آمده را پیر میکند. هنگامی که تندر درآسمان‌می غرد می بنوش وبانگ رودوچنگ بشنو»: چه‌گوار است روی‌دریای پهناور(Suave mani magno

عمر خیام چندی پس از آن خواهد گفت: «دو روزست که هرگز خودرا بدان مشغول نخواهم‌کرد، روز دیروز وروز فردا». رودکی این نکته را بیش از وی دانسته است: «ازروزی که می آید شاد باش و از روزی که می رود غمین مشو».

ولی بمرور زمان هنگامی که بسیار روز ها بگذرد روز حاضر مستی خود را از دست می دهد:

روز های جوانی ما روز های پیروزی ماست For the days of our youth are the days of our glory!

این روز های جوانی و پیروزی چنین بر رودکی گذشت واوهم چون ویلن Villon و چون موسه Musset و چون بایرون Byron و چون شاعران دیگر که زود پیرشدند نا گزیر از اشعارحسرت آمیزشد. عشق با جوانی رفته بود: پشتیبان توانای او امیر نصر مرده بود:

همی‌چه دانی‌ای‌ماهروی‌مشکین موی که حال‌بنده ازین‌پیش برچه سامان بو

(هفت بیت)

با این‌همه رودکی بی پرخاش بپیری تن درنداد. ـ یکی‌ازشاعران هم عصرخسروانی می‌گفت:

عجب آید مرا ز مردم پیر — که همی‌ریش‌را خضاب کنند

بخضاب از اجل همی نرهند — خویشتن را همی‌عذاب کنند

رودکی حس کرد که این متوجه اوست و با لطافت پاسخ داد:

من موی خویش را نه از آن میکنم سیاه (دوبیت)

این‌دارو بیهوده بود. مرگ پهلوی اورا می‌زد که اورا آگاه کند. ستایشگر و دوست اوشهید از مردم باختر که شاعری حقیقی بود از دست او رفت و او گمان برد که در فقدان وی قریحهٔ خود را از دست داده است. چرا در جوانی نرفته است درحجرهٔ خانقاهی در پای شیخی آسایش را بر گزیند؟

رهی‌سوار وجوان‌وتوانگر ازره دور بخدمت آمد نیکوسگال ونیك اندیش

(دو بیت)

چون جهان اورا رها کرده بود او هم جهان را رها کرد: شادی رداش زیر پردهٔ خویش و این حکیمان یونان را که در آن زمان چنان

رواج داشتند و شاید او هم ایشان را پرستیده بود بدرود گفت ، بسوی پیامبری برگشت که بی‌شك در روزهای شادی کمتر در اندیشهٔ او جای داشته است :

برای پرورش جسم جان چه رنجه کنم که حیف باشد روح القدس بسگبانی
(دو بیت)

آیا در اینست که آسایش یافت یا درجبر و تفویض فلسفهٔ انسانی ؟
ای آنکه غمگنی و سزاواری (پنج بیت)

شاعر پیر نابینا توانست این چنین در آسایش منتظر دم باز گشت خود بتاریکی های ثانوی باشد : نیك بخت تر از دیگران ، تنها گذشت زندگی وی را بدین پارسائی راهبر شده بود که غم انگیز ترین پارسائی هاست ، یعنی تسلیم که خواهر مهتر مرگست .

***

— ۸ —

مؤلف انگلیسی ف . ف . اربثنت F. F. Arbuthnot در کتاب موسوم به « تمثالهای ایرانی » Persian portraits چاپ لندن ۱۸۸۷ London 1887 که مجموعه ای از تاریخ و ادبیات ایرانست در بارهٔ رودکی (ص ٦٦ — ٦٧) چنین می نویسد :

« رود کی که نام اصلی او فرید الدین ابو عبد الله بود لقب خود را از رودك زادگاه خویش که در سمرقند یا بخارا بود گرفته است . در میان قرن نهم نابینا بجهان آمد ولی بواسطهٔ برتری در هوش و قریحهٔ فوق العاده در دربار امیر نصر سامانی بپایهٔ بلند رسید که خداوندگار

بخشندهٔ او بود و در بخارا پادشاهی می کرد. رودکی در ۹۲۵ میلادی ترجمهٔ تازی افسانهای بیدپای را بنظم پارسی آورد وازامیر پشتیبان خود چهل هزار درهم گرفت. وی نخستین کسیست که دیوان یا مجموعه ای از منظومات در زبان فارسی گذاشته است وبسیاری اورا پدر شعر پارسی دانسته اند. در ۹۵۴ میلادی در گذشت.

* * *

— ۹ —

چارلز ج. پکرینگ Charles G. Pickering ازدانشمندان انگلیسی قرن نوزدهم میلادی که مقالاتی چند در بارهٔ شاعران ایران نوشته است در مجلهٔ ملی National Review شمارهٔ ماه مای ۱۸۹۰ مقالتی در بارهٔ رودکی بعنوان « چاسر ایرانی (۱) » A Persian Chauser نوشته است که اینست ترجمهٔ آن :

چاسر ایرانی

در دورهٔ تاریخ هر ملتی هنگامی می رسد که پس ازهمهٔ انقلابها و تشنجهای تولد آن ملت گلهای صنعت و اندیشه ناگهان شکفته و باز میشود. لازم نیست برای یافتن امثال آن دقت کنیم. تاریخ قدیم وجدید

(۱) جوفری چاسر Geoffrey Chaucer شاعر نامی انگلیسی است که از حدود ۱۳۴۰ میلادی تا ۱۴۰۰ می زیسته و در لندن ولادت یافته و گویندهٔ داستانهای کنتربوری Canterbury بوده وداستان گل سرخ Roman de la Rose را بانگلیسی ترجمه کرده و مقلد صنایع قدیم و صنایع ایتالیا بوده و چون یکی ازموسسان شعر انگلیسی و ادبی بوده است از این دو حیث شباهتی برودکی دارد وبهمین جهة نویسندهٔ این مقاله رودکی را چاسر ایرانی نامیده است.

اروپا چندین مثل و نمونهٔ خوب درهمین باب دارد. همین نکته در مورد ایران جدید راست میآید که با همهٔ تغییرات عمده که در سرنوشت و در حکمرانان و پادشاهان آن روی داد هنوز تا اندازه ای یگانگی زندگی و ترقی ملی خودرا از قرن نهم تا کنون نگاه داشته، خاصه در زمان پادشاهی بر جستهٔ پادشاه دانشمند کنونی آن که اکنون زیور تخت پادشاهی ایرانست و دوبار میهمان گرامی ما بوده است.

هنگامی که پادشاهی عظیم خلفا درحال ویرانی و نابود شدن بود نیرو و اقتداری جدید و تازه نفس در شمال شرقی کشور برخاست و پس ازغلبه برچند رقیب توانا قلمرو و نفوذ و حکمرانی خود را بشتاب بسوی جنوب و مشرق و مغرب دربیشتر سرزمینی که امروز بنام تاتارستان و افغانستان خوانده میشود بسط داد. مرکز یا سرچشمهٔ این نفوذ بخارا پایتخت ماوراءالنهر بود که شهرهای نامی آن مرو دومین پای تخت خراسان و نیشابور وهرات وسمرقند بود و درین سرزمین بود که نیرو و استقلال ایران نخستین بار توسعه یافت. در زمان فتوحات خاندان سبکتکین محل حکومت بدستیاری زرافشان ازین شهر انتقال یافت.

نقطهٔ اعتلاء و عظمت نخستین پیشرفت ایران در نیمهٔ اول سدهٔ دهم بود که در آن وقت قسمت اعظم اروپا درتیرگی توحش فرورفته بود، بجز انگلستان(۱) که بعضی بارقه‌های علم ودانش ازسرچشمهٔ فیض آلفرد Alfred و پس ازو پسرو نوادهٔ وی می‌تابید ولی درجاهای دیگر این تیرگی توحش

(۱) سرود جنگ برونان بوره Brunanburh که قدیم ترین و شیوا ترین یادگارهای نخستین انگلستان است از همین زمانست.

سیار تاری بود (۱) .

درهمین هنگام تیرگی توحش اروپا بود که ستارهٔ تابناك رودکی در افق اشعارفارسی درخشیدن گرفت . برتخت بخارا نصربن احمد سامانی نشسته بود که بهترین معرف ونمایندهٔ آن سلسلهٔ نامی بشمار میرفت که پایهٔ توانائی وبزرگی آن را بیش ازیك قرن پیش ازآن مامون خلیفه نهاده بود . باید بیاد داشت که این شاعر ایرانی هم مانند نخستین چکاوك ما شاعر درباری بود و راستی در محیط اجتماعی قدیم یگانه مرکز توسعهٔ معقولات همان دربار بود . قصیدهٔ مدیحه اساس اشعاری بود که او بر روی آن یك سلسله آثار شاعرانهٔ ابتکاری بنا نهاد (۲) . همچنین تقریباً درهمهٔ آثارنخستین چاسر مدایح کسی ازاعضای خاندان شاهی را می بینیم . همین مدیحه سرائی در آخرین اثر چاسر بنام قصهٔ خداوندگار Squire's Tale ، آن قصهٔ جاودانی شرقی که متأسفانه نیمه‌تمام مانده است ، دیده میشود . دربار نصر بن احمد بن اسمعیل برای پرورش و تربیت شاعران مانند دربار ادوارد Edward سوم مناسب بود . امیر نصر که وادهٔ نخستین پادشاه مستقل ماوراءِ النهروخراسان بود درکودکی بتخت شاهی نشست وخوشبختانه برای مقام شاهانه‌ای که داشت تربیت مناسب داشت . نیکنامی او برای خوشبختی او را بنام امیر سعید مشهور کرده بود ، هر چند که مانند هانری Henri پادشاه ما در جوانی بمرض سل مرد . هنگام مرگ نیز خوش بخت بود (۳) . درسی وهشت سالگی مرد ،

(۱) بجز ایرلند که درآن هنگام نظیرخوبی برای انگلستان بود ولی تابش تمدن اسکندرانی آن بزودی در تیرگی ابر نادانی فرو رفت .

(۲) پیندار Pindare درین مورد نمونهٔ خوبیست .

(۳) پدرش بدست خادمان خود هنگامی کشته شد که انقلابی درکار ایجاد شدن بود .

پس از آنکه سی سال درست بی هیچ دغدغه و تشویش پادشاهی کرد و دورهٔ شاهی او یکی از دوره های برجستهٔ تاریخ خاندان سامانیست. قصه های بسیار در بارهٔ دادگری و بخشندگی او معروفست ولی ما بذکر یکی از آنها اکتفا میکنیم: وقتی باو گفتند که بازرگانی گوهرشاهواری را سیزده هزار درهم که تقریبا پانصد لیرهٔ امروزست خریده. نصر در پی خریدار فرستاد و چون آورد دید که آن گوهر از آن اوست و ازوی دزدیده اند. بازرگان گوهر را از یکی از غلامان شاه خریده بود. غلام را حاضر کردند و وی اقرار کرد که گوهر را دزدیده و قسمت اعظم بهای آنرا خرج کرده است. نصر فرمان‌داد چهارده هزار درهم ببازرگان بپردازند وچون بازرگان درخواست کرد که بغلام رحم آورند نصر گفت: «خونش را بتو بخشیدم، وی را با خویش ببر.»(۱) و غلام را با قباله ببازرگان بخشید و این گذشته از بهائی بود که دوباره برای گوهر پرداخته بود ومی‌باید امیدوار بود که بازرگان غلام را بعادات بهتری خوی داده باشد.

حکیم فریدالدین محمد در رودگ ازتوابع سمرقندزاده شد واین واقعه می بایست در آغاز پادشاهی اسمعیل بزرگ که جد نصرست یعنی در ربع چهارم قرن نهم روی داده باشد. در فارسی رود بمعنی آهنگ (Melody) است اما تخلص رودگی بمناسبت هنرمندی اودررشتهٔ موسیقی نیست بلکه بواسطهٔ شهر ولادتگاه اوست و تخلص او از نام اصلیش

(۱) میرخوند، چاپ دفرمری Defémery ۱۸٤۵ ـ ص ۲۸. خونش بتو بخشیده ومراد از خون زندگانی غلامست.

مشهور ترست[۱]. نیز گفته اند که وی مانند همرکور زاده شد[۲].
اینجا عوفی می‌گوید: « معذلك وی هوشیار بود، زیرا در هشت سالگی
تمام قرآن را از بر کرده بود و قرآن را بروایت درست میدانست[۳].
گذشته ازآن شروع بسرودن مبتکرات و بیان سخنان دلاویز کرده بود،
چنانکه مردم از شنیدن آن حظ می بردند و رغبت ایشان بهم نشینی او
هر روز بیشتر میشد. خداوند بوی آواز دلپذیر و بانگ دلربائی بخشیده
بود. ازین روی وی باز مرهٔ مطربان از آنجمله با ابوالعباس بختیار که
مهارتی بسیار داشت آشنا شد و نواختن مربط را بیاموخت و درآن نیك
زبر دست شد[٤] تا آنکه آوازهٔ شهرتش باقصای جهان رسید و امیر نصر بن
احمد سامانی که فرمانروای خراسان بود وی را نزد خویش مقرب
ساخت و کار او بالا گرفت و نعمت و مالش بحد کمال رسید، چنانکه
گویند مهتران وی دویست و شتران حامل دستگاه وی چهار صد بود.
هیچ سازنده ای را پس‌از وی این اندازه بسطت مال و نیك بختی فراهم
نشد.» تا اینجا را ازعوفی نقل کرده ام. دیگران گفته اند که رودگی

---

(۱) این نکات از تذکرهٔ محمد عوفی (قرن دوازدهم) بر می آید و وی نخستین کسیست که شرح حال این شاعر را نوشته و ظاهراً نسخهٔ این تذکره منحصر بفردست. بیشتر منتخبات را نیز از همین کتاب گرفته ام.

(۲) این مطلب را که در یکی از اشعار خود بدان اشاره کرده فقط درکتاب عوفی می توان دید.

(۳) خواندن قرآن بروایت درست درست ادا کردن کلمات آنست که عدهٔ اندکی از مسلمانان از عهدهٔ آن بر می آیند.

(٤) این همان سازیست که یونانیان بربیطوس Barbitos گویند. مورخین دیگر عود ضبط کرده اند.

ندیم پادشاه شد یعنی بر سفرهٔ پادشاه غذا میخورد و یکی از اعضای ممتاز و خاصان دربار بود و نه تنها امیر و رفیقانش هدیه های بی شمار باو دادند بلکه جایگاه های بلند در کشور باو بخشیدند که لااقل با ترقیات کوچك چاسر برابر بود. توانست برای بازماندگان خود ترکه‌ای بگذارد که دیگران بخواب هم ندیده بودند. جامی آخرین شاعر بزرگ ایرانی در قرون‌وسطی درسلسلة الذهب خود اشاره ای بهمین روایت توانگری رودکی میکند و میگوید:

رودکی آنکه در همی سفتی (سه بیت)

درتاریخ وفات او اختلافست، پاره ای از مورخان ۳۳۰ (۹٤۱ م.) هم نوشته اند ولی از بسیاری احساسات غم انگیز که درین مرثیه دیده میشود و پیداست که هیچ گونه ریا وتظاهری درکار نبوده است استاداته Ethé چنین نتیجه میگیرد که سال ۳٤۳ (۹٥٤ م.) چنانکه مؤلف معتبر دیگری هم ذکر کرده تاریخ صحیح آنست. بشتیبان این شاعر مدتها پیش از آن در گذشته بود و در آن‌سال امیر حمید نوح بن نصر در میان آشوب و طغیانی که نزدیك بود بنتیجه برسد در حال احتضار بود و این حوادث مدرك خوبی برای آهنگ غم انگیز این اشعارست.

همهٔ تذکره های ایرانی پرارستایش های بلند در بارهٔ اشعار اوست. او را بلقب «آدم الشعراء» و «استاد بلغاء» میخوانند و سرمشق همهٔ کسانی‌میشمارندکه زبان بمدح میگشایند. اورا «کاروان سالار شاعران» و «استاد استادان» دانسته اند و مخصوصا مکرر «سلطان الشعراء» نامیده اند. چنانکه معروفی بلخی میگوید:

از رودکی شنیدم سلطان شاعران

فاضل محققی کـه شرح حال وی را نوشته میگوید : « اگرنتوانیم ویرا نخستین کسی که درگنجینهٔ شعرپارسی را بکلید زبان گشوده است بدانیم بهر حال میتوان اورا مخترع وسازندهٔ حقیقی آن دانست ، یعنی اولین کسیست که بطریق بدیعی بنای شعر راکامل کرد وسجل شخصیت خود را بر هر فن آن نوشت(۱) . اخلاف وی یعنی مداحان بزرگ مانند انوری و خاقانی و غزل سرایان بزرگ مانند حافظ و پیروان روش او وحتی شاعرانی که اخلاقیات سروده اند(۲) همه مدیون اویند و با وجود آنکه هر یك برتریهای بی مانند دارند هرگـز در سادگی و روانی از رودکی پیش نیفتاده اند . بنا برگـفتهٔ واله « همهٔ متأخران ریزه خوار خوان فصاحت اویند و خوشه چین خرمن شیرین زبانی او » . گـذشته ازهمه وی نخستین کسی بود که سرزنش تازیان را ازاینکه ازخودادبیات ندارند خاموش کرد . از ین روی همهٔ سرایندـدگان نامی زمان وی و زمانهای بعد تاج افتخار را باو تقدیم کرده اند(۳) .

ازین جمله معلوم می شود هم چنانکه جوفری چاسر سر آمد

(۱) اقسام شعر رودکی عبارتست از مثنوی و قصیده و قطعه و غزل و رباعی و سومی و نجمی را معمولا برای امثال و مضحکات بکار می برند (Epigram) .

(۲) شاید خوانندهٔ انگلیسی ایشانرا Gnonics بخواند زیرا ایشان بیشتر نزدیك به Theognis بودند تا به Tupper .

(۳) شهادت دو تن از هم عصران او کافیست . شهید بلخی می گوید :
بسخن ماند شعر شعراء (دو بیت) .
و نیز دقیقی مبتکر نظم شاهنامه چنین می گوید :
کرا رودکی گفته باشد مدیح (دو بیت) .
از مجـلهٔ جمعیت مستشرقـین گوتین گن Gottinglische Nachrichten ۱۸۷۳ ـ ص ۶۷۴ ـ ۶۷۵ .

شاعران انگلستان و تنها ازشکسپیر کوچك ترست فریدالدین محمد شاعر بخاری هم تنها ازفردوسی فروترست و پیشرو و پدر شعر ایران و تشکیل دهندهٔ روح شعر ایران شمرده می شود. وی از پیشینیان و هم عصران خود بسی بالا ترست ونه تنها پیشرو دورهٔ تازه ایست بلکه نشان اختتام زمان سابق و خلاصهٔ آنست. وی گروهی از شاعران پیشقدم پیشین را در پی خود و انجمنی از رقیبان را بر گرد خود دارد و اهمیت وبزرگی رودکی هنگامی معلوم می شود که کسی بدقت بر آثار ایشان بنگرد (۱).

رودکی‌هم مانند چاسر نخستین بار پیشرفت فرهنگ ملی را گوشزد کرد واصول پیشرفت آینده را خاطر نشان می کند. زندگی این دونیز مانند روحیاتشان بسیار بهم شبیه بود. اما ازیك حیث بخت باهردویکسان رفتار نکرده، زیرا شاهکار های شاعر انگلیسی درچندین نسخهٔ قدیمی باقی مانده وقسمت معتناء بهی ازنوشته های محقر تر او هم دست بدست بما رسیده است، اما ازهزار مجلد و بیش از یك میلیون بیت‌آثار رودکی تنها پانصد بیت مانده است که بیشترآن ابیات پراکنده است ودرسراسر تذکره های فارسی متفرق است (۲).

این باز مانده ها (۳) عبارتست ازقصاید درمدح نصر که خداوندگار

---

(۱) از مقالهٔ گران بهائی بقلم استداته در بارهٔ قدیم ترین بازمانده های ادبیات فارسی درمجلهٔ جمعیت مستشرقین Morgenländische Forschungen درلایپزیك که در ۱۸۷۵ چاپ شده است.

(۲) این اشعار را دکتر اته جمع کرده و در مجلهٔ انجمن همایونی علوم گوتینگن (۱۸۷۳) در صحایف ۶۶۳ تا ۷۴۲ ثبت کرده است و همهٔ اشعاری که درین مقاله شاهد آورده ام ازآن مجموعه گرفته ام.

(۳) بزرگترین فقدان اسف انگیز مثنوی کلیله و دمنهٔ اوست. اصل این کتاب

رودکی بوده است وچند قصیده ازمیان آنها تماماً محفوظ مانده. گذشته از آن غزلیات عاشقانه در وصف شراب و چند قطعهٔ حزن انگیز دربارهٔ خود و عده ای معتناء به رباعیست که در نتیجـهٔ ترجمهٔ آزاد مرحوم فیتز جرالد Fitzgerald عامهٔ مردم انگلستان با این شکل شعر بخوبی آشنا شده اند (۱).

مخصوصاً غزلهای وی را کسانی که پس ازو آمده اند سرمشق قرار داده اند. عنصری ملك الشعرای سلطان محمود و رفیق فردوسی چنین گوید: غزل رودکی وار نیکو بود (دو بیت).

مشهور تر از همه غزلیست که نخستین بار فن هامر در کتاب تاریخ شعر فارسی نقل کرده است. شاعر درین غزل می کوشد شاه را که درشهر دور دستی مانده بود و از زیبائی آن دل نمی کند (۲) بپایتخت خود باز گرداند و رعایای وفادار او را که ازغیبت او دلگیر شده بودند بار دیگر شاد کند. چنانکه رفیقان درباری بوی گفتند روزی این غزل را بداهة سرود و با آهنگ بربط خود در مجلس صبوحی که نزد تازیان

از هندوستانست و انوشیروان آنرا بایران آورد. این نخستین داستان منظوم ایرانیست - گذشته از آن باید بسیاری از داستانهای دیگر را هم نظم کرده باشد که امروز از میان رفته است زیرا قطعه های بسیار از آن اشعار در فرهنگهای شرقی هست که چون وزن آنها یکسانست می رساند که از اصلهای مختلف گرفته شده.

(۱) استاد دار مستتر در کتاب مآخذ شعر فارسی ۱۸۸۸ این اشعار را چنین وصف می کند: شعردرباری poésie de la cour ، شعرعاشقانه poésie d'amour و شعر ومیدی poésie de désillusin .

(۲) نویسندگان اختلاف عقیده دارند: باره ای هرات وبارهٔ دیگر مروشاهجان ضبط کرده اند.

قدیم مجلس پسندیده ای بود خواند. سبب غیبت نصر را ازبخارا پاره ای استهزای هجو سرایان تازی دانسته اند که بیشتر در دربار های سلسله های منکوب می زیستند و هجای ایشان بجز کینهٔ شخصی باغلب احتمال جز جمعیت بسیار و بالنتیجه تشکیلات صحی ناقص بخارا سبب دیگر نداشت وگر نه بخارا شهر بزرگی بود که جهانگردان و جغرافیا نویسان در زمانهای کهن ونو هم ازلطف هوای‌آن تمجید کرده اند و هم اززیبائی و جلال بناهای عمومی آن (۱) . این شعر چنین بود :

بوی جوی مولیان آید همی (شش بیت) .

جامی می گوید که این سخنان وموسیقی آن چنان امیر را در گرفت که با آنکه چیزی جز جامهٔ بامداد و نعلین در بر نداشت براسب جست ویك منزل راه یعنی مسافت یك روز سفر را با همان جامه بسوی بخارا طی کرد (۲) .

قصیدهٔ مدیحه ای که پس ازین می آید نمونهٔ خوبی از روش رودکیست که شیوائی اندیشه ها و مضمونهای آن کسان را بیاد چاسر می‌اندازد. اگر تغزل آغاز آن بنظر شگفت آید باید بیاد آورد که رودکی پیرو یکی از قوانین عروض بوده و یکی از قواعد شعر عرب آنست که قصیده (یعنی منظومه ای که تا اندازه ای کاملست) بایستی بنالهٔ عشق آغاز شود :

منم غلام خداوند زلف غالیه گون (۱۹ بیت)

(۱) مقالهٔ بار بیه دومنار Barbier de Meynard در مجلهٔ آسیائی Journal Asiatique ۱۸۵۳ ـ شمارهٔ ۱ ـ ص ۱۸٤ ـ ۲۲۶ .

(۲) بهارستان چاپ شلختا Schlechta وینه ۱۸٤۶ ص ۸۳ و مجلهٔ گوتین گن ص ۷۱۸ .

کافیست چند قطعهٔ برگزیده از قصاید وی که در ستایش نصر سعید سروده است اینجا نقل کنم. قطعهٔ نخست شامل تخلص و گریز از تغزل بمدیحه است که نمونهٔ آنرا پیش ازین دیدیم (۱):

چونورقبلهٔ زردشت نوردورخ تو   نشسته گرد وی اندر ز مشك غالیه‌اند

(۲۰ بیت)

درقطعهٔ دیگر دادگری نصررا چنین میستاید:

زعدل تست بهم بازوصعوه را پرواز   زحکم تست شب وروز را بهم پیوند

(چهار بیت) (۲)

خمریات رودکی مانند بیشتر آثار هموطنانش از جملهٔ بهترین و زیباترین شعر های اوست.

وصف آب انگور در سراسر اشعار تازیان قدیم دیده میشود و با آنکه پیامبر می‌خواری را منع کرده بود بزم شراب قرنهای متمادی در اسلام معمول بوده است واز امیرالمؤمنین گرفته تاپائین همه درینگونه بزمها انبازی میکرده اند. سرانجام شیوع نوشیدن قهوه این مهیج قوی را از عمومیت انداخت. در مسجد و مصلی هر اندازه دستور های خشك در بارهٔ منع شراب تبلیغ میشد سران عالم اسلام تقریباً بکلی از پیروی از آن بر کنار بودند. درین چهار غزل مضامین و افکاری که نویسندگان بعد و مخصوصا ابن سینا شاعر و پزشك بیان کرده اند آمده است (۳). آن جنبهٔ عرفانی که لا اقل درایران هرگز ازخمریات جدا

(۱) بیدار تخمص های مرموزی از مدیحه بعرفانیات دارد.

(۲) مجلهٔ مستشرقین کونین گن ص ٦۹۵.

(۳) درشمارهٔ ۵۰ را و ۵ همین مجله مقاله ای دربارهٔ اشعار فارسی ابن سینا چاپ شده است.

نیست درین غزلها کم و بیش دیده میشود :

۱

شادزی با سیاه چشمان شاد (پنج بیت)

۲

رودکی چنگ برگرفت و نواخت (چهار بیت)

۳

بیار آن می که پنداری روان یاقوت نابستی (پنج بیت)

٤

برخیزو بمی خانه خرام ای بت کشمیر (سه بیت)(۱)

غزلهای عاشقانهٔ اوهم بخمریات او بسیارنزدیکست و باغلب احتمال یادگارهمان دوره اززندگانی‌اوست ودو نمونه از آنرا اینجا نقل میکنم :

زهی فزوده جمال توزیب و آرارا (چهار بیت)

صرصرهجرتوای سرو بلند (چهاربیت) (۲)

یك رباعی هم برین جمله بیافزایم :

ای از گل سرخ رنگ بربوده و بو(۳)

اینها آثار روزهای جوانی و بهار زندگانی اوست و با گفتارهای روزگار پیری وی که غم انگیز تر و عاقلانه ترست تفاوت بسیار دارد .

(۱) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۱۹ ـ ۷۲٤ . غزل شمارهٔ ۳ را دکتر اته بآلمانی بسیار دلکشی ترجمه‌کرده ودرکتاب شعر در باری و تمثیلی ایرانیان Die Höfische und Romantische Poesie der Perser. ۱۸۸۷ چاپ کرده است .

(۲) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۰٦ و ۷۱٤ .

(۳) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۳٤ .

قصیده ای از آثار فاصلهٔ این دو دوره بدستست که فردوسی نیم قرن پس از آن مضمون آن را نظم کرده و مفصل تر از رودکی سروده است. چنان می‌نماید که شاعر ما دلبر سالیان پیش خود را بخواب می‌بیند و با وی سخن میگوید. اما نتیجه ای که فردوسی از خواب خود گرفته درشعر رودکی‌نیست:

من آن کشیدم و آن دیدم از غم هجران (نه بیت)(۱)

در میان این اشعار روزهای آخر غزل زبده ای هست که مضمون آن با آنچه تا کنون‌آوردم تفاوت بسیار دارد و تنها یکی از مؤلفان یعنی مؤلف جغرافیای هفت اقلیم آورده است:

ای آنکه غمگنی و سزاواری (پنج بیت) (۲)

ازین قرار فراوانی مال برای او خطر داشت و ظاهراً درین قطعه بدان اشاره کرده است:

دردا و حسرتا که مرا دور روزگار بی آلت و سلاح بزد راه کاروان (دو بیت)(۳).

تك بیت منفرد او همین آزمایش را بیان میکند:

هر که نامخت از گذشت روزگار نیز ناموزد ز هیچ آموزگار (٤)

(۱) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۱۲.

(۲) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۱۷ گوئی این شعر را بمناسبت مرگ امیر محبوب خود ماه بخارا سروده است. امیر هنگامی در گذشت که اوضاع کشور سبۀ آرام بود و باز بزودی آشفته شد.

(۳) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۳۰،

(٤) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷٤۲.

مرثیه ای که پیش ازین بدان اشاره کردم وگفتم برای تعیین تاریخ مرگ او سودمندست شاید از همهٔ این باز مانده ها بیشتر جالب توجه باشد. غرابت چند بیت آغاز آن بی مانند نیست و می‌توان آنرا نمونه ای از شوخی سنگین رودکی دانست. در چند سطر دیگر پس ازین خواهیم دید که شاعر ما ازین صنعت هم بی بهره نبوده است:

مرا بسود و فرو ریخت هرچه دندان بود سپید سیم رده بود و در و مرجان(۱) بود
بدان زمانه ندیدی که درجهان رفتی سرود گویان گفتی هزاردستان(۲) بود
(۲۲ بیت)(۳)

غزلی هم که اندیشه های آن بسیار عارفانه و نزدیک بابن قصیده است درست بس از خمریاتی دیده می شود که بیش ازین آوردم. شاید بمناسبت تجدید حیات مذاهب فلسفهٔ مشائی péripatetic بسر پرستی ژوستی نین Justinien فلسفهٔ یونان در نظر عارفان ایرانی بیشتر بارسطو بسته بود تا بافلاطون و درست مخالف « علم عارفان » صوفیه شمرده می شود:

برای تربیت جسم جان چه رنجه کنم(٤) که حیف باشد روح القدس بسگبانی(٥)

(۱) قزوینی هم در آثار خود مرجان سفید آورده است

(۲) دار مستتر (ص ۲٥) هزار دستان را اشاره ای بکلیله و دمنه می داند که ماخذ اصلی « هزار داستان » است.

(۳) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ٦۹٦ - ٦۹۹.

(٤) بی اختیار غزل صد و چهل وششم شکسپیر بیاد می آید که درآن می‌گوید:
ای روح تهی دست من، ای مرکز پیکر گنه کار خاکی من،
نیروهائی که پایدار تواند ترا سخریه می کنند.
چرا در درون خود غمزده ای و از تنگ دستی در عذابی.
و با این همه دیوار برون خود را با رنگ های گران بها می آرائی؟

(٥) صاحب گلشن راز می گوید:

(پنج بیت) (۱)

گفتیم رودکی از شوخی طبع بر کنار نبود . درین قطعات این حس طرافت کم وبیش دیده می شود، قطعهٔ دوم خطاب بامیر نصرست :

نگارینا شنیدستم که گاه محنت و راحت

سه پیراهن سلب بوده است یوسف را بعمر اندر

(سه بیت) (۲)

چا کرانت بگه رزم چو خیاطانند گرچه خیاط نیند ای ملك کشور گیر

(دو بیت) (۳)

در پایان سخن بجاست دونمونه از گفتار های خردمندانهٔ رودکی را نقل کنم ؛ این قطعه را برای خشنودی از روزگار گفته است :

زمانه پندی آزاد وار داد مرا (دو بیت) (٤)

دیگر گفته است :

بچشم دلت دید باید جهان	که چشم سر تو نبیند نهان
بدین آشکارت ببین آشکار	نهایت را بر نهانی گمار (٥)

این قطعه را می گویند بداهة سروده است . چنانکه مشهورست

نگردد جمع هرگز علم با آز	ملك خواهی سگ از خود دور انداز
که علم دین ز اخلاق فرشته است	نباشد در دلی کو سگ سرشته است

(۱) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۲۵ ـ فردوسی این قطعه را نیز تقلید کرده است .

(۲) مجلهٔ مستشرقین گوتین گن ص ۷۲۷ .

(۳) مجلهٔ سابق الذکر ص ۷۳۳ .

(٤) مجلهٔ سابق الذکر ص ۷۲۸ .

(٥) مجلهٔ سابق الذکر ص ۷۳۵ .

شاعر ما می توانست اندیشهای درونی دیگران را درك کند وروزی مرد شوخی نیروی بدیهه سرائی وی را آزمود و او را گفت شعری در بارهٔ اندیشهای آن روز وی بسراید و رودکی چنین گفت :

گر بر سر نفس خود امیری مردی (رباعی) (۱) .

حال آدمی را درین دو بیت بیان کرده است :

زهی سوارو جوان و توانگر از ره دور
بخدمت آ۔د نیکو سگال و نیك اندیش (۲)

دربارهٔ رودکی هر عقیده ای که داشته باشیم یقیناً تصدیق خواهیم کردکه سزاوار شناسائیست . گفتار های پرحرارت مشرق زمین را باقوانین کلاسیك اروپا اندازه گرفتن ودر آن حکم کردن دور از انصافست . هر کسی در خـور حق خویشتن است . Suum cuique tribuito . بی شك بیان شیرین و نیروی ابتکار استعارات وروش شیوا و سخن ساده و روان و یك ایمان دینی استوار و ژرف ولی دور از ابهام و تیرگی ازخصایص اوست وا گرچه نیم قرن پس‌از مرگ او گذشت تاشاعری که راستی‌کار بزرگ کند پدیدار شود پایهٔ استوارکاخ شعرگذاشته شده وروش ادبیات فارسی اساساً معین شده بود .

چارلز ج . پیکرینك

---

(۱) مجلهٔ سابق الذکر ص ۷۳۸ .

(۲) شکسپیر در تئاتر « بازرگان ونیز » پردهٔ دوم سطر ششم چنین می گوید :
بنگرید این زورق خوشرنگ را که چگونه مانند فرزند مسرف .
یا جوان آراسته ای از بندر بیرون می رود و باز پس از چندی .
مانند همان فرزند مسرف که ببد بختی افتاده است باز می گردد .

☆

— ۱۰ —

خاور شناس نامی ایتالیائی ایتالو پیتزی Italo Pizzi در کتاب معروف تاریخ شعر ایرانی Storia della Poesia Persiana مجلد اول چاپ تورن ۱۸۹٤ ، Volume Primo, Torino 1894 در باب دوم Capito Secondo شعر غنائی La Poesia Lirica در مبحث دوم — 2. Poeti lirici del primo periodo شاعران غزل سرای دورهٔ اول از بند ۳٤ تا بند ٤۱ (ص ۷۱ — ۷٤) درباب رودکی بحث می کند و چنین می گوید :

« ۳٤ — ...... تمام سخن سرایان دیگر را که پیشینیان و هم عصران یا پیروان رودکی باشند همه را یك دسته میکنیم تا محیطی را که رودکی در آن میزیسته است در یابیم و همه متفقاً این افتخار را در بارهٔ وی قائلند که نه تنها مبتکر شعر غنائی در ایران بوده بلکه شعر حماسی و اخلاقی را نیز ابتکار کرده است .

۳۵ — چنانکه هرمان اته بدرستی گفته است این ستایش را هر چند که همه در آن متفق می باشند تا این اندازه می توان پذیرفت که رودکی بر همهٔ پیشینیان خود برتری داشته یعنی انواع شعر را بمنتهی کمال رسانده ولی آن چنانکه گفته اند آنها را اختراع نکرده است . اما شعر حماسی می دانیم که پیش از وقت وجود داشته و زمینه ای که برای شعران گذاشته بودند بسیار تنگ تر از آن بوده است که گمان می رود . حماسهٔ ایران پیش از رودکی درقصه‌های ملی و درافسانه‌های زمان

ساسانیان زنده بوده و پیش از وقت وضع قوی ونیرومندی داشته هرچند که استادی و توصیف در آن بکار نرفته است . از دقیقی نزدیك هزارشعر مانده است که فردوسی در شاهنامهٔ خود آورده وحقیقة از دقیقی است و نشان می دهد که از حیث روش اندك اختلافی باسخن فردوسی دارد. ماخذ شعر اخلاقی و تعلیمی چنانکه پس ازین خواهد آمد باز قدیم ترست و نخستین تخم آن درزمان ساسانیان کاشته شده . در بارهٔ شعرغنائی پیش ازین آنچه سنده بود گفتیم ودیگر لازم نیست دلیلی بیافزائیم که مدتها پیش از رودگی وجود داشته است. فی الحقیقه نه آن چنانکه گفته اند افتخار اختراع نصیب رودگیست بلکه این افتخار ازوست که داره ای ازانواع شعر را بحد کمال رسانده است چنانکه درآغازهرادبیاتی وهر دورهٔ اجتماعی چنین پیش می آید.

۳۶ ـ احتمال می رود که رودگی در دیه رودگ که نام وی هم از آن گرفته شده است نزدیك سمرقند یا بنا برگفتهٔ دیگران نزدیك بخارا درحدود سال ۲۶۷ هجری (۸۸۰ میلادی) ولادت یافته باشد. دربارهٔ کودکی وی چیزهای شگفت آورده اند چنانکه درسن هشت سالگی همهٔ قرآن را ازبر می دانست و هنوز کودك بود که بشعر گفتن آغاز کرده بود. آواز بسیار دلپذیر داشت ومی‌خواند وعود می نواخت‌چنانکه برخی گفته اند نام رودگی از کلمهٔ روده آمده است که در زبان فارسی بمعنی زه و سازست. چون بواسطهٔ شعر گوئی و آواز بزودی نامور شد پادشاه سامانی نصر پسر احمد امیر خراسان و ماوراء النهر که پشتیبان کریمی برای هنرمندان بود او را با کرامت بدربار پذیرفت. این امیر اشعار رودگی را پاداش‌های بسیار گران داد و بدان واسطه رودی‌توانگر

و توانا شد چنانکه گویند دویست غلام خدمتگر داشت و ٤۰۰ شتر بار او را می برد. ولی پس از مرگ نصر که در حدود ۳۳۱ هجری (۹٤۲ میلادی) پیش آمد چنانکه خود درقطعه ای که ازاشعاراواخر زندگی اوست گفته و در آن بد بختی های پیری را که گرفتار آن شده است بیان می کند این روزگار خوش شاعر بسر آمد. احتمال می رود چنانکه برخی گفته اند درسال ۳٤۳ هجری (۹٥٤ میلادی) مرده باشد و نه در ۳۳۰ هجری (۹٤۱ میلادی) چنانکه دیگران گفته اند.

۳۷ ـ سامانیان بیش از پیشینیان خود طاهریان و صفاریان این افتخار را داشته‌اند که شعر فارسی را بسیار ترقی داده وشاعران را پذیرفته و پاداش داده اند و همین بر افتخارات ایشان بسیار می افزاید. رودکی درمیان سخن سرایان ایرانی آن زمان ودوره های بعدازآن ایشان ومخصوصاً نصر را با بیان خاصی می ستاید و تکریم می کند وآنچه را که ازو انتظار می رفته‌است دریغ نکرده، چنانکه بفرمان نصر کلیله ودمنه‌را که بنثر فارسی بود نظم کرده است و این کتاب را پادشاه ساسانی خسرو از هندوستان آورده بود و فردوسی دربارهٔ آن چنین می گوید:

بپیوست گویا پرا کنده را | بسفت این چنین درآ کنده را

ولی این نسخه از کتاب معروف هندی مانند قسمت اعظم از اشعار غنائی او ازمیان رفته وآن اشعار را هنگامی که گرد آوردند ونخستین مجموعهٔ اشعار در ایران شد بیك میلیون و سیصد هزار شعر رسید.

۳۸ ـ معذلك چنانکه بنظر ما می آید دریغ بسیار نیست که این همه شعر ازمیان رفته باشد زیرا اگر آن شماره ای که ذکر کرده‌اند

درست باشد از هر اندازه ای افزونست و نابغهٔ شعری هر چند هم بزرگ باشد هرگز نتوانسته است خویشتن را تااین اندازه پرگوی و ملال آور نشان دهد. ولی برای اینکه در بارهٔ رودکی رای دهیم همان مقداری که ازو مانده است بسنده است تا اینکه لا اقل احساس کنیم که نیروی یك شاعر حقیقی از شعر او پیداست و تقریباً همهٔ اشعار او قوت بیان وطراوت اندیشه و وضوح آشکاری در افکار دارد. باین صفات خصلت دیگر هم می افزاید و آن اینست که ناسازگاری زمانه را حس نمی کند و تمام اندیشه های شاعرانهٔ پیچیده و پر مغز خویش را در سبك کهن وفرسودهٔ قصیده سرائی جا میدهد ونخست بوصف بهاروخزان یازمستان آغاز می کند و پایان آن ناله هائی ازدست دلبر اوست یاستایش‌امیریست که می بایست صلت های بسیار گزاف بوی ببخشد. معذلك همواره نتوانسته است خود را درین فرازگاه نگاه دارد و در پرواز پر شتاب خویش گاهی شده است که دانسته فرود افتاده هرچند که می توانسته است ناگهان روی پای خویش برخیزد. برای تذکره بیاد آوریم هنگامی که خواسته است ارزش سپاهیان امیر را برساند این خطا را کرده و گفته است که خیاطان بسیار خوبند که هنگام جنگ توانسته اند قد دشمن را بانیزه اندازه گیرند و با شمشیر پاره پاره کرده و باتیر بدوزند. اگر گذشت روزگار را درنظر بگیریم و چنان بنداریم که ناگهان دواری موقتی او را روی داده و دیدهٔ فرزانگی او را بسته است چنین بی‌مغزی ها را می توان برنابغهٔ بزرگی بخشید.

۳۹ ــ دارمستتر درطبقه بندی‌که ازشعر رودگی کرده‌آنرا بشعر درباری وشعر عاشقانه وشعر نومیدی تقسیم کرده واین تقسیم بندی بنظر

درست می آید. اشعار نخستین چنانکه پیش ازین گفتیم پیرو جریان عمومیست وستایش های بی نهایت واغراق آمیز دربارهٔ امیری که پشتیبان اوست دارد، ولی اگر رودکی همان راه دیگران را رفته است لااقل ستایشهای وی هرچند که بی اندازه مفرطست همواره با عزت نفس توامست. این شاعر نجیب باوجود احساسات شاعرانه چون مرد برگزیده ایست مانند کسی که زانو زده باشد مدح نمی کند بلکه مانند مرد بزرگیست که بر روی تختی نشسته و جوایز و عطایائی را گرداگرد خویش پراکنده می کند. چنانکه آن کس که می دهد مفتخر نیست، بلکه آن کس که می گیرد مفتخرست و مانند کسیست که پاداشی در برابر آنچه سزاوار آنست دریافت می کند. درین صورت رودکی می نماید آن کسی که او را مدح می کند قدر وی را می داند وبیان باشکوه وفصیح و براز صنایع زیبا دارد که باوجود گذشت چندین قران جلوهٔ خود را ازدست نداده، مگر در موارد نادری که خطائی می کند مانند آنکه در پیش بدان اشاره رفت. بعضی اوصاف او مانند وصف بهار طبع ظریف و بلند وی را می رساند و مناظری که می نماید چنان از رنگ های تند و متناسب پرست که سزاوار آنست ستایش ما را جلب کند و چنان می نماید که بچشم خود می بینیم. احتمال می رود که کوری او قطعاً مانند کورئی که می گویند همر دوچار آن بوده است بوده باشد (برخی می گویند که فی‌الحقیقه رودکی کور نبوده است) واین کوری خود فضیلتی بوده است که بوسیلهٔ آن شاعر باستانی که او نیز کور مادرزاد بوده است می توانسته است با زبر دستی شگفتی نقاشی کند.

۴۰ ــ با این رودکی همواره در زندگی بسیار روشن بین بوده.

در اشعار عاشقانهٔ خود اغلب مانند دیگران از غرور و ستمگری دلدار خود مینالد، غمهای خودرا نقل میکند، شبان بی‌خوابی خود را میشمارد ودل زدائی هجران را وصف میکند. ولی این بیان مشترکست ومعمول زمان بوده و ازحیث احساسات واقعی شاعر ارزشی ندارد. این احساسات واقعی ناگهان مانند آتشی هنگامی جستن میکند که شاعر خود از آن خبر ندارد و آن وقتی‌است که بیادکارهائی می‌افتد که درجوانی خود کرده یا می‌بایست بکند و این احساسات او را وا میدارد سخنان روشن و بیش از آنچه می بایست بگوید. آنگاه خویشتن را رها میکند و قهراً بیاد گفتگوهای نهانی خویش و شبهائی که با دختران چابك در حال سرود خوانی و باده گساری گذرانده است می‌افتد و آن در زمانی بوده که هنوز بزرگترین شاعر خراسان بوده است دربن‌زمان خود را زیبا و دلپذیر میدیده و شرابی که از لبان اوفرو می ریخته ومانند چشمه‌ای از آن بیرون می‌جسته و بوسه ای که مانند آب شوری هر چه بیش از آن میخورده بیشتر تشنه می‌شده است از خاطرهٔ او برون می ریزد و دوباره جان می گیرد

۱٤ ــ پس از آن حتی این شاعر نیك بخت و شاد خوار را روز نومیدی فرا می رسد زیرا که گاهی چنان می‌نماید که اسیر عشق واقعی شده است و این عشق از آن جهة دل خراشست که کسی نیست با آن برابری کند و وی در میان این درد ها آرزوی مرگ میکند بدان امید که پس از مرگ دلدارش بشنیدن این خبر حزن انگیز لا اقل برو رحم آورد و از ستمگری خود پشیمان شود پس از آن پیری فرا میرسد و نیکوان می‌گریزند و شاعر در اندیشهٔ آنست که خود را دلداری دهد

ولی بیهوده است و از ماجرا های روزگار گذشتهٔ خود دم می‌زند و خود را بعصا و انبانی که پس از بن سلاح ناگزیر اوخواهد بود قانع میسازد. این نیز کوشش بیهوده بود، زیراکه خواهش طبع لازمهٔ روح است و روح هنوز تسلیم نشده است و چون خسروانی آن قطعهٔ معروف را در بارهٔ وی میگوید ودر آن کسانی که موی خویش را خضاب میکنند سخریه می‌کنند او پاسخ میدهد که موی را از مصیبت پیری سیاه کرده است. بدین ترتیب رودکی بوسیلهٔ دلبستگی بزندگی که تا اندازه ای بی مزه بوده است میخواهد دیگران وخویشتن را بفریبد .....»

***

– ۱۱ –

در کتاب «اساس فقه اللغهٔ ایرانی» Grundriss der Iranischen Philologie که مجموعه ایست از مقالات مستشرقان دربارهٔ ایران و بتوسط ویلهلم گیگر Wilh. Geiger وارنست کوهن Ernst Kuhn آلمانی در اشتراز بورگ Strasburg در دو مجلد سال ۱۸۹۶ – ۱۹۰۴ میلادی چاپ شده در مجلد دوم از صحیفهٔ ۲۱۲ تا ۳۶۸ در فصل «ادبیات» Litteratur مقالهٔ دوم بعنوان «ادبیات جدید فارسی» Neupersische Litteratur مقالهٔ مفصلیست از دکتر هرمان اته Hermann Ethé خاور شناس نامی آلمانی. این مقاله از روی پنجاه کتاب فارسی نوشته شده بدین قرار:

لباب الالباب – تذکرة الشعرای دولتشاه – مجالس النفایس امیر علیشیر نوائی – جواهر العجایب یا تذکرة النساء فخری بن امیری – تحفهٔ سامی سام میرزا صفوی – مذکر الاحباب نظیری بخارائی – نفایس

الماثر میرزا علی الدوله قزوینی کامی ـ خلاصة الاثار و زبدة الافکار تقی کاشانی ـ تذکرهٔ هفت اقلیم ـ منتخب التواریخ بداونی ـ آئین اکبری ـ مجالس المؤمنین ـ خزینهٔ گنج الهی حسینی ـ تذکرهٔ بت خانه ـ مجمع الشعرای جهانگیر شاهی ـ طبقات شاه جهانی ـ میراث الاسلام محمد بقا ـ جامع مفیدی محمد مفیدی مستوفی یزدی ـ تذکرهٔ نصر آبادی محمد طاهر نصر آبادی ـ مرآت جهان نمای محمد بقا ـ مرآت الخیال ـ کلمة الشعرای محمد افضل سرخوش ـ همیشه بهار ـ سفینهٔ خوشگوی شوقی ـ تذکرهٔ نادرات علی فطرت ـ ریاض الشعرای علیقلی خان واله ـ منتخب الاشعار محمد علی خان مبتلا ـ تذکرهٔ حسینی میر حسین دوست ـ مجمع النفایس سراج الدین علی خان آرزو ـ تذکرة المعاصرین شیخ محمد علی حزین ـ سرو آزاد میرغلا معلی آزاد بلگرامی ـ دقایق الاثار عبدالوهاب ـ مقالات الشعرای میر علیشیر قانع ـ مقالات الشعرای قوام الدین حیرت ـ حدیقة الصفای یوسف علی خان بن غلا معلی ـ خزانهٔ عامرهٔ میرغلا معلی آزاد بلگرامی ـ مرآت الصفای محمد علی بن محمد الصدیق ـ تذکرهٔ آتشکدهٔ ـ لب اللباب قمرالدین علی ـ انیس الاحبای انیس شاعر هندی ـ خلاصة الکلام علی ابراهیم خان خلیل ـ عقد ثریای غلامعلی همدانی مصحفی ـ صحف ابراهیم علی ابراهیم خان خلیل ـ خلاصة الافکار طالب تبریزی اصفهانی ـ مخزن الغرائب علی احمد خان هاشمی ـ تذکرهٔ احمد اختر ـ ریاض الوفاق ذوالفقار علی مست ـ تذکرهٔ دلگشای علی اکبر شیرازی ـ صبح وطن سراج الدوله محمد ـ الفصحای رضا قلی خان هدایت. در بن مقاله که خود کتابیست استادانه در شرح احوال شاعران ایران از آغاز اسلام

تا زمانهای اخیر شرحی در باب رود کی آمده است (ص ۲۲۰ - ۲۲۱ آن کتاب) که اینست ترجمهٔ آن :

« ٦ ـ حکیم فرید الدین ابو الحسن محمد عبد الله (بقولی جعفر بن محمد عبد الله نامش بوده و بیشتر او را ابوعبد الله و ابن عبد الله و ابو محمد و ابوجعفر نیز خوانده اند) معاصر با اواخر صفاریان بوده و در رودك (دهی از ماوراء النهر نزدیك نسف و پهلوی بخارا که بیشتر بدین عقیده اند یا نزدیك سمرقند) ولادت یافت و بهمین جهة تخلص شاعری خود را رود کی اختیار کرد (چندی بعد مؤلفان سبب این تخلص را از رود آلت موسیقی دانسته اند ، زیرا این استاد این ساز را با مهارت می نواخت . قیاس کنید با عادتی که در ایران برای اختیار تخلص یا نام شاعرانه بسیار متداول بوده و رجوع کنید بمقالهٔ مفصل من و بمقالهٔ سر ت . ا. کولبروك Sir T. E. Colebrooke بعنوان « اسامی خاص مسلمانان » Proper Names of the Mohammedans در مجلهٔ انجمن آسیائی همایونی ج ۱۳ ـ قسمت ۲ - سال ۱۸۸۱ - ص ۶۳ - J. R. A. S. XIII (part) L1, 1881 p. 63 f.) . اگر راستی رودکی کور زاده شده باشد و همهٔ زندگی را نابینا و از روشنائی جهان بی بهره بسر برده باشد ، چنانکه همه بدین رایند ، با آن وصف و شرحی که از رنگها با کمال زبردستی کرده است نکتهٔ مشکوکیست . شهرت این شاعر و تیزهوشی فوق العادهٔ وی بزودی او را مقرب و شاعر دربار نصر بن احمد سامانی (۹۱۴ ـ ۹۴۳ میلادی و ۳۰۱ - ۳۳۱ هجری) کرد و چنان بپایهای بلند و توانگری فوق العاده رسید که آن پایه همکاران وی را هنوز فراهم نشده بود . بدبختانه باید نیك بختی در پایان زندگی او را بدرود گفته باشد ،

چه در بث شکوای غرائی که شاهکار او و زیباترین حاصل زندگی اوست بسیار می‌نالد و مضمونهای سوزناك بسیار دارد. گویند بیش از یك میلیون شعر داشته ولی گمان می رود که این نکته نادرست باشد، زیرا بیش از چند هزار شعر از گفتهٔ او نمانده و در میان آنها هم بنا بر گفتهٔ شیوای مجمع الفصحاء (شمارهٔ ۵۰ از منابع که در آغاز کتاب نام بردم) و بنا بر نکات قدیمی خلاصة الافکار (شمارهٔ ٤٤ ازمراجع من، نسخهٔ کتابخانهٔ بادلین Bodeliana بعلامت الیوت Elliot ۱۸۱ ورق ۲۲٦ دشت ستون دوم سطر ۱۹ - ۲۱) بیشتر از آن قطرانست (وفات در ۱۰۷۲ - ۱۰۷۳ میلادی و ٤٦٥ هجری) که صد سال پس از رودکی بوده و ممدوحی نصرنام یا درست تر بگویم ابو نصر نام را ستوده است و این اشعار را بواسطهٔ اشتباه کردن ممدوح او با نصر سامانی بنام رودکی نسبت داده اند. اشعاری که راستی از اندیشهٔ بلند رودکی‌شناخته میشود ما را از بزرگی و پایهٔ علم و فضل این نابغهٔ بزرگ مطمئن میسازد. سه گونه شعرسروده است: اشعاری درستایش پادشاهان ممدوح خود، اشعار بسیار در باب می و عشق که در آن شبیهست بشهید حکیم‌نامی که در بارهٔ اورودکی مرثیهٔ سوزناکی سروده است و بالآخره سرودهای نومیدی و بدبینی. درین اشعار میل مفرطی نشان میدهد که تعصب اسلامی را با اندیشهای آزاد نژاد ایرانی آمیزش دهد و میان این دوضد بیش یا کم پیوستگی‌فراهم‌آورد ومذهب طبیعیون را ترویج کند. در اشعار رودکی لطافت بسیار و نقوش چنان زیبا دیده میشود که پس از آن در شعر ایران باید حسرت آنرا برد روی همرفته شعر رودکی چون‌اسر مبثق احساسات سادهٔ بی اغراق شاعرانه است که گاهی چنان

طبیعی و بی‌غل‌وغشست که درراه حقیقت طبیعت صمیمیت وراستگوئی و زیبائی خود را جلوه میدهد. رودکی در مثنوی هم شهرتی تمام یافته بود و مثنوی او بنام کلیله و دمنه در جهان معروف بود. این کتاب نخست در زمان شهریاری نوشیروان ساسانی (۵۳۱ ـ ۵۷۱ میلادی) بپهلوی ترجمه شد و اصل آن افسانهای بودائی بید پای یا پیل پای است که از آن پس بسال ۹۳۲ میلادی (۳۲۰ هجری) عبد الله بن مقفع آنرا بتازی ترجمه کرد و از آنجا بفارسی در آمد. ازمیان رفتن این شاهکار بزرگ ادبیات ایران برای جهان ادب سزاوار لهف و اسفست. رودکی برای این کتاب بشهادت عنصری ۴۰۰۰۰ درهم صلت گرفته است.»

☆※☆

ـ ۱۲ ـ

خاور شناس آلمانی پاول هرن Paul Horn که در بارهٔ ایران بسیار چیز نوشته است در مقدمه ای که بآلمانی بنسخهٔ فرهنگ اسدی چاپ خود «کتاب لغت فرس تصنیف ابو الحسن علی بن احمد الاسدی الطوسی رحمة الله علیه که بسعی و اهتمام پاول هرن طبع شد ـ درشهر گتنگن بمطبع دیتریخ درسنهٔ ۱۸۹۷ عیسوی» Asadi's neupersisches Wöterbuch Lughat-i Furs von Paul Horn, Berlin 1897 نوشته است مختصری دربارهٔ هریك از شاعرانی که باشعار ایشان در آن کتاب استشهاد کرده اند آورده و از آن جمله رودکیست که در ص ۱۸ ـ ۲۱ پس از ذکر لغاتی که درمادهٔ آنها اشعار رودکی آمده است چنین گوید:

« رودکی . . . . شاعریست که بیش از همه اشعار او در ین کتاب آمده است. چهار بیتی که بشاهد کلمهٔ بندروغ آمده آشکارست که ازکلیله

و دمنهٔ رودکیست که از میان رفته است. امیدوار بودم که پیش ازین اشعاری از آن منظومه بتوانم درفرهنگ اسدی بیابم و این امید رواشد. چون یافتن اثری از رودکی در هر صورت جالب توجه است ابیاتی را که پس ازخواندن کلیله ودمنهٔ ترجمهٔ ف. ولف Ph. Wolff. (۱۸۳۹) و ترجمهٔ کایث فالکونر Keith - Falconer دریافتم که از آن منظومهٔ تا بود شده است جمع کردم و هویت آنها را تعیین کردم و با کسانی که می گویند منظومهٔ او ببحر رمل بوده است هم عقیده ام. فرهنگهای دیگر ممکنست توضیحات دیگری درین باب بدهند.

(پس از آن ۱۶ بیت از ابیات کلیله ودمنهٔ رودکی را نقل کرده و آنها را با دو ترجمهٔ مزبور وفق داده و لغات دیگری را که اشعاری بهمین وزن در آنها هست آورده و پس از آن گوید :)

البته ازروی این اشعار نمی توان دانست که رودکی شاعراصلی را که در برابر خود داشته است تغییر داده است. این نکته که بعضی ازین اشعار باترجمهٔ سریانی بیشتر مطابقست تا با دو اصل عربی معلوم نیست. از آقای استاد نولدکه Nöldeke دربارهٔ ملاحظهٔ گران بهای ذیل بسیار سپاس گزارم: دو شعری که کلمهٔ فلغز در آنها آمده مربوط بداستان سند با دست (رجوع شود بترجمهٔ آلمانی بتگن Baethgen از روی متن سریانی ص ۲۰) ومضمون این دوشعر را هرچه درکلیله ودمنه جستم بیافتم (رجوع شود بمقدمهٔ بنفی Benfey برپنچه تنتره Pantschatantra بند ۹۹) وشعری که کلمهٔ غوشت درآن آمده نیز از سند با دست. در متن سریانی چون نسخهٔ خطی این جا افتادگی دارد نیست اما در الف لیله و لیله (قصهٔ دوم روز چهارم) هست. ازین قرار باید بخوبی فرض

کرد که رودکی داستان سند باد را نظم کرده است. (١) اشعاری که در بارهٔ زنان گفته و کلمات کاغه و دلام واشتلم و گربز در آنها آمده نیز می بایست از سند باد باشد.

نظم مطالب کلیله ودمنه در ابیات فارسی نظایر دارد ازآن جمله اشعار ابوشکور درکلمهٔ کلته (٢) وشرفاك (٣) وشعرطیان درکلمهٔ لوش (٤) و شعر معروفی در کلمهٔ کلاژه (٥) و شعر معزی در کلمهٔ انگشت (٦) (که ازتصور آفتاب درذهن این معنی بدرون آمده است) وشعر عنصری در کلمهٔ دخمه (٧) و این اشعار همه پیروی ازرودکیست . در بیت کنام نیزرودکی نظر بافسانهای جانوران داشته. مطالبی که ازافسانهای جانوران درشاهنامه آمده است نیز قطعاً در نتیجهٔ نفوذ کلیله و دمنه بوده است نیز شعر خجسته درکلمهٔ خاد (٨) یکی ازافسانهای معروف جانورانست.

هم چنین این دو بیت رودکی در بارهٔ نیروی مرگ که ازکلمات غن وزغن ساخته است :

---

(١) دفتر سند بادرا شریف در راحة الانسان نام برده است . منتخبات شفر ج ١ ـ ص ٢٠٨ سطر ٥ .

(٢) بشاه ددان کلته روباه گفت — که دانا ز داین داستان در نهفت

(٣) توانگر بنزدیك زن خفته بود — زن ازخواب شرفاك مردم شنود

(٤) زن چواین بشنیده شد خاموش بود — کفشگر کانا و مردی لوش بود

(٥) چون کلاژه همه دزد ودور باینده چو خاد — همه چون بوم بدآغال وچودمنه همه سال

(٦) گفت آتش گرچه من تابنده وسوزنده‌ام — باد خشم اوکند انگشت وخاکستر مرا

(٧) هرکرا رهبری کلاغ کند — بی گمان دل بدخمه داغ کند

(٨) در آمد یکی خاد چنگال تیز — ربوداز کفش گوشت وبرداو گریز

جمله صید این جهانیم ای پسر   ما چو صعوه مرگ برسان زغن

هر گلی پژمرده گردد زو نه‌دیر   مرگ بفشارد همه را زیر غن

درباب رأی شعرای قدیم ایران در بارهٔ رودکی که اته نوشته است (مجلهٔ مستشرقین گوتین کن ص۶۷۴) رجوع کنید شعر کسائی در کلمهٔ پرگست .

☆✻☆

— ۱۳ —

همان خاور شناس پاول هرن Paul Horn در کتاب « تاریخ ادبیات ایران » Geschichte der persischen Litteratur چاپ لایپزیك ۱۹۰۱ Leipzig 1901 (ص ۷۳ ـ ۷۷) قسمتی در بارهٔ روی دارد بدین گونه :

« پیدایش رود کی که در زمان نصر دوم (۹۱۴ ـ ۹۴۳ م) می‌زیست سبب کمال‌فن شاعری شد . این شاعر بواسطهٔ صلت های گرانی که آثار وی فراهم می‌آورده است در ایران ضرب المثل شده . مانند همر می‌بایست کور بجهان آمده باشد . شعر بی هیچ گونه دشواری از زبان او می‌تراویده‌است و نزدیك ۱٬۳۰۰٬۰۰۰ شعر باو نسبت داده‌اند که از آنها خوشبختانه بیش از نزدیك یکهزار بما نرسیده است . اگر راستی این اشعار از وی بوده باشد باید نسبت بدآنچه در بارهٔ سرنوشت و زندگی پاره ای از شعراست بسیار دبر باور بود . اغلب شعر و حقیقت چنان از نزدیك بهم پیوسته است که نمی‌توان از یك دیگر جدا کرد از سوی دیگرشعر گوئی می‌بایست برای مزاج بسیار سازگار بوده باشد ،

زیرا که شمارهٔ شگفتی ازین شاعران بیش از صد سال زندگی کرده اند.
بهمین جهتست که ما عموماً شرح زندگی آنها را نمی آوریم. گذشته
ازین تحقیقات نولد که در بارهٔ افسانهای مربوط بفردوسی یك بار دیگر
نشان داده است که چگونه بهترین صفات شاعران پس از یك نظر خرده
گیری یك باره محو میشود و از میان میرود (رجوع کنید بحماسهٔ
ملی ایران Das iranische Nationalepos در کتاب اساس فقه اللغهٔ
ایرانی – ج ۲ – ص ۱۵۰ اشتر از بورك ۱۸۹۶ و بچاپ جدا گانهٔ
آن). اما در روایات عموماً اغلب بیش از شعر قصه هائی در بارهٔ شعرا
آورده اند. اشعار ایشان تنها با نامی توأم بوده است و میکوشیده اند که
این نامها را با تاریخچه ای شاخ و برگ دهند و اگر گاهی هم لازم
میشده بی رو در بایستی از خود میساخته اند. روی همرفته میتوان
گفت اشعاری که تذکره نویسان ایرانی بشاعری نسبت میدهند یقیناً
از آن اوست.

وسیع ترین اثر رودکی می بایست نظم کتاب معروف افسانهای
هندی « کلیله ودمنه » از بید پای باشد که تا چندی پیش بی هیچ امید
باز یافت آنرا نابود میدانستند تا اینکه من کامیاب شدم ابیات پراکندهٔ
متعددی از آن در کتاب لغت شعری اسدی پیدا کنم. اکنون میتوانیم
از روی این ابیات پراکنده تصور کلی از روش او بکنیم. ترکیبات
وی سادگی ربایندہ ای داشته و بدبختانه همین سادگی سبب شده است
که گذاشته اند این کتاب از میان برود. بالعکس اشعار درباری رودکی
را که این اندازه مصنوعست همواره از نو نسخه بر داشته اند. نیز
می بایست شاعر ما داستان سندباد را بهمین روش نظم کرده باشد. اگر

چه در هیچ یك از تذکره ها ازآن سخنی نیست ولی برخی ابیات پرا کندهٔ آن که در اسدی یافت شده قطعاً این نکته را ثابت میکند .

بواسطهٔ قصایدی که این شاعر در ستایش امیر گفت مهربانی بی پایان وی شامل حالش شد و درنتیجه مال هنگفتی گرد آورد . این اشعار که در ستایش این و آن گفته شده با آب و تاب و با شاخ و برگست . شاعر هر کس را که در قصیده باو خطاب میکند تا جائی که اندیشهٔ آدمی کارگرست او را می‌ستاید . ولی بالعکس مصنوعات درباری این اشعار یکسره عاری از تظاهرات بی معنی و تشبیهات بی پایه است . از طرفی هم شاعر بی مقدمه لب بسخن نمی‌گشاید . نخست شرح می دهد که چگونه گرفتار طنازی سلسلهٔ زلف یار خویش شده است . اما از بندگی درهراس نیست ، زیرا بندهٔ امیریست که بندگان خود را خوشبخت میکند . بدین طریق تصادفاً بموضوع خود میرسد و پس از آن بآهنگهای گونا گون در ستایش امیر نغمه سرائی میکند . در برابر این قصاید درباری اشعار دیگری هم دارد که در آن عشق و باده را وصف کرده و فلسفهٔ زندگی را که آمیخته بسرور و مهرست ترویج می کند . در کشور پرشراب ایران حرام بودن آب انگور بنا برنص صریح قرآن مواجه با مقاومت های سخت شده است . ایرانیان زرتشتی کمال دقت را در کشت ورزی انگور با نیروی حقیقی بکار می‌بردند و پس ازسلطهٔ اسلام بدین آسانی نمی‌شد این نوشداروی پسندیده را ازیشان باز گرفت . بهمین جهة قدیم ترین شاعران با کمال شوق و ذوق دروصف باده اشعاری گفته اند . مثلا رودکی گذشته از اشعار دیگر این قطعه را در وصف می میسراید :

ز آن می که گرسرشکی ازآن در چکد بنیل (دوبیت)

سه عنصر سرور و شادی در ایران نیز: شراب و عشق و آواز بوده است. در بارهٔ رستم در یکی ازسفرهای خود درشاهنامه چنین میگویند:

تهمتن بیزدان نیایش گرفت   برو آفرین و ستایش گرفت
که دردشت مازندران یافت خوان   می و رود با می گسار جوان

عمر خیام بالعکس سه عنصر دیگر برای خود قائل شده است:

جامی و بتی و بر بطی برلب کشت   این‌هرسه مرا نقد وترا نسیه بهشت

پس از آن روحانیان تصور میکردند که این فسق را باید از میان برد، البته ایشان نیز ازسوی خود حق داشتند. بهمین جهة همهٔ اشعاری را که در بارهٔ عشق و شراب بود صوفیانه وانمود میکردند. کلمهٔ «می‌خوار» را بنام موبدان زرتشتی افزوده بودند. ایرانیان مسلمان کلمات «مغ» و «مغکده» و «مغبچه» را می‌خوار و میخانه و ساقی معنی کرده بودند. البته مقصود این نیست که موبدان زرتشتی در می خواری استاد بوده اند. بلکه کلمهٔ «مغ» نام عمومی برای زرتشتیان شده بود. در شاهنامه در هر موردی که سرور و شادی هست بزم می خواری فراهم مشود و با مستی‌کامل حاضران بپایان میرسد. اساساً یك سلسله آداب و رسوم خاص داشتند بیش از یك دیگر و پس از یکدیگر می‌نوشیدند، سلامتی کسانی که حاضر نبودند می‌آشامیدند. در بزمهای با شکوه و جلال نخستین جام را سلامتی شاه میکشیدند، حتی هنگامی که حاضر بود... پس شگفت نیست که در دربار های جدید از آداب و رسوم گذشتگان پیروی کرده باشند. بیشتر از آن جهة که همه جای شاهنامه را با شوق و ذوق میخواندند در کتابهای طبی دستور هائی نوشته اند که چگونه می‌توان می آشامید و مست شد

برگردیم بموضوع خود: شاعربسیار پیرشد و چون بپیری رسید خودرا بدبخت دانست. چون درجوانی نیکورخ بوده است، هنوزهم موهای سفید خویش را رنگ می کند، ولی جوانی با آن همه سرور وشادمانی دیگر باز گشت ندارد. آیا در وضع مالی او تغییری رخ داده و بد تر شده است و یا آنکه از غم و اندوه پیری زبان بشکوه گشوده است؟ در هر صورت قصیدهٔ معروف وی پیری محزون و غمگین را می نماید که هنوز هم از نتایجی که در روز های جوانی برده است با میل و رغبت خود نمائی می کند ولی با این همه دیگران با آن شکوه و جلال او ر دلداری نمی دهند:

مرا بسود و فرو ریخت هرچه دندان بود (۲۵ بیت).

..... رودکی را در زمانهای بعد یکی از محترم ترین شاعران دانسته اند. شاعرانی که پس ازو آمده اند لقب های افتخاری بسیار از آن جمله «آدم‌الشعراء» و «سلطان‌الشعراء» باو داده اند وهمه‌همزبانند که اونخستین شاعرکلاسیك بوده است. گرد این استاد شاگردان بسیاری فراهم آمده اند که ما تنها می توانیم چند تن از ایشان را نام ببریم».

***

— ١٤ —

خاورشناس‌نامی‌انگلیسی ادوارد ج. براون Edward G. Browne در مجلد اول کتاب معروف خود بنام «تاریخ ادبیات ایران A Literary History of Persia چاپ دوم لندن ۱۹۰۹ London 1909 در چند جا ذکر از رودکی کرده است: در ص ۱۳ در مقدمات تاریخ ادبیات ایران می نویسد: «چیزی که باطمینان می توان گفت

آنست که ادبیات جدید فارسی و مخصوصاً شعر در اوایل قرن دهم (میلادی) در خراسان تا اندازه ای باهمیت آغاز شد، مخصوصاً در پادشاهی نصر دوم پادشاه سامانی (۹۱۳ - ۹۲٤ میلادی) و بدین قرار تقریباً دورهٔ هزار ساله ای را فرا گرفته است و درین مدت زبان فارسی چنان کم تغییر یافته است که اشعار شاعری قدیمی چون رودکی در نظر ایرانیان امروز بهمان اندازه که شعر شکسپیر در بر انگلیسی امروز روشنست واضح می نماید .»

***

درجای دیگر، در ص ۱۵ - ۱۷ درذکر باربد نوازنده وموسیقی دان نامی می نویسد :

« چنانکه پیش ازین هم در جای دیگر اشاره کردم باربد شباهت شگفتی با رودکی شاعر عصر سامانی دارد که در آغاز قرن دهم میلادی وده و راستی این دو را یکی ازنخستین شاعران شریف مجلدی گرگانی نزدیك کرده و می گوید :

از آن چندان نعیم این جهانی   که ماند ازآل سامان وآل ساسان

ثنای رودکی مانده است ومدحت   نوای باربد مانده است و دستان

از حکایت هائی که دربارهٔ رودکی بمیانست آنکه بیشتر قابل ملاحظه است آن اشعاریست که دربرابر امیرنصر بن احمد سامانی سرود تا شاه را برانگیزد که ازمتنزهات هرات و حوالی آن ببخارا وطن اصلی خود باز گردد، زیرا که چهار سال از بخارا دور بود . سادگی و روانی بی نهایت این اشعار و دور بودن آن از پیرایه‌های بدیع جالب نظر همهٔ کسانی شده است که این حکایت را یادکرده اند . برخی مانند نظامی عروضی

سمرقندی این‌سادگی را ستوده وپارهٔ ای دیگر مانند دولتشاه این‌سادگی را نقد کرده اند و در شگفت آمده اند که چگونه کلمات و لغاتی بدین سادگی توانسته است چنان اثری ببخشد وراستی این قطعه بترانه بیش از شعر محکم مصنوعی‌که در زمانهٔ منحط دولتشاه چنان پسندیده بوده است مانده است وهمین دولتشاه می گوید که اگر کسی چنین شعری دربرابر پادشاهان و بزرگان بگوید قطعاً ازو خرده می گیرند ولی شك نیست که قسمت عمدهٔ اثر این شعر باین سادگی بسته بزبر دستی شاعر درنواختن چنگ بود و هنگامی که شعر را خواند آهنگ آنرا با بانگ چنگ توام ساخت . اینك ترجمهٔ آنرا با توضیحات می آورم :

بوی جوی مولیان آید همی (شش بیت)

اما گفتهٔ نظامی : «چون رودکی بدین بیت رسید امیرچنان منفعل گشت که از تخت فرود آمد و بی موزه پای در رکاب خنگ نوبتی کرد و روی ببخارا نهاد، چنانکه رانین و موزه تادوفرسنگ در پی امیر بردند ببروته و آنجا در پای کرد وعنان تا بخارا هیچ جای باز نگرفت و رودکی آن پنج هزار دینار مضاعف از لشکر بستد».

بنا برین رود کی هم چنگ زن بود و هم ترانه ساز و هم شاعر بدیهه سرا و بسیار مانده است بمغنیانی که ترانهای آنها امروز در هر مهیمانی ایرانی که در آن یك قسمت عمده موسیقی و آوازست شنیده می شود و چنانکه گذشت هم مانده است بببارید یا بهلبد زمان ساسانیان . . . . . . »

***

سپس در جای دیگر در ص ۳۵۵ ــ ۳۵٦ در باب شعر درزمان

سامانیان می نویسد :

« دردورهٔ سامانیان (۸۷٤–۹۹۹ میلادی) این نکته بالعکس است (یعنی نسبت بزمانهای پیش که شعر کم بود) ومی بینیم کهشعر فارسی و تا اندازه ای نثر هم با کمال نیرو آشکار شده است و نامی ترین شاعران این زمان رودکی یارودکی‌است که‌درنیمهٔ‌اول‌قرن دهم (میلادی) می زیسته است . راستی آوازهٔ وی چنان پیشینیان را از میان برد که غالباً وی را نخستین شاعر ایرانی می دانند ، مثلادر یك کتاب تازی « کتاب الاوایل » که در آغاز قرن سیزدهم (۱) میلادی نوشته شده این عبارت آمده است :

« نخستین کس که شعر فارسی را نیکو گفت ابو عبدالله جعفربن محمد بن حکیم بن عبد الرحمن بن آدم الرودکی بود (۲) و این شاعر در عبارات رقیق چنان اشعار روان دارد که دیوان وی در میان ایرانیان بسیار معروفست ودر عصر خویش پیشوای هم عصران خود در شعر بوده است. ابو الفضل البلعمی وزیر می گفت که رودکی در عرب و عجم مانند ندارد » .

***

جای دیگردرص۳۵۹درفصل« ایران وشاعران آن » نوشته است :

« در ۹۱۳ (میلادی) نصر دوم بر تخت پادشاهی نشست و در

---

(۱) رجوع کنید بفهرستی که من بکتابهای خطی کتابخانهٔ کمبریج نوشته ام ص ۱۲۵ – ۱۲٦ .

(۲) رجوع کنید بکتاب ابن سینا Avicenne از کارا دووو Cara de Vaux ص ۸۰ – ۸۸ .

پادشاهی درازاو (مرگ در ۹۴۲) نیرو و بزرگی خاندان سامانی بمنتهی درجه رسید (۱) و رودکی نخستین شاعر بزرگ ایران در آن دوره در منتهای شهرت واعتبار می زیست .»

***

جای دیگر در ص ۳۶۸ می نویسد :

« در ۹۵۰ (میلادی) فارابی بزرگترین فیلسوف اسلام پیش از ابن سینا درگذشت . . . . ومقارن همین روزها مرگ رودکی که عموماً وی را پدر شعر فارسی دانسته اند و تولد شاعر ایرانی دیگری بنام کسائی رخ داد . . . »

سپس در صحایف ۴۵۵ - ۴۵۸ که مستقلا موقوف بترجمهٔ رودکیست چنین نوشته است :

« ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی را عموماً نخستین شاعر بزرگ حقیقی ایران پس از اسلام می دانند .

بلعمی وزیر اسمعیل بن احمد سامانی (۸۹۲ - ۹۰۷ میلادی) و پدر مترجم تاریخ طبری بفارسی در ستایش او حتی بیشتر هم رفته و گوید « در عرب و عجم بی مانند بود » . در میان شاعران هم عصر خویش هم گویا صاحب شهرت و امتیاز بوده است . شهید بلخی در ستایش او گوید (بنقل عوفی) :

شاعران راخه و احسنت مدیح　　رودکی راخه واحسنت هجاست

معروفی بلخی او را سلطان شاعران نامیده و ازین عبارت که داو

(۱) رجوع کنید بچهار مقاله ص ۵۱ .

نسبت داده : « اندر جهان بکس مگر و جز بفاطمی » بر می آید که رودکی باسمعیلیان تمایل داشته ، خاصه که نظام الملك در سیاست نامه (چاپ شفر ص ۱۸۸ ــ ۱۹۳) ممـدوح او نصر بن احمد سامانی (۹۱۳ــ۹٤۲) را سخت متمایل باسمعیلیان می داند . دقیقی پیشرو فردوسی گوید که اگر کسی بخواهد مدایح رودکی را نسبت بقصاید وی تحسین کند چون کسی است که « خرما بهجر آورده باشد » .

حتی عنصری ملك الشعرای محمود غزنوی اذعان دارد که در غزل بپایهٔ رودکی نمی رسد .

رودکی در قریه ای نزدیك سمرقند بجهان آمده و عوفی او را کور مادر زاد می داند (هرچند که دکتر اته دردرستی این گفتارشك می کند) ، گذشته از شعری رودکی آواز خوش هم داشته است و چنگ را نیکو می نواخته و نصر دوم را بروی دوستداری و لطف خاص بوده است .

مهم ترین کار رودکی که در همهٔ تذکره های فارسی آورده اند همان قصیده است که دربدیهه گفته و شرح آنرا درفصل نخستین این کتاب آوردیم واز قرار معلوم آنرا با آهنگ چنگ در برابر شاه خوانده است (۱) . در پایان زندگی (مرگ او بقول السمعانی در ۳۲۹ هجری روی داده) رودکی ازچشم پادشاه افتاد و بتنگ دستی دوچار آمد ودلیل آن شاید همان عقاید دینی‌او باشد که پیش ازین بدان اشاره کردیم ولی درزمان عزت و نیك بختی‌خویش بگفتهٔ عوفی دویست غلام داشت وصد

(۱) قدیم ترین ودرست ترین ذکری که ازین حکایت شده درچهارمقالهٔ نظامی عروضی سمرقندیست .

شتر در زیر بنهٔ او می‌رفت (جامی این شماره را بچهار صد بالا برده است) . عوفی می گوید : اشعار او صد مجلد کتاب را فرا می گرفت و جامی در بهارستان از قول کتاب یمینی گوید که اشعار او یك میلیون وسیصد هزار بیت بوده است (۱). ازین همه اشعار تنها قسمت بسیار کمی بما رسیده . دکتر هرن درفرهنگ اسدی که چاپ کرده (ص ۱۸ ـ ۲۱) اشاره می کند که درآن کتاب ازرودکی بیش از هر شاعر دیگراستشهاد کرده اند و تنها شانزده بیت از مثنوی مفقود کلیله و دمنه در آن آمده است . وآنگهی بسیار جنگها وکتابهای فارسی‌چاپ نشده درموزهٔ بریطانیا و دیگر کتابخانهای بزرگ اروپا هست که شاید بسیاری ازاشعار رودکی را بتوان از میان آنها بدست آورد

دکتراته در مقاله‌ای شایان ستایش که دربارهٔ رودکی نوشته ازین مآخذ نزدیك ۵۲ قطعهٔ بزرگ و کوچك بدست آورده است که روی همرفته به ۲۴۲ بیت می رسد و از مراجع دیگر که در بن سی سال گذشته بدست آمده شك نیست که اشعار دیگر نیز می توان بدست آورد .

چون دکتر اته ترجمهٔ آلمانی همهٔ اشعاری را که گرد آورده است در نوشتهٔ خویش گنجانیده لازم نیست اینجا نمونهٔ دیگری از اشعار او را برای خوانندگان اروپائی بیاورم و تنها بذکر دو قطعه که استاد بزرگوار من استاد کول Cowell آنها را بانگلیسی ترجمه کرده است بسنده می کنم (این دو قطعه در مقالهٔ اته یکی بشمارهٔ ۲۰ و دیگری بشمارهٔ ۴۱ آمده است) :

---

(۱) رشیدی سمرقندی گوید : شعر اورا برشمردم سیزده ره صد هزار که یك میلیون وسیصد هزار می شود .

بیار آن می که پنداری روان یاقوت نابستی (٥ بیت) .
چون کشته ببینی ام دولب گشته فراز (دو بیت) .

***

— ۱٥ —

درکتاب بسیارمعروف دایرةالمعارف بریطانیکا The Encylopaedia Britannica (چاپ یازدهم ـ ج ۱۳ ـ ص ۸۱۳ ستون ۲) ترجمهٔ رودکی چنین آمده است :

« رودکی ـ (متوفی در ۹٥٤ میلادی) ـ فرید الدین محمد عبدالله ـ نخستین نابغهٔ بزرگ ادبیات جدید ایران درحدود ۸۷۰ یا ۹۰۰ (میلادی) در رودك از توابع ماوراءِ النهر بجهان آمده . بیشتر از نویسندگان تراجم او را کور مادر زاد دانسته اند ولی رنگهائی که بدرستی درشعرخوش تمیز داده درین گفته شك فراهم می‌کند . آوازهٔ فضل و کمال وی بگوش نصر دوم پسر احمد پادشاه سامانی حکمران خراسان و ماوراء النهر (۹۱۳ـ۹٤۲) رسید و وی را بدربار خویش خواند . پس از آن رودکی هم نشین و هم سخن دائمی پادشاه بود وبلند ترین پایه از عزت و اعتبار رسید و دارائی بسیاربهم زد . با آنکه پیش از وی شاعران دیگر هم پدید آمده اند ولی عنوان « پدر ادبیات فارسی » دربارهٔ اوراست می‌آید ، زیرا رودکی نخستین شاعری بودکه نوع مشخص و اختصاصات فردی حماسه و تغزل را بوضوح معین کرد . گویند رودکی نخستین شاعر ایرانیست که دیوان مرتب داشته است . از یك ملیون و سیصد هزار بیت که بوی منسوبست تنها ۵۲ قصیده و غزل و رباعی ازو مانده واز اشعار حماسی اوجز چند بیت پراکنده که درفرهنگهای فارسی

هست چیزی بجا نمانده است. اما بالا ترین اثری تاسف آور که از وی نابود شده ترجمهٔ منظوم او از کلیله و دمنهٔ ابن مقفع بوده است که رودکی بخواهش امیر ممدوح خویش آن کتاب را نظم کرده بود. قطعات سیار ازین منظومه درفرهنگ اسدی طوسی (چاپ پاول هرن ـ گوتین گن ۱۸۹۷) آمده است. درقصایدی که درستایش ممدوح و خداوندگار خو سروده علائم ذوق سلیم وقریحهٔ سرشار وی آشکارست و اشعار روان ومنسجم وی یکسره بر خلاف گفتار های سنگین شاعران مدیحه سراست که بس ازو بوده اند. ازغزلیات وقطعات او که باوزان وآهنگهای دلپسند سروده است یك قسم فلسفهٔ اپیکور در باب زندگی و نیك بختی آدمی بدست می آید و از همه دلپسند تر و دلکش تر غزلیات عاشقانهٔ وی در وصف عشق و باده است. رودکی بس از امیر ممدوح خویش بمدتی زنده ماند و سرانجام در تهی دستی و بی چیزی درگذشت درحالی که جهان او را فراموش کرده بود.

مجموعهٔ کامل اشعاری که ازو مانده نلتن فارسی و ترجمهٔ منظوم آلمانی باشرح حال شاعر از روی ٤٦ کتاب خطی فارسی بتوسط دکتر ه. اته H. Ethé طبع و نشر یافته است بعنوان: «رودکی شاعر سامانی» Rudagi der Samaniden Dichter در مجلهٔ مستشرقین گوتین گن Göttingen Nachrichten 1873 ص ٦٦٣ ـ ٧٤٢ و نیز رجوع کنید بفصل «ادبیات جدید ایران» Neupersische Literatur از همان مؤلف در کتاب «اساس فقه اللغهٔ ایرانی» Grundriss der iranischen Philologie از گیگر Geiger ج ۲ و کتاب «تاریخ ادبیات فارسی» Geschichte

P. Horn از پ. هرن ۷۳ ص ـ ۱۹۰۱ der Persischen Litteratur
و بکتاب « تاریخ ادبی ایران » Literary History of Persia ج ۱
(۱۹۰۲) از ا. ج. براون E. G. Browne وبمقالهٔ « چاسر ایرانی »
A Persian Chaucer از س. ج. پیکرینگ C. J. Pickering در
« مجلهٔ ملی » National Rewiew (شمارهٔ ماه مای ۱۸۹۰).

***

— ۱۶ —

مؤلف فرانسوی ژرژ فریله Georges Frilley در کتابی بنـام
« ایران ادبی » La Perse littéraire — Paris (Collection des
encyclopédies illustreés) چاپ پاریس ـ در فضل مغازلات (poésie
lyrique) در ضمن شاعران دورهٔ سامانی (ص ۱۰۱) می نویسد :

« . . . در آن روزگارست که پادشاه شعر رودکی ظهور کرده
است . مانند همر نابینا بود و چون او نمایندهٔ زمانهٔ خویشست . ولی بر
خلاف شاعریونانی که وی را سرگردان وتهی دست نما نموده اند رودکی
نیك بختی دیده است : شاعر رسمی نصر ازخاندان سامانی بود ومال بسیار
فراهم کرد . دستگاه او دستگاه شاهانه و نفوذ وی در دربار بسیار بود .
اوست که تنها از دل انگیزی یك قطعه شعر امیر نصر را بر
انگیخت که از اقامت گاه مرو چشم بپوشد و ببخارا باز گردد .
گفتهٔ او بغایت فراوان بوده است ؛ بدبختانه بیش ازچند صد شعر
برای ما نمانده که پختگی و سنجیدگی الفاظ آن تقریباً همهٔ اثر آن را
باطل می کند . پاره ای از منظومات او متین و غراست ؛ برخی دیگر

دارای حزنیست که تسلیم از آن آشکارست و اثری بسیار وحقیقی ازآن بر می خیزد . . . »

(پس از آن ترجمهٔ چند بیت از قصیدهٔ رودکی « مرا بسود وفرو ریخت هرچه دندان بود » در آن کتاب آمده است) .

***

— ۱۷ —

خاور شناس نامی روسی آ. کریمسکی A. Крымски در کتاب معروف خود بنام « تاریخ ایران و ادبیات وتصوف آن » Исторін Персіи, ея Литературы и Дервишской چاپ مسکو ۱۹۱٤ (مجلد اول شمارهٔ ۲ ـ ص ۱۷۶ ـ ۱۸۱) نیز فصلی دربارهٔ رودکی دارد که اینست ترجمهٔ آن :

« رودکی (مرگ در ۹٤۱ یا بهتر آنکه در ۹٥٤) .

در بارهٔ رودکی مقاله ای درکتاب کهن سال نازاریان Nazariantz بعنوان « ابو القاسم فردوسی طوسی » مجلد اول ـ قازان ۱۸٤۹ ص ۲۳ ـ ۲۸ هست که تنها تالیفی است ازاطلاعاتی که جامی ودولتشاه در قرن پانزدهم (میلادی) داده اند وشماره ای تا اندازه ای فراوان از نمونهای شعر رودکی که با سبکی تا یك اندازه ثقیل بروسی ترجمه کرده است .

مآخذ اساسی مقالهٔ اته است درمجلهٔ مستشرقین گوتین گن . . . . .

تعمیم مقالهٔ اته و خصوصیات کامل وی در کتاب دار مستتر . . . .

بر برای تعمیم آن رجوع کنید بمقالهٔ پیکرینگ . . . و نیز بکتاب شفر « منتخبات فارسی » . . . . . و بکتاب پیتزی . . . . و بکتاب

هرن، تاریخ ادبیات فارسی ... هرن از سوی دیگر توانسته است در فرهنگ اسدی از قرن یازدهم (میلادی) چند بیت پراکندهٔ جدید از رودکی بدست آورد، نیز رجوع کنید بکتاب براون تاریخ ادبیات ایران .....

دیوان اشعار رودکی بما نرسیده است و بند بر خرده پاره هائی بکوشش اته و دیگران توانسته اند آثار او را احیا کنند. وانگهی موردی بدستم آمد که باختصار کتاب کوچك چاپ سنگی را که دیوان رودکی نام دارد ببینم (وچنانکه یادم هست تاریخ آن تقریباً ۱۳۰۸-۱۳۱۰ هجری یعنی ۱۸۹۱ - ۹۳ است) ولی می بایست بوسیلهٔ جستجوهائی نخست اعتبار آن را مسلم کنم. آیا نسخهٔ خطی دیوان رودکی که اند کی پیش از این چاپ بکازیمیرسکی Kazimirsky داده اند (رجوع شود بمنوچهری چاپ کازیمیرسکی یاد داشت ص ۹) نیز همین حال را ندارد؟

رودکی احتمال می رود درزمانی که بخارا (سال ۸۲٤) تازه ازصفاریان بسامانیان تعلق گرفته بود بجهان آمده باشد. ولادتگاه او رودك در جائی میان بخارا و سمرقند واقع بود و چنان می نماید که مستقیماً درحوالی سمرقند بوده است (پنج رودك) (۱)، تذکره نویسان رودکی را کورمادر زاد بما می‌نمایند. این گفتار تولید شك کرده است، مخصوصاً اگر هنرمندی این شاعر را ذووصف کامل تصاویر رنگی و شادی او را نسبت بزندگی وفراوانی شگفت وفوق العادهٔ آثار وی را درنظر بگیریم

(۱) کتاب بارتولد Barthold ترکستان ۱۹۰۰ - ص ۱۲۹ و بنا بر فرهنگ های سمعانی از قرن دوازدهم و یاقوت از قرن سیزدهم. چنانکه بارتولد در ضمن سخن اشاره کرده است (ص ۳۵ ورجوع کنید بمتونی که او ضمیمه کرده است جزوهٔ اول ۱۸۸۹ ص ٥٤ و ٥۸) در کتاب سمعانی ترجمه ای از رودکی دیده می شود.

که بسیار کم احتمال می رود کوری که نتواند چیز بنویسد فراهم کرده باشد. رودگی درضمن موسیقی دان هم بود و می توانست با چنگ و عود آهنگ خود را بسراید و احتمال بسیار می رود که همین دلیل خوش آهنگ بودن و پر نغمه بودن اشعار وی باشد. در دربار امیر بخارا نصر دوم (۹۱٤ ـ ۹۹۳) رودگی شاعر مقرب بود وشاه اورا دوست می داشت و صلات افسانه مانند می گرفت.

البته در میان آثار متنوع او قصاید مدیحه مقامی دارد که در آخرین درجه نیست. یکی از قصاید او که بسیارساده است و هیچ گونه تکلف ندارد بسیار معروفست: امیر نصر دوم درآن زمان در هرات بود و بسیار شتاب نداشت ببخارا باز گردد؛ تواند بود که وی نیز دانش خود باچندتن ازشاعران زبان تازی زمان جدش اسمعیل همرای بوده است که شهر بخارا گندابه‌روچرکینی است که‌نجیب ترین‌اسبان می‌بایست درآنجا بزودی بخر بدل شود (۱). درهرصورت زندگی درهرات دلپسند تر بود. ولی این درنگ دراز در هرات هیچ پسندیدهٔ درباریان نبود و وطنشان ایشان را بخود می کشید؛ از رودگی درخواستند که در شاه نفوذ کنند. شاعر با آهنگ چنگ چنین سرود:

(۱) گویندهٔ این اشعار اسهزاء آمیز در بارهٔ بخارا که بزبان تازی گفته شده کاتب امیر بخارا اسمعیل بوده است. رجوع شود بمقالهٔ باربیه دو منار Barbier de Meynard درروزنامهٔ آسیائی Journal Asitaique ۱۸۵۳ که دارمستتر در کتاب ماخذ شعر فارسی (۱۸۸۷) ص ۱۳ وپیتزی در تاریخ شعر فارسی ج ۱ ـ (۱۸۹٤) ص ۱۲٤ زآن نقل کرده اند. برای متن عربی آن رجوع شود بکتاب یتیمة الدهر تألیف ثعالبی قرن دهم و یازدهم) چاپ دمشق ج ٤ ص ۸ ـ ۱٤. شاعر دیگری که نیز در یتیمة الدهر ج ٤ ص ۸۹ ذکر او رفته بازبان زننده بری بیان می کند: بخارا من خر الاشك فيه

بوی جوی مولیان آید همی (٦ بیت)

این ترانه درامیر نصر دوم اثر کرد ؛ بیاد وطن فراموش شده افتاد. فوراً اسب خواست و بی آنکه منتظر چکمه های سواری شود، تنها با کفش معمولی (بی موزه با کفش) بر اسب خود نشست و از هرات بیرون رفت که زود تر ببخارا رسد. تنها در دو میلی هرات باو رسیدند و چکمه های او را دادند.

از نظر صنعتی گران بها ترین قسمت آثار رودگی مدایح او نیست بلکه مغازلات اوست که کاملا مطابق احساسات آدمیست. شاعر شادی پسند بسیار جالب توجه وشاعر غزل سرای نشاط انگیز بسیار ظریف وپر از احساساتست و روی همرفته شاعریست پر از اندیشه های طبیعی وساده گوی که تنها گاه گاهی عامیانه می شود. چون رود گی با عقاید آزاد و و هوا خواهی قرمطیان که شاه وی نصر دوم نیز داشت همرای بود در تغزلاتاو که پر از شادی زندگیست بی میلی‌کاملی می بینیم که خود را بادستور های قرآن و اندیشه های محدود و بیمار متشرعین وفق دهد :

شادزی با سیاه چشمان شاد (٥ بیت)

باز وصف شراب :

آن عقیقین مئی که هر که بدید (۲ بیت)

نمونه ای از دلگیریهای عشق :

جون کشته ببینی ام دو لب کرده فراز (دو بیت).

گذشته از مدایح و مضمون های شادی پسندی و نشاط انگیزی در آثار رودکی اندیشها و پند هائی آمیختهٔ ببد بینی مانند گفتار شهید بلخی دیده می شود. شاید که این اندیشها در نزدیکی پیری و هنگامی

که توانگری او بدل بتنگ دستی شــده است نمو کرده باشد . می توان فرض کرد که این حوادث درزندگی رودکی بسته بسرنوشت پادشاه مربی او نصر دوم بوده است . پس ازآنکه امیرقرمطی را خلع کردند (۹٤۳) ووزیر دو روی سلامی دردربار بخارا پیش برد مقام افتخاری که رودکی در دربار بدان شاد بود بپایان رسید ودر نزدیکی تنگ دستی و پیری چیز دیگر برای او نمانده بود جزآنکه ازروز های گذشته بنالد . بنا برگفتهٔ دانته Dante « یادگار نیك بختی در تنك دستی» Ricordare la felicita nella miseria یکی ازبد ترین رنجهاست و شکوه های پیری او پر از راست گوی ترین احساساتست (۱) :

مرا بسود و فرو ریخت هرچه دندان بود (۸ بیت) .

فراوانی‌تراوش طبع رودکی‌افسانه مانندبود. می‌گویند که رودکی یك میلیون و چهار صــد هزار بیت (یعنی ۷۰۰۰۰۰ شعر بشمارهٔ اروپائی) سروده است و چنانکه هرن Horn باز هرخندی ایراد کرده است «خوش بختانه ازآن میان تنها نزدیك یك هزار بما رسیده است» (۲). بسیار احتمال می رود که در میان چنین شمارهٔ شگفتی از اشعار سیاری از آنها راستی‌سست ونا روا بوده و ازمیان رفتن آنها شایان دریغ نیست . ولی‌چیزی که قطعاً سزاوار دریغست اینست که از آثارحماسی‌رودکی : ترجمهٔ منظوم کلیله‌ودمنه که بفرمان امیرنصر دوم (درحدود ۹۳۲ ؟)

(۱) تنها چند بیت ازین بت شکوی را می آورم و ابیات دیگر را فرو می‌گذارم .

(۲) تاریخ ادبیات فارسی ۱۹۰۱ ـ ص ۷۳ . وی که احتمال می رود از جامی در قرن یازدهم گرفته باشد تنها ۱٫۳۰۰٫۰۰۰ شعر می آورد (یعنی ۱۰۰۰۰۰ شعر کمتر برودکی نسبت می دهد .) •

کرده است بجز چند بیتی که استشهاد کرده‌اند دیگر چیزی نمانده است . »

***

— ۱۸ —

خاور شناس بسیار نامی علامهٔ بزرگ امریکائی استاد آ . و . ویلیمز جاکسن A. V. Williams Jackson در کتاب خویش بنام « شعرقدیم ایران» Early Persian poetry چاپ نیویورك ۱۹۲۰ـ New York 1920 (ص ۳۲ ـ ٤٤) در بارهٔ رودکی چنین می نویسد :

فصل ٤

رودکی ، نغمه سرای بامداد

(اواسط قرن دهم میلادی)

اما بربامداد بنگر که جامهٔ نو در بر کرده

وازفرازشبنم بسوی تپهٔ بلندی که در خاورست می‌آید .

شکسپیر ـ هاملت ۱ ـ ۱ ـ ۱٦٦ ـ ۱٦۷

هنوز سپیده ندمیده بود ولی پروین غروب کرده بود و دو ستارهٔ بامدادی هنوز چون پیش آهنگان سحرگاه در آسمان چشمك می زدند . ازین دو ستاره آنکه درخشان تر بود و زود تر در افق فرو رفت رودکی یا رودگی (۱) نام داشت .

آن ستارهٔ دیگر که هر چند کمتر از وی درخشان نبود در برابر آفتاب فروزان فردوسی افول کرد دقیقی نام داشت . تنها قطعات کوچکی

(۱) در سفر چهارم که بسال ۱۹۱۸ بایران رفتم از ادیبان ایران تنها رودکی می شنیدم ولی منبعان غرب رودگی می گویند وچند نسخهٔ خطی نیز هست که درآنجا رودگی نوشته شده .

از موسیقی او بما رسیده است که مدار این ستاره را پر کرده بود، اما همین قطعات کوچك صفا ودل انگیزی خود را نشان می دهد. این فصل برودکی اختصاص دارد که بزرگترین این دوستاره بود ودرزمان سامانیان می زیست و فصل بعد مختص بدقیقی است که قرین او بود. می توان راستی و منصفانه رودکی را پدر شعر فارسی نامید. تولد وی ظاهراً در حدود ۸۸۰ پس ازمیلاد ومرگ وی درحدود ۹۵۴ میلادیست (۱). تخلص او بمناسبت نام قریه ایست که در آنجا بجهان آمده و این قریه جای کوچکی بوده است درماوراء جیحون که نزدیك بخارا یاسمرقند (۲) واقعست یادر میان این دو شهر. می نویسند در جوانی چنان باهوش بود

(۱) ۹۵٤ میلادی برابر با ۳٤۳ هجریست و مخالفست با ۹٤۱ که برابر با ۳۳۰ هجریست. رجوع شود باته Ethé درکتاب اساس فقه اللغه Grundriss ج ۲- ص ۲۲۱. هرچندکه براون در تاریخ ادبیات خود ج ۱ - ص ٤٥٦ تاریخ ۹٤۰ - ۹٤۱ میلادی را آورده و نیز مقابله کنید با مقالهٔ چاسر ایران A Persian Chaucer بقلم پیکرینگ C. G. Pickering درمجلهٔ ملی National Rewiew شماره ۱۵ ص ۳۲۹ چاپ لندن ۱۸۹۰. این مقاله که ماخذ آن اته ودار مستترست در ضمن طبع کتاب بمن رسید و هر جا که از آن نقل کرده ام در پای صفحه ها اشاره رفته است.

(۲) تنها ترجمه ای که می توان دربارهٔ رودکی ماخذ دانست از اته H. Ethé است بنام «رودکی شاعرسامانیان» Rudagi. der Samaniden Dichter درمجلهٔ جمعیت علمی دارالعلم امپراطوری گوتینگن Nachrichten der Kgl. Gesselsch. d. Wiss. zu Göttingen 1873 (ص ٦٦۳ - ۷٤۲) و نیز رجوع کنید بمولف مزبور در فقه اللغه Grundriss ج ۲- ص ۲۲۰-۲۲۱ وهمچنین بتحقیق ادبی دارمستتر Darmesteter بعنوان مآخذ شعر ایران Origines de la poésie persane ص ۱۱ - ۲۸ که ماخذ آن رسائل اته است و نیز بکتاب پیتزی Pizzi تاریخ شعر ایرانی Storia della poesia persiana ج ۱ ص ۷۱ - ۷٤ و نیز بکتاب هرن Horn تاریخ ادبیات

که درهشت سالگی قرآن را از بر داشت [۱] .

رودگی (حدود ۸۸۰ ـ ۹۰٤ میلادی)

این نکته چه نشانهٔ بزرگی برای آیندهٔ اوست! روایت دیگری نیز هست که رودکی چون همر نابینا زاده است ، اگر چنین باشد رنگ آمیزیهائی که درقطعات اشعار او باقیست بسیار شگفت آورست [۲] .

بهرحال طبیعت تنها باو ذوق شعر نبخشید ، بلکه آواز خوب هم برای خواندن وقریحه ای نیز برای نواختن بربط [۳] باوداد . درکودکی شعر ازلبان اوتراوید واشعارعاشقانهٔ او که رنگ ابرابی خاص دارد باشعار بایرون Byron بسیار مانده است که میگوید:

I knew it was love, and I felt i was glory,

ایران Geschichte der Persische Litteratur ص ۷۳ ـ ۷٦ و کتاب براون Browne تاریخ ادبیات ایران A Literary History of Persia ج ۱ص ٤٥٥ ـ ٤٥۸ وبرای بعضی مآخذ اصلی رجوع کنید بدولتشاه ص ۳۱ ـ ۳۳ ولباب الالباب ج ۲ ـ ص ۷ ـ ۹ .

(۱) عوفی بنقل اته در مجلهٔ دار العلم گوتین گن ص ٦٦۹ ـ ٦۷۰ .

(۲) درباب کوری رودکی با تذکر بمآخذ ایرابی رجوع شود بمقالهٔ اته درمجلهٔ گوتین گن ص ٦٦۸ ـ ٦۷۰ وآنرا مطابقه کنید بالباب الالباب ج ۲ ص٦ ومقالهٔ پیکرینگ در مجلهٔ ملی نمرهٔ ۱۵ ص ۳۲۹ . در صحایف ٦۷۸ و ٦۸۲ بیان مطلب چنانست که می رساند بعدها کور شده است. شعرای کور دیگر هم بوده اند ازتامیریس Thamyris گرفته تا میلتون Milton .

(۳) برای کلمهٔ بربط رجوع شود « بفرهنگ فارسي بانگلیسی » - Persian English Dictionary تالیف اشتاینگاس Steingas ص ۱۷۰ و بیاد داشت پیکرینگ در مجلهٔ ملی شمارهٔ ۱۵ ص ۳۲۹ . بربط باربیسو لغت یونانیست و در ماخذ دیگر عود نوشته اند ولی بهرحال مقابله کنید با مقالهٔ اته درمجلهٔ گوتین گن ص ٦۷۱

من میدانستم که این‌عشق بود وحس میکردم که همین افتخارست(۱)

یا مانده است باشعار هراس Horace درقطعهٔ « امروز را غنیمت شمار » Carpe diem که آهنگ غنائی آن شخص‌را بوجد وسرور میآورد.

اینست اشعار رودکی

امروز را غنیمت شمار

شادزی با سیاه چشمان شاد   که جهان نیست جزفسانه و باد

(پنج بیت)

گاهی اشعار او لحن غم انگیز دارد و نالهای جان سوز عاشقان در آن مترنمست :

او بسیار دیر دریغ می‌خورد

چون کشته بینی ام دو لب گشته فراز (دو بیت) .

حتی چاسر ما نمی توانست در جوانی شعری بابن شکوه ودرهمان حال بابن غم انگیزی بسراید .

ممدوح تاجدار رودگی

بخت بزودی برو خندید ووی را بدربار نصر دوم سامانی (۹۱۳-۹۴۲ میلادی) برد و تا پایان زندگی در آنجا بود . دربن دورهٔ آسایش و آرامش توانگری و شرف چون باران برسراو می‌بارید وخیل‌غلامان او بدویست میرسید و چهارصد شتربارکش داشت(۲)

---

(۱) از قطعه ایست که بایرون در راه میان فلراس Florence وپیز Pisa گفته است .

(۲) عوفی ج ۲ـ ص ۷ ومولفان دیگر . مطابقه کنید بامقالهٔ اته درمجلهٔ گوتین‌گن ص ۶۷۲ .

گذشته از بخشش‌هائی که ازممدوح او نصربن‌احمد بوی میرسید شاعران هم عصر نیز اورا بسیار حرمت میگذاشتند، چنانکه شهید باخی رفیق وشاعر معاصر او درشعری که ازو باقی‌مانده است سروده :

بسخن ماند شعر شعرا   رودکی‌را سخنی تلونبی است (دوبیت) (۱)

شاعرانیکه پس‌ازو آمده اند همه چنین دربارهٔ اوسخن‌رانده‌اند(۲).

شهرت و قبول عام رودکی در دربار و لشکرگـاه شاه ازبن حکایت بر می‌آید که درباریان وی را بر گزیدند تا نصر را کـه چهار سال از خانه دور مانده و مجذوب تفرج گـاه های اطراف هرات بود بخانه بازگرداند. ذوق شاعر آماده بود که فوراً وسیله ای مناسب برای این کار بیابد و رودکی چنان با طبع ممدوح خود آشنائی‌داشت که بگفتهٔ نویسندگان ایرانی دانست نثر درطبع او اثر نمی‌کند و بهمین جهة بشعردست زد (۳). هنگامی که نصر جامی درکشیده بود رودکی درآمد و سر فرودآورد و بجای‌خویش بنشست وچون مطربان‌ازنواختن دست کشیدند چنگ برگرفت و این قطعه را درپردهٔ عشاق بنواخت:

شاه در بازگشت ببخارا مصمم است

---

(۱) ج ۲ لباب الالباب ص ٦ ۰

(۲) در تتبع می توان بآسانی منابع بسیار بدست‌آورد (متلا در مقالهٔ اته ص ٦٧٥ - ٦٧٧) برای شهرت رودکی همین بسست‌که اسدی درلغات فرس ٦١ بار ازو استشهاد کرده (چاپ هرن ص ۱۸ - ۱۹) راستی رودکی شاعریست که بیش از همه در آن کتاب ازو استشهاد کرده اند ونیز در المعجم شمس قیس رازی (چاپ اوقاف گیب شمارهٔ ۱۰ فهرست ص ٤٥١) .

(۳) رجوع کنید بچهار مقالهٔ نظامی عروضی چاپ میرزا محمد (اوقاف‌گیب شمارهٔ ۱۱ ص ۲۳).

بوی جوی مولیان آید همی یا دیار مهربان آید همی

سپس چنگ را در پردهٔ زیر رد و سرود:

ریگ آمو و درشتی راه او زیر پایم پرنیان آید همی

(چهار بیت دیگر) (۱)

این اشعار چنان درامیر نصر اثر کرد که منتظر چکمه های خود شد و بر اسب یدکی که ایستاده بود نشست وتا هشت فرسخ تمام دهانهٔ اسب را رها نکرد و چکمه ها را ازپی او می بردند. درباریان وسپاهیان خرسند متحد شدند و بشاعر کیسه ای دادند که دو بار پنج هزار دینار داشت (۲).

چند مدیحه از رودکی بما رسیده که در ستایش همین شاه نیك بخت نصرست. این اشعار بسیار باشکوهست اما چون همهٔ اشعاردرباریان دیگر ایران آکنده از معانی بست و زیر دستی و ذوق سالم شاعر را بامهربانیصمیمانهٔ در باری نشان می دهد (۳) بنا برین می توان دانست که نصر چرا یك بارچهل هزاردرهم (تقریبا هشت هزاردلار) ستایشگر

(۱) در متن اصلی چهار مقاله (ص ۳۳) و تذکرة الشعرای سابق الذکر (ص ۳۲) «آید همی» ردیف شعرست و همین حهست که در ترجمهٔ آنرا در پایان شعر تکرار کرده ام. برای اختلاف نسخه ها و یادداشت ها رجوع شود بمتن ابه ص ۷۱۹ دارمستتر ص ۱۳ و مقالهٔ براون در مجلهٔ آسیائی ۱۸۹۹ ص ۷۶۰ (چاپ جداگانه ص ٥٤) و (این اطلاعات که در یادداشت ونشه شده بعدا بدست آمده است) پیکرینگ درمجلهٔ ملی (۱۸۹۰) ۱٥ - ص ۳۳۲

(۲) این قسمت در نظامی عروضی سمرقندی در ص ۳۱ - ۳۳ آمده است

(۳) برای متن وترجمهٔ این قصاید رجوع کنید باه در مجلهٔ گوتن گن ص ٦۷۸ - ٦۹٦ و دار مستتر ص ١٦ - ١٨ و مطابقه کنید با مقالهٔ پیکرینگ در مجلهٔ ملی ١٥ ص ۳۳۲ - ۳۳٥ . اما اته در فقه اللغه تردید میکند که این قصاید از و باشد

خود بخشیده، زیرا که وی بخواهش او داستان معروف هندی معروف بافسانهای بید پای را بشعر ترجمه کرده بود.

این ترجمهٔ رودکی بنام کلیله و دمنه از ترجمهٔ عربی برداشته شده که آن از ترجمهٔ پهلوی و آن از اصل این افسانها بزبان سانسکریت آمده است و در زمان پادشاه ساسانی خسرو اول انوشیروان عادل درقرن ششم میلادی آنرا از هند بایران آورده اند (۱).

از میان رفتن ترجمهٔ فارسی این کتاب باعث دریغ بسیارست، زیرا تنها شانزده بیت از آن اتفاقا دریکی ازفرهنگهای قرن یازدهم آمده است (۲).

آثار ادبی رودکی

آثارشعری رودکی فوق العاده فراوان بوده و می گویند که یك میلیون وسیصد هزار شعر گفته ودرمیان آنها اشعار حماسی نیز هست (۳) اما ازین مقدار افسانه مانند بسیار کم مانده (نزدیك هشتاد قطعه بابعضی

(۱) در باب اصل سانسکریت افسانهای جانوران یا پنچه تنتره Pancatantra وسفر آن بایران و انتقال بادبیات ایران و غیره مواد بسیار در دستست ولی این موضوع مخصوص مطالعهٔ اهل تتبع است. رجوع کنید بکتاب هرتل J. Hertel بنام «پنچه تنتره» Das Pancatantra. Leipzig 1914 و کتاب کایث فالکونر Keith - Falconer «کلیله و دمنه» Kalilah and Dimnah. Cambridge 1885 و نیز بکتاب براون - تاریخ ادبیات ایران ج ۱ - ص ۱۱۰، ۲۷۵ و ۴۵۷.

(۲) در لغات فرس اسدی سابق الذکر چاپ هرن ص ۱۸ - ۲۱ و مطابقه کنید با کتاب براون ج ۱ ص ۴۵۷ و ۴۷۴

(۳) رجوع کنید بمآخذ ۱، در مجلهٔ گونین گن ص ۶۷۷ و براون ج ۱ ص ۴۵۶ - ۴۵۷.

ابیات پراکندهٔ دیگر که تا کنون مانده است) (۱) . هرچند، همین قدر که مانده چنان اشعار بلند و متینی است که وی را بحق درراس شاعران قرن خود جای می دهد و انصافاً او را شایان آن آفرین و ستایش هم عصران خود می سازد (۲) . توانائی و زبر دستی او را در مغازلات از اشعاری که در وصف می گفته شاید بتوان درك کرد و ازمیان آنها قطعه ای بنمونه اختیار می کنم و سبب بر گزیدن این ابیات آنست که معروف ترین قطعهٔ اوست وازحیث انسجام بسیارمهمست وگذشته‌ازهمه قطعه ایست‌که استاد کوول Cowell استاد فیتزجرالد Fitzgerald مترجم خیام آنرا بانگلیسی ترجمه کرده است :

سرود شراب رودکی

---

(۱) انه در مجلهٔ گوتین گن ص ۶۷۸ ـ ۷۴۲ پنجاه و دو قصیدهٔ او را که روی همرفته دویست وچهل بیت باشد فراهم آورده و باید باین مقدار اشعاری را که در فرهنگ اسدی از رودکی استشهاد کرده افزود که نزدیك صد و شصت و یك بار از رودکی شاهد آورده. قسمت عمدهٔ این اشعار که اسدی نقل کرده ابیان یك قافیه است (مثنوی) ولی در میان آنها هفده قطعهٔ کوتاه یافته ام (رجوع شود بص ۶ ـ ۹ ـ ۱۱ ـ ۲۱ ـ ۲۴ ـ ۲۷ ـ ۳۰ ـ ۳۲ ـ ۳۳ ـ ۳۵ ـ ۴۰ ـ ۴۲r ـ ۴۳r ـ ۵۰ ـ ۵۱r ـ ۶۱ ـ ۷۱ و دو قطعهٔ از آنها که ۹r و ۱۱r باشد رباعیست). رجوع کنید بهرن در کتاب مزبور ص ۱۸ ـ ۱۹ وملاحظاتی که درباب‌آن ابیات درص ۲۱ آورده است . باید باین مقدار ابیات پراکندهٔ دیگری را که در المعجم چاپ میرزا محمد گیب شمارهٔ ۱۱ ثبت است افزود . رجوع کنید بفهرست آن در ص ۴۰۱

(۲) برای ستایش هم عصران از رودکی رجوع کنید بحاشیه های سابق ص ۳۵ شمارهٔ ۳ (یادداشت شمارهٔ ۲ ازصحیفهٔ ۹۰۸ این کتاب) ونیز بکتاب براون تاریخ ادبیات ایران ج ۱ ص ۴۵۵ و باید ستایش کسائی راکه درکتاب سابق الذکر اسدی ص ۸r از چاپ هرن آمده است بر آن افزود .

بیار آن می که پنداری روان یاقوت نابستی (ده بیت) (۱)

ترجمهٔ ادوارد بیز کوول Edward Byies Cowell

و نیز تغزلات دیگر را هم می توان برین شماره افزود که گاهی مراثی و گاهی وصف معشوق و گاهی شکوهٔ عاشقانه است . (۲)

مثلا هیچکس به از رودکی نمی تواند دردهای فراق معشوق و مسرتهای وصال محبوب خویش را وصف کند . قطعه ای که ترجمه میکنم نمونه ای از آنست :

وصال پس از فراق معشوق

من آن کشیدم وآن دیدم ازغم هجران که هیچ آدمئی نیست دیده ازدوران

. . . . (پس ازشش بیت) :

چوحلقه کرده جهانم بزلف چون چنبر چو گوی کرده جهانم بجعد چون چوگان (۳)

. . . . (پس ازآن چهار بیت دیگر) (٤)

---

(۱) در باب ترجمهٔ این قطعه بتوسط استاد کوول رجوع شود بکتاب براون ص ٤٥۷ ـ ٤٥۸ و برای متن فارسی با ترجمهٔ آلمانی رجوع کنید بمقالهٔ اته ص ۷۲۲- ۷۲۳ ومطابقه کنید با کتاب «شعر درباری ...» Die höfische ... Poesie ص ۱۵ ۱٤ و نیز بمقالهٔ پیکرینگ مجلهٔ ملی ۱۵ ص ۳۳۵

(۲) ترجمهٔ برخی از این تغزلات را گذشته از آنچه من درین فصل آورده ام درمقالاتی که اشاره شد و بعلم انه ودار مسنتر وپیکرینگ است و در کتاب تاریخ شعرفارسی بیزی ج ۱ص ۱۳۱ ـ ۱۳۵ می توان یافت.

(۳) حلقه را تشبیه کرده است بسر برگشتهٔ چوگان و مانند آن در ادبیات ایران باز دیده می شود .

(٤) برای متن این اشعار رجوع شود بمقالهٔ اته درمجلهٔ گوتین گن ص ۷۱۲ - ۷۱۳ و دراصل قافیه a و b و d و f و h است و نیز مقابله کنید با ترجمهٔ پیکرینگ ص ۳۳٦ ـ ۳۳۷ .

بوسه که یگانه دلداری غمدیدگانست هنگامی که از روی عشق سوزان چون عشق رودگی باشد ارمغانی ملکوتیست که خدا آنرا متبرك کرده است ، باین جهتست که رودگی در گوش معشوقهٔ خویش می گوید:

بوسه و تبرك خدا

با دو سه بوسه رها کن این دل از درد خناك

تا بمن احسانت باشد احسن الله جزاك (۱)

این بوسه ها را پایانی نیست ، رودگی دلیل خویش را درین بیت می گوید :

بوسه های تلخ و شیرین

کار بوسه چو آب خوردن شور　　بخوری بیش تشنه تر گردی (۲)

یك رباعی شوخی رودگی سزاوار ترجمه است زیرا که ایرانیان ذوق خاصی برای هزل دارند. کسی در پیری موی خود را خضاب کرده بود (۳) و رودگی در یك رباعی پاسخ می دهد :

(۱) برای متن رجوع شود بانه ص ۷۴۲ و بکتاب دار مستتر « مآخذ شعر ایرانی » ص ۲۰ ۰

(۲) برای متن این بیت رجوع شود بیادداشت سابق ۰

(۳) گمان می رود نخستین اعتراضی که برخضاب شده ازمعاصر رودگی ابوطاهر خسروانی باشد که پس ازین ذکر او با کسائی درهمین باب در فصل بعد خواهد آمد (ص ۵۱). چهار مصرع خسروانی را ترجمه می کنم (برای متن رجوع شود بکتاب بینزی ص ٦٤ و مقابله کنید باترجمهٔ پیکرینگ ص ۸۲۱ ـ ۸۲۲) :

عجب آید مرا ز مردم پیر　　که همی‌موی را خضاب کنند

بخضاب از اجل همی نرهند　　خویشتن را همی عذاب کنند

رباعی در رنگ کردن مو

من موی خویش رانه ازآن می کنم سیاه تا باز نو جوان شوم و نو کنم گناه
چون جامها بوقت مصیبت سیه کنند من موی از مصیبت پیری کنم سیاه(۱)

در بیت آخر این رباعی معنی دقیق تر از آنچه می‌فهمیم منظور است وآن سبك روحی جوانیست که ازمیان رفته، مخصوصاً هنگامی که دوست و ستایشگر او شهید بلخی که رودکی مرثیهٔ سوزناکی دربارهٔ وی سروده است از دست او رفته است واز قرار معلوم روزگار رودکی هم بد شده بود و نصر ممدوح او در سال ۹٤۲ میلادی مرده و گذشته ازهمه هر چه سنش بالا تر می رفت تنگ دستی او افزون می‌شد وهمان ناله ای را که یك قرن پیش ازرودکی درمیان آنگلوساکسونها شاعر پیر انگلیسی ساینوولف Cynewulf ازسینه بر آورده است و از روزی که زندگی بشر آغاز شده همان ناله در خاموشی شبها از درون میلیونها کسان بر آمده همان نالهٔ سوکواری نیز از روان رودکی در رثای گذشت خرسندیهای جوانی وفرا رسیدن دردهای روزگار پیری بر آمده است . این بث شکوای رودکی که شعرهای نخستین آن هنوز در روش حق گوئی خود رونق و صفای خاص دارد شایستهٔ آنست که یکسره ترجمه شود ، هرچند که ذوق امروز برخی از ابیات آنرا نمی پسندد :

نالهٔ رودکی از پیری

مرا بسود وفروریخت هرچه دندان بود ...... (پس از ۱٦ بیت) :
همیشه چشمم زی زلفکان چابك بود همیشه گوشم زی مردم سخندان بود(۲)

(۱) برای متن رجوع بمقالهٔ انه در مجلهٔ گوتین گن ص ۷۳۹ .
(۲) مقصود وی از مردم سخندان شاعرانست .

. . . . (پس از دو بیت دیگر) :

بدآن زمانه ندیدی که درجهان رفتی   سرود گویان گوئی هزاردستان بود (۱)

. . . . (پس از دو بیت دیگر) :

بداد میر خراسانش چل هزار درم   وزو فزونی یك پنج میر ماکان بود (۲)

. . . . (پس از یك بیت دیگر) :

کنون زمانه دگر گشت و من دگر گشتم   عصابیار که وقت عصا وانبان بود (۳)

پایان زندگی رودگی بدین نهج در تاریکی غم و اندوه سر انجام یافت تارهای چنگ او خاموش ماند و آهنگ آواز وی از کار افتاد. چه می تواند آن آواز های گم شده را دوباره بدست آورد و بار دیگر آن تار های خاموش گشته را بنوازش در آورد؟ »

---

(۱) دارمسسر در ص ۲۵ تصور می کنند که مراد از هزار دستان اشاره ایست بکلیله و دمنه که ماخذیست برای الف لیلة و لیله •

(۲) این بیت دشوارست. اته (درص ۷۰۲ ورجوع شمارهٔ یك) چنین ترجمه می کند : چهار امیری که روحی چنان پارسا داشتند یك واحد دیگر بشمار آمدند › und der Frommeneelenfürsten Vierzahl Zahlte einen mehr ویبکرینگ هم درص ۳۳۸ چنین ترجمه کرده است. ازین ترجمه بر می آید که نصر بواسطهٔ دهش خود خلیفهٔ پنجم شده است یعنی بپایهٔ چهار خلیفهٔ اول اسلام رسیده ولی این ترجمه بسیار خوب بنظر نمی آید من ترجیح می دهم اشاره ای را که درین بیت شده اشاره بیکی از خلفای عباسی معاصر رودگی بدانم. در کتاب پیتری ج ۱ ص ۱۳٤ نیز چنینست (مولف خود بانگلیسی چنین ترجمه کرده است : بنجمی از شاهزادهٔ صاف و دلیر باین افزوده شد › س. ن) •

(۳) برای متن رجوع کنید بمقالهٔ اته ص ٦۹٦ و ٦۹۹ و کتاب پینزی ص ٥۹ـ ٦۱ ومطابقه کنید باترجمهٔ پیتزی ج ۱ ـ ص ۱۳۳ ـ ۱۳٤ وترجمهٔ ببکرینگ ص ۳۳۷ـ ۳۳۸ . قافیهٔ اصلی که تکرار می شود ān وغیره است، در فارسی آن بود › •

☆*☆

- ۱۹ -

خاور شناس معاصر انگلیسی روبن لوی Reuben Levy درکتاب خود بنام « ادبیات ایران » لنــدن ۱۹۲۳ - Persian literature London 1923 (ص ۱۸ - ۲۱) دربارهٔ رود کی چنین گفته است :

« پس از ابو شکور رود کیست و او نخستین شاعر در باری ایران بود (متوفی درحدود ۹۵٤ میلادی) . شعر او آغازشعر درباری ایراست ودرگفتار او بیشترستایش هائیست که در آن تملق بسیار دربارهٔ ممدوح خویش دارد و همین ستایشهاست که در ضمن بسیاری را از گمنامی و گرسنگی رهائی بخشیده است . نام حقیقی او ابوعبد الله جعفر بن محمد و تخلص او برودکی بمناسبت مولد وی در خراسانست . گویند کــه کور مادر زاد بود ولی با این نقص طبیعی هوش و قریحهٔ سرشار وی را شاعر محبوب دربار پادشاه سامانی نصر بن احمد (۹۱٤ ـ ۹٤۳ میلادی) کرد . روش او در شــاعری بسیار ساده و روانست و می نماید که وی را احساسات صمیمانه بوده ، هر چند که با این سادگی رنگ مصنوع داشته و همین رنگ تصنع است که بعد ها بسیاری ازاشعار فارسی را تباه کرده است. حکایت مشهوریست که گویند درتغزلات و بر انگیختن احساسات چنان الفاظ مناسب بکار می برد که بیشتر هنگــامی که دلایل درباریان شاه بی اثر بود او پادشــاه را بوسیلهٔ اشعار خویش بمقصود خود بر می گردانده است . پادشاه مدتی در هرات مانده بود و درباریان وی که بباز گشت ببخارا یعنی دیار خویش بسیار مایل بودند هرچه می کردند سود مند نمی افتاد . تا سر انجام بوودکی وسیله جستند و او چنان شــاه را

گرم کرده وبراه انداخت سه پی ، امیر پای برهنه براسب خویش نشست وحتی منتظر چکمه های خود نشد. در بارۀ قطعه شعری که مقصود وی را باین خوبی انجام داده بعد ها تذکره نویسان چنین خرده گیری کرده اند که ازبس دوراز تصنع و تکلفست نمی توان آنرا شعر شمرد. ازهمین خرده گیری می توان دانست که چرا پس از آن تا این پایه تصنع درشعر فارسی پیدا شده است. شعر رودکی تناقض در میان خوشی ها و مسرت های طبیعی را که در ایران بوده است با روش زندگی خشك و زاهدانۀ تازیان نشان می دهد و این آغاز تناقض است و پس از رودکی بیشتر دیده می‌شود. حکمت الهی نمی توانسته است زن وشراب و شعر وعشق را از میان ببرد و شاعران زمانه احساسات طبعی خود را با اشعاری که در وصف این نعمت ها می سروده اند بیان کرده‌اند. در پایان عمر رودکی ازنظر ممدوح خویش افتاد ودر تنگ دستی مرد.

آثار رودکی بسیار وشامل‌سه داستان تاریخی بودکه معروف ترین آنها وامق وعذراست که وی ازپهلوی گرفته و پس‌ازو سیاری ازشاعران پیروی کرده اند، هیچ یك ازین داستانهای منظوم بدست نیست ولی شماره ای معتناء به از قصاید و غزلیات او در تذکره ها و سفینه های اشعار مانده است. این قسمت ازمدیحۀ او که می آید نمونه ای ازروش او در شعرست:

خیال رزم تو گر در دل عدو گذرد ز بیم تیغ تو بندش‌جدا شود ازبند

(٥ بیت)

یکی ازغزلیات رودکی را جامی در بهارستان آورده واستاد براون در تاریخ ادبیات خود آنرا از روی ترجمۀ استاد کوول Cowell

نقل کرده که بیت نخستین آن اینست :

بیارآن می که پنداری روان یاقوت نابستی و یاچون بر کشیده تیغ پیش آفتابستی

قصیدهٔ دیگر در باب بهار نیز سزاوار ترجمه است :

مه نیسان شبیخون کرد گوئی بر مه کانون (شش بیت)

❀❀❀

— ۲۰ —

مستشرق معاصر انگلیسی ا . دینسن رس E. Denison Ross در « مجلهٔ انجمن آسیائی همایونی « Journal of the Royal Asiatic Society در شمارهٔ ماه اکتبر ۱۹۲٤ ص ۶۰۹ ــ ٦٤٤ مقاله ای بعنوان « رودکی ورودکی مجعول » Rudaki and Pseudo - Rudaki نوشته است که اینست ترجمهٔ آن :

رودکی ورودکی مجعول

اثر ا . دنیسن رس

۱ ــ رودکی شاعر .

۲ ــ رودکی و قطران .

۳ ــ اشعار دیوان مجعول رودکی .

٤ ــ دیوان رودکی چاپ طهران .

۵ ــ مجموعهٔ اته .

٦ ــ کلیله ودمنه .

۷ ــ اشعار رودکی که تاریخ بیهقی نقل کرده .

۸ ــ قصیدهٔ مادرمی .

۹ ــ نتیجه .

تا امروز مجموعهٔ خالصی از اشعار حقیقی رودکی بدست نیامده و درین مقاله من کوشش می کنم نشان دهم که چقــدر از اشعار رود کی باقی مانده وچه‌اشعاری را جعلا تذکره های فارسی،رودکی نسبت داده اند. هرچندکه رودکی یکی ازموسسین شعر پارسیست وکتاب کلیله ودمنه را بنظم آورده ولی ظاهراً ار همان قرون اول تمام اشعار او ازمیان رفته زیرا هرچند اسدی اصغر در کتاب لغت فرس خود بیش از شعرای دیگر از روده‌کی شعر آورده است و نیز سایر فرهنگهای فارسی پر ست از ابیات رودکی باز تذکره نویسان قرن شانزدهم همواره شکایت کرده اند که گرد آوردن شعر رودکی مشکلست.

ترجمهٔ احوال رودکی مکرر بانگلیسی نوشته شده وآخرین‌ترجمهٔ اوشرحیست‌که پرفسورجا کسن درکتاب خویش‌موسوم بشعر قدیم‌ایران (نیویورك ۱۹۲۰) نوشته است. درباب زندگی‌او اطلاعات بسیار کمست و تنها چیزی‌که قطعاً میدانیم اینست که رودکی شاعردربار نصر بن احمد سامانی بود و او از سال ۹۱۳ تا سال ۹۴۲ میـلادی در ماوراءُ النهر حکومت داشته‌است. تاریخ ولادت ووفات رودکی‌معلوم نیست ومعروفست که کور زائیده شده.

لازم نیست تمام اشعاری را که شعرای دیگر بمدح او گفته اند دراینجا تکرار کنم زیرا این اشعار را غالباً همه جا نقل کرده اند ولی این سطور تازی را که تازه نخستین بار ست طبع شــده درین مورد نقل میکنم.

در صفحهٔ ٦٢ راحة الصدور (۱) این اشعار مذکورست :

لولا جریر و الفرزدق لم یدم ذکر جمیل من بنی مروان

و نری ثناءِ الرودکی مخلداً من کل ماجمعت بنو سامان

منبع دیگری را که در شرح احوال رودکی بدستست در اینجا ذکر می کنم زیرا که اهمیت آن بیش از آنست که تا بحال متوجه آن بوده اند . در کتاب الانساب (۲) سمعانی می گوید :

الروذکی بضم الراءِ و سکون الواو و فتح الذال المعجمة و فی آخر ها الکاف هذه النسبة الی روذك هی ناحیة بسمر قند و بها قریة یقال لها بنج (۳) و هذه القریة قطب روذك و هی علی فرسخین فی سمر-قند و المشهود (!) منها الشاعر الملیح القول بالفارسیة السائر دیوانه فی بلاد العجم ابو عبل (!) الله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبد الرحمن ابن (!) آدم الروذکی الشاعر السمرقندی. کان حسن الشعر متین القول . قیل اول من قال الشعر الجید بالفارسیة هو. وقال ابو سعد الادریسی الحافظ ابوعبد الله الروذکی کان مقدما فی الشعر بالقارسیه (!) فی زمانه علی اقرانه. [یروی عن اسمعیل بن محمد بن اسلم القاضی السمرقندی حکایة حکاها عنه ابو عبد الله بن ابی حمزه السمرقندی . لا نعلم له حدثنا مسند او بعد

---

(۱) راحة الصدور و آیت السرور تاریخ سلجوقیان تالیف الراوندی چاپ محمد اقبال ـ اوقاف گیب سلسلهٔ جدید ح ۲ ـ ۱۹۲۱ . این کتاب در اول قرن سیزدهم میلادی باتمام رسیده است .

(۲) چاپ عکسی بتوسط اوقاف گیب (ج ۲۰ ـ ۱۹۱۳) ورق ۲٦۲ .

(۳) در ورق ۹۲ روضهٔ یك در ذیل البنجی ذکر شده : بنج رودك همان قطب رودکست ابو سعد ادریسی گوید رودکی در آنجا مدفون شد و خود مزار وی را دیده است .

ان رایت له روایة لم استحسن ترك ذکره .] قال وکان ابو الفضل البلعمی وزیراسمعیل بن احمد والی خراسان یقول لیس للرودکی غی (!) العرب و العجم نظیر . ومات برودك سنة ۳۲۹ (۱).

عباراتی که در بین قوسین گذاشته شده میرزا محمد خان در حواشی خود بچهار مقاله بدلایلی حذف کرده (۲) . ازمتن معلوم میشود که‌کلمهٔ روایت اشاره بحدیث است لیکن درعربی روایت هم‌مصدرراویست و هم روایت بمعنی ضابط اشعارست . در فارسی نیز کلمهٔ راوی در ضبط اشعار ذکر میشود . باید بخاطر داشت که سمعانی تراجم احوال کتاب خویش را ببزرگان مذهب انحصار داده و بنا برین مشکلست تصور کرد که رودکی « راوی » یعنی کسی‌که اشعار شاعری را ازبر بخواند داشته است . (۳) نظامی عروضی‌درچهار مقاله، حکایت بیستم، گوید که‌راوی‌اشعار فردوسی شخصی بوده است موسوم بابودلب (!) (٤) وازفرهنگهای فارسی بر میآید که اسم راوی اشعار رودکی مج یاماج بوده است (رجوع شود بصحیفه ٦۳٦) . این نکته بیشتراشکال‌فراهم میکندکه چگونه منظومهٔ

(۱) تذکره های معروف فوت او را باختلاف از ۳۳۰ تا ۳٤۳ هجری می نویسند .

(۲) چهار مقاله ، متن فارسی ، چاپ اوقاف گیب (ج ۱۱ ، ۱ ، ۱۹۱۰) ص ۱۲۵ - ۱۲٦ از حواشی فارسی .

(۳) ژوکوفسکی Zhukovski در شرح حال انوری نخستین کسیست که توجه را بسوی راوی های شعرای ایران جلب کرد . رجوع شود بتاریخ ادبیات فارسی براون ج ۲ - ص ۳۷۳ .

(٤) رجوع شود بکتاب نولدکه Nöldeke باسم « حماسهٔ ملی ایرانیان Das Iranische Nationalepos (لایپزیخ وبرلن ۱۹۲۰-ص ۲۷) . فردوسی نساخی مخصوص باسم علی دیلم داشت .

ترجمهٔ کلیله و دمنه بکلی از میان رفته. در صحایف بعد اشاره خواهد شد بابیات پرا کندهٔ این مثنوی روائی که ازدست فراموشی نجات یافته است ولی درین موقع اشارتی از شهنامهٔ فردوسی را ذکر می کنم که ظاهراً قدیم ترین اشاراتست باثر گم شدهٔ رودکی (رجوع شود بطبع تورنر ماکان Turner Macan ـ ج ٤ ـ ص ۱۷۵۰ سطر ۱٦ و چاپ مول Mohl ج ٤ ـ ص ٤٥٥):

کلیله بتازی شد از پهلوی — بدینسان که اکنون همی بشنوی
بتازی همی بود تا گاه نصر — بدآنگه که شددرجهان شاه نصر
گرانمایه بو الفضل دستور اوی — که اندر سخن بود گنجوراوی
بفرمود تا پارسی و دری — بگفتند و کوتاه شد داوری
وزآن پس بدو رسم ورای آمدش — برو بر خرد رهنمای آمدش
همی خواستی آشکار و نهان — کزو یادگاری بود درجهان
گذارنده را پیش بنشاندند — همه نامه بر رودکی خواندند
بپیوست گویا پرا کنده را — سفت این چنین در آکنده را

۲ — رودکی و قطران

در ۱۸۷۳ دکتر اته در « نشریهٔ دار العلم گوتین گن » Nachrichten der Universität zu Gottingen مقالتی بعنوان «رودکی شاعر سامانی » Rudagi, der Samaniden Dichter نشر داد و در آن متن وترجمهٔ تمام قطعاتی را که در ۲٦ کتاب مختلف از رودکی بدست آورده بود منتشر ساخت . از آن پس این مقاله ماخذ تمام تحقیقات اروپائیان دربارهٔ رودکیست و ۵۲ قطعه شعر که ازوذکر شده بضمیمهٔ هشت

رباعی را عموماً از اشعار حقیقی رود کی میدانند (۱).

قدیم ترین ماخذ اته کتاب لباب الالباب محمد عوفیست که درسال ۱۲۲۰ میلادی تالیف یافته ولی از زمانی که آن مقاله نوشته شده تا کنون مآخذ بسیار دیگر بدست محققین اروپائی آمده است که آنهارا بحقیقت نزدیك ترمیکند. ازین مآخذ مخصوصاً لغت‌فرس‌اسدی اصغر (۲) که در سال ۱۰۶۰ میلادی نوشته شده و المعجم شمس قیس که در تاریخ ۱۲۱۷ میلادی تألیف یافته (۳) قابل ذکرست. مأخذ سوم که بسیار اهمیت دارد تاریخ منحصر بفرد مسعود غزنوی تالیف بیهقی است ولی با آنکه اته ازوجود این کتاب کاملا مطلع بود ازتوجه بدآن تجاهل کرده که این کتاب چهار شاهد از رودکی (٤) دارد که مطابق تاریخ تالیف کتاب یعنی ۱۰۵۰ میلادی باید آنها را چون شواهد لغت فرس اصلی و حقیقی دانست.

شواهدی که از تاریخ بیهقی در آخرین مقاله چاپ شده قطعاً مهم ترین قطعاتیست که‌ازقصاید رودکی‌مانده زیرا اسدی فقط ابیات پراکندهٔ این اشعار را ثبت میکند. ازطرف دیگر اسدی یك رباعی کامل وشانزده

(۱) شبلی نعمانی در شعر العجم گوید رباعی که مطلع آن « چون کار دلم » است (نمرهٔ ۳۷ اته) حتماً در زمان رودکی گفته نشده ؛ یه هرگز رودکی کے زمانہ کا کلام نہیں هوسکتا.

(۲) Asadi's Neupersische Worterbuch چاپ پل هرن Paul Horn (برلن ۱۸۹۷).

(۳) المعجم فی معاییر اشعار العجم چاپ میرزا محمد وا. ج. براون. اوقاف گب ج ۱۰ ـ ۱۹۰۹.

(٤) این اشاره را بدوست بسیار فاضل ایرانیم آقای نقی زاده مدیونم.

بیت از کلیله و دمنهٔ او را برای ما محفوظ گذارده است .

شمس قیس نیز چون بیهقی در ضمن ۱۸ شاهدی که از رودکی آورده چندین بیت اورا متوالیاً ضبط کرده وتمام شواهد او روی‌همرفته ۲۹ بیت است .

در زمانی که مقالهٔ اته چاپ شد رسالهٔ خطی کوچکی در اروپا مکشوف گشت موسوم بدیوان رودکی . این کتابچه غالباً ازاشعارقطران تبریزیست که تقریباً صد سال پس از رودکی میزیسته و من بجز پنج قصیده از چهل قصیدهٔ این کتاب مابقی را بالتمام در دیوان خطی دیگری از قطران یافته ام (۱) . درین مقاله همه جا این دیوان را باسم « رودکی مجعول » خواهم نامید . هر چند ظاهراً این مجموعه را اته ندیده بود و اطلاعی از آن نداشت معذلك در موقعیکه مقالهٔ خود را درباب ادبیات پارسی جدید برای کتاب « اساس فقه اللغهٔ ایرانی » Grundriss der Iranischen Litteratur (!) (ج ۲ ـ اشتراز بورگ ۱۸۹۶-۱۹۰٤) می‌نوشته است اززوی مجمع الفصحاء اطلاع یافته بودکه اغلب اشعاریکه برودکی منسوبست در حقیقت متعلق بقطران میباشد .

نسخه های دیوان مجعول رودکی که من از آن اطلاع دارم دو نسخه درموزهٔ بریطانیا بعلامت (or ۷۸۹٤ و or ۳۲٤٦) است و

(۱) سه نسخهٔ خطی که بدآن رجوع کرده ام اینست : نسخهٔ (۱) بریتیش موزیم (موزهٔ بریطانیا) بعلامت or ۳۳۱۷ و نسخهٔ (ب) موزهٔ بریطانیا بعلامت or ۲۸۷۹ و نسخهٔ (پ) نسخهٔ خطی متعلق بپرفسور ادوارد براون که باکمال لطف آ نرا باختیار من گذاشت ، این کتاب متعلق بوده است بکتابخانهٔ رضا قلی خان هدایت و یادداشت ها و ابیات اضافی بسیار در حاشیهٔ آن نوشته اند .

یك نسخه در تصرف من . این سه نسخه در جزئیات با هم مطابقت دارد و مطابق یاد داشتی که درنسخهٔ موزهٔ بریطانیا بعلامت or ۷۸۹٤ دیده میشود کتاب مزبور ظاهراً ازروی یك نسخهٔ خطی که درمسجد سپهسالار طهرانست استنساخ شده (۱) .

نسخهٔ دیوان رودکی خود من نیز شاید مانند دونسخهٔ دیگر درنیمهٔ دوم قرن نوزدهم نوشته شده باشد . این نسخه روی همرفته شامل چهل قطعه شعر ست که دو قطعه از آن رباعی است . تردید من در گویندهٔ حقیقی این اشعـار نخست از ین بود که دیدم قصیدهٔ اول آن را شفر Schefer در جـلد دوم « منتخبات فارسی » Chrestomatie persane خود (۲) باسم قطران ضبط کرده است . پس ازآن کشف کردم بث شکوائی را که قطران در موقع زلزلهٔ بزرگ تبریز بسال ۱۰٤۲ میلادی گفته است و آنرا هم شفر چاپ کرده در کتاب مزبور ثبت کرده اند . ازهمین جا بتنهائی معلومست که این مجموعه اشتباهاً بنام رودکی است .

چون دیوان کامل قطران همه جا یافت میشود لازم نیست تمام تذکره ها و کتب دیگر را که ذکری از اشعار او دارد درین جا متذکر شوم . تنها کافیست گفته شود که هرچند شمس قیس وعوفی هریك نمونه‌ای

---

(۱) نسخهٔ رودکی شاعر قدیم ایرانی از روی یك نسخهٔ خطی متعلق بعلیقلی میرزا . این نسخهٔ خطی فعلا (۱۸۹۰) در کتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار در طهرانست . (باسم دیوان قطران صحافی شده) .

(۲) شفر نخستین اروپائیست که متوجه اشعار قطران شده و میگوید که اولین دفعه بوسیلهٔ نسخه ای که در ۱۸٤۱ نوشته شده بااین اشعار آشنا شدم و آن نسخه را از روی نسخهٔ خطی کهنه که در شیراز بوده است برداشته اند .

از اشعار او بدست میدهند معذلك نه اسدی در فرهنگ خود ذکری ازو کرده و نه نظامی عروضی وی را در ردیف شعرای بزرگ در چهار مقاله نام برده است. قدیم ترین فرهنگی که ذکر قطران دارد رسالهٔ حسین وفائیست (۱) که شعری ازو را در ذیل کلمهٔ تیر آورده است.

اگر شهرت قطران در قرن یازدهم منحصر بشمال ایران هم بوده است باز نمی توان باور کرد که اسدی اورا نشناسد، در صورتیکه اسدی گرشاسب نامهٔ خودرا بنام ابودلف حاکم اران که یکی از ممدوحین قطران بوده است تمام کرده.

بعلاوه چنانکه از منتخبات اشعار او در کتاب عوفی و کتاب دولتشاه معلوم میشود قطران مخصوصاً در تجنیسات و اشعار ذو قافتین معروف بوده است. هر چند که اگر تمام دیوان او را ملاحظه کنیم خواهیم دید که در عدهٔ قلیلی از اشعارخود این صنایع را بکار برده است روی همرفته قصاید او همه محکم و غراست و همینکه بعضی از آنها را جزو اشعار استاد بزرگی چون رودکی آورده اند دلیل بر خوبی آنهاست.

ماخذ عمدهٔ شرح احوال قطران یکی خلاصة الاشعار تقی کاشی (نسخهٔ خطی موزهٔ بریطانیا بعلامت or ۳۵۰۶) ودیگری مجمع الفصحای رضا قلی خان هدایت (چاپی ج ۱ – ص ٤٦٦) است. نکتهٔ عمدهٔ مربوط بتحقیقات ما اسم ممدوح اوست زیرا همین نکته است که گویندهٔ حقیقی اشعار منسوب برودکی را معین میکنند.

---

(۱) رجوع شود بمقالهٔ زالمان Saleman بعنوان « مختصری در باب طبع معیارجمالی » Bericht uber die Ausgabe des Mi'ja r i-Jamalı در « منفرقات آسیائی Mélanges Asiatiques – سن بطرزبورغ ۱۸۸۸ – ص ٤٦٩.

بواسطهٔ تنگی جا شرح و بسط در بارهٔ ممدوحین قطران را باید بموقع دیگر گذاشت. زیرا مقصود ازین مقاله اینست که معلوم کنم فعلا درباب آثار رودکی چه اطلاعات بدستست. تقی کاشی فوت قطرانرا بسال ٤٢٧ هجری می نویسد و رضا قلی خان در سنهٔ ٤٦٥. از مآخذ دیگر می دانیم که قطران بسال ٤٣٤ در زلزلهٔ بزرگی که در باب آن قصیده گفته است (این قصیده نمرهٔ ١٣ ازدیوان مجعول رودکیست) و در سنهٔ ٤٣٨ وقتیکه ناصر خسرو را ملاقات کرده است در تبریز بوده (رجوع شود بسفر نامهٔ ترجمهٔ شفر ص ١٨ تا ١٩).

رضا قلی خان در مجمع الفصحا (چاپ سنگی ج ١ ص ٤٦٦) گوید ممدوحین قطران ابونصر مملان، عضد الدوله، ابومنصور هستودان (کذا)، فضلون و شاه مملان بوده اند. در صورتیکه نقی کاشانی (کتاب سابق الذکر) گوید ممدوحین وی امیر ابو منصور المعمری (حکمران آذربایجان از طرف خلیفه قائم)، امیر ابو الخلیل جعفر، ابو الهیجا منوچهر و دیگران بوده اند. تمام این اسامی درقصاید قطران دیده میشودا ما شگفت است که تقی کاشی ذکری ازابونصر نمی کندو نیز شگفت است که رضاقلی خان باآنکه تذکرهٔ تقی کاشی را دیده است اشارتی بابو الخلیل جعفر ندارد و حال آنکه اسم او در اغلب از قصاید قطران دیده میشود.

بعضی ازنویسندگان ایرانی تصور کنندکه سبب نسبت دادن قصاید قطران برودکی اینست که ممدوح رودکی نصر بن احمد وممدوح قطران ابو نصر یك اسم داشته اند(١). این عقیده را درحواشی که ببعضی ازنسخ

(١) رضا قلی می گوید این اشتباه بعضی را باین تصور آورد که رودکی باسم قطران تخلص کرده است!

موزهٔ بریطانیا نوشته شده نیز ذکر کرده اند و تکرار آن دراینجا ضرور نیست. [(۱)] این شبهه اگر اتفاق افتاده باشد بنظر من فقط عمدی بوده ویقیناً بر حسب اتفاق نبوده است وتصور می کنم که بدواً یکی از ادبای ایران چون دیده ست که ازاشعار رودکی چیزی نمانده مصمم شده است که این کسررا جبران کند واتفاقاً دیوان شاعری تا یك درجه گمنام چون قطران را بدست آورده وبهترین قصاید وی را که اسم ابونصر در آن بوده است انتخاب کرده و آنها را با اشعاری که از رودکی مانده بود و هیچ یك مدح نصربن احمد را باسم ندارد مخلوط کرده است و دیوان رودکی را پدید آورده که تمام یا یك قسمت آن در دیوان مجعول رودکی طهران دیده میشود . از میان ۱۶ قصیدهٔ دیوان مجعول رودکی که اسم ممدوح درآن هست بجز سه قصیده مابقی باسم ابونصرست و این نکته تایك اندازه نظر مرا تائید می کند که در انتخاب اشعار قطران قصد عمدی در میان بوده است و الا قطران در دیوان خود دیگرانرا هم مدح گفته است .

در دیوان رودکی چاپ طهران که بعد درآن باب بحث خواهم کرد ازین هم قدمی فراتر گذاشته اند و درعنوان قصاید اسم خیالی « ابو نصر ابن احمد سامانی » را ثبت کرده اند .

دیوان مجعول رودکی دارای ۳۸ قصیده ودو غزل ودورباعیست، از میان آنها ۱۶ قصیده دارای هم ممدوحست بدین قرار :

---

(۱) این یاد داشت ها را بهمن بن عبد الله میرزا بن فتحعلی شاه نوشته که مؤلف عالی مقام و شخص کتاب دوست بوده و باسم بهاء الدوله معروفست . رجوع شود بذیل فهرست کتب خطی فارسی موزهٔ بریطانیا تالیف ریو ص۱۳۸ .

نمرهٔ ۱	شامل اسم	بو نصر مملان
« ۷	« «	ابو نصر محمد
« ۸	« «	ابو نصر
« ۹	« «	ابو منصور مسعود
« ۱۰	« «	میر ابو نصر محمد
« ۱۱	« «	میر ابو نصر بن مسعود بن مملان
« ۱۶	« «	میر ابو نصر
« ۱۷	« «	شاه ابو نصر
« ۱۸	« «	میر ابو نصر
« ۲۰	« «	امیر ابو نصر
« ۲۱	« «	ابو نصر
« ۲٤	« «	ابو جعفر محمد بن احمد
« ۳۰	« «	ابو نصر
« ۳۳	« «	ابو نصر مملان
« ۳٤	« «	ابو نصر
« ۳۵	« «	ابو نصر بن مسعود بن مملان

ازین قراد سیزده قصیده درمدح ابو نصرست که اسم کامل او ابو نصر محمد بن مسعود بن مملان بن وهسودان (۱) میباشد . نسخهٔ خطی دیوان قطران متعلق بپرفسور براون که فقط منتخباتی از اشعار اوست وبترتیب حروف تهجی هم مرتب نیست دارای ۲۰۳ قصیده و ۱۲ رباعی

(۱) منجم باشی در نسخهٔ چاپی « دهسودان » می نویسد درصورتیکه درنسخهٔ خطی قطران «هستودان» است .

و یك بیت از مثنوی است و بیست نفر ممدوح مختلف درقصاید مختلف آن می توان یافت که ٤٦ قصیده از آن باسم «ابو نصر» است . ابومنصور (مسعود . وهسودان بن محمد مملان بن وهسودان الروادی العضدی) دردوازده قصیده نام او برده شده و ابوخلیل جعفردر ۲۲ قصیده .

پس از آنکه درباب اشعار رودکی شروع بتحقیقات کردم نظرم متوجه گشت بتذکرهٔ نادری در موزهٔ بریطانیا باسم میخانه که مؤلف آن شخصی بوده است موسوم بحسن رازی ابن لطف الله طهرانی و در حدود سال ۱۰٤۰ هجری (۱) تالیف یافته است .

در حق رودکی مینویسد که ظاهراً تمام دواوین حقیقی رودکی‌از میان رفته . در تاریخی که کتاب را می نوشته است (سال ۱۰۲۵ هجری) مؤلف مزبور پنج شش هزار بیت ازرودکی در کتابخانهای مختلف سراغ داشته ولی معلوم شد که تمام آنها از اشعار حکیم قطران بوده و سبب آنهم شباهت اسامی محمد و حین بوده‌است . پس‌از آن مؤلف گوید : « راقم این سطورحسن رازی تقریباً بیست نسخه دیوان رودکی را مطابقه کرد و با یك نسخهٔ قدیمی دیوان قطران مقابله کرد و از میان آن فقط چند قصیده باقی ماند که ظاهراً از رودکیست و این قصاید را مؤلف کتاب جمع آورده است » .

منتخبات او عبارتست از شش قصیده و بیست رباعی و در اغلب موارد اسم کتابخانه ای که آن اشعار را از آنجا پیدا کرده است تصریح می کند .

تمام قصایدی را که او انتخاب کرده است من در جا های دیگر

---

(۱) بعلامت or ۳۵۳۷ . رجوع شود بمجمع الفصحا ج ۲ ـ ص ۳۸ .

یافته ام، بجز قصیده سوم را که خود میگوید ازمجموعه‌ای بیرون آورده است که سیصد سال پیش نوشته شده است (یعنی درقرن هشتم هجری) ومطلع آن اینست :

آمد بهارخرم بارنگ و بوی صلیب (!) باصد هزارنزهت و آرایش‌عجیب

نکتهٔ جالب توجه اینست که یکی از کتابخانها که بدآن رجوع کرده کتابخانهٔ اعتماد الدوله درآگره بوده است .

۳ ـ اشعار دیوان مجعول رودکی

درین رساله مطلع قصایدی را که در دیوان مجعول رودکی ثبت است درج میکنم . نخست هر جا اسم ممدوح برده شده‌است ذکر میکنم وثانیاً عدهٔ ابیات نسخهٔ خطی را می‌نویسم وثالثاً صحیفه وعدهٔ ابیات چاپ طهران را ذکر میکنم (۱) ، رابعاً با مجموعهٔ اته و عدهٔ ابیات آن مطابقه میکنم ، خامساً با دیوان قطران و مخصوصاً نسخهٔ موزهٔ بریطانیا مقابله میکنم . در مورد قطران همه جا عدهٔ ابیات را ذکر نکرده ام ، زیرا این عده در نسخه های مختلف دیوان او که دیده ام فرق دارد و باید دانست که در نسخهٔ طهران عدهٔ ابیات غالب قصاید بیشتر از شماره ای هست که در دیوان مجعول رودکی یافت میشود . این ابیات اضافی عموماً در دیوان قطران مندرجست .

نمرهٔ ۱

- دل من باهوای نیکوان گشت آشنا درسرشك دیده گردان‌شدچومردآشنا

ممدوح بونصرمملان . ۳۹ بیت . چاپ طهران ص ۱ ـ ٤ ، ۳۰

(۱) ازین بعد این مجموعه را بنام چاپ طهران خواهم نامید . شرحی ازین کتاب بعد ازین داده خواهد شد .

بیت . اته نمرهٔ ٤ ، ١٥ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱ رویهٔ دوم .
شعر منتخبات فارسی .

نمرهٔ ۲

چو بگشاید نگار من دو بادام و دو مرجان را
بدین نازان کند دل را بدآن ریحان (!) کند جان را

۷ بیت . چاپ طهران ص ٥ ، ۷ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق
۲ رویهٔ دوم . بعضی تذکره ها این بیت دوم را نقل کرده اند :

من وجانان بجان ودل فرو بستیم بازاری
که جان ودل مرا دادست ومن جان داده جانان را

نمرهٔ ۳

خدا یگانا جان منا بجان و سرت — که جان بشد زتنم تاجدا شدم زدرت

۲۰ بیت . چاپ طهران ص٥ تا۷ ، ۲۰ بیت . قطران or ۳۳۱۷
ورق ۲۳ رویهٔ دوم .

نمرهٔ ٤

تا ز آمدن دوست برمن خبر آمد — گوئی سرم ازناز نحور شید (!) برآمد

١٤ بیت . چاپ طهران صفحهٔ ۱۰ تا۱۳ ، ٣٦ بیت . قطران or
۳۳۱۷ ورق ٣٤ رویهٔ دوم .

نمرهٔ ٥

اسب طرب وعیش تورای شاه بزین باد — جان وتن خصمان تو پیوسته حزین باد

۷ بیت . چاپ طهران صفحهٔ ۱۳ ، ١٤ ، ۷ بیت . قطران or ۳۳۱۷
ورق ٣٦ رویهٔ اول .

نمرهٔ ۶

خدایگان جهان را طبیب دارو داد موافق آمد از بهر آنکه نیکو داد

۹ بیت. چاپ طهران ص ۹، ۱۰، ۹ بیت. قطران or ۳۳۱۷، ورق ۳۲ رویهٔ اول.

نمرهٔ ۷

یك بار بود عید بیك سال بیك بار همواره مراعیدزدیدار توهموار(!)

ممدوح بو نصر محمد. ۴۷ بیت. چاپ طهران ص ۱۸ تا ۲۲، ۴۹ بیت. اته نمرهٔ ۷، ۱۳ بیت. [رجوع شود بضمیمهٔ کتاب اوزله Ouseley ۱۲۷۰] قطران or ۳۳۱۷ ورق ۶۷ رویهٔ اول.

نمرهٔ ۸

شنبهٔ شادی و اول مه آذر زخمه برافکن بعود وعود برآور(!)

ممدوح ابو نصر. ۲۳ بیت. چاپ طهران ص ۲۲ تا ۲۶، ۴۰ بیت. قطران or ۳۳۱۷، ۶۸ رویهٔ دوم.

نمرهٔ ۹

افتخار دهرابومنصورمسعودآنکه هست بندگانش رابمیران صدهزاران افتخار

ممدوح ابو منصور مسعود. ۱۸ بیت. چاپ طهران ص ۲۶ تا ۲۹. ۳۴ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۵۳ رویهٔ دوم. درین کتاب بجای «اختیار» کلمهٔ اول «افتخار» است. این بیت شعر هفدهم از قصیده ایست که در هر نسخهٔ قطران موجودست و مطلع آن قصیده اینست:

شد زفرماه فروردین جهان فردوس وار باغها دیبا سبب شد شاخها مرجان نوار(!)

خیلی شگفت است که درچاپ طهران هم ابتدای این قصیده همین

بیت است . شبلی نعمانی درشعرالعجم چند بیت ازین قصیده را ثبت کرده .

نمرهٔ ۱۰

ازغم هجر طراز همه خوبان تراز   زرد وباریکم ولرزانم چون تارطراز

ممدوح میر ابونصر محمد. ۲۹ بیت چاپ طهران ص ۳۰ تا ۳۳ ، ۲۸ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۸۸ رویهٔ دوم .

نمرهٔ ۱۱

صبر من کوتاه گشت از عشق آن زلف دراز
کو گهی با گل بسراست وگهی با گل براز (!)

ممدوح میرابونصر بن مسعود بن مملان. ۱۲ بیت . چاپ طهران ص ۳۳ ، ۳٤ . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۹۲ رویهٔ اول . و در آن « سعد » بجای « مسعود » است . اته نمرهٔ ۹ (٦ بیت) و مصرع دوم در آن چنین است :

کز گهی با گل بسر است وگهی باپل براز (!)

نمرهٔ ۱۲

ایا چراغ شهان جهان امیر اجل   بدست مایهٔ فیروزی وتیغ اجل (!)

۸ بیت . چاپ طهران ص ۳٤ ، ۳۵. ۸ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۹۸ رویهٔ دوم .

نمرهٔ ۱۳

بود محال ترا داشتن امید محال   بعالمی که نباشد همیشه بریك حال

ممدوح [محمد مملان] ـ ۲۹ بیت ـ چاپ طهران ص ۳۵ تا ٤۰ ، ٤۹ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۹۹ رویهٔ اول . شفر منتخبات فارسی .

قصیده شکوائیه ایست در موقع زلزله ای که بسال ۴۳۴ هجری (۱۰۴۲ میلادی) شهر تبریز را خراب کرد. بیتی که نام ممدوح را دارد در دیوان مجعول رودکی نیست. اما درچاپ طهران ودردیوان قطران این بیت هست:

چراغ شاهان مملان که پیش تیغ و کفش
یکیست شیر و شگال (!) ویکیست زرو سفال

در زمان این زلزله ابو منصور پسر محمد مملان حکمران تبریز بود. در دیوان مجعول رودکی این بیت هست:

بدآن همال‌همی‌دادمی بعلم جواب وزآن‌نگارهمی کردمی ببوسه‌سؤال

شفر (درکتاب مذکور) ۴۶ بیت آورده است که بدین بیت خاتمه می یابد:

خدای تیغ ترا در ازل بزال نمود زبیم‌تیغت نازاده خنك‌شدسرزال(!)

نمرهٔ ۱۴

ای بهنگام سخا ابر کف و دریا دل مشتری‌خوار زدیدارتو وماه خجل

۸ بیت. چاپ طهران ص ۴۰، ۸ بیت. قطران or ۲۸۷۹ و و در نسخهٔ or ۳۳۱۷ نیست.

نمرهٔ ۱۵

ای‌آنکه زتو بود براندام جهان دام چون بست‌ترادست‌جهان‌دام‌براندام

۱۴ بیت. چاپ طهران ص ۴۱، ۴۲ ــ ۱۷ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۰۸ رویهٔ دوم.

نمرهٔ ۱۶

تابپوشیدزلولوی‌سیمین(!) باغ سمن بگل سرخ وبیاقوت بیآراست چمن

ممدوح میر ابو نصر، شاه مملان، ۳٤ بیت. چاپ طهران ص ٤۲ تا ٤٥، ۳٤ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۳۲ رویهٔ اول [۳٥ بیت]. رجوع شود بنمرهٔ ۲۳ که بعد از اینست.

نمرهٔ ۱۷

بی‌نشان آمد ابان وبی‌کمان آمد میان   این زتنگی بی‌نشان ازنزادی(!) بی‌کمان

ممدوح شاه ابو منصور، ۳۰ بیت. چاپ طهران ص ٤٥ تا ٤۸، ۳۳ بیت.

این قصیده را در نسخهٔ or ۳۳۱۷ و نسخهٔ or ۲۸۷۹ قطران پیدا نکردم اما در ورق ۷۸ رویهٔ دوم از نسخهٔ خطی متعلق بپرفسور ادوارد براون دیده میشود.

نمرهٔ ۱۸

من آن کشیدم وآن دیدم از غم هجران   که هیچ آدمئی نیست دیده از هجران(!)

ممدوح میرابونصر، ازین قصیده دو بیت جالب توجه هست اشاره بشکست امیر مغان از ابو منصور وهسودان و پسرش ابو نصر.

۷٤ بیت. چاپ طهران ص ٤۸ تا ٥٥، ۷٥ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱٤۱ رویهٔ اول (۷٤ بیت) اته نمرهٔ ۱۲. شفر منتخبات فارسی.

تبصره ــ در آخر مصرع دوم در مجموعهٔ اته « از دوران » و در چاپ طهران « دردوران » است.

نمرهٔ ۱۹

ای جان من ازآرزوی روی تو پژمان   بنمای یکی روی وبه بخشای(!) برین جان

٥ بیت. چاپ طهران ص ٥٥ تا ٥۹، ۳۹ بیت. اته نمرهٔ ۱٤،

سه بیت . فقط بیت اول بانسخهٔ مجموعهٔ اته موافقست واته می گوید که نسخهٔ ۱۳۷۸ متعلق باشپرنگر Sprenger ۳۳ بیت دارد . درمجموعهٔ اته « روی » در مصرع اول حذف شده . بجای « پژمان » در بعضی نسخ خطی « رنجان » ودربعضی دیگر « بی جان » است چنانکه شبلی درشعر العجم ج ۱ – ص ۳۵ ضبط کرده .

نمرهٔ ۲۰

منم غلام خداوند زلف غالیه گون   که هست چون تن من زلف او نوان ونگون

ممدوح میر بو نصر ، ۳۳ بیت . چاپ طهران ص ۵۹ تا ۶۲ ، ۳۴ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۴۳ رویهٔ دوم . اته نمرهٔ ۱ ، ۱۹ بیت .

نمرهٔ ۲۱

شد برگ رزان زرد چوزر ازمه آبان   گشت آب رزان سرخ چو بیجادهٔ تابان

ممدوح بونصر، ۱۸ بیت . چاپ طهران ص۶۲ تا۶۴ ، ۲۲ بیت ، قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۴۱ رویهٔ اول .

اینست اشعاوی که ذکر ممدوح در آنها شده :

جان ودل من هست سزاوارمراورا   چون ملک جهان است سزاوار بمملان

خورشیدهمه میران بونصرکه بسپرد   یزدان بوی ودشمن او نصرت وخذلان

نمرهٔ ۲۲

مه نیسان شبیخون کرد گوئی بر مه کانون

که گردون گشت ازوپر گرد وصحرا گست(!)ازوپر خون

۱۹ بیت ، چاپ طهران ص ۶۵ تا ۶۸ ، ۳۵ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۳۳ رویهٔاول (۳۷ بیت)، اته نمرهٔ ۳ ، ۸ بیت . شبلی

نعمانی، شعر العجم، ج ۱ ـ ص ۴۰ .

نمرهٔ ۲۳

سرنگون مانده است جانم ز آن زلف سرنگون
لاله گون گشت آب چشمم زآن لبان لاله گون

۴ بیت . چاپ طهران ص ۷۶، ۴ بیت . قطران نسخهٔ خطی ا.ج. براون ورق ۷۸ رویهٔ دوم (۴ بیت) .

نمره ۲۳ (الف)

تا بپوشید بلولو سلب باغ سمن   بگل سرخ وبیاقوت بیاراست چمن

۴ بیت . این بیت که از قصیدهٔ نمرهٔ ۱۶ است داخل قصیدهٔ دیگری در دیوان مجعول رودکی شده است .

نمرهٔ ۲۴

مادر می را بکرد باید قربان   بچهٔ او را گرفت و کرد بزندان

۸۲ بیت . ممدوح ابو جعفر احمد بن محمد، ۸۲ بیت. چاپ طهران ص ۶۸ تا ۷۵ ، ۸۴ بیت . در باب صحت این قصیده پس ازین بحث خواهم کرد.

نمرهٔ ۲۵

ای بند بلا دیده و از بند بجسته   مردانه شده‌آمده درشهر خجسته

۹ بیت . چاپ طهران ص ۷۶ و۷۷، ۹ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۷۳ رویهٔ دوم . ممکن است بمدح امیر فضلون حکمران گنجه باشد که در حملهٔ برومی ها اسیر شد ودر نتیجهٔ جد ابومنصور خلاصی یافت .

نمرهٔ ۲۶

ای نیزهٔ توگوی ودل ودشمن انگله　　خصم تو روبهست وحسام تو بنگله

۸ بیت . چاپ طهران ص ۷۷ و ۷۸، ۸ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۷٤ روبهٔ اول . درنسخهٔ خطی قطران متعلق به ا. ج . براون ورق ٦٤ رویهٔ اول ، رضا قلی خان این یاد داشت را نوشته است : «انگله حلقه ایست که تکمه و گوی در آن کنند و او را مادگی گویند .»

نمرهٔ ۲۷

ای جان بدسگالان جفت گذار(!) کرده　　ای طبع نیك خواهان انبازناز کرده

٦ بیت . چاپ طهران ص ۷۸ ، ۷۹، ٦ بیت . قطران نسخهٔ ا.ج. براون ورق ٦٥ رویهٔ دوم .

نمی توان از ذکر این بیت آخر خود داری کرد که شاعر اختصار شعر خود را عذر آورده است که می خواهد پی شراب خواری برود :

گر شعر کوته آید چون می خورم بشادی　　شعر دراز خوانم فردا نماز کرده

نمرهٔ ۲۸

بار خدایا بسی عذاب کشیدی　　انده و تیمار گونه گونه بدیدی

٤۱ بیت . چاپ طهران ص ۸۱ تا ۸٥ ، ٤٤ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۷۹ رویهٔ دوم .

اسمی از ممدوح نبرده است ولی این ابیات که اشارتیست بیکی از سلجوقیان شاید ذکر واقعهٔ تاریخی باشد :

زانکه برفتی بروم با سپه و گنج　　زانکه بسی رنج نیك وبد کشیدی(!)

ما بسلامت بجای خویش بماندیم　　تو بسعادت بجای خویش رسیدی

نمرهٔ ۲۹

ای همه از رادی و از راستی　　جان و دل از راستی آراستی

۷ بیت. چاپ طهران ص ۹۰، ۷ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۸۱ رویهٔ اول.

بیت آخر از حیث سادگی قابل ذکرست:

از امراء جمله تورا خواستم　　کز شعراء جمله مرا خواستی

نمرهٔ ۳۰

ندانی در ده جرای بت مرا ازآن زار گردانی　　و گر زارم نگردانی بداغ هجر گردانی

ممدوح ابونصر، ۳٤ بیت - چاپ طهران ص ۸۵ تا ۸۸، ۳٤ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۸۱ رویهٔ دوم.

ظاهراً این بیت اشاره بخود شاعرست:

یکی دهقان بدم شاها شدم شاعر ز نادانی　　مرا از شاعری کردن تو کردی باز دهقانی

نمرهٔ ۳۱

ای بر همه شاهان جهان یافته شاهی

می خور که بداندیش چنان شد که تو خواهی

۱۰ بیت. چاپ طهران ۸۹، ۱۰ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۸۲ رویهٔ اول.

نمرهٔ ۳۲

برهر سری سری توازهر بهی بهی (!)　　از هر مهی مهی تو و بر هر شهی شهی

۱۰ بیت. چاپ طهران ص ۹۰، ۹۱ - ۱۰ بیت. قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۸۱ رویهٔ اول.

این قطعه را شفر در کتاب سابق الذکر چاپ کرده است.

این بیت آخر قابل نقل است :

بادا رخ عدوی تو همچون بهی دژم

روی تو باد همچو گل از شادی از بهی (!)

نمرهٔ ۳۳

بتی را که بودم بدو روزگاری جدادار دازمن بدآمرزگاری (!)

ممدوح . ابونصر مملان ، ٤۱ بیت . چاپ طهران ص ۹۱ تا ۹۵ ، ٤۳ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۹۱ رویهٔ دوم .

نمرهٔ ۳٤

مرا بناله وزاری همی بیآزاری جفای تو بکشم تا مرا نیازاری

ممدوح ابو نصر ، ۳۲ بیت چاپ طهران ص ۹۵ تا ۹۸ ، ۳۲ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۹۲ رویهٔ دوم .

ظاهراً این ابیات در موقع عید اضحی گفته شده :

خجسته باد ترا عید گوسفند کشان که تو همیشه درخت خجسته بنگاری (!)

کنون کهان و مهان گاو گوسفند کشند (!) رضای ایزد جویند از آن نه خونخواری

تو گاو بی گنه و گوسفند با بره را بهل بکش عدو خصم با گنه کاری (!)

نسخه بدل در or ۳۳۱۷ :

چرا بناله و زاری همی بیآزاری

نمرهٔ ۳۵

ایا سروی که سنبل را زسوسن سایبان کردی

زبوی سوسن و سنبل جهان پر مشك وبان کردی

ممدوح ابو نصر بن مسعود بن مملان ، ۳٦ بیت . چاپ طهران ص ۹۸ تا ۱۰۱ ، ۳٤ بیت . قطران or ۳۳۱۷ ورق ۱۹۳ رویهٔ دوم .

نمرهٔ ۳٦

دل تنگ مدارای ملك از کار خدائی آرام و طرب را بده (!) از طبع جدائی

٤ بیت. چاپ طهران ص۱۰٥ ٤، بیت. قطران نسخهٔ خطی ا. ج. بر اون ورق ۷۸ رویهٔ دوم، ٤ بیت.

نمرهٔ ۳۷

ای ز تو ذره کند خورشیدی کرمت بسته در نومیـدی

٤ بیت. چاپ طهران ص۱۰٥ تا۱۰۷، ۱۸ بیت. Or ۳۲٤٦٥ ورق ۲۸٥ رویهٔ اول. یاد داشتی (بخط بهاء الدوله بهمن) در حاشیه نوشته شده که این ابیات مثنوی ازظهوریست وبقطران و رودکی نسبت داده اند اما محققین میدانند که هیچ یك از این دو استاد چنین اشعار نگفته اند.»

نمرهٔ ۳۸

بوی جوی مولیان (!) آید همی بوی یار مهربان آید همی

٦ بیت. چاپ طهران ص ۱۰۲، ۷ بیت. دولتشاه می گوید این قسمتی است ازقصیده ای طولانی. گاهی هم سه بیت ذکر کرده اند. رجوع شود بتوضیحات بعد.

رباعیات

نمرهٔ ۳۹

با آنکه دلم ازغم هجرت خونست شادی بغم تو ام زغم افزون است

اندیشه کنم هر شب و گویم یارب هجرانش چنین است وصالش چون است

چاپ طهران ص ۱۰۸.

نمرهٔ ٤۰

چشمم زغمت بهر عقیقی که بسفت بر چهره هزار گل آزارم بشکفت (!)
رازی که دلم زجان همی داشت نهفت اشکم بزبان حـال با خلق بگفت

چاپ طهران ص ۱۰۸

٤ ــ چاپ سنگی طهران

هرچند کتاب معروف به « دیوان رودکی » که درسال ۱۳۱۵ هجری در طهران چاپ سنگی شده است از نسخهٔ خطی دیوان مجعول رودکی هم کمتر اعتبار دارد معذلك بی مناسبت نمی دانم که مندرجات آنرا درین جا ذکر کنم زیرا این نسخه نه تنها شامل تمام اشعار مجموعهٔ خطی است بلکه ۳٤ شعر هم اضـافه دارد. شبلی نعمانی دیوان چاپ طهران را دیده بود و در شرح مفصلی که درباب رودکی در کتاب شعر العجم نگاشته آن دیوان را بکار برده است. نسخهٔ چاپ طهران دارای ۱۱٤ صحیفه شعر و یازده صحیفه مقدمه است. این نسخه را ابراهیم ابن محمد بن علی آملی ملقب بصدر الکتاب چاپ کرده و بنام شـاهزادهٔ فریدون میرزا کرده است.

مندرجات چاپ سنگی طهران بدین قرار ست:

۱) تمام اشعاری که در دیوان مجعول رودکیست.

۲) ۱۵ قطعه شعر که اته ذکر کرده ولی هیچ یك در دیوان مجعول رودکی نیست. بدین قرار: نمره های ۲ و ٦ و ۱۰ و ۱٦ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۲ و ۲۳ و ۲٤ و ۲٦ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹ و ۳۳ و ۳۵ و ۳٦ و ۳۷ و ٤۱ و ٤٦ و ٤۷.

۳) چهار قطعه ای که بیهقی نقل کرده. فقط قطعهٔ سوم بالتمام

ثبت آمده (بیهقی ص ٤٥٢) از قصیدهٔ اول (بیهقی ص ۲۱۹) فقط سه بیت و از قطعهٔ دوم (بیهقی ص ۲۸۷) تنها دو بیت و ازقطعهٔ چهارم (بیهقی ص ۷٥۱) فقط هفت بیت را آورده است . بزعم من ناشر این کتاب این اشعاررا مستقیماً ازبیهقی نگرفته وازتذکره های مختلف گرد آورده است .

٤) لغزی که هرچند در لباب الالباب عوفی هست ولی اته آنرا نقل نکرده :

آن چیست (!) برآن طبق همی تابد چون ملحم زیر شعر عنابی
ساقش بمثل چو ساعد حوراء پایش بمثل چو پای مرغابی

٥) هشت قطعهٔ کوچك که در تذکره های جدید بنام رودکی دیده میشود و سه قطعهٔ از آنرا شبلی نقل کرده است .

مقدمهٔ چاپ طهران بر معلومات ما در باب رودکی چیزی نمی افزاید و عناوینی که در صدر قصاید گذاشته همه جعلیست مثلا درین موارد :

نمره ها اشاره‌است بجدولی که در ذیل مندرجات دیوان مجعول رودکی نوشته شد :

نمرهٔ ٥ ــ امیر ابو نصر محمد سامانی .

نمرهٔ ۷ ــ سلطان ابو نصر محمد بن احمد سامانی .

نمرهٔ ۱۱ ــ امیر نصر بن مسعود بن مملان سامانی .

نمرهٔ ۱۳ ــ در نصیحت و اندرز وپند (درصورتیکه قصیده [آنهم از قطران] ودر باب زلزلهٔ بزرگ تبریز ست .

نمرهٔ ۲۲ ــ امیر ابو الفتح سامانی .

نمرهٔ ۲۴ ـ در وصف شراب ـ شگفت است که ناشر کتاب قصهٔ راجع باین قصیده را که در تمام نسخ خطی دیوان مجعول رودکی مذکور است در اینجا ذکر نکرده (رجوع شود ببحثی که پس ازینست) .

۵ ـ مجموعهٔ اته Ethé

پس از شرح مندرجات دیوان مجعول رودکی لازمست ببعضی از اشعار مجموعهٔ اته هم که در دیوان مجعول نیست توجهی بشود .

نمرهٔ ۲ که اته از نسخهٔ خطی کتابخانهٔ بادلین Bodleian Library بعلامت آوزله Ouseley ۱۹۸ (ورق ۱۷۵) گرفته است باین بیت شروع میشود :

به ابروان چو کمان و بزلفکان چو کمند   لبانت ساده عقیق و رخانت ساده پرند

این تنها قصیده ایست که اته آورده و نام ممدوح در آن هست . بیت دوازده آن چنین است :

بلند رای بلندی فزای ابو نصر آن   که پست پشه ـآرایش (!) آسمان بلند

مصرع دوم چنین نیز ثبت است :

بلند رأی بلندی فزای ابو نصر آن   که پست باشد بآرایش (!) آسمان بلند

این قصیده از ص ۱۴ تا ۱۷ چاپ طهران هست و دارای ۳۴ بیت است درصورتیکه اته فقط ۲۵ بیت آنرا ثبت کرده . درقطران or ۳۳۱۷ هم ۲۶ بیت است .

نمرهٔ ۵ ـ جای دیگر یافت نشد.

نمرهٔ ۶ ـ این قصیده در چاپ طهران ص ۸ و ۹ دیده میشود و در آنجا برخلاف مجموعهٔ اته که ۲۵ بیت دارد دارای ۱۵ بیت است . این قصیده از هفت اقلیم گرفته شده و بنظر من می توان آنرا جزو

اشعار حقیقی رودکی (۱) پذیرفت . مطلع آن اینست :

مرا بسود و فرو ریخت هر چه دندان بود نبود دندان لا بل (!) چراغ تابان بود

این قصیده دارای یك بیت خیلی مهم است که اسم راوی رودکی در آنجاست :

تو رودکی را ای مج کنون همی بینی بدان زمانه ندیدی که زین خسیسان بود (!)

این بیت درچاپ طهران نیست .

اته « مغ » بجای « مج » ضبط کرده .

درفرهنگهای معتبر مانند فرهنگ رشیدی کلمهٔ « مج » یا « ماج » را راوی رودکی معنی کرده اند.

این بیت را نیز از رودکی دانسته اند :

ای مج کنون تو شعر من ازبر کن وبخوان

از من دل و سگالش وز تو تن و زبان

فرهنگها این بیت شمس فخری را نیز نقل کرده اند که گوید (۲) :

تا مدحت او گفتی و خواندی ز شرف او (!) استاد سخن رودکی و راوی او مج

نمرهٔ ۸ ـ اته میگوید که دو بیت ازین قصیده را عوفی در کتاب خود آودره ولی در متن چاپی لباب الالباب دیده نمیشود .

نمرهٔ ۱۰ ـ در چاپ طهران ص ۷۹ تا ۸۱ بیست و هفت بیت دارد . این قصیده در دیوان قطران یافت میشود.

---

(۱) این قصیده جزو قصاید دیگریست که مؤلف میخانه آنها را ازرودکی میداند (رجوع شود باین کتاب ص ۶۲۰) .

(۲) ـ شمس فخری اصفهانی فرهنگی تألیف کرده است (در ۱۳٤٤ میلادی) و در آن ازخود اشعاری آورده است که معانی لغات را میرساند .

ممدوح آن ابومنصورست. (or ۳۳۱۷ ورق ۱۷۳ رویهٔ اول)

نمرهٔ ۱۵ ــ اته سه بیت آورده. در نسخهٔ خطی ا. ج. براون ورق ۳٦ رویهٔ دوم ۳۲ بیت هست.

نمرهٔ ۱٦ ــ این قصیدهٔ شکوائیه قطعاً حقیقی است زیرا که در بیهقی (ص ۷۵) هم یافت میشود. اته فقط پنج بیت از آنرا که از هفت اقلیم گرفته ثبت کرده است. چاپ طهران ص ۱۰٤ هفت بیت دارد.

شبلی در کتاب شعر العجم ج ۱ ص ۳۵ میگوید این قصیده در فوت پسر وزیر گفته شده. مجمع الفصحا می گوید که شهید بلخی و مرادی هم در خصوص همین جوان مرثیه سروده اند. بیهقی دوازده بیت از آنرا نقل کرده.

بجای کلمهٔ «غمکش» که اته آورده باید «غمگینی» خواند.

نمرهٔ ۱۸ ــ

شاد زی با سیاه چشمان شاد　　که جهان نیست جز فسانه و باد

این قطعه درعوفی ودر چاپ طهران ص ۱۸ یافت میشود.

نمرهٔ ۳۰ ــ این دو بیت را از دولتشاه نقل کرده. کلمهٔ «بی‌آفت» در مجموعهٔ اته را باید «بی‌آلت» خواند و کلمهٔ آخر باید «گرزمان» بمعنی آسمان خوانده شود.

نمرهٔ ۳۱ و ۳۲ ــ اته می گوید در کتاب عوفی است ولی درمتن چاپی لباب الالباب یافت نمیشود.

نمرهٔ ۵۱ ــ تنها بیتی است از مجموعهٔ اته که در لغت فرس دیده میشود. اته آنرا ازفرهنگ فولرس Vullers نقل کرده وفولرس هم آنرا از لغت حلیمی گرفته است.

نمره ۵۲ ـ این همان بیتی است که اته نقل کرده و در شمس قیس (ص ۴۳۹) هم هست. نسخهٔ صحیح آن اینست:

هر که نامخت از گذشت روزگار نیز ناموزد ز هیچ آموزگار

۶ — کلیله و دمنه

به ۱۶ بیت که اسدی ضبط کرده باید شش بیت دیگر هم افزود که در یك کتاب خطی موزهٔ بریطانیا اخیراً پیدا شده است. این کتاب خطی بنمرهٔ Or ۷۸۶۳ ضبط شده و شامل چهار رسالهٔ مختصر بفارسی است درنظم و نثر، این کتاب درسال ۷۶۱ هجری نوشته شده ورسالهٔ آخر باسم «تحفة الملوك» است و این ابیات از کلیله ودمنهٔ رودکی را را در آن نقل کرده اند و چون این اشعار چون ابیاتی که اسدی نقل کرده بر بحر رمل میباشد و کتاب نیز قدیمست می توان این چند شعر را اصلی و حقیقی دانست:

ورق ۶۰ رویهٔ دوم

تا جهان بود از سر آدم فراز کس نبود ازراه دانش بی نیاز
مردمان بخرد اندر هر زمان راه دانش را بهر گونه زبان
گرد کردند و گرامی داشتند تا بسنگ اندر همی بنگاشتند
دانش اندر دل چراغ روشنست وزهمه بد بر تن تو جوشنست

ورق ۸۲ رویهٔ دوم

آنك را دانم که اویم دشمن است وز روان پاك بد خواه من است
هم بهر که دوستی جویمش من هم سخن با آهستگی گویمش من

۷ ــ استخراج از بیهقی (۱)

ص ۲۱۹

بسرای سپنج مهمان را	دل نهادن همیشگی نه رواست
زیر خاك اندرونت باید خفت	گرچها کنونت خواب بردیباست
با کسان بودنت چه سود کند	که بگور اندرون شدن تنهاست
یارتو زیر (!) خاك مورومکس	بدل آنکه گیسوت پیر است
آنکه زلفین وگیسوت پیراست	گرچه دینار یادرمش بهااست
چون ترا دید زرد گونه شده	سرد گردد دلش نه نابینا است

ص ۲۸۷

مهتران جهان همه مردند	مرگ را سر همه فرو کردند
زیر خاك اندرون شدند آنان	که همه کوشکها بر آوردند
از هزاران هزار نعمت و ناز	نه بآخر جز از کفن بردند
بوده از نعمت آنچه پوشیدند	وآنچه دادند وآنچه‌را خوردند

ص ٤٥۲

زندگانی چه کوته وچه دراز	نه بآخر بمرد باید باز
هم بچمبر (!) گذشته باید بود	این رسن‌را اگرچه هست‌دراز
خواهی اندر عنا و شدت زی	خواهی‌اندر امان بنعمت وناز
خواهی اندك ترازجهان بپذیر	خواهی از ری بگیر تا بطراز
این همه باد دیو بر جانست	خواب‌راحکم‌نی‌مگر که‌مجاز
این همه روز مرگ یکسانند	نشناسی ز یکدیگر شان باز

(۱) صحایف اشاره است بچاپ کلکته. قسمتی را که از ص ۲۱۹ افتاده از روی نسخهٔ موزهٔ بریطانیا بعلامت or ۱ کامل کرده ام.

بیهقی ص ۷۵۱

ای آنکه غمگین(!) وسوگواری
واندر نهان سرشك همی باری

از بهر آن کجا ببرمْ خامش(!)
ترسم ز بخت وانده دشواری

رفت آنك رفت وآمد آنکه آمد
بود آنچه بود خیره چه غم داری

هموار کرده (!) خواهی گیتی را
گیتی است که کی پذیرد(!) همواری

مستی مکن که نشنود او مستی
زاری مکن که نشنود او زاری

شو تا قیامت آید زاری کن
کی رفته را بزاری باز آری

آزاز بیش بینی زین گردون
گر تو بهر بهانه بیان آری (!)

گوئی که(!) کماشته است بلائی او
بر هرکه تو بر او دل بگماری

ابری پدید نی و کسوفی نی
بگرفت ماه وگشت جهان تاری

فرمان کنی و یا نکنی ترسم
بر خویشتن ظفر ندهی باری

یا (!) بشکنی سپاه غمان بر دل
آن به که می بیاری وبگساری

اندر بلای سخت پدید آید
فضل و بزرگواری و سالاری

۸ ــ مادرمی

من دراول مصمم بود که تمامت این قصیده را ثبت کنم ولی بواسطهٔ تنگی جا اکتفا کردم که شرحی درباب صحت آن بنگارم و ضمناً چند بیت از آنرا که برای روشن کردن مطلب کافیست بنمونه ذکر کنم.

قصیدهٔ « مادرمی» در دیوان مجعول وغالب تذکره ها باسم رودکی ثبت است.

درتمام نسخ خطی دیوان مجعول حکایتی در سبب سرودن این قصیده مندرجست ولی نسخهٔ چاپ سنگی طهران این حکایت را ندارد و ازینرو تردید ست که گرد آورندهٔ آن نسخهٔ مدرسهٔ سپهسالار را دیده باشد.

مقدمه ای که برین قصیده نگاشته شده بدین قرار ست « درمدح ابوجعفر محمد بن احمد گوید در آن وقت که والی ماوراءالنهر بوده در خراسان پیالهٔ شرابی بیاد اوخورده وپیالهٔ دیگر سر بمهر جهة اوفرستاده و نوشته بود که پیاله بیاد تو خوردیم و پیالهٔ جهة یاد بود فرستادیم ــ حکیم این قصیده را بدیهه گفته و فرستاده هزار تومان جایزه یافت » .

رضا قلی دراصل مجمع الفصحا این قصیده را برودکی نسبت میدهد (رجوع شود بنسخهٔ خطی موزهٔ بریطانیا or ۳۵۲۴ ورق ۱۸۶ رویهٔ دوم) ولی در چاپ سنگی طهران (از کتاب مذکور) در عنوان این قصیده نوشتهٔ است : « پس از تحقیق یقین شداین‌قصیده‌ازقطرانست. هدایت» (رضا قلی خان تخلص « هدایت » داشته است) .

اما ماخذ صحت این اظهار رضا قلی را نمی دانم و این قصیده را نه دز دیوان قطران و نه در اشعاری که بوی نسبت میدهند نیافته ام .

در باب هویت والی ماوراءالنهر که قصیده بمدح اوست حکایت مزبور نام او را ابو جعفر محمد بن احمد می نگارد در صورتیکه درخود قصیده اسم او ابو جعفر احمد بن محمد ست . باید دانست که کنیهٔ ابو جعفر غالباً پیش از اسم محمدست .

یك ابو جعفر محمد بن احمد نام بوده است که خال نوح بن نصر سامانی (۹۴۲ ـ ۹۵۴) بوده . احمد بن محمد دیگری هم بوده است که در زمان نصر بن احمد سپهسالار خراسان بوده و در سال ۹۴۶ (رجوع شود بابن الاثیر ج ۸) میلادی بر نوح بن نصر طغیان کرده اما کنیهٔ او ابو علی بوده است . این هر دو نفر معاصر رودکی بوده اند ولی فی الحقیقه معلوم نیست که مقصود رودکی یکی ازآن دو بوده یانه.

اسم رودکی درین بیت هست :

نیست شگفتی که رودکی بچنین جای　　خیره شود بی‌روان وماند حیران

دوست من آقای تقی زاده این رای را اظهار کرده است که تصور نمی کند این اشعار از رودکی باشد . از طرف دیگر این دو شعر همان ابیاتیست که دردونسخهٔ خطی شامل اسم مملانست ویاد داشت رضا قلی که پیش ازین اشاره شد در باب آنها ست .

بیت ٦١ چنین است :

شاعر زی آوردوفقیر تهی دست (!)　　با زر بسیار بار کرده مملان (!)

بیت ٧٧ چنین است :

گر نه مرا بو عمر دلاور کردی　　آنکه دستوری برگزیدهٔ مملان(!)

اگر این قصیده ازقطران باشد ابوجعفر ممکن است محمد بن دشمن زار (!) معروف بابن کاکویه باشد که درسال ۱۰۲۳ میلادی کردستان را فتح کرد اما باید دانست که اسم این شخص در هیچ جای دیگر از دیوان قطران نیست .

۹ ـ نتیجه

درخاتمه من مدعی هستم که‌این اشعاررامی توان بجرات برودکی نسبت داد :

۱ ـ تمام أبیات لغت فرس .

۲ ـ چهار قطعه که بیهقی نقل کرده .

۳ ـ شش بیت تحفة الملوك از کلیله و دمنه .

٤ ـ بیست و نه بیت که شمس قیس نقل کرده .

۵ ـ قصيدهٔ معروف « موليان » . (۱)

۶ ـ نمرهٔ ۶ مجموعهٔ اته (رجوع کنید بآنچه‌پیش‌ازین گذشت).

۷ ـ یازده بیت که عوفی در لباب الالباب نقل کرده است .

هجده قطعه شعر در مجموعهٔ اته (۲) وهشت قطعه شعر در چاپ طهران هست که درباب گویندهٔ حقیقی آنها تردیدست .

---

(۱) چنانکه پرفسور براون اشاره کرده ایرانیان عقاید مختلف در سبك وخوبی این قصیده دارند . در صورتیکه نظامی عروضی از آن تحسین می کند دولتشاه از آن سخت انتقاد دارد . (رجوع شود بتاریخ ادبیات ایران ج ۲ ـ ص ۱۵ ـ ۱۷)

اینکه صاحب چهار مقاله این قطعه را برودکی نسبت داده شاید دلیل کافی باشد که رودکی را سرایندهٔ حقیقی آن بدانیم هرچند منهاج سراج که فقط صد سال (یعنی در سال ۱۲۶۰ میلادی) پس از آن کتاب خود را نگاشته اشعار مزبور را بشاعری که بسیار نزدیك تر بوده یعنی امیر معزی نسبت میدهد که ممدوح او سلطان سنجر سلجوقی بوده (رجوع شود بترجمهٔ راورتی Raverty از طبقات ناصری ص ۱۵۳ ، ۱۵٤) .

اینکه عوفی در لباب الالباب این اشعار را نیاورده شاید بأین جهة بوده است که او هم مانند دولتشاه چندان عقیده باین اشعارنداشته است . هرچند دولتشاه هم با آنکه این اشعار را نمی پسندیده باز آنها را نقل کرده است . این اشعار را حمد الله مستوفی در ظفر نامه هم آورده است (رجوع شود بنسخهٔ خطی موزهٔ بریطانیا بعلامت or ۲۸۳۳ ورق ۲٦٤ رویهٔ دوم) .

(۲) نمرهٔ ۵ و ۸ و ۱۱ و ۱۵ و ۲۵ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۲ و ۳٤ و ۳۸ و ۳۹ و ٤۰ و ٤۸ و ٤۹ و ۵۰ و ۵۱ و ۵۲ . رباعیاتی‌را که برودکی منسوبست درنظر نگرفته‌ام ، زیرا که این رباعیات را بکرات ازین شاعر بدان شاعر نسبت داده اند . در لغت فرس یك رباعی کامل هست که آنرا بدوقسمت کرده ودر ذیل دو لغت آورده ، یکی درکلمهٔ « زغن » و دیگری درکلمهٔ « غن » وآن اینست :

جمله صید این جهانیم ای پسر ... ما چو صعوه مرگ برسان زغن

هر گلی پژ مرده گردد زودودیر ... مرگ بفشارد همه را زیر غن

***

— ۲۱ —

همان مستشرق معاصرانگلیسی‌ا. دنیسن رس E. Denison Ross در همان « مجلهٔ انجمن آسیائی همـایونی » Journal of the Royal Asiatic Society در شمارهٔ ماه آپریل ۱۹۲۶ (ص ۲۱۳ ـ ۲۳۷) مقالت دیگری بعنوان « یك قصیده از رودکی » A Qasida by Rudaki نوشته که در آن نسخهٔ قصیدهٔ معروف رودکی را که مطلع آن اینست : « مادرمی را بکرد باید قربان » انتشار داده و پیش از نسخهٔ آن قصیده در آن مقالت چنین مینویسد :

یك قصیده از رودکی

درمقاله ای بعنوان « رودکی ورودکی مجعول» که درماه اکتبر ۱۹۲٤ در همین مجله انتشارداده ام بقصیدهٔ طویلی که مطلع آن «مادرمی» است اشارت کردم. این قصیده را عموماً برودکی‌نسبت می‌دهند ولی تا شخصیت ممدوح این قصیده ابو جعفر احمد بن محمد قطعاً معلوم نشده بوده سرایندهٔ این قصیده معلوم نبود . از سوی دیگر رضا قلی خان که چند بیت آنرا آورده است بیقین می گوید که این قصیده از رودکی نیست و از آن قطرانست . در آن زمان خاطر نشان کردم که در نسخـهٔ دیگری این قصیده را بقطران نسبت نداده اند وآ نگهی ابوجعفر درمیان ممدوحان قطران نبوده است . بواسطهٔ رنج دوست دانشمند من میرزا محمد خان قزوینی این نکـته اکنون کاملا حل شده و ثابت گشته است که این قصیده از آن رودکیست . ازنظر ادبیات فارسی این کشف اهمیت بسیار دارد، زیرا این یگانه قصیدهٔ طویلیست که تا کنون از « پدر شعر

فارسی» بدست آمده است . چون تمام رنجهای طبع این قصیده و تهیهٔ یادداشت های مربوط بآن بعهدهٔ میرزا محمد بود قهراً نمی خواهم که کشف این قصیده را بخود نسبت دهم (۱).

پیش از شروع ببحث درین قصیده موارد دیگری که درآن موارد برودکی اشارت شده است و اخیراً بنظر من رسیده اینك ذکر می‌کنم :

۱) عنصری در یکی از قصاید خویش می گوید:

چهل هزار درم رودکی زمهتر خویش عطا گرفت بنظم کلیله در کشور

رجوع کنید بتاریخ بخارای نرشخی ص ۲٤۹ .

۲) فرخی نیز دریکی ازقصاید خود بی شك بکلیله ودمنه اشاره می کند :

چهل هزار درم رودکی زمهتر خویش بیافته است بتوزیع ازین دروآن در

رجوع کنید بنسخهٔ خطی موزهٔ بریطانیا or ۳۲٤٦ ورق ۹٦ رویهٔ الف .

فرخی در قصیدهٔ دیگری بیتی از رودکی را چنین آورده است :

یك بیت شعر یاد کنم زآنکه رودکی گر چه ترا نگفت سزاوار آن توئی

« جز برتری ندانی گوئی که آتشی جز راستی نجوئی گوئی ترازوئی»

ونیز قطعهٔ دیگری که از رودکی در تاریخ بیهقی آمده توجه مرا جلب کرده است (رجوع کنید بچاپ کلکته ص ٦۲) :

و استاد رودکی گفته است و زمانه را نیك شناخته و مردمان را بدو شناسا کرده :

---

(۱) یادداشت هائی در باب متن این قصیده که در پایان آن خواهد آمد میرزا محمد بفرانسه تهیه کرده است و هم چنان بی آنکه ز ن آنرا تغییر دهم آورده ام .

این جهان پاك خواب کردار است آن شناسد دلش که بیدار است
نیکی او بجایگاه بد است شادی او بجای تیمار است
چه نشینی بدین جهان هموار که همه کار او نه هموار است
دانش او نه خوب و چهرش(۱) خوب زشت کردار و خوب دیدار است

کشف این قسمت ذیل را مدیون دوست خویش دکتر کرنکو Krenkow هستم که درشرح حال ابو الحسن احمد بن المومل در یتیمه ج ٤ ص ٧٤ آمده است :

وله و قد نقل معناه من بیتین للروذکی و هما :

تصور الدنیا بعین الحجی لا بالتی انت بها تنظر
الدهر بحر فاتخذ زورقا من عمل الخیر به تعبر

« نیز ازوست و معنی آنرا از دو بیت رودکی نقل کرده و آن اینست :

جهان را بچشم فرزانگی بنگر ونه بدان چشمی که بدان می نگری.
جهان دریاست و از نیکوکاری زورقی بساز تا از آن بگذری » .

تمام این قصیده که عبارت از ۹۳ بیتست در کتاب تاریخ سیار نادری بنام تاریخ سیستان آمده است . یکی از دوستان میرزا محمد بنام عباس خان اقبال که یکی از ادیبان ایرانست نسخه ای از ین کتاب دارد بخواهش میرزا محمد نسخه ای ازآن برداشته وبرای میرزا محمد فرستاده . این نسخهٔ دوم اکنون درپاریس است و بجز این دو نسخهٔ دیگری سراغ ندارم . این کتاب تاریخ باوجود آنکه مضمون آن شبیه بموضوع کتاب

(۱) درچاپ طهران (ص ۵۵) چنین است . درچاپ کلکته : جهدش .

احیاء الملوك (رجوع شود بذیل فهرست کتابهای خطی فارسی ر.و شمارهٔ ۹۷) است ربطی بآن ندارد این کتاب بدو قسمت مستقل و مشخص منقسم شده وروی همرفته ۳٤۸ صحیفه است. قسمت نخست از صحیفهٔ ۱ تا ۳۰۵ حاوی تاریخ مفصل ومشروح سیستان از آغازتاریخ تا ٤۰۰ هجریست ، یعنی تا اواسط پادشاهی سلطان محمود غزنوی. انشای آن بسیار کهنه است و پیداست که در همان زمان یعنی پایان قرن چهارم و یا آغاز قرن پنجم هجری نوشته شده است. قسمت دوم ازصحیفهٔ ۳۰٦ تا ۳٤۸ خلاصه ای از تاریخ سیستان را از آن زمان تاقرن هفتم هجری در بردارد وانشای آن تازه ترست.

نسخه ای که دردست میرزا محمدست غلط های بسیار دارد و از قرار معلوم نسخـهٔ اصل نیز بی غلط نبوده است. با رجوع بدین کتاب ممدوح این قصیده کاملا بدست می آید. در صحیفهٔ ۲٤۷ از قسمت اول او را بنام امیر ابو جعفر احمد بن محمد بن خلف بن لیث نامیده است که در ماه محرم ۳۱۱ امیر سیستان بوده است.

بنا بر عقیدهٔ میرزا محمد این شخص بی شك پدر خلف بن احمد ممدوح معروف بدیع الزمان همدانی وابوالفتح بستی ودیگرانست (رجوع کنید بچهار مقاله ص ۱٦۲ ـ ۱٦۳).

تاریخ سیستان حکمرانی او را در صحایف ۲٤۷ تا ۲۵۳ آورده ودرپایان آن این داستان را دربارهٔ نصر بن احمد ممدوح رودکی وامیر ابوجعفر بیان می کند:

« داستان دلیری بسیار ابوجعفر دردربارامیرخراسان نصر بن احمد بمیان آمد. امیرازبلندی طبع وپارسائی وپرهیزگاری ودلاوری او بشگفت

آمد، زیرا که وی خود با ماکان (۱) نظر نیك نداشت. روزی هنگامی که درمی نوشیدن بود گفت: همهٔ اینها بسیار مایهٔ خرسندیست ولی باید من خود این ابوجعفر را ببینم و چون اینجا نیست بسلامتی او بنوشیم. همهٔ بزرگان خراسان درین مجلس حاضر بودند و چون امیر جام خویش را بسلامتی او نوشید همهٔ بزرگان خراسان نیز بسلامتی او آشامیدند. چون جام شراب را برابر امیر آوردند جام را مهر وموم کرد و باده پاره یاقوت وده طاقه پارچه وده غلام وده کنیز ترك که همه آراستهٔ بگوهر و بر اسبانی سوار بودند که زین های گوهر آگین داشتند برای ابوجعفر فرستاد وچون رودکی این قصیده را بااشارهٔ باین واقعه سروده بود فرمود تا آن قصیده را نیز با پیشکش های دیگر بفرستند. آن روز امیر گفت:

اگر اتفاقا امیر ابو جعفر خشنود نشود بااین دل و تدبیر و هوش و ذکاوت که دارد همهٔ جهان را مسخر تواند کرد.».

اینجا قصیده ای را که مطلع آن «مادرمی» است آغاز می کند، پس از آن می گوید این قصیده را برای آن آوردیم که هرکه آنرا بخواند پندارد که ابو جعفر را دیده است زیرا هرچه ازو گفته‌اند همه راست است. این قصیده را رودکی در برابر امیر خراسان وهمهٔ بزرگان خواند و نه تنها کسی نگفت که رودکی مبالغه کرده بلکه همه گفتند: آنچه تو می گوئی از حقیقت کمترست، زیرا که او مرد کاملیست. هنگامی که این قصیده بامیر سیستان رسید ده هزار دینار برای رودکی فرستاد و بساقی امیر خراسان که این یادگار ها را آورده بود یك جامه و

(۱) سردار معروف سامانیان که درپایان زندگانی شورید ودر ۳۲۹ کشته شد (رجوع شود بچهار مقاله ص ۱۵ـ۱۶ و ۱۰۵ـ۱۰۶ وغیره).

خلعت های بسیار دیگر بخشید.

بنا برین کاملا روشن شده است که گویندهٔ این قصیده که بوده و تنها شخص در شگفت می رود که چگونه داستانی که در آغاز با این قصیده توام بوده است بدین گونه تغییر یافته است .... »

پس از آن متن قصیده رودکی را شامل ۹٤ بیت با یادداشت ها و نسخه بدلها ثبت کرده است.

* ✡ *

این بیست و یك مبحث از گفتار های خاور شناسان در بارهٔ رودکی که از صحیفهٔ ۸۲۰ تااینجا چاپ شـده و از زبانهـای اروپائی ترجمه شده است شاید پاره ای از خوانندگان را افزون بنظر آید ولی درین کار تعمد رفته است تا خطا هائی را که از تحقیقات نا روای ایشان در میان ایرانیان راه یافته یا پس ازین راه یابد چاره ای باشد و بدانند که گفتار خاور شناسـان لغزشها و نا روائی های بسیار دارد و هر چـه گفته اند همواره معتبر نیست و بسا خرده ها بر ایشان می توان گرفت. در ترجمهٔ این بیست و یك مبحث کمال امانت را بکار برده ام و هرچه نوشته بودند عیناً ترجمه کرده ام و حتی زخم زبانهائی را که برودکی زده بودند فرو گذارنکردم، تادرین کتاب مجموعهٔ کامل وترجمهٔ دقیق ازآنچه تاکنون دربارهٔ رودکی در زبانهای بیگانه گفته شده است دریك جای فراهم باشد و درین ترجمه ها چنان در امانت دقت کرده ام که هر جا نام رودکی را رودگی (بگاف فارسی) نوشته بودندآنرا نیز هم چنان نگاه داشتم، تنها برای اینکه از مکررات واطناب در سخن تامی توان خود داری کنم آنجا که اشعار رودکی یا اشعار قطران منسوب برودکی را بزبانهای اروپائی

ترجمه کرده بودند و اصل فارسی آنها را دوباره آوردم تمام آن اشعار را دوباره نقل نکردم زیرا که همهٔ آنها در تضاعیف این کتاب آمده است یا پس ازین خواهد آمد وتنها بذکر شمارهٔ ابیات آن بسنده کردم ومصرع یا بیت اول را برای راهنمائی خوانندگان نوشتم. دو سه شرح مختصر دیگر نیز در بارهٔ رودکی درکتابهای اروپائی هست که چون نویسندگان آنها کمتر معروف و معتبر بوده اند و در کتابهای رایج مشهور چاپ نشده و یا تکرار و التباسیست از آنچه دیگران پیش از آن نوشته بودند ترجمهٔ آنها را حشو بسیار قبیح شمردم و از آن خود داری کردم. اگر می‌خواستم همهٔ ناروائی هائی را که درین بیست و یك مبحث رفته است یك یك رد کنم و پاسخ گویم خود کتابی جداگانه میشد وچون درین کتاب در بارهٔ هریك بجای خود بحث کرده‌ام ضرور نبود، لیکن دونکته را ناگفته نمی توانم گذاشت و دوباره تاکید در آن وظیفهٔ بسیارمقدس دلکشی است و بجان هر ایرانی پیوسته است:

۱) هیچ یك از خاور شناسان تا کنون آن لطف و دل انگیزی را که ایرانیان فارسی زبان مانوس بفرهنگ کشور خود اززبان فارسی ومخصوصاً ازشعر آن می برند هرگز نتوانسته اند احساس کنند، چنانکه ایرانیان مسلط بزبانهای اروپائی هم کم می افتد که همان ذوق را از اشعار اروپائی دریابند. بهمین جهة همهٔ گفتار ها و رایهای ایشان دربارهٔ شعرای ما واشعار ما بسیار سخیف و جاهلانه است ودرین بیست و یك مبحث نمونهای گوناگون از آن هست و من کوشیده ام که این بی خبری را بنمایانم، تاایرانیان ظاهر بین فریفته وگمراه نشوند و بهمین دلیلست که چند تن ازین خاور شناسان که ازنابود شدن اشعار رودکی

دریغ ندارند و بالعکس می گویند که ازین راه زیانی نرسیده است مانند کودك یا بیگانه ای و یا دشمنی هستند که تلخی مرگ کسی را محالست حس کنند . بهترین دلیل آن ترجمهای بسیار خنده آورست که پاره ای از آنهارا عمداً درترجمهٔ این بیست و یك مبحث نمایانده ام وآشکارترین اثر آن اینست که همهٔ ایشان از دریافتن وزن شعر فارسی که ملکهٔ طبیعی و نژادی و پدر ومادری کودکان ما نیز هست یکسره نا توانند و خطاهای شگفت دروزن اشعار می کنند .

۲) همهٔ عقایدی که درین بیست ویك مبحث در باب سبك وروش شاعری رودکی آورده اند و گاهی نیز دلیرانه بر کرسی نشانده اند هیچ پایه ومایه ندارد زیرا که نخستین کار واجب را پیش ازین اظهار عقیدت نکرده اند و آن تفکیك شعر رودکی از شعر قطران بوده است و همهٔ این آرائی که داده اند بشعر قطران برمی گردد ونه بشعر رودکی وانگهی من درشگفتم چگونه کسی که لطف سخنی را در نمی یابد وحتی دروزن آن خطا می کنند می تواند در سبك وروش آن بحث کنند؟ قطعاً اگر یك تن از ایرانیان هم که سیار مسلط در یکی از زبانهای اروپائی باشد و بخواهد درآن زبان این دلیری را کند بجز این رسوائی پاداش دیگر نخواهد برد وباید اورا گفت : عرض خود می بری وزحمت ما میداری!

کتاب دوم

اشعار رودکی

توضیح

اشعاریکه از ین بعد در این صحایف مندرجست از کتابهای مختلف که مراجع این کتابست بیرون آمده . نخست قصاید و مقطعات و رباعیات را جای داده ام وازآن پس ابیات پراکنده را، هرجا که ابیات پراکنده در وزن و روی وقافیت وردف یکسان بوده است درپی یکدیگر آورده ام و رعایت حروف هجا در قوافی اشعار کرده ام . متن هرشعررا درمقابلهٔ نسخ آنچه درست تر بنظر آمده است اختیار کرده ام ودرجائی که تردیدی میان نسخ مختلف بود قدیم ترین نسخه هارا مأخذ وحجت دانسته ام ولی اختلاف نسخ و نسخه بدلها را همواره در ذیل صحایف ایراد کرده ام و در ذیل هر قطعه یا بیت ماخذآنرا بوسیلهٔ ارقام که اشاره است بسوی مأخذ نموده ام و نیز هر جا که یك بیت را بدیگری منسوب کرده اند درذیل آن صحیفه باذکر مأخذ بیان کرده ام وا گربیتی از مأخذ جدیدی بدست آمده است که درضمن مقدمهٔ کتاب شرحی از آن نرفته باشد باختصار ذکری از آن مأخذ پس‌ازین‌خواهد آمد. ارقامی که درحواشی‌اشعارست شمارهٔ آنرا مینماید. بمناسبت یکسان بودن وزن معلوم شد که رودکی را چند منظومهٔ مثنوی بوده است و هرچند بیت که از هر منظومه بدست آمد و وزن و قافیت مسلم ساخت که از

مثنویهای وی بوده است درپی یکدیگر در آخر کتاب گنجانیده ام .

بعضی از مؤلفین را درین زمان عادتست که در ضبط اشعار وزن هر شعر و بحر عروضی آنرا در صدر آن شعر بتقطیع مینمایند و چون این کتاب برای پارسی زبانان و ادبای ایرانست که از نمایانیدن وزن و تقطیع بی نیاز میباشند احتراز را از اطناب و طول کلام بتقطیع اشعار وبیان اوزان نپرداختم ولی چون بسا کلمات مهجور نامانوس درین اشعار آمده است ترجمهٔ لغات مشکل ونامأنوس را که فعلا اززبان فارسی مهجور است در ذیل همان لغت در پای هر صحیفه ایراد کرده ام .

* ☆ *

اما مآخذی که پس از انتشار دو مجلد اول این کتاب بدآن ها دست یافته ام و باز پاره ای از اشعار رودکی را از آنها بیرون آورده ام و یا مقابله کرده ام و در صحایف ۱۰ تا ۵۰ از مجلد اول این کتاب ذکری ازآنها نرفته بدین قرارست که شرح داده می شود :

۷۲) کتاب تحفة الملوك که در صحایف ۳۹ تا ٤۱ از مجلد اول ذکر مختصری از آن رفته وازین کتاب نسخه ای که پیش ازین در جای دیگر (۱) شرح داده ام اینك نزد منست . درین نسخه دوازده بیت از اشعار رودکی آمده است که نه بیت آنهـا ازمنظومهٔ کلیله و دمنهٔ اوست .

۷۳) کتاب تاج المآثر تالیف تاج الدین یاصدر الدین حسن بن

---

(۱) رجوع کنید بمقالهٔ من بعنوان « کتاب تحفةالملوك » درمجلهٔ مهر-طهران سال اول - شمارهٔ ٦ ص ٤۷۱ - ٤۷٥ .

محمد نظامی نیشابوری در تاریخ پادشاهان دهلی که ازکتابهای معروف مغلق زبان فارسیست و بواسطهٔ وفور کلمات تازی نا مانوس مشهور شده است واین کتاب راکه درحوادث ۵۸۷ تا۶۱۴ است در۶۰۲ آغاز کرده و در ٦١٤ بپایان رسانده است و در آن اشعار بسیاری از بزرگان شاعران قرن چهارم و پنجم ایران هست که بد بختانه بنام گویندهٔ آنها تصریح نکرده است و از آن جمله چند بیت از رودکی هست که ازوزن و قافیت و سایر مناسباتی که بااشعار معروف او دارد می توان شناخت.

٧٤) کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم چاپ دوم ـ طهران ١٣١٤ با تصحیح و مقابلهٔ آقای مدرس رضوی که نسبت بچاپ اوقاف گیب مزایای گونا گون دارد.

٧٥) تاریخ سیستان ـ چاپ طهران ١٣١٤ ـ بتصحیح آقای ملك الشعراء بهار که بسیار دشواریهائی را که در نسخهٔ خطی بود گشاده اند.

٧٦) ریاض الجنه تالیف محمد حسن بن عبد الرسول حسینی زنوزی از دانشمندان نامی ایران در قرن سیزدهم که کتاب بسیار سود-مندیست در احوال انبیاء و اولیاء و حکماء و ادباء و علماء و شعراء و وزراء و ملوك و اخیار و اشرار و غیره در هشت روضه. درروضهٔ پنجم که در ذکر مفصل احوال شعرای عرب و عجمست در قسم دوم در ذکر عامهٔ شعرای عجم بترتیب حروف هجا شرح حالی از رودکی هست وسه رباعی بنام او ثبت کرده است.

٧٧) بدایع الصنایع تالیف عطاء الله بن محمود حسینی مشهدی

متخلص بعطائی در عروض وقوافی که از ۸۹۴ تا ۸۹۸ مشغول تالیف آن بوده و مؤلف آن از ادیبان نامی قرن دهم ایران بوده است و درین کتاب پنج بیت از اشعار رود کی ثبت آمده است.

۷۸) تاریخ نگارستان تالیف قاضی احمدبن محمد غفاری که در سال ۹۵۹ تالیف کرده واز کتابهای مشهورشامل حکایات تاریخی‌است. چاپ بمبئی ۱۲۷۵ – درین کتاب سه بیت بنام رودکی ثبت‌آمده است.

---

۷۹) مقالهٔ آقای [illegible] تربیت بعنوان "[illegible] و [illegible] ایران" در [illegible] [illegible] ۸ [illegible]
[illegible] ۱۳۰۷ – [illegible] درین [illegible]
از [illegible] [illegible] کرده‌اند، و [illegible]
مذکور را [illegible] از [illegible] [illegible]

باب اول

قصاید ومقطعات و ابیات پراکنده
که بهم مربوطست

زهی فزوده جمال تو زیب و آرا (۱) را — شکسته سنبل زلف تو مشك سارا را
قسم بر آن دل آهن خورم که از سختی — هزار طرح نهاده است سنگ خارا را
که از تو هیچ مروت طمع نمی‌دارم — که کس ندیده ز سنگین دلان مدارا را
هزار بار خدا را شفیع می آرم — ولی چه سود چو تو نشنوی خدا را را
چو (۲) رودکی بغلامی اگر قبول کنی (۳) — ببندگی نپسندد هزار دارا را

۱۲ (٤) _ ۵۳ _ ٦۲ (۵) _ ٦٤ (٦) _ ٦۵ (٦) _ ٦٦ (٦)

....

دلا تا کی همی جوئی منی را — چه کوبی بیهده سرد آهنی را
دلم چون ارزنی عشق تو کوهی — چه سائی زیر کوهی ارزنی را
بیا اینك نگه کن رودکی را — اگر بی جان روان خواهی تنی را

۱۲ (۷) _ ۳۵

....

(۱) در ٦۲ « زیب آرا » . (۲) در ٤٤ « بو » (۳) در ٦٤ « بغلامی قبول اگر نکنی » (٤) در ۱۲ تنها بیت آخر آمده است (۵) در ٦۲ تنها بیت اول آمده وآنرا هم از تذکرهٔ ریاض الشعرای علیقلی خان واله داغستانی گرفته است . (٦) در ٦٤ و ٦۵ و ٦٦ بیت چهارم نیست وشك دارم که این غزل از رودکی باشد . (۷) در ۱۲ تنها بیت آخر هست و نیز شك دارم که این غزل از رودکی باشد .

جهان اینست وچونینست تابود (۱) و همچونین بودا یننه (۲) یارا (۳)

۲۸ - ۳۰ - ۳۵ - ۴۳ - ۷۱

بیك گردش بشاهنشاهی (٤) آرد دهد دیهیم (٥) وتاج (٦) وگوشوارا (۷)

۲۵ - ۳۵

از آن جان تولختی چون لزرده (۸) سپرده زیر پای اندر سپا را (۹)

۳۵ - ۳۷

....

پویك (۱۰) دیدم بحوالی (۱۱) سرخس بانگك بر برده با بر (۱۲) اندوا

چادرکی دیدم رنگین برو رنگ بسی گونه بر آن (۱۳) چادرا

۲۵ - ۳۵

....

جهانا چه بینی (١٤) تو از بچگان (۱٥) که گه مادری گاه مادندرا (١٦)

۲۷ - ۲۸ - ۳۰ - ۴۳ - ۷۱

---

(۱) در ۳۵ « چونین تا بود »

(۲) ایننه سخن عجیب و مشکوك و هر چیز مشکوك و در ۷۱ شمار مجهول و البته این درست ترست و پیداست که همان کلمهٔ اندست یا اصل آن. (۳) در ۳۵ «بابا» (٤) در ۳۵ « بشاهان شاهی » (٥) دیهیم بمعنی کلاه مرصع وگوهر آگین و تاج. (٦) در ۳۵ « طوق » (۷) در ۳۵ « گوشواری » (۸) در اصل ۳۷ چنینست و تصحیح آن ممکن نشد زیرا کلمهٔ « لزرده » درجائی نیامده است وظاهرا چنین لفظی نیست. مرحوم خسروی درنسخهٔ ۳۷ خود چنین تصحیح کرده « ازآن‌جان سختی توچون زرده » و آنهم دروزن ومعنی نادرستست. ممکنست در اصل « سبرده » یا « فسرده » بوده باشد. در ۳۵ « بود لختی چون درا را » و این هم نا درستست. (۹) سار در زبان ماوراء النهر بمعنی چرخشت بوده است. (۱۰) پوپك هدهد است ودر ۳۵ « بوبك ». (۱۱) در ۳۵ « بزمین ». (۱۲) در ۳۵ « تابر ». (۱۳) در ۳۵ « بسی خوب تراز (١٤) در ۲۷ « تو بینی » (۱٥) در ۳۰ « کروکان » و در ۷۱ « در بحکان » (١٦) مادندر مخفف مادراندر و بمعنی زن پدرست ودر ۳۰ « مادندری » و در ۷۱ « مادندر ».

تندر میان (۱) دشت همی باد بر دمد (۲)

برق (۳) از میان ابر همی بر کشد قضیب

لاله میان کشت (٤) بخندد همی ز دور

چون پنجهٔ (٥) عروس بحنا شده خضیب

بلبل همی بخواند در شاخسار بید (٦)

سار ازدرخت سرو مراورا (۷) شده مجیب

۳۰ صلصل بسروبن بر با نغمهٔ کهن (۸)

بلبل بشاخ گل بر با لحنك (۹) غریب

اکنون خورید باده و اکنون زئید شاد

کاکنون برد نصیب حبیب ازبرحبیب (۱۰)

ساقی گزین وباده (۱۱) ومی خور ببانگ زیر

کز کشت سار نالد وازباغ عندلیب (۱۲)

هرچند نوبهار جهانست (۱۳) بچشم خوب

دیدارخواجه خوب تر آن (١٤) مهتر حسیب (١٥)

٤٢ ـ ٤٩ ـ ٦٣ (١٦)

---

(۱) در ٤۹ « تندر بسان » ۰ (۲) در ٦۳ « باد در دهد » ۰ (۳) در ٤۹ « برف » ۰ (٤) در ٦۳ « کشته » ۰ (٥) در ٤۹ و ٦۳ « انگشتك » ۰ (٦) در ٤۹ و ٦۳ « بخواند باز از درخت سرو » (۷) در ٤۹ « وز شاخ بید مر اورا » ودر ٦۳ « سار مر اورا » ۰ (۸) در ٤۹ « نعمت سخن » ۰ (۹) در ٤۹ « نعمت » ۰ (۱۰) در ٦۳ « برد حبیب نصیب از بر حبیب » ۰ (۱۱) در ٤۹ « گزین سبزه » و در ٦۳ « گزین و سبزه » ۰ (۱۲) در٤۹ « کت زیر زیر نالد و زیرت عندلیب » (؟) و در ٦۳ « کت زیر زیر نالد وز زیر عندلیب » ۰ (۱۳) در ٤۲ و ٤۹ « جهانت » (١٤) در ٤۲ « ای » ۰ (١٥) در ٦۳ « بهتر آن مهتر حصیب » ۰ (١٦) در ٦۳ بیت ۳۰ نیامده است ۰

نشیب(۱) تو بافراز وفراز تو بانشیب   فرزند آدمی بتو اندر بشیب و تیب(۲)

۲۱ ـ ۲۵ ـ ۲۹ ـ ۳۴ ـ ۳۵ ـ ۳۷

دیدی(۳) تو ریژ(٤) وکام بدو (٥) اندرون بسی

باریدکان (٦) مطرب بودی (۷) بفر و زیب

۲۵ ـ(۸) ۲۷ ـ ۲۸ ـ ۳۰ ـ ۳۵ ـ ٤۳ ـ ۷۱ (۹)

....

گل صد برگ و مشك وعنبر وسیب   یاسمین سپید و مورد بزیب

این همه یکسره تمام شدست   نزد تو ای بت ملوك فریب

شب عاشقت (۱۰) لیلة القدرست   چون تو بیرون کنی رخ از جلبیب(۱۱)

۲ ـ ٤٥ ـ ۷٤

---

(۱) دراصل همهٔ نسخها بجز ۳۵ چنینست ولی اگر نشیب خوانده شود وزن شعر نادرستست و ممکنست تغییر بر زیادت یا باصطلاح عروضیان ضحام باشد و در ۳۵ « شیب » (۲) شیب و تیب سر گشته و مدهوش . (۳) در ۳۵ در دو موضع ثبت شده ، یك جا « دیدی » وجای دیگر « مدی » . (٤) ریژوریز بمعنی کام وهوی و آرزو ودر ٤۳ « روژ » و در ۲۷ « زیر » و آن هر دو خطاست و در ۳۵ « ریژ کام » ، در ۳۰ یك جا « ریز » ضبط شده وگوید بمعنی نعمت وهواست وجای دیگر « ویژه » ، در ۳۵ نیز در دوجا آمده یك جا « ریز » وجای دیگر « ژیژ » ، در ۲۵ « دیدی بریز کام » وگوید « کام وریز کام هوا باشد » ، در ۷۱ « ریز » وگوید « درنسخهٔ میرزا بمعنی نعمت وهوا و مراد باشد اما در تحفه ریژ بزای فارسی آمده » . (٥) در ۳۵ یك جا « بدو » وجای دیگر « مذو » (؟) . (٦) ریدك بمعنی غلامست و در ۳۵ یك جا « رود کان » وجای دیگر « کود کان » . (۷) در ۷۱ درموضع دوم « دیدی » . (۸) در ۲۵ بنام خفاف آمده است . (۹) در ۷۱ دو جا ضبط شده یکی درلغت ریژ و دیگر درلغت ریدك (۱۰) در ۲ « شب عشاق » (۱۱) جلبیب جلباب تازی بکسر اولست که روپوش بسیار گشاد و فراخ باشد و در ۷٤ جلباب .

بحجاب اندرون شود خورشید(۱) گرتوبرداری‌ازدولاله(۲) حجیب(۳)
وآن (٤) زنخدان‌بسیب‌ماندراست اگر از مشك خال (۵) دارد سیب
۱۳ _ ۳۳ _ ٤٦ _ ٤۷_ ٦۳_ ٦٤_ ٦٥

....

این جهان پاك خواب کردارست آن شناسد که دلش بیدارست (٦)
نیکی او بجایگاه بدست شادی او بجای تیمارست
چه نشینی بدین جهان هموار که همه کار او نه هموارست
دانش‌او نه‌خوب وچهرش(۷)خوب زشت کردار و خوب دیدارست
٦ _ ۸ _ ٦۳

....

چون‌تیغ بدست‌آری‌مردم‌نتوان‌کشت نزدیك‌خداوند بدی نیست‌فرامشت
این‌تیغ نه‌ازبهرستمکاران کردند (۸) انگورنه‌ازبهرنبیذست‌بچرخشت(۹)
عیسی برهی دید یکی کشته فتاده حیران‌شدوبگرفت‌بدندان‌سرانگشت
گفتا که‌کرا کشتی‌تا کشته‌شدی‌زار تاباز که اورا بکشدآنکه ترا کشت
انگشت مکن‌رنجه بدر کوفتن کس تا کس نکند رنجه‌بدر کوفتنت‌مشت
۲۵ (۱۰)

....

(۱) در ٦٤ «خرشید» • (۲) در۱۳ و٤۷ «گر توگیری از آن دولاله» ودر ٦٤ «گرتوداری ازآن دولاله» (۳) حجیب همان‌حجاب تازیست • (٤) در۱۳ و٤۷ «آن» • (۵) در۱۳ «خاك» • (٦) در٦۳ «نشناسد دلش‌که بیدارا ست». (۷) در ۸ «جهدش» ودر ٦۳ «او خوبْ و نه چهرش» • (۸) در اصل ۲۵ چنینست «این‌کارد نه از بهر ستم‌کرده اند» ولی پیداست که در وزن نا درستست • (۹) چرخشت همان چرس باشد وآن چرخیست که بدان شیرهٔ-انگور گیرند برای باده کشیدن • (۱۰) در ۲۵ تنها بیت دوم بنام رودکی است واین قطعه مشهورست بنام ناصر خسرو مروزی قبادیانی شاعر ومتفکر معروف قرن پنجم ایران (دیوان ناصر خسرو چاپ کتابخانهٔ طهران ص ۵۰۰) ودر اذهان مردم بنام وی متداولست ولی اینکه یك بیت

آن صجن چمن که ازدم وی گفتی دم گرگ یا پلنگست

اکنون ز بهار مانوی طبع پرنقش و نگار همچو ژنگست(۱)

۱۰ – ۲٦

بر کشتی عمر تکیه کم کن کین نیل نشیمن نهنگست

۷۳

....

بسرای سپنج مهمان را دل نهادن همیشگی(۲) نه رواست

زیر خاك اندرونت باید خفت گرچه اکنونت خواب بردیباست

با کسان بودنت چه سود کند که بگور اندرون شدن تنهاست

از آنرا ۲۵ باسم رودکی نوشته است دلیلست بر آنکه از گفته های رودکیست و چندان بشعر ناصر خسرو شبیه نیست وکسانیکه در شعر رودکی و ناصر خسرو تتبع دارند گواهی دهند که از سبك ناصر خسرو دور و بسخن رودکی ماننده ترست • در هر صورت بیت دوم چنانکه ۲۵ آنرا ضبط کرده باسم رودکی ثبتست و با آنکه در دیوان ناصر خسرو بنام او هم هست چندان شبیهست که نتوان گفت توارد شده مگر اینکه ناصر خسرو آنرا از رودکی تضمین کرده باشد و آنهم دور مینماید چه از شیوهٔ ناصر خسرو دور ست که شعری را تضمین کند و در دیوان او بهیچوجه تضمین شعر دیگران دیده نمی شود و اگر هم تضمین کرده باشد می بایست اشاره ای بدان کند و الا در حکم سرقات شعری خواهد بود و تضمین این بیت هم دور می نماید چه این بیت جزء لا یتجزای این قطعه است واین بیت از هرکه باشد همهٔ قطعه نیز از آن او خواهد بود درهرحال اسناد این بیت بدو شاعر آنهم با این تفاوت که در سبك شعر آنهاست بسیار شگفت است .

(۱) ژنگ همان ار ژنگ نام کتاب مانی است . (۲) در ٤۷ و ۱۳ « به مهسکی » •

یار تو زیر خاك مور(۱) و مگس — چشم بگشا ببین کنون پیداست(۲)
آنکه زلفین و گیسوت پیراست — گرچه دینار یا درمش بهاست
چون ترا دید زرد گونه شده — سرد گردد دلش نه نا بیناست

۶ (۳) ـ ۸ ـ ۱۳ ـ (٤) ـ ۳۱ (٥) ـ ٤۷ (٦) ـ ٦۳ (۷) ـ ٦٥ (۸)

....

رودکی چنگ(۹) برگرفت و نواخت — باده انداز کو (۱۰) سرود انداخت
وآن(۱۱) عقیقین مئی(۱۲) که هرکه بدید(۱۳) — از عقیق گداخته(۱٤) نشناخت
هر دو یك گوهرند(۱٥) لیك بطبع — این بیفسرد(۱٦) وآن(۱۷) دگر بگداخت
نا(۱۸) بسوده دودست رنگین کرد — نا(۱۸) چشیده(۱۹) بتارك اندر تاخت(۲۰)

۱ (۲۱) ـ ۳ (۲۲) ـ ۱۱ ـ ۱۳ (۲۳) ـ ۲٦ (۲٤) ـ ۳۱ (۲٥) ـ

(۱) در ٦۳ «مار» . (۲) در ۸ «بدل آنکه گیسوت پیراست» ودر ٦۳ «بدل آنکه گیسوان پیر است» . (۳) در ٦ نام شاعر برده نشده ودوبیت ٥۷ و ٥۸ نیست . (٤) در ۱۳ تنها سه بیت ٥۳ و٥٤ و ٥٥ هست . (٥) در ۳۱ تنها بیت ٥۳ آمده . (٦) در ٤۷ بیت ٥٦ و٥۷ و ٥۸ نیست . (۷) در ٦۳ بیت ٥۷ نیست . (۸) در ٦٥ از تاریخ بیهقی نقل کرده اند . (۹) در ٦۲ «چنـد» . (۱۰) در ۱۱ و ۱۳ «کز» . (۱۱) در ٤۱ و ٤۷ «رآن» ودر ۱۱ و ۱۳ و ٥۲ و ٥۸ «آن» . (۱۲) در ۳۳ و ٦۲ «می» ودر ۱ «لبی» ودر ٦۳ «عقیق مهی» . (۱۳) در ٤۷ و ٥٤ «ارغوانی مئی که هرکش دید» ، در ۳ و ٥۸ و ٤۷ و ۲٦ «عقیقی میئی» ، در ۱۳ «عقیق مئی» ، در ۱۱ «که هرکه بدید» (۱٤) در ٥٤ «گراخنه» . (۱٥) در ٤٦ و ٥۲ و ۳ و ٦۳ «جوهرند» . (۱٦) در ٥۲ و ٦۳ بیفشرد در ۱۱ و ٥۸ «بیفزود» . (۱۷) در ٦۳ «بیفشرد آن» . (۱۸) در ۱۳ «با» . (۱۹) در ٦۳ «نا خشنده» . (۲۰) در ۱۳ «باخت» . (۲۱) در ۱ تنها بیت ٥۹ و ٦۲ هست . (۲۲) در ۳ تنها بیت ٦۱ و ٦۲ و ٦۳ هست . (۲۳) در ۱۳ در دو جا ثبت شده : در جزو قصاید هر چهار بیت ٥۹ ـ ٦۲ و در جزو مقطعات بیت ٦۰ و ٦۱ . (۲٤) در ۲٦ بیت ٦۰ و ٦۱ و ٦۲ آمده است . (۲٥) در ۳۱ تنها مصرع اول بیت ٥۹ هست .

۳۳ ـ ۴۱ ـ ۴۶ ـ ۴۷ (۱) ۵۲ (۲) ـ ۵۴ (۳) ـ ۵۸ ـ ۶۱ ـ
۶۲ ـ ۶۳ (۴) ـ ۶۴ ـ ۶۵ ـ ۶۶ (۵)

....

زمانه پنـدی آزاد (۶) وار داد مرا (۷)
زمانه چون نگری سر بسر همه (۸) پندست

بروز نیك (۹) کسان گفت (۱۰) تاتو غم نخوری (۱۱)
بسا کسا (۱۲) که بروز تو آرزومندست

زمانه گفت مرا خشم خویش دار نگاه
کرا زبان نه ببندست پای دربندست (۱۳)

۳ ـ ۴ ـ ۱۱ ـ ۱۳ ـ ۱۶ ـ ۲۲ ـ ۳۲ ـ ۳۳ ـ ۴۶ ـ
۴۷ ـ ۵۰ ـ ۵۲ ـ ۵۴ ـ ۵۸ ـ ۶۲ ـ ۶۳ ـ ۶۴ ۶۵ ـ ۷۲ ـ ۷۸

....

مرغ دیدی که بچه زو ببرند چاو چاوان (۱۴) درست چونانست (۱۵)

۲۵ ـ ۲۹ ـ ۳۴ ـ ۳۵

---

(۱) در ۴۷ بیت ۵۹ نیست و بیت ۶۱ و ۶۲ پس و پیش آمده است .
(۲) در ۵۲ بیت ۵۹ نیست . (۳) در ۵۴ تنها بیت ۶۰ و ۶۲ هست .
(۴) در ۶۳ بیت ۵۹ نیست . (۵) در ۶۶ تنها بیت ۶۰ و ۶۱ آمده است .
(۶) در ۴ و ۱۳ و ۵۴ و ۶۲ و ۶۳ و ۶۴ و ۷۸ «آزاده» . (۷) در ۱۶ «آزاده داد مرا» و در ۱۱ «آزاده داده است مرا» و در ۳ «آزاد دار داد مرا»
(۸) در ۱۳ «زمانه را چه» ودر همهٔ نسخها بجز ۷۲ «زمانه را چو نکو بنگری همه» .
(۹) در ۱۶ «زروز نیك» . (۱۰) در ۳۲ «کلفت» وپیداست که خطای کاتبست .
(۱۱) در ۲۲ و ۱۴ و ۱۶ و ۴۷ و ۴۶ و ۵۰ و ۱۱ و ۱۳ و ۵۴ و ۵۸ و ۶۲ و ۶۴ «گفت غم مخور زنهار» و در ۵۲ «زینهار» و در ۳ «آرزو مبر زنهار» و در ۶۳ و ۷۸ «هیچ غم مخور زنهار» . (۱۲) در ۱۱ و ۳۲ «کسان» و در ۵۲ «کسی» . (۱۳) این بیت ۶۵ تنها در ۷۲ آمده است . (۱۴) چاو آواز گنجشکی که بچه ازو گرفته باشند یا از اشکره بگریزد وچاویدن مصدر آن وچاوان اسم فاعل آنست . (۱۵) در ۳۵ «چونات» .

باز چون بر گرفت پرده زروی	کروه (۱) دندان و پشت چوگانست

۲٥

....

باخردومند (۲) بی‌وفابود این بخت	خویشتن خویش را بکوش تو یك لخت

۲٥

خود خور و خود ده (۳) کجا نبود پشیمان (٤)
هر که (٥) بداد و بخورد از آنچه (٦) که بلفخت (۷)

۲٥ (۸) ـ ۲۸ ـ ۳٥ ـ ٤۳ ـ ۷۱

....

۷ مهر مفکن برین سرای سپنج	کین جهان پاك بازئی (۹) نیرنج (۱۰)
نیك او را فسانه واری شو (۱۱)	بداو را کمرت سخت (۱۲) بتنج (۱۳)

۲٥ ـ ۲۹ ـ ۳٤ ـ ۳٥ (۱٤)

....

(۱) کروه دندان تهی و فرسوده. (۲) در اصل ۲٥ «خردمند» و خرد و مند نیز آمده است مانند فرهومند و اگر خردمند باشد در وزن نا درست خواهد بود. (۳) در ۷۱ «خورده». (٤) در ۲٥ «بخور وبده که بر پشیمان نبود» ولی در وزن نا درستست. (٥) در ۲٥ «هر که بخورد و بداد از آنك بیلفخت». (٦) در ۳٥ چنینست ودر نسخه های دیگر همه جا «بخوردوآنچه». (۷) بلفخت یعنی بیندوخت فعل ماضی از الفختن و در ۷۱ «آنچه هر که بلفخت». (۸) تنها در ۲٥ هر دو بیت هست و در نسخه های دیگر همه جا تنها بیت دوم (٦۹) آمده است. (۹) در ۳٥ «جهانست بازی». (۱۰) نیرنج همان نیرنگست ودر ۳٤ «بازی و نیرنج»، در ۲۹ «بیرنج». (۱۱) در ۲٥ و ۲۹ «فسانه دار شد»، در ۳٤ «فسانه داری شد» و آن از وزن خارجست، در ۳٤ «فسانه دار و شد»، در ۳٥ «فسانه دار شده». (۱۲) در ۳٥ «نیك». (۱۳) بتنج از تنجیدن بمعنی در هم فشردنست. (۱٤) در ۳٥ نام شاعر نیست زیرا که لغت و شرح آن از نسخه افتاده است.

مرا بسود و فرو ریخت(۱) هرچه دندان بود
نبود دندان لابل (۲) چراغ تابان (۳) بود

سپید سیم (٤) زده بود در (٥) و مرجان بود
ستارهٔ سحری بود و قطره باران (٦) بود

یکی نماند کنون زآن (۷) همه بسود و بریخت (۸)
چه نحس (۹) بود همانا که نحس (۹) کیوان بود

نه نحس (۹) کیوان بود و نه روزگار دراز
چه بود منت (۱۰) بگویم قضای یزدان بود ۷۵

جهان همیشه چوچشمیست (۱۱) گردو گردانست (۱۲)
همیشه تا بود آئین (۱۳) گرد گردان بود

همان که درمان (۱٤) باشد بجای درد شود (۱٥)
وباز (۱٦) درد همان کز (۱۷) نخست (۱۸) درمان بود

---

(۱) در ۵۲ بسود و بریخت» • (۲) در ۱۱ «لابد» • (۳) در ٦۲ «خذان» • (٤) در ٤۸ «سپید و سیم» • (٥) در ۵۲ و ۵۰ و٤۸ و ٦٤ « سپید و سیم زده بود و در » و در ۱۱ و ٥٤ و ٦۳ « سیم زده بود» ودر ۱۳ و ٤۷ و ٥٤ و ٦۳ « بود و در و مرجان » • (٦) در ۵۰ و ۱۱ و ٦٤ « قطر باران » • (۷) در ٤۷ و ٥٤ و ٦۲ « بل » ودر ٦۳ « بی » • (۸) در ۱۱ و ٦۳ « بسود بریخت » • (۹) در ۱۱ « بخش » • (۱۰) در ۵۲ و ۵۰ و ٤۸ و ٦۲ و ٦٤ « راست » و در ۱۱ « نست » • (۱۱) در ۳۱ و ۵۲ و ۵۰ و ٤۸ و ۱۱ و ٦۳ و ٦٤ « چنین است » • (۱۲) در ۵۲ و ۵۰ و ٤۸ و ۱۱ و ٦٤ « گرد گردانست » • (۱۳) در ۳۱ و ۵۲ و ۵۰ و ٤۸ و ٦۳ و ٦٤ « آئینش » • (۱٤) در ۱۱ « درد » • (۱٥) در ۳۱ « برد » • (۱٦) در ۱۱ « مار » و در ٦۳ « چو باز » • (۱۷) در ۱۱ « کر » • (۱۸) در ۵۲ « نخسب » •

کهن کند بزمانی (۱) همان کجا نو بود
و نو کند بزمانی (۱) همان که خلقان بود

بسا (۲) شکسته بیابان که باغ خرم بود (۳)
و باغ (٤) خرم گشت آن کجا بیابان بود

۸ همی چه‌دانی (٥) ای ماهروی مشکین موی (٦)
که‌حال‌بنده ازین پیش‌بر (۷) چه سامان (۸) بود

بزلف (۹) چوگان نازش‌همی‌کنی توبدو (۱۰)
ندیدی آنکه اورا (۱۱) که زلف چوگان بود

شد آن زمانه که رویش بسان دیبا بود
شد آن زمانه که مویش بسان (۱۲) قطران بود

---

(۱) در ۱۱ « بزیانی » .

(۲) در ۶۳ « لب » . (۳) در ۳۱ و ۵۰ و ٤۸ و ۱۱ و ٦٤ « گشت » . (٤) در ۱۱ « دماغ » ودر ٦۳ « وماغ » . (٥) در ۱۳ و ٤۷ و ٥٤ و ٦۲ « بدانی » (٦) در ٥۲ و ٥۰ و ٤۸ و ٦۲ و ٦۳ و ٦٤ « غالیه موی » ودر ۱۱ « غالیه بوی » و در ۱۳ « آفتاب غالیه بوی » ودر ٤۷ و ٥٤ « آفتاب غالیه موی » . (۷) در ٤۷ چنینست و درنسخه های دیگر همه جا « پیشتر » . (۸) در ٥۰ و ٥۲ و ٤۸ و ۱۱ و ٦٤ « خادم تو پیش ازین بچه سان » ودر ٦۳ « بجسان » .

(۹) در ۱٤ و ٥٤ « دو زلف » . (۱۰) در ٦۲ « بده » ودر ٦٤ « مدد » ودر ٥۰ و ٤۸ « چوگانی نازش همی کنی تو مدام » . ودر ۱۱ « بازش همی کشی تو بدو » ودر ۱۳ « چوگان بازی همی بخادم خویش » ودر ٤۷ و ٥٤ « چوگان بازش همی نمود بروی » ودر ٦۳ « چوگان بازش همی نمود برو » . (۱۱) در ٤۷ و ٤۸ و ۱۱ و ٦٤ « اورا آنکه » ودر (۱۲) « مرا ندیدی آنکه » ودر ٦۳ « ندیدی آنرا آنکه » . (۱۳) در ۱۳ و ٤۷ و ٥٤ « برنگ » .

چنانکه خوبی مهمان و دوست (۱) بود عزیز
بشد که باز نیامد عزیز مهمان بود
بسا نگار که حیران بدی بدو در چشم
بروی او در چشم همیشه حیران بود
شد آن زمانه که او شاد بود وخرم بود
نشاط او بفزون بود و بیم نقصان (۲) بود
همی خرید وهمی سخت (۳) بی شمار درم (٤)
بشهر هر که (٥) یکی (٦) ترك نار پستان بود
بسا کنیزك نیکو که میل داشت بدو (۷)
بشب ز یاری او نزد جمله (۸) پنهان بود
بروز چونکه نیارست شد بدیدن او
نهیب خواجهٔ او بود و بیم زندان بود
نبید روشن و دیدار خوب و روی لطیف (۹)
اگر (۱۰) گران بد (۱۱) زی من (۱۲) همیشه (۱۳) ارزان بود

(۱) دراصل ٦۳ «مهمان‌دوست» (۲) در ٥۲ و ٥۰ و ٤۸ و ۱۱ و ٦٤ «سیم نقصان» ودر ٦۲ «غمم‌بنقصان» ودر ٦۳ «بفزون وغمم بنقصان» ـ (۳) در ٥۰ و ٤۸ «ساخت» ودر ۱۱ «بیخت» ودر ٦۲ «ریخت» ودر ٦۳ «داد» ـ (٤) در ۱۱ «همی‌خریدوهمی بی‌شمار داده درم» ودر ۱۳ا و ٤۷ و ٥٤ «همی‌خرید می‌وبی‌شمارداده درم» ـ (٥) در ٥۰ و ٤۸ و ۱۱ و ۱۳ و ٤۷ و ٥٤ و ٦۲ و ٦۳ و ٦٤ «چه» (٦) در ۱۳ و ٤۷ و ٦۲ «همی» (۷) در ٥۲ «به او» ـ (۸) در ٥۲ «زیارت او پیش او به» و در ٥۰ و ٤۸ و ٦۲ و ٦٤ «زیارت او نزد او به» ودر ٦۳ «زیارت او به پیش او به» ـ (۹) در ٥٤ «خوب روی لطیف» ـ (۱۰) در ۱۳ا و ٤۷ «کجا» ـ (۱۱) فقط در ٤۷ و ۱۳ و ٦۳ چنین است و در سایر نسخه ها همه جا «بودی» ـ (۱۲) در ٥۲ و ٥۰ و ٤۸ و ٦٤ «بدر من» ـ (۱۳) در ۱۳ا و ٤۷ و ٥٤ «هماره» .

٩٠ دلم خزانهٔ (١) پر گنج بود و گنج سخن
نشان نامهٔ ما (٢) مهر و شعر عنوان بود

همیشه شاد و ندانستمی (٣) که غم چه بود
دلم نشاط و طرب را (٤) فراخ میدان (٥) بود

بسا دلا که بسان حریر کرده (٦) بشعر
از آن سپس که بکردار سنگ و سندان بود

همیشه چشمم زی (٧) زلفکان چابك (٨) بود
همیشه گوشم (٩) زی (١٠) مردم سخن‌دان بود

عیال‌نه (١١) زن و فرزند نه (١١) معونت (١٢) نه (١١)
ازین ستم همه آسوده بود و آسان (١٣) بود

٩٥ تو رودکی را ای ماهرو همی (١٤) بینی (١٥)
بدآن زمانه ندیدی که این چنینان (١٦) بود

---

(١) در ٦٣ «خزینهٔ» -
(٢) در ١٣ «نشان نامهٔ با» ودر ٦٣ «بسان نامهٔ ما» - (٣) در ٥٢ و ٥٠ و ٦٢ و ٦٤ «شاد ندانستمی» - (٤) در ٥٠ و ٤٨ و ١١ و ٦٢ و ٦٤ «نشاط طرب را» و در ٦٣ «نشاط و فرح را» - (٥) در ٦٣ «میان میدان» (٦) در ٥٠ و ١١ و ٦٤ «کرد» - (٧) در ٥٠ و ٤٨ و ١١ و ٦٤ «زین» - (٨) در ١٣ و ٤٧ و ٥٤ و ٦٢ «دستش زی زلفکان خوشبو» - (٩) در ١٣ و ٤٧ و ٥٤ و ٦٢ «گوشش» - (١٠) در ٥٠ و ٤٨ و ١١ و ٦٤ «زین» - (١١) در ٥٢ و ٥٠ و ٤٨ و ٦٤ «نی» - (١٢) در ٥٢ و ١١ و ٦٢ و ٦٣ «مئوبت» ودر ٥٠ و ٤٨ و ٦٤ «مؤنث» - (١٣) در ٥٢ و ٥٠ و ٤٨ «ازین همه تنم آسوده بود آسان» و در ١١ و ١٣ و ٤٧ و ٥٤ و ٦٢ و ٦٣ و ٦٤ «همه تنم آسوده بود وآسان» - (١٤) در ٦٢ «کنون» ودر ٥٢ و ٥٠ و ٤٨ و ١١ و ٦٤ «ای مغ کنون» (١٥) در ٦٣ «رودکی رافع کنی همی یابی» - (١٦) در ٥٢ و ٥٠ و ٤٨ و ٦٤

بدآن زمانه ندیدی که در جهان (۱) رفتی

سـ ود (۲) گویان گوئی (۳) هزا ـستان ـود

شد آن زمان که باو انس (٤) راد مردان بود

شد آن زمانه که او پیشکار (٥) میران بود

همیشه شعر ورا (٦) زی ملوك دیوانست

همیشه شعرورا (٦) زی ملوك دیوان بود

شدآن زمانه که شعرش همه جهان بنوشت (۷)

شد آن زمانه که او شاعر خراسان (۸) بود

کجا بگیتی (۹) بودست نامور دهقان

مرا بخانهٔ او سیم بود و حملان (۱۰) بود

کرا بزرگی و نعمت زاین (۱۱) و آن بودی

ورا (۱۲) بزرگی و نعمت ز آل سامان بود

و ۱۱ « که زین خسیسان » ودر ٦۲ « در خراسان » ودر ٦۳ « ندیدی که هی فتان »

(۱) در ۱۳ « زی خش » و در ٤۷ و ٥٤ و ٦۳ « زی جمن » ودر ٦۲ « در چمن » ـ (۲) در ٥٤ « سرور » ـ (۳) در ٥۲ و ٥۰ و ٤۸ و ۱۱ و ٦۳ و ٦٤ « گفتی » ودر ٥٤ « کونی » ـ (٤) ـ در ٦۳ شد آن زمانه که آن انس » ـ (٥) در ٦۳ « پیشگاه » ـ (٦) در اصل ٦۳ « مرا » (۷) در ٥۰ و ٦٤ « بنشست » ودر ٤۸ « نبشت » ودر۱۳ و ٤۷ و ٥٤ و ٦۲ « شعر ورا جهان بنوشت » ودر ٦۳ « شعر مرا جهان بنوشت » ـ (۸) در ٦۲ « خرامان » ـ (۹) دراصل ٦۳ «یکی» (۱۰) در اصل ٦۳ « حمدان » ـ (۱۱) در۱۱ و ٦۲ و ٦۳ و٦٤ « ازین » ـ (۱۲) در ٥۰ و ٤۸ و ۱۱ و ٦۳ و ٦٤ « مرا » ودر ۱۳ « کرا » ـ

بداد میر خراسانش (۱) چل (۲) هزار درم
درو (۳) فزونی یك پنج میر ماکان (٤) بود
ز (٥) اولیاش پراکنده نیز هشت (٦) هزار
بمن رسید (۷) بدآن وقت (۸) حال خوب آن (۹) بود
چو میر دید سخن داد (۱۰) داد مردی خویش
ز اولیاش (۱۱) چنان کز امیر فرمان بود
کنون زمانه دگر (۱۲) گشت و من دگر (۱۲) گشتم
عصا بیار (۱۳) که وقت عصا و انبان بود
٦٥ ـ ٦٤ (۲۲) ـ ٦۳ (۲۱) ـ ٦۲ (۲۰) ـ ٥٤ (۱۹) ـ ٤۷ (۱۸) ـ
۱۳ (۱۷) ـ ۱۱ (۱٦) ـ ٤۸ (۱٦) ـ ٥۰ (۱٦) ـ ٥۲ (۱٥) ـ ۳۱ (۱٤)

---

(۱) در ٥۰ و ٤۸ و ٦۳ و ٦٤ « خراسان » و در ۱۱ « بداد امیر خراسان » ـ (۲) در ٤۸ و ۱۱ و ٦۳ « چهل » ـ (۳) در ٥۰ و ٤۸ «وزآن» و در ۱۳ و ٤۷ و ٦۲ « ازو » و در ٦۳ « درین » (٤) در ٥۰ و ٤۸ و ٦٤ « یاکان » و در ۱۱ « یك میخ تیر باکان » .

(٥) در ۱۱ و ٦۳ و ٦٤ « وز » ـ (٦) در ۱۱ و ٦۳ و ٦٤ « شصت » ـ (۷) در ۱۱ و ٦۳ چنین است و اما نسخه های دیگر همه جا « رسیده » ـ (۸) در ٦۳ « در آن وقت » ـ (۹) در ٥۰ « خربان » ودر ۱۱ و ٤۸ و ٦۳ و ٦٤ « خوبان » ـ (۱۰) در اصل ٦۳ « چو میر داد سخن دید راد مردی » ـ ودر همه نسخهای دیگر « چو میر دید سخن داد راد مردی » ـ (۱۱) در اصل ٦۳ « چه اولیاش » . (۱۲) در ٥۲ « دیگر » . (۱۳) در ٦۳ « عصا و بار » . (۱٤) در ۳۱ تنها بیت ٥ ـ ۸ ثبت است و بیت ٦ و ۷ مقدم و موخرست . (۱٥) در ٥۲ ابیات ۱ ـ ۷ و ۹ و ۱٤ و ۱٦ و ۱۸ و ۲۰ و ۲۳ ـ ۲٥ و ۳٤ ثبت است (۱٦) در ٥۰ و ٤۸ و ۱۱ ابیات ۱۱ ـ ۱۳ و ۱۷ و ۱۹ و ۲٦ و ۲۷ و ۲۹ و

در مرثیت ابو الحسن مرادی (۱)

مرد مرادی نه همانا که مرد مرگ چنان[۲] خواجه نه کاریست خرد[۳]

۳۳ نیست - (۱۷) در ۱۳ ابیات ۳ - ۸ و ۱۲ - ۱۳ و ۱۶ - ۱۷ و ۲۰ و ۲٤ و ۲٦ - ۲۷ و ۲۹ و ۳۱ و ۳۳ و ۳٤ نیست وسایر ابیات بدین ترتیب درجست: ۱، ۲، ۹، ۱۱، ۱۰، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۲۳، ۱۵، ۲۸، ۳۰، ۳۱ . (۱۸) در ٤۷ ابیات ۵ - ۸ و ۱۲ - ۱٤ و ۱٦ - ۱۷ و ۲۰ و ۲٤ و ۲٦ - ۲۷ و ۲۹ و ۳۲ - ۳٤ نیست وسایر ابیات بدین ترتیب ثبت شده: ۱، ۲، ۳، ٤، ۹، ۱۱، ۱۰، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۲۳، ۱۵، ۲۸، ۳۰، ۳۱ . (۱۹) در ٥٤ ابیات ٥ - ۸ و ۱۲ - ۱٤ و ۱٦ - ۱۷ و ۲۰ و ۲٤ و ۲٦ - ۲۷ و ۲۹ و ۳۱ - ۳٤ نیست وسایر ابیات بدین ترتیب درجست: ۱، ٤، ۹، ۱۱، ۱۰، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۲۳، ۱۵، ۲۸، ۳۰ . (۲۰) در ٦۲ ابیات ۲ و ٥ - ۸ و ۱۲ - ۱۳ و ۱۷ - ۱۹ و ۲۱ و ۲۷ و ۲۹ و ۳۲ - ۳۳ نیست وسایر ابیات بدین ترتیب است: ۱، ۳، ٤، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱٤، ۲۲، ۲۰، ۲۳، ۱۵، ۱٦، ۲۸، ۲٤، ۲۵، ۳۰، ۳۱، ۳٤ - (۲۱) در ٦۳ ترتیب ابیات چنین است: ۱، ۲، ٦، ۷، ۳، ٤، ۸، ٥، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۳؛ ۱٤، ۱۸، ۲۰، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲٤، ۲۵، ۳٤، ۲٦، ۲۳، ۱۵، ۱٦، ۱۷، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳ و ابیات ۱۲ و ۱۳ و ۱۷ و ۲۷ و ۲۹ و ۳۳ فقط درین نسخه هست ودر نسخه های دیگر نیست .

(۲۲) در ٦٤ ابیات ۱۱ - ۱۳ و ۱۷ و ۱۹ و ۲٦ - ۲۷ و ۲۹ و ۳۳ نیست .

(۱) در ۱۱ بان افزوده است شاعر بخارا ' (!) و در آن کتاب در دوجا ثبت آمده یکی در شرح احوال سنائی مشتمل بر هشت بیت و جای دیگر در ضمن اشعار رودکی مشتمل بر دو بیت اول . در نسخه های دیگر همه جا دو بیت اول آمده است ولی در ۱۱ در شرح حال سنائی غزنوی ابیات ۱۰٦ - ۱۰۹ و ۱۱۱ - ۱۱٤ در مرثیهٔ سنائی

جن . بپدر باز داد کالبد تیره بمادر سپرد (۱)
آن ممب ! ملکی رفت باز زنده کنون شد که تو گوئی بمرد

ثبت شده و م دی را بنام سنائی بدل کرده و نام گوینده اشعار نیست ولی چون در همه جا دو بیت اول ا. رود کی و بمرثیهٔ مرادی نوشته اند و از آن جمله است در همان کتاب در اشعار رود کی و تمام این ابیات کاملا بسبك شعر رود کیست ظن غالب آنست که این قطعه سراسر ار رود کی باشد منتهی چند بیت دیگر آن از نسخهای دیگر فوت شده ، اما در ۵۷ بیت ۱۰۷ و ۱۰۸ نیست وابیات ۱۰٦و۱۰۹و۱۱۱ـ۱۱٤ عیناً همانست که در اا ثبتست وسپس دو بیت ۱۱۵ و ۱۱٦ را برهشت بیتی که در اا است می افزاید و ۵۷ نیز این ده بیت را در شرح حال سنائی آورده است و در صدر آن می نویسد : « حضرت مولانا چند جا مدح حکیم دارند و این غزل از آن جمله است » ۰ جلال الدین بلخی معروف بمولوی شاعر و عارف معروف قرن هفتم ایران ظاهراً این اشعار رود کی را بیاد داشته و از آن غزلی در بارهٔ سنائی بیرون آورده است و مصرع اول آنرا چنین بنام سنائی کرده است : « گفت یکی (با کسی) خواجه سنائی بمرد » ودر پایان آن غزل این بیت تخلص را افزوده است : « شمس مگو مفخر تبریزیان هر که بمرد از دوجهان او نمرد » و این غزل در تمام نسخه های دیوان غزلیات جلال الدین محمد بلخی ثبت آمده ۰ رجوع کنید بکلیات شمس تبریز چاپ مطبعهٔ نول کشور لکنهو ۱۳۳۵ ـ ص ۳۳۸ و بکتاب مجالس العشاق تألیف سلطان حسین بایقرا چاپ همان مطبعه ۱۳۱٤ ـ ص ٦۷ و زنبیل تالیف معتمد الدوله فرهاد میرزا چاپ طهران ۱۳۱۸ ص ۲۲٤ و نیز فیضی شاعر معروف هند این غزل را درمقدمهٔ منظومهٔ نل و دمن خود آورده است ۰

(۲) در نسخهٔ خطی و چاپی کلیات شمس و زنبیل ومجالس العشاق « چنین » ۰

(۳) در ۵۲ ـ خورد و در ۱۳ « بکاریست خورد » ۰

(٤) در نسخه های غزل مواوی این بیت و بیت بعد نیست و در ۵۷ نیز چنینست

کاه نبد (۱) او که بباد بپرید (۲) — آب نبد (۳) او که بسرما (٤) فسرد
شانه نبود او که بموئی شکست — دانه نبود او که زمینش فشرد (٥)
گنج زری بود درین خاکدان — کو دو جهان را بجوی می شمرد
قالب خاکی سوی خاکی فکند (٦) — جان و خرد سوی سماوات (۷) برد
جان دوم را که (۸) ندانند خلق — مصقله ای کرد و بجانان (۹) سپرد
صاف بد آمیخته با درد می (۱۰) — برسر خم رفت وجدا شد زدرد (۱۱)
در سفر افتند بهم ای عزیز (۱۲) — مروزی ورازی وورومی (۱۳) وکرد
خانهٔ خود باز رود (١٤) هریکی (۱٥) — اطلس کی باشد همتای برد (١٦)
خامش کن چون نقط ایرا ملك — نام تو ازدفتر گفتن سترد (۱۷)

---

(۱) در ۵۷ وزنبیل ومجالس العشاق «خاك نبود» ودرنسخهٔ خطی کلیات شمس «کاه نبود» (۲) در ۵۷ وزنبیل و مجالس العشاق «برفت». (۳) در ۵۷ و همه نسخه های غزل مولوی «نبود» • (٤) در نسخهٔ چاپی کلیات شمس «ز سرما» (٥) این بیت تنها در دو نسخهٔ خطی و چاپی کلیات شمس آمده • (٦) در ۵۷ و نسخه های کلیات شمس «خاك او فکند» • (۷) در ۵۷ وزنبیل و مجالس العشاق «جان خرد سوی سموات» • (۸) در نسخهٔ چاپی کلیات شمس «جان و دلم آنکه» و در نسخهٔ خطی «جان دوم آنکه» • (۹) در ۱۱ «مغلطه گویم که بجانان» ودر ۵۷ و زنبیل و مجالس العشاق «مغلطه گوئیم بجانان» و در نسخهٔ چاپی کلیات شمس «مصقلهٔ کرد و بیزدان» • (۱۰) در ۱۱ «صاف در آمیخت بدردی می» • (۱۱) در ۱۱ «بر سر هم رفت جدا شد زدرد» و در زنبیل ومجالس العشاق این بیت و در ۵۷ این بیت و بیت بعد نیست • (۱۲) در ۱۱ و ۵۷ وزنبیل و مجالس العشاق «بهم یك دگر» (۱۳) در مجالس العشاق «رازی رومی» • (١٤) در ۵۷ «روند» • (۱٥) در زنبیل «هر کسی» • (١٦) این بیت وبیت پیش در ۱۱ نیست • (۱۷) این بیت تنها

۴ ـ ۱۱ (۱) ـ ۱۳ ـ ۱۹ ـ ۲۴ ـ ۳۳ ـ ۴۷ ـ ۵۲ ـ ۵۷ ـ ۵۸ (۲) ـ ۶۳ ـ ۶۴ ـ ۶۵ ـ ۶۶

....

صرصر هجر تو ای سرو بلند ریشهٔ عمر من از بیخ بکند

پس چرا بستهٔ اویم همه عمر اگر آن زلف دوتانیست(۳) کمند

۱ بیکی جان نتوان کرد سؤال کز لب لعل تو یك بوس بچند

بفگند آتش اندر دل حسن آنچه هجران تو(۴) از سینه فگند

۶۴

....

شاد(۵) زی با سیاه چشمان شاد که جهان نیست جز فسانه و باد

ز آمده شادمان بباید بود(۶) وز گذشته(۷) نکرد(۸) باید یاد

من(۹) و آن جعد موی(۱۰) غالیه بوی من(۹) و آن ماه روی حور نژاد

نیك بخت آن کسی که داد و بخورد(۱۱) شوربخت آنکه او نخورد و نداد(۱۲)

در دو نسخهٔ چاپی و خطی کلیات شمس آمده و پس از آن جلال الدین بلخی این بیت را از خود افزوده است :

شمس مگو مفخر تبریزیان هر که بمرد از دو جهان او نمرد

(۱) در ۱۱ در دو جا ثبت آمده : یك جا درشرح حال سنائی شامل هشت بیت وجای دیگر در ضمن اشعار رودکی شامل دو بیت اول . (۲) در ۵۸ نیز تنها بیت اول و دوم هست . (۳) در اصل « دو تائیست » . (۴) در اصل « هجران بود » . (۵) در ۱۱ و ۱۳ و ۵۲ چنین است ، در ۵۰ « شادی » و در نسخه های دیگر همه جا « شاه » . (۶) در ۴ و ۵۰ و ۴۸ و ۶۳ و ۶۴ « شادمانه باید بود » و در نسخه های دیگر بجز ۵۸ همه جا « شادمان نباید بود » . (۷) در ۶۲ « گزشته » (۸) در ۵۸ « نکرده » . (۹) در ۱۳ « ما » (۱۰) در ۱۳ و ۴۷ « زلف » (۱۱) خورد ، . (۱۲) در ۱۳ « آنکه نه بخورد و نه داد » .

بادوابرست این جهان افسوس (۱) باده پیش آر هر چه بادا باد

٤ (۲) ـ ۱۱ (۳) ـ ۱۳ (٤) ـ ۳۳ ـ ٤۷ (٤) ٤۸ ـ ۵۰ ـ ۵۲ ـ ۵۸ (۵) ـ ٦۲ (٦) ـ ٦۳ ـ ٦٤ ـ ٦۵ ـ ٦٦ ـ ٦۹ (۵)

....

چهار چیز مر آزاده را زغم بخرد تن درست و خوی نیك و نام نیك و خرد

هر آنکه ایزدش این هر چهار روزی کرد سزد که شاد زید جاودان و غم نخورد

٤۷

....

ملکا جشن مهرگان آمد جشن شاهان و خسروان آمد

خز بجای ملحم و خرگاه بدل باغ و بوستان آمد

مورد بجای سوسن آمد باز می بجای ارغوان آمد

تو جوانمرد و دولت تو جوان می ببخت تو جوان آمد

٤۵ ـ ۷٤

گل دگر ره بگلستان آمد وارهٔ (۷) باغ و بوستان آمد

وار (۸) آذر (۹) گذشت و شعلهٔ آن (۱۰) شعلهٔ لاله (۱۱) را زمان آمد

۲٦ ـ ۲۷ (۱۲) ـ ٤۳ ـ ۷۱ (۱۳)

....

(۱) در ٤۷ و ۵۸ « این جهان فسوس » و در ۱۳ « این جهان فسون ».
(۲) در ٤ تنها بیت ۱۲۲ و ۱۲۳ هست. (۳) در ۱۱ بیت ۱۲٤ و ۱۲٦ نیست.
(٤) در ۱۳ و ٤۷ بیت ۱۲٤ آخر آمده است. (۵) در ۵۸ و ٦۹ بیت ۱۲٤ نیست.
(٦) در ٦۲ نیز بیت ۱۲٤ نیست. (۷) واره بمعنی نوبت است. (۸) وار نیز بهمان معنی واره و نوبت است. (۹) در ۲۷ « اخگر ». (۱۰) در ۲٦ و ۲۷ « او ». (۱۱) در ۲۷ « باغ ». (۱۲) در ۲۷ تنها بیت ۱۳٤ هست.
(۱۳) در ۷۱ بیت ۱۳۳ جداگانه در شاهد کلمهٔ وار و بیت ۱۳٤ نیز جداگانه در شاهد کلمهٔ واره آمده است.

مهتران جهان همه مردند مرگ را سر همه (۱) فرو کردند
زیر خاك اندرون شدند آنان که همه کوشکها بر آوردند
از هزاران هزار نعمت و ناز (۲) نه بآخر (۳) بجز (٤) کفن بردند
بود از نعمت آنچه پوشیدند و آنچه دادند و آنچه را خوردند

٦ ـ ٨ ـ ١٣ (٥) ـ ٤٧ (٥) ـ ٦٥ (٦)

....

در مدح نصر بن احمد

حاتم طائی توئی اندر سخا رستم دستان (۷) توئی اندر نبرد
نی که حاتم نیست باجود (۸) توراد نی که رستم نیست در جنگ (۹) تومرد

١٣ ـ ٣٣ ـ ٤٧ ـ ٦٣ ـ ٦٤ ـ ٦٥

....

زلف ترا جیم که کرد آنکه او خال ترا نقطهٔ آن جیم کرد
وآن (۱۰) دهن تنگ تو گوئی (۱۱) کسی (۱۲) دانگکی نار بدو نیم کرد

١٣ ـ ٣٣ ـ ٤٧ ـ ٥٤ ـ ٦٢ ـ ٦٣ ـ ٦٤ ـ ٦٥ ـ
٦٦ ـ (۱۳) ـ ٦٩

....

تا کی گوئی که اهل گیتی (١٤) در هستی و نیستی لئیمند

(۱) در ۱۳ و ٤٧ « همی » . (۲) در ۱۳ و ٤٧ « جاه » . (۳) در ۱۳ و ٤٧ « روز آخر » . (٤) در ۸ « جز از » و در ۱۳ « یکی » . (٥) در ۱۳ و ٤٧ بیت ۱۳٦ و ۱۳۸ نیست . (٦) در ٦٥ از تاریخ بیهقی نقل کرده است . (۷) در ۱۳ و ٤٧ « رستم سکزی » . (۸) در ٦٣ « در جود » . (۹) در ۱۳ و ٤٧ « با جنگ » و در ٦٣ « در جنب » . (۱۰) در ٦٢ « از » . (۱۱) در ۱۳ و ٤٧ و ٥٤ و ٦٤ « گوید » و در ٦٢ « گویا » . (۱۲) در ٦٣ « خدای » (۱۳) در ٦٤ تنها بیت اول آمده است . (١٤) در ٦٨ « عالم » .

چون تو طمع از جهان بریدی دانی که همه جهان کریمند (۱)

۱۳ــ ۴۷ ــ ۵۴ ــ ۶۲ ــ ۶۵ ــ ۶۸

....

می آرد شرف مردمی پدید آزاده نژاد (۲) از درم خرید ۱۴۵

می آزاده پدید آرد از بد اصل فراوان هنرست اندرین نبید

هر آنگه که خوری می خوش آنگهست خاصه چو گل و یاسمن دمید

بسا حصن بلندا که می گشاد بسا کره نو زین که بشکنید

بسا دون بخیلا که می بخورد کریمی بجهان در پراکنید

۴۵ــ ۷۴

....

دیر زیاد آن بزرگوار خداوند جان گرامی بجانش اندر پیوند (۳) ۱۵۰

دایم بر جان او بلرزم زیراک مادر آزادگان کم آرد فرزند

از ملکان کس چنو نبود جوانی راد و سخندان و شیر مرد و خردمند

کس نشناسد همی که کوشش او چون خلق نداند همی که بخشش او چند

دست و زبان زر و در (۴) پراکند او را نام بگیتی نه از گزاف پراکند (۵)

(۱) این قطعه در کتاب صبح گلشن تالیف سید علی حسن خان (چاپ مطبع شاه جهانی ۱۲۹۵ ـ ص ۲۵) بنام سید اشرف آمده است و در آن بدین گونه ضبط شده: « اشرفی سید حسن سمر قندی است اشرف سخن سرایان در عاشقانه سرائی و مضمون بندی

تا کی گوئی که هر دو عالم در هستی و نیستی اثیم است

چون تو طمع از جهان بریدی دانی که همه جهان کریم است»

(۲) در ۴۵ «آزاده ترا» . (۳) در ۷۱ این بیت در ماده « زیاد» شاهد آمده و در صدر آن نوشته است: « شاعر فرماید (۴) در اصل ۵۱ ، در و در ، (۵) در ۷۱ این بیت در لغت « پراکند » شاهد آمده و در صدر آن نوشته است: « شاعر فرماید » .

دردل ما شاخ مهربانی بنشاست(۱)	دل نه ببازی زمهر خواسته بر کند
همچو معماست فخر وهمت اوشرح	همچو ابستاست فضل وسیرت اوزند
گر چه بکوشند شاعران زمانه	مدح کسی را کسی نگوید مانند
سیرت او تخم کشت ونعمت اوآب	خاطر مداح او زمین برومند
سیرت او بود وحی نامه بکسری	چونکه بآئینش پند نامه بیا کند
سیرت آن شاه پند نامهٔ اصلیست	زآنکه همی‌روزگار گیرد ازو پند
هرکه سراز پند شهریار بپیچید	پای طرب را بدام کرم در افگند
کیست بگیتی خمیر مایهٔ اد بار	آنکه باقبال او نباشد خرسند
هرکه نخواهد همی گشایش کارش	گو بشوو دست روزگار فروبند
ای ملك از حال دوستانش همی‌ناز	ای فلك ازحال دشمناش همی‌خند
آخر شعر آن کنم که اول گفتم	دیر زیاد آن بزرگوار خداوند

۵۱ (۲) ـ ۷۱ (۳)

....

(۱) دراصل ۵۱ ، بنشست » . (۲) در ۵۱ نام شاعر نامده ولی ازمضامین مدیحه و انسجام کلام و روانی و عذوبت شعر پیداست که این مدیحهٔ شیوای غرا جز از رودکی از شاعر دیگر نتواند بود ومخصوصا ابیات ۱۵۱ و ۱۵۴ و ۱۵۶ و ۱۵۹ و۱۶۳ و الفاظ و معانی که در آنها بکار رفته است شباهت نام با سخن رودکی دارد وکسانی که باشعر او مانوسند گواهی دهند که اگر از رودکی نباشد لا اقل از یکی از فحول شاعران قرن چهارم خواهد بود . در ۲۵ در شاهد کلمهٔ نرفند بمعنی محال و دروغ و زرق این شعر بنام فرخی آمده است :

با هنر او همه هنر ها یافند   باسخن اوهمه سخن ها نرفند

که بهمین وزن و قافیه است وگویا در مصرع اول یافه بوده وکاتب یافند نوشته است و نیز در همان کتاب بشاهد کلمهٔ پند که همان زغن و خاد و غلیواج وغلیو و مرغ گوشت رباست این بیت بنام فرخی آمده :

روان ز دیدهٔ افلاکیان شود جیحون   نصال تیرت اگر قبضهٔ کمان لیسد
بخاك خفتهٔ تیرتو از حلاوت زخم   زبان برآورد وزخم را دهان لیسد

۶۳_۶۵

....

اگرچه عذر بسی بود روزگار نبود   چنانك بود بناچار خویشتن بخشود

۳۵

خدای را بستودم که کردگار منست   زبانم[۱] ازغزل[۲] ومدح بندگانش نسود

۳۵_۶۵

همه بتنبل و بنـد[۳] ست باز گشتن او
شرنگ[۴] نوش آمیغست و روی[۵] زراندود ۱۷۰

۲۵_۲۶

بنفشهای طری[۶] خیل خیل سر بر کرد   چو آتشی که بگوگرد بر دوید کبود

۵۸_۶۲

بیاروهان[۷] بده آن آفتاب کش بخوری[۸]
زلب فروشود از رخان[۹] بر آمد زود[۱۰]

تا نبود چون همای فرخ کرکس   همچو نباشد شبه باز خشین دند

و چون این دو بیت بهمین وزن و قافیه است و مناسب موضوع این قصیده نوا ند بود که این دو بیت هم از همین قصیده باشد یا اینکه این قصیده از فرخی بوده باشد ولی در نسخه های کامل دیوان فرخی اثری از آن نیست. (۳) در ۷۱ تنها بیت ۱۵۰ و ۱۵۴ بی نام شاعر آمده است.

(۱) در ۳۵ «زبان». (۲) در ۳۵ «عزل». (۳) تنبل و بند مکر و حیله است. (۴) شرنگ گیاهیست تلخ و در ۲۶ بخطا شریك (۵) در ۲۶ «است روی». (۶) در هر دو جا دراصل «ضرب». (۷) در ۶۴ «بیارهان» (۸) در ۶۴ «چو خوری». (۹) در ۶۹ دهان. (۱۰) در ۶۲ «برآرد

۵۸ (۱) - ۲ (۲) - ۶۲ (۳) - ۶۶ (۳)
....

خیال رزم تو گر در دل عدو گذرد — زبیم تیغ تو بندش جدا شود از بند

بعدل تست بهم باز و صعوه را پرواز — ز حکم تست شب و روز را بهم پیوند

بجود شد لی گذران بعد از ین که باد اجل — درخت عمر بد اندیش را ز پا افکند

همیشه تا که بود ار زمانه نام و نشان — مدام تا که بود گردش سپهر بلند

بنزم عیش و طرب باد نیک خواه تو شاد — حسود جاه تو بادا زغصه زار و نژند

۶۴
....

جهان بکام خداوند باد و دیر زیاد — برو بهیچ حوادث زمانه دست مداد (۴)

اگر ببست (۵) یکی در هزار در بگشاد (۶) — درست و راست کناد این مثل خدای ورا

۵۱ - (۷)

خدای عرش جهان را چنین نهاد نهاد — که گاه مردم شادان و گه بود ناشاد (۸)

۲۵ - (۹) - ۳۵

دود » درباره این دو بیت رجوع کنید بصحیفهٔ ۳۶۵ از جلد دوم این کتاب.

(۱) در ۵۸ تنها بیت ۱۷۱ آمده. (۲) در ۶۲ تنها بیت ۱۷۲ آمده. (۳) در ۶۶ نیز تنها بیت ۱۷۲ آمده است. (۴) در اصل ۵۱ «مدار» (۵) در اصل ۵۱ نقطه نگذاشته اند. (۶) در اصل ۵۱ «مکساد» و در کتاب اسرار التوحید فی مقامات ابی السعید این بیت که همین مضمون را دارد آمده است:

ایزد هر گر دری ببندد بر تو — تا صد دیگر بمهری بگشاید

و سعدی نیز همین مضمون را چنین گفته است:

خدا گر زحکمت ببندد دری — ز رحمت گشاید در دیگری

(۷) در ۱۵ نام شاعر بخطا « رودکه » ثبت شده است. (۸) در ۲۶ «که گاه مردم ازو شاد و گاه ناشاد زید». (۹) در ۲۵ نام شاعر نیست و از نسخه افتاده است.

. . . . خدای چشم بد از ملك تو بگرداناد(۱)

دریا دو چشم و آتش بر دل(۲) همی فزاید مردم میان دریا آتش(۳) چگونه شاید(۴)

بیش(۵) بهنگ دارد دل را همی خساید(٦)

بدهم(۷) که تا گوارد کایدون نه خرد(۸) خاید

۲۸ـ۳۵ـ٤۳ـ۷۱

اندی(۹) که امیر ما باز آمد پیروز مرگ از پس دیدنش روا باشد و شاید

پنداشت همی حاسد کو باز نیاید(۱۰) باز آمد تا هر شغکی(۱۱) ژاژ نخاید(۱۲)

۲۵ـ۲٦(۱۳)ـ۲۷(۱۳)ـ۲۸(۱۳)ـ۲۹ـ۳۰(۱۳)ـ۳٤ـ

۳۵ـ٤۳(۱۳)ـ۷۱(۱۳)

---

(۱) این مصرع را مسعود سعد سلمان در قصیده ای بمدح ابو الملوك سلطان ارسلان بن مسعود غزنوی و در وصف جشن تکین آباد بدین مطلع:

ز شاه بینم دلهای اهل حضرت شاد هزار رحمت بر شاه و اهل حضرت باد

تضمین کرده و در آن گوید:

چو من ببینم بر تخت خسروانه ترا بدستگاه فریدون و پایگاه قباد

جز آن نگویم شاها که رودکی گوید: «خدای چشم بد از ملك تو بگرداناد»

(۲) در ۲۸ و ۳۵ و ۷۱ «بر دل آتش» (۳) در ۳۵ «و آتش». (٤) در ۳۵ «باید». (٥) در ۲۸ و ۷۱ «بی شك» و در نسخهای دیگر همه جا «بیش». (٦) خساید از خسائیدن بمعنی ریش کردنست. (۷) در ۷۱ «بدهم». (۸) در ۲۸ «زخرد». (۹) اند بمعنی چند و سخن گمان بشك و شمار مشكوك و نامعین. (۱۰) در ۳۵ «باز نامد ایج». (۱۱) شغك بمعنی خلف و فرسوده و ناكارست و در ۷۱ بی هنر و نادان و جلف و در آنجا «آمد و تا هر شغکی». (۱۲) در ۲٦ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹ و ۳٤ «بخاید». (۱۳) در ۲٦ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ٤۳ و ۷۱ تنها بیت ۱۸٥ هست.

بیزابا نیکوان‌نمایدت جنگ‌فند (۱) لشکر فریاد نی‌خاسته نی سودمند

۲۵

قندجدا کن ازوی دورشو از زهر دند (۲)

هر چه باآخر بهست جان ترا آن پسند

۲۱ـ۲۵ـ۲۹ـ۳٤

....

دریغ مدحت چون زرو آبدار غزل (۳)

که چابکیش(٤)نیاید (٥)همی بلفظ پدیذ

اساس طبع ثنایست(٦)بل‌قوی‌تر(۷)از آن

ز(۸) آلت سخن‌آمد همی همه‌مانیذ (۹)

۲۵ـ۳۵

....

درمدح وزیر ابوالطیب الطاهر مصعبی (۱۰)

۱ مـرا جـود او تازه دارد هـمی

مگرجودش(۱۱)ابرست‌ومن(۱۲)کشت‌زار

---

(۱) فند بمعنی ترفند ومکر و دروغ و بیهوده است . (۲) دند هر چه گلو فراز کند چون پوست انارومازوو باصطلاح امروز گس و دبش . (۳) در ۳۵ « جون آبدار و عزل . (٤) در ۳۵ « جامگیش » . (٥) در ۳۵ « باید » . (٦) در ۳۵ « بجامیست » . (۷) در ۳۵ و ۲۵ « قوی بر » . (۸) در ۳۵ « از » . (۹) مانیذ از فعل ماندن بعنی بجا گذاشتن باز ماندگی از حیزی با کاری و حتی این کلمه را بنازی برده و بمعنی باز مانده و بقیه بکار برده و آنرا موایذ جمع بسته اند « قطرالمحیط » (۱۰) در ۱۱ بخطا معیفی » . (۱۱) در ۱۱ جود » . (۱۲) در ٦۳ « ابریست من » .

مگو(۱) یکسو افگن که خودهم چنین (۲)

بیندیش و دیدهٔ (۳) خرد برگمار

۱۱-۳۳-۶۳-۶۴-۶۵

ابا برق و با جستن صاعقه ابا غلغل رعد در کوهسار

۴۵-۷۴

نه ماه سیامی (۴) نه(۵) ماه فلك که اینت(۶)غلامست وآن(۷) پیشکار(۸)

۱-۲۵-۲۶-۲۷ (۹) - ۲۸ - ۲۹ - ۳۰ - ۳۱ - ۳۵ - ۳۶ - ۴۳

۷۱-(۱۰)

نه چون پور میر خراسان که او عطا را نشسته بود کردگار(۱۱)

۲۶(۱۲)-۲۷-۲۸-۳۰-۴۳-۷۱

....

نگارینا شنیدستم که گاه(۱۳) محنت وراحت

سه پیراهن سلب(۱۴) بوده است یوسف رابعمر اندر

---

(۱) در ۶۴ «مرا» و در نسخه های دیگر همه جا «مگر» (۲) در ۶۳ «نگه یکسو افکن بخود همچنین» . (۳) در ۳۳ و ۶۴ «دیدو» ، در ۶۳ «جشم» (۴) سیام نام کوهیست که مقنع ماه خود را از آن بر آورد و ماه سیاه ماه نخشب . (۵) در ۳۶ «سیام و نه» ، در ۲۷ «سیام نه» و در ۷۱ در موضع اول «سیاهی و نه» و در موضع دوم «سیامی و نه» . (۶) در ۳۱ دردو جا آمده در یك جا «اینست» ودر جای دیگر «این یك» . (۷) در ۳۵ «این» . (۸) در ۳۶ «که این جون غلامست و آن جون ردك» ودر ۱ (یك) «و آن بیشگاه» . (۹) در ۲۷ یك جا تمام است و جای دیگر تنها مصرع اول هست . (۱۰) در ۷۱ دوجا ضبط شده یکی در کلمهٔ بیشکار و دیگر در کلمهٔ سیام . (۱۱) کردگار بمعنی عمدا ست . (۱۲) در ۲۶ نام شاعر نیست (۱۳) در ۵۸ : «اندر» . (۱۴) در ۴ «سبب» .

یکی از کید (۱) شد پرخون دوم شد چاك از تهمت (۲)
سوم (۳) یعقوب را از بوش روشن گشت (٤) چشم تر
رخم ماند بدان اول دلم ماند بدان ثانی (۵)
نصیب می‌شود در وصل آن پیراهن دیگر (٦)

٤ـ۱۳ـ٤۷ـ۵۸ـ٦۲ـ٦٤ـ٦۸

بدور عدل تو در زیر چرخ مینائی چنان گریخت ز دهر دو رنگ رنگ (۷) فتور
که بارشاه کند همچو باد سنبل را نشیش چنگل خونریز تارك عصفور

٦۳ـ٤٦

---

۲۰ چا کرانت گه رزم چو خیاطانند (۸) گرچه خیاط نیندای ملك کشور گیر
گز (۹) بیره قد خصم تو می پیمایند تا (۱۰) ببرند بشمشیر و بدوزند بتیر

٦٤ـ٤٤

وقت شبگیر بانگ نالهٔ زیر
دوستا آن خروش بربط تو خوشتر آید بگوشم از تکبیر
راری زیر و این مدار شگفت گر ز دشت اندر آورد نخچیر
تن او تیر به زمان برمان بدل اندر همی گزارد تیر

---

(۱)-در ۵۸ «در چاه» (۲) در ۵۸ «در محنت» ودر ٦۸ «کید شد پاره یکی از مکر شد پرخون» . (۳) در ٤ و ٤۷ «سم» ودر ۱۳ و ۵۸ «سوم» . (٤) در ٤ و ٦۲ «روشن کرد» در ٤۷ و ۱۳ و ٦۸ «از وی روشن کرد» ودر ۵۸ «روشن و شن گشت» . (۵) در ٤۷ و ٦۲ «دوم» و در ۱۳ «دویم» و در ٦۸ «دلم ماند بدان اول رخم ماند بدان ثانی» . (٦) در ۵۸ «سم وصل و ماند بدان پیراهن دیگر» . (۷) در ٤٦ «زمر آت دهر رنگ» . (۸) در ٦٤ «گه رزم حاطاند» (۹) در ٤٤ «گه» (۱۰) در ٦٤ «گـ» .

گاه گریان و گه بنالد زار بامدادان و روز تاشب گیر
آن زبان آور و زبانش نه خبر عاشقان کند تفسیر
گاه دیوانه را کند هشیار گه بهشیار بر نهد زنجیر (۱)

••••••••••••••••

(۱) این قطعهٔ شیوا در هیچیك ازمراجع بنام رودکی نیست وتنها در رسائل اخوان الصفا در فصل موسیقی آمده است و چون این رسائل دراواسط قرن چهارم تالیف شده بناچار این اشعار می بایست از یك تن از شاعران قرن چهارم ایران باشد و چون بسخن رودکی وروش فکر او بسیار مانند است ظن غالب برآنست که ازرودکی باشد . درچاپ بمبئی ۱۳۰۵ (ج ۱ ص ۱۲۰) این قطعه بدین گونه آمده است :

دوست آن خوش بانك بر بط تو خشتر آمد بگوشم آن تکبیر
رادی ررا او سدا ار شگفت که سهر اندود حجیر
تن او بیرمی رمان رمان بدل اندوهی وهمی مرکداری گاه کو با نیر
آن زبان آورد زبانش نه که بجز عاشقان کند تفسیر
گاه دیوانه را کند هشیار گاه هشیار را دهد زنخیر

ودر چاپ مصر ۱۳٤۷ ـ ۱۹۲۸ (ص۱۷٦) بدین گونه ثبت شده است :

وقت شب گیر نالك نالهٔ زیر خوشتر اید بگوشم از تکبیر
زاری زیر و این مدار شکفت کر زوشت اندر آورد نخجیر
تن او تیر نه زمان بزمان بدل اندر همی کذازد شیر
گاه کریان و که بتالد زار بامـدادان و روز تا شبگیر
آن زبان اوری زباتش نه خبر عاشقان کند نفسیر
کان دیوانه را کند هشیار که بهشیار بر نهد زنجیر

ودرمقابلهٔ این دونسخه هم چنانکه درمتن آمده آست بقیاس اصلاح کرده ام . ازین قرار مصرع اول را نیز چنین می‌توان خواند : وقت شبگیر بانك نالهٔ زیر یادرست تر آنست که بگویم این مصرع دراول این قطعه ومصرع اول مطلع آن بوده است که مصرع دوم آن ازمیان رفته .

رك(۱) که باالد(۲) شار(۳) بنمائی   دل تو خوش کند بخوش گفتار

۲۱ با دیك چند بر تو پیماید   اندر آتش(٤) روا شود بازار

۳۵

لعل می‌راز درج خم(٥) برکش(٦)   درکد ونیمه(۷) کن بپیش من آر

۲۵ـ۲۸ـ۳۰ـ٤۳ـ۷۱

....

گر شود بحر کف همت تو موج زنان   ورشود ابر سر رایت(۸) تو طوفان بار

بر موالیت بپاشد همه در و گوهر   بر اعادیت ببارد همه شخکاسه(۹) وخار(۱۰)

۲ـ۲٦(۱۱)ـ۲۷(۱۱)ـ۳۱(۱۱)ـ٤۳

....

ای خواجه این همه که تو بر میدهی شمار

بادام تر و سیکی(۱۲) وبهمان(۱۳) وباستار(۱٤)

۲٦ ـ ۳٥(۱٥)

---

(۱) رك بفتح اول با خود از خشم آهسته سخن گفتن باشد و اینجا معنی نمیدهد وگویا نسخه درست نیست . (۲) اندر سخن بایجاب بود چون رواست ودرشمار نامعلوم . (۳) شار بمعنی شهر و لقب پادشاه غرجستان و غل وغش زر وسیم و شغال و چادر نازك و جامهٔ فانوس و نام مرغی و بنای بلند و شاهراه باشد و هیچ یك از ین معانی مناسب این شعر نیست وگویا نسخه نادرستست . (٤) در اصل چنین است و شاید « اندرآتش » درست‌تر باشد . (٥) در ۲٥ و ۳۰ « سرخ خم » . (٦) در ۷۱ « برکش » (۷) کد و نیمه کوزهٔ شرابست . (۸) در ٤۳ « سرابت » و قطعاً نادرستست . (۹) شخکاسه ژاله و تگرك باشد . (۱۰) در ۲٦ « غار » و در ۳۱ « خوار » وگویا غاردرست ترست که بمعنی برفست . (۱۱) در ۲٦ و۲۷ و ۳۱ تنها بیت دوم هست . (۱۲) سیکی می و باده است ودر ۳٥ بخطا « شکی » . (۱۳) بهمان بمعنی فلان . (۱٤) باستارو بیستار (که اینك در زبان عوام فیسارشده است) مراد فلان وبهمانست . (۱٥) در ۳٥ این دو مصرع پس و پیش آمده .

مارست این جهان و جهان جوی مارگیر
از مارگیر مار برآرد همی دمار ۲۱۵

۶۶

درواز (۱) ودر یواز (۲) فروگشت و بر (۳) آمد
بیمست که یك بار (٤) فرود آید دیوار
۲۶ـ۲۷ـ۲۸ـ۳۰ـ۳۱ـ۳۵ـ۳۷ (۵) ـ٤۳ـ۷۱

آن خجش (٦) زگردنش در آویخته گوئی
خیکیست پر از باده درو ریخته (۷) از بار
۲۵ (۸) ـ ۳۵

آن کن که درین (۹) وقت همی کردی هر سال (۱۰)
خز پوش و بکاشانه رو (۱۱) از صفه و فروار (۱۲)

(۱) درواز در فرهنگها ضبط نشده وگویا همان دروازه است و در۲۸ و ۳۰ و۳۷ و ۷۱ «دیوار» .

(۲) دریواز ودر ۲۷ و۲۸ و ۳۰ و ۳۵ و ۷۱«در یواس» چهار چوب درست . (۳) در ۳۱ و۳۷ « فروگشته تر» . (٤) در ۳۰ و ۳۱ و ۳۵ و ۳۷ و ۷۱ « باره » (۵) در ۳۷ نام شاعر نیست . (٦) خجش چیزی باشد که درختلان و فرغانه و حوالی آن بر گردن مردم بروید و دردی ندارد ولی بریدن آن را خطرست ودر ۲۵ « جخش» و ظاهراً این همان ورمیست که بزبان فرانسه Goitre می نامند . (۷) ظاهراً می بایست « در آویخته » باشد . (۸) در ۲۵ بنام لبیبی آمده است (۹) در ۲۷ و۳۱ و ۳۵ « بدین » (۱۰) در ۷۱ «کردی سال» (۱۱) در ۳۵ «شو» (۱۲) فروار و فرواره بالا خانهٔ تابستانی ودر ۲۷ « فرواز» با آنکه لغت فروار ضبط شده ودر ۳۰ « پوش بشهامه که در صفهٔ فروار»، در ۳۵ «صفهٔ فروار» ، در ۷۱ « صفحهٔ فروار » .

۲۷ـ۲۸ـ۳۰ـ۳۱ـ۳۵(۱)ـ۳۷(۲)ـ۴۳ـ۷۱

....

کسی را که باشد بدل مهر حیدر   شود سرخ‌رو دردو گیتی(۳) باآور (٤)

۱ـ۲٦ـ۲۷

ایا سرو بن (٥) در تك و پوی آنم   که فرغند آسا (٦) بپیچم بتو بر

۲۵ـ۲۷ـ۲۹ـ۳٤ـ٤۳ـ۷۱

در مذمت اسب خود (۷)

بود اعور و کوسج(۸) و لنگ و بس من   نشسته برو چون کلاغو (۹) بر اعور

۳۷

....

چرخ فلك(۱۰) هرگز پیدا نکرد   چون تو یکی سفلهٔ دون وژکور (۱۱)

خواجه ابوالقاسم از ننگ تو   بر نکند سر بقیامت ز گور

۳۵ـ۳۷ـ٤۳ (۱۲)

....

(۱) در ۳۵ بنام چرخی آمده ولی چنین شاعری درکتابهای دیگر نام نبرده اند وممکنست فرخی باشد. (۲) در ۳۷ بنام فرخی آمده است، رجوع کنید بصحیفهٔ ٦٤۹ ازمجلد دوم (۳) در ۱ « عالم » (٤) آور بمعنی یقین . (٥) در ۲۵ و ۳۵ « سرو نو » و در ۲۷ و ۷۱ « سرو من » (٦) فرغند گیاهیست خود رو و خزنده چون کدو و۷۱ گوید : « ابوحفص سغدی دیرندرا بمعنی تعویذ آورده و باین بیت رودکی متمسك شده » و بهمین جهت در ۳٤ و ۲۹ « فرغندآسا » ودر ۲۵ « فرغند واری » ودر نسخه های دیگر « دیرندآسا » آمده است . (۷) این عنوان همچنین در ۳۷ آمده است .

(۸) کوسج همان کوسه است که کم ریش باشد. (۹) کلاغو در فرهنگها نیامده وگویا لغتی است در کلاغ و شاید در اصل « کلاغی » بوده باشد . (۱۰) در ۳۷ حرخ و فلك ، (۱۱) ژکور بمعنی زفت و بخیل ودزد. (۱۲) در ٤۳ تنها بیت اول آمده است .

همی (۱) بکشتی تادر عدو (۲) نماند شجاع
همی (۱) بدادی تادر ولی (۲) نماند فقیر
۱۴-۱۷-۴۵-۶۳-۷۴

بسا کسا (۳) که بره است (۴) و فرخشه (۵) برخوانش
بسا کسا (۳) که جوین (۶) نان همی نیابد سیر (۷)
۱-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۴-۴۳-۷۱

مبادرت کن و خامش مباش چندینا
اگرت بدره (۸) رساند همی ببدرمنیر (۹)
۱۷-۶۳

....

زندگانی (۱۰) چه کوته و چه دراز
نه بآخر بمرد باید باز

---

(۱) در ۱۴ « همین » ٠ (۲) در ۱۷ « تا ز آدمی » ودر ۱۴ و ۶۳ و ۱۷ « تا آدمی » ٠ (۳) در ۲۷ « بسا کسان » (۴) در ۲۷ و ۲۸ و۷۱ « بره هست » ودر ۱ « بزه هست » (۵) فرخشه وفرخشت قطایف باشد یعنی نانی که از نشاسته و لوزینه بپزند ودر ۲۷ « برخشه » با آنکه لغت را فرخشه ضبط کرده ودر ۳۰ بجای فرخشه « تره » آمده ودر ۲۵ « بسا کسا که بره و فرخشت » و حال آنکه لغت را فرخشته آورده و در ۳۴ و ۲۹ « بره فرخشه‌است » ودر ۲۶ و ۲۷ « بره است و فرخشه است » ٠ (۶) در ۱ و ۲۶ و ۲۷ « جوی » ودر ۷۱ « چون » (۷) در ۲۹ « نیابد سبز » ودر ۱ و ۴۳ و ۳۰ و۳۱ و ۲۸ و۷۱ این دو مصرع بدینگونه آمده ودر نسخه های دیگر پس و پیش است بهمین جهت در حرف شین نیز ضبط کرده خواهد شد ٠ (۸) در ۱۷ « بدر » (۹) در ۱۷ این دو مصرع پس و پیش آمده بهمین جهت در ردیف الف نیز خواهدآمد (۱۰) در ۱۳ « زنده گانی » ٠

هم بچنبر گذار (۱) خواهد بود (۲)

این رسن را اگر چه هست (۳) دراز

خواهی اندر عنا و شدت (٤) زی

خواهی اندر امان بنعمت (٥) و ناز

خواهی اندک تر از جهان بپذیر

خواهی از ری بگیر تا بطراز (٦)

این همه باد و بود تو خوابست (۷)

خواب را حکم نی مگر بمجاز (۸)

این همه روز مرگ یکسانند (۹)

نشناسی ز یك دگر شان باز

٦-۸-۱۳-٤۷-٦۲-٦٥ (۱۰)

ناز اگر خوب را سزاست بشرط — نسزد جز ترا کرشمه (۱۱) وناز

۲٥

....

روی بمحراب نهادن چه سود — دل ببخارا و بتان طراز

---

(۱) در ٦۲ « گزار » . (۲) در ۸ « گذشته باید بود » (۳) در ۱۳ « اگر هست » . (٤) در ۱۳ و ٤۷ و ٦۳ « محنت » . (٥) در ۱۳ و٤۷ و ٦۲ « نشاط و نعمت » . (٦) در ۱۳ و٤۷ و ٦۲ « تا به حجاز » . (۷) در ٤۷ « بود و باد تو خوبست » . در ۱۳ « بود و باد تو جواست » . در ٦۲ « بود و باد تو خوابست » و در نسخه های دیگر همه جا « باد دیو برجانست » . (۸) در ۸ « که مجاز » . (۹) در ٤۷ و ۱۳ و ٦۲ مرك اگر بینی » . (۱۰) در ٦٥ از تاریخ بیهقی نقل کرده اند . (۱۱) کرشمه ناز وغنج و مضمون این بیت را سنائی چنین سروده است :

زشت باشد روی نا زیبا و ناز — حیف باشد چشم نا بینا و درد

ایزد ما (۱) وسوسهٔ عاشقی از تو پذیرد نپذیرد نماز

۱۳-۳۳-۴۷-۵۴-۶۲-۶۳-۶۴-۶۵-۶۶

....

همی برآیم با آنکه بر نیاید خلق وبرنیایم با روزگار خورده گریز (۲)

۳۵

چو فضل میرابوالفضل برهمه ملکان

چو فضل گوهر و یاقوت بر نبهره بشیز (۳)

۳۵

....

گرنه بدبختمی مرا که فکند بیکی جاف جاف (۴) زود غرس (۵)

او مرا پیش شیر بپسندد (۶) من نتاوم (۷) برو نشسته مگس

۲۵-۲۹-۳۴

گرچه نامردمست (۸) مهرو وفاش نشود هیچ ازین دلم یرکس (۹)

۲۵-۲۷ (۱۰) ۲۸ (۱۰)-۲۹-۳۰ (۱۰)-۳۱ (۱۰)-۳۴-۴۳ (۱۰)

....

---

(۱) در ۴۷ و ۵۴ « ایزد تا » (۲) گریز اینجا بمعنی فریضه است (۳) نبهره بمعنی نا بهره وبیهوده و بشیز یا پشیز چیزی باشد که بجای درم رود یعنی پول‌خرد (٤) جاف جاف زنی را گویند که بر یك شوی آرام نکند • (۵) غرس بمعنی خشم • (٦) در اصل همه جا « نپسندد » (۷) نتاوم بمعنی نتابم و تاب نیاورم از تاویدن مانند تابیدن • (۸) در ۲۷ « نامرمست » (۹) بمعنی معاذالله ، در اصل « یرکس » و گویا در اصل یرکس بوده است که یرکست هم ضبط کرده اند و یا هرکس و هرکست و گویا کلمهٔ هرگزاز همینجاست • (۱۰) در ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۱ و ۴۳ چنین آمده :

گرچه نا مردمست آن نا کس نشود سیر از و دلم برکس

و بهمین جهت جزو اشعار مثنوی نیز خواهد آمد •

در مرثیت شهید بلخی

کاروان شهید رفت از پیش وآن ما رفته‌گیر و می‌اندیش(۱)
از شمار دوچشم یك‌تن کم (۲) وز(۳)شمار (٤)خردهزاران بیش (٥)

۱۱ـ۱۳ـ۳۳ـ٤۷ـ٦۳ـ٦٤

توشه جـان خویش (٦)ازو(۷) بربای (۸)
پیش کایدت مرگ پـای آگیش (۹)

۲٥ـ۲٦ـ۲۷ـ۲۸ـ۲۹ـ۳۰ـ٤۳ـ۷۱

آنچه با رنج یافتیش وبذل (۱۰) تو بآسانی از گزافه مدیش(۱۱)

۲٥ـ۲۸ـ۲۹ـ۳٤ـ٤۳ـ۷۱

خویش بیگانه گردداز پی‌سود(۱۲) خواهی‌آن روزمزد کمتر دیش(۱۳)

۲٥ـ۲۹ـ۳٤

گرگ‌را کی‌رسد صلات‌شیر (۱٤) بازرا کی‌رسد(۱٥)هیبب‌شخیش(۱٦)

(۱) در ٦٤ ، گیرد اندیش» ۰ (۲)در ٦٤ «یك شد کم» ۰ (۳) در ۱۳ «در» ۰ (٤) در ٦۳ و٦٤ ، حساب ، ۰ (٥) در٤۷ «بیش» ۰(٦) در ۲٦ «جان خود» ۰ (۷) در۳۰ «از آن» ۰ (۸) در ۲٥ و۲۷ «بردار» ۰ (۹) پای آگیش پای بست باشد ار آگیشیدن بمعنی آویختن ۰

(۱۰) در ۲۸ و ٤۳ و ۷۱ «آنچه از رنج یافتیش بدل» ۰ (۱۱) مدیش یعنی مده اورا ودر ۲٥ و۳٤ «مدی» بعنی مده و در ۲۸ و٤۳ مدیش‌بمعنی مدت آمده ودر ۲۸ در متن لغت مدیش و در شعر «بدیش» ۰ (۱۲) در ۲٥ «پی‌دش» و بهمین جهه این بیت جزو ابیات مثنوی هم خواهد آمد ۰ (۱۳) دیش بعنی بده اورا چنانکه مدیش بعنی مده اورا . (۱٤) در۲٥ و۲۷ «ملامت شات» ودر ۲۸ ملامت شاه» و در ۲۸ و ۳٤ و٤۳ و٧١ «ملامت شاب» (۱٥) در۳٤ «کی بود» ۰ (۱٦) شخیس نام مرغیست ودر ۱ «نخش و نحیش» و بجز ۲۷ در همهٔ نسخهای دیگر «شحش» ۰

۱_۲۵_۲۶_۲۷_۲۸_۲۹_۳۴_۴۳_۷۱

....

رهی(۱) سوار و جوان و توانگر(۲) از ره دور
بخدمت آمد نیکو سگال(۳) و نیك اندیش(۴)

پسند باشد(۵) مر خواجه را پس از ده سال
که باز گردد پیر و پیاده(۶) و درویش(۷)

۴_۱۳_۴۷_۶۲_۶۴_۶۸

....

بسا که مست درین خانه بودم و شادان(۸) چنانك جاه من افزون بد از امیر و ملوك
کنون همانم و خانه همان و شهر(۹) همان مرا بگوی کز چه شده است شادی سوك(۱۰)

۲۵_۳۵

....

ای لك(۱۱) از ناز خواهی و نعمت گرد درگاه او کنی لك و پك(۱۲)

۲۵_۲۸_۳۵_۴۳_۷۱

یخچه(۱۳) بارید و پای من بفسرد ورغ(۱۴) بر بند یخچه(۱۳) را ز فلك

۳۵

....

(۱) در ۱۳ و ۶۴ « زهی » . (۲) در ۶۸ « جوان و سوار و توانگر » (۳) در ۴ « آمد و نیکو سگال » . (۴) در ۶۲ « آید نیکو سگال نیك اندیش » (۵) در ۶۲ « آید » . (۶) در ۱۳ « یاده » و پیداست که در چاپ درست نگرفته است (۷) در ۶۲ « دل ریش » (۸) در ۳۵ « بوده‌ام شادان ». (۹) در ۲۵ « شعر » (۱۰) سوك مصیبت باشد و ازین قطعه پیداست که املای درست این کلمه بکاف تازیست نه بکاف پارسی (گ) چنانکه معمولست می نویسند. (۱۱) لك بمعنی احمق و نادان . (۱۲) لك و پك بمعنی تکاپو و در ۲۵ لك و بك آمده و نام شاعر در ذیل لغت نوشته شده ولی این بیت نیست و پیداست که در اصل بوده و کاتب ننوشته است . (۱۳) یخچه تگرك باشد مشتق از یخ . (۱۴) ورغ بندی از چوب و گیاه و گل که پیش رودها بندند و فروغ و روشنی .

ز آن (۱) می که گر سرشکی از آن در (۲) چکد بنیل
صد سال مست باشد (۳) از بوی او (٤) نهنگ
آهو بدشت (٥) اگر (٦) بخورد (۷) قطره‌ای از و (۸)
غرنده شیر گردد و نندیشد (۹) از پلنگ
۱۱-۱۳-۳۱ (۱۰)-۳۳-٤٦-٤۷-٥۸ (۱۱)-٦۳-٦٤-٦٥

....

می‌لعل پیش آر و پیش من آی (۱۲) بیك دست جام و بیك دست چنگ
از آن می مراده که از عکس (۱۳) او چو یاقوت گردد بفرسنگ سنگ
۱۳-٤۷-٦۳-٦٥

....

کسان که تلخی زهر طلب نمیدانند ترش شوند وبتابند روز اهل سؤال
ترا که می‌شنوی طاقت شنیدن نیست مرا که می‌طلبم خود چگونه باشد حال
٦٥

شکفت (۱٤) لاله توزیغال (۱٥) بشکفان که همی
بدور (۱٦) لاله بکف برنهاده به (۱۷) زیغال (۱٥)

(۱) در ۱۳ و ٦٤ « آن » . (۲) در ٤٦ و ٤۷ و ٦۳ « از وی در » و در ۱۱ و ٦٤ از و در » ، در ۱۳ « ازوبر » و در ۳۱ و ۳۳ و ٥٦ و ٦٥ « سرشکی اندر » . (۳) در ۱۱ و ۱۳ و ٦٤ « همواره مست گردد » . (٤) در ۱۱ و ۳۱ و ٤٦ و ٤۷ و ٦۳ « آن » (٥) در ٤٦ و ٦۳ « آهوی دشت » . (٦) در ۱۱ و ۱۳ « گر » . (۷) در ٥۸ « آهو اگر بدشت خورد » . (۸) در ۱۳ و ٤۷ و ٥۸ و ٦۳ و ٦٤ « از آن » ، (۹) در ٥۸ ، بیندیشد » (۱۰) در ۳۱ تنها بیت ۲٥۳ آمده است ، (۱۱) در ٥۸ تنها بیت ۲٥٤ آمده است ، (۱۲) در ٦۳ « آر » (۱۳) در ٦۳ « مرا آر کز عکس ، (۱٤) در ۳۱ « شکفه » . (۱٥) زیغال قدح و در ۲۷ و ۲۸ و ۳۱ ، ریفال ، و در ۲٦ « ریفال ، ، (۱٦) در ۲٥ « ر بیش (۱۷) در ۳۰ « مه » .

۱-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۴-۴۳

چون کسی(۱) کردمت بدستک خویش کنه خویش بر تو افکندم
خانه از روی تو تهی کردم دیده از خون دل بیاکندم
عجب آید مرا ز کردهٔ خویش کز در گریه ام همی خندم(۲)

بل(۳) تا خوریم باده که مستانیم وز دست نیکوان می بستانیم
دیوانگان بی هشمان خوانند دیوانگان نه‌ایم که مستانیم

۴۵-۷۴

بیا دل و جان را بخداوند سپاریم اندوه درم و غم دینار نداریم
جان‌زا ز بی دین و دیانت بفروشیم وین عمر فنارا بره غزو گزاریم(۴)

(۱) کسی مخفف کسبل (۲) سوزنی قصیده ای دارد بدین مطلع :

ای چو جان عزیز فرزندم ای دل و دیده و جگر بندم

که خطاب بپسر اوست و در فراق وی همی نالد و در آن قصیده در بیت ششم گوید :

اندرین حسب رودکی گوئی عاریت داد بیتکی چندم

و از آن پس این سه بیت را آورده است و بلا فاصله در بیت دهم گوید :

بی جمال تو ای پسر حاشا همچو دیوانگان بی بندم

و پیداست که سه بیت از رودکی آورده است و از بیت دهم ببعد چنانکه مضمون آن گواهی می دهد ازوست ، (۳) در ۷۴ « بل » (۴) این دو بیت نیز در چاپ جدید درسائل اخوان الصفا (چاپ مصر ۱۳۴۷ = ۱۹۲۸ ص ۱۵۴) در فصل موسیقی آمده و بهمان دلایلی که درصحیفهٔ ۹۹۷ گذشت می بایست از رودکی باشد ، در چاپ اول آن کتاب نیست و درین چاپ دوم پیش ازین ابیات نوشته شده است « و قول الشاعر الفارسی » ودر آنجا نسخه چنین است :

بیا تا دل و جان بخداوند سباریم اندوه درم وغم دینار نداریم
جان زا ز بی دین‌ودیانت‌بفروشیم وین عمر فنارا بره غزو گذاریم

و برای رعایت وزن یای بیارا درمصرع اول ومیم درم را درمصرع دوم باید مشدد خواند .

مادرِ می را بکرد باید قربان (۱) — بچهٔ او را گرفت و کرد بزندان

بچهٔ او را ازو گرفت ندانی (۲) — تاش نکوبی نخست وزو نکشی جان

جز که (۳) نباشد حلال دور بکردن (٤) — بچهٔ کوچک ز شیر مادر و پستان

تا نخورد شیر هفت مه بتمامی — از سر اردی بهشت تا بن آبان

آنگه شاید ز روی دین وره داد — بچه بزندان تنگ و مادر قربان

چون بسپاری بحبس بچهٔ اورا — هفت شبا روز (٥) خیره ماند و حیران

باز چو آید بهوش و حال (٦) ببیند — جوش برآرد بنالد از دل سوزان

گاه زبر زیر گردد از غم و که باز — زیر زبر (۷) همچنان زانده جوشان

۲ زر (۸) بر آتش (۹) کجا بخواهی پالود — جوشد لیکن زغم نجوشد چندان

باز بکردار اشتری که بود مست — کفک برآرد زخشم وزاید شیطان (۱۰)

مرد حرس کفکهاش پاك بگیرد — تا بشود تیرگیش و گردد رخشان

آخر کارام گیرد و نچخد تیز (۱۱) — درش (۱۲) کند استوار مرد نگهبان

چون بنشیند تمام و صافی (۱۳) گردد — گونهٔ یاقوت سرخ گیرد و مرجان

---

(۱) در ٤۷ « را بریت باید پستان » . (۲) در ٤۷ « گرفت نشاید » ودر ۱۳ « گرفت ازو نتوانی » (۳) در ۱۳ « گرچه » (٤) در ٤۷ « نمودن » (٥) بجز ۷٥ همهٔ نسخه ها « شبانروز » (٦) در ۱۰ و ۱۳ و ٤۷ و ۷٥ چنین است ودر نسخه های دیگر همه جا « بهوش حال » (۷) در ۱۰ و۷٥ « زیر و زبر » (۸) در ۱۳ « از » (۹) در ۱۰ « آ نش » (۱۰) در ۱۳ « خشم وزانده شیطان » ، در ٤۷ « کف سر آرد زخم زانده شیطان » ، در ۷ و ۷٥ « کفك بر آرد زخشم و راند سلطان » ودر نسخه های دیگر همه جا « زخشم راندن شیطان » وگویا در اصل « زخشم راندن شیطان » ویا بهتر « زخشم وزاید شیطان » بوده است اشاره باین تعبیر زبان فارسی که گویند شیطان بجسمش رفته یعنی مصروع شده است و دهاش کف کرده ، (۱۱) در ۱۳ « بچمد سیر » و در ۷٥ « بچخد نیز » (۱۲) در ۱۳ « تاش » (۱۳) در ۱۳ « مام صافی »

چند ازو سرخ چون عقیق یمانی چند ازو لعل چون نگین بدخشان

ورش (۱) ببوئی گمان بری (۲) که گل سرخ

بوی بدو (۳) داد و مشك (٤) و عنبر باًبان (٥)

هم بخم (٦) اندرهمی گدازد (۷) چونین

تا بگه نو بهار و نیمهٔ نیسان

آنکه اگر نیم (۸) شب درش بگشائی (۹)

چشمهٔ خورشید را ببینی تابان

ور ببلور اندرون (۱۰) ببینی گوئی

گوهرسرخست بکف (۱۱) موسی عمران

زفت شود راد مردوسست دلاور (۱۲)

گربچشد ز وی و روی زرد گلستان (۱۳)

و آنك (۱٤) بشادی یکی قدح بخورد ز وی (۱٥)

رنج نبیند ازآن فراز و نه احزان (۱٦)

انده ده ساله را بطنجه ر ماند (۱۷)

شادی نورا زری (۱۸) بیارد و عمان (۱۹)

---

(۱) در ٤۷ «گرش» (۲) در ۱۳ «کنی» (۳) در ٤۷ «باو» (٤) بجز ۷٥ در همه نسخه های دیگر «داد مشك» (٥) در ۱۳ «عنبر همیان» (٦) در ۷ و ۱۰ و ۷٥ «بغم» (۷) در ٤۷ «گدازد» ودر ۷٥ «گدارد» (۸) در ۱۰ «نیمه» (۹) در ۳۰ «بکشانی» (۱۰) در ۱۳ «اندر ان» و در ٤۷ «اندرش» (۱۱) در ۱۳ و ٤۷ و ۱۰ «سرخ است وکف» (۱۲) در ۷ «زفت شود راد و مرد سست و دلاور» در ۱۰ «زفت شود راد مرد سست و دلاور» ودر ٥۷ «زفت شود راد ومرد سست دلاور» (۱۳) در ۱۳ «بچشد رردرو شورش گلستان»، در ۷ و ۱۰ «بچشد زاوی در وی زرد گلستان» (۱٤) در ۷ و ۱۳ «آنکه» (۱٥) در ۱۳ «زو» (۱٦) در ۱۳ «از آن فرار نه احزان» (۱۷) در ۱۳ «بلحظه رباید»، در ۱۰

یامی چؤنین(۱) که سالخورده بود چند — جامه بکرده(۲) فراز پنجه(۳) خلقان
مجلس باید بساختــه (٤) ملکانه — از گل و وز(٥) یاسمین و خیری الوان (٦)
نعمت فردوس گسترید(۷) زهر سو — ساخته کاری که کس نسازد چو نان
جامهٔ زرین و فرشهای نو آئین — شهره(۸) ریاحین و تختهای(۹) فراوان
بربط عیسی ۱۰ و فرشهای فوادی ۱۱ — چنگ مدک نیر و نای ۱۲ چابک جانان

« رطبع رماند » و طنجه نام بندری و شهری از مراکش است در تنگهٔ جبل ـ الطارق که اینك ٤٦۰۰۰ جمعیت دارد (۱۸) در ٤۷ « بری » . (۱۹) در ۷ « غمان » و در ۱۰ « نو آرد و ببرد غمان » و مراد از ین شعر اینست که اندوه ده ساله را چنان دور کند که بشهر طنجه در مراکش برد وشادی نو را اگر هم بسیار دور و در ریّ وعمان باشد می آورد . (۱) در ۱۳ « یا میچونین » ، در ۱۰ « بادهٔ چوبین » . (۲) در ۱۰ و ۱۳ « بگردد » . (۳) در ۱۰ « رنجه » ، و درنسخهای دیگر « پنجهٔ » ومعنی این شعر اینست : باچنین می سالخورده که بیش از پنجاه جامه خلقان (فرسوده) کرده است ، چنانکه هنوز درزبان فارسی برای چیزی یا کسی که فرسوده باشد گویند پنجاه پیراهن پاره کرده است . (٤) در ۱۳ « ساختن » . (٥) در ۱۰ و ۱۳ و ٤۷ « از » . (٦) در ۱۳ « خیری و الوان » . (۷) در ۱۳ « گسترید » . (۸) در ۱۰ « شهر » . (۹) در ۱۳ « تخت های » . (۱۰) در ۷ « عبسی » ودر ۷ عبی و ظاهرا این نام بربط زنی بوده است و شاید در اصل عنبی بوده باشد . (۱۱) در ۱۳ « لونهای بوادی » ، ظاهراً فرشها خطای کاتبست که کلمهٔ سطر بالا را مکرر کرده و شاید در اصل نام یکی از سازها بوده است مانند رود یا چنگ . ممکن است کلمهٔ «فوادی» هم غلط کاتب باشد و اصل آن فزاوی بوده باشد منسوب بفراوه شهری نزدیك نسا و یا اینکه « و ذاری » بوده باشد که نوعی از پارچه بوده است (نهایة الادب نویری ج ۱ ص ۳٦۷ سطر ۱۱) (۱۲) در ۱۳ « چنگ ودف وبرده های »

یك صف میران وبلعمی (۱) بنشسته — یك صف حران وپیر صالح (۲) دهقان

خسرو بر تخت پیشگاه (۳) نشسته — شاه ملوك جهان امیر خراسان (٤)

ترك هزاران بپای پیش صف اندر — هریك چون ماه بردو هفته درفشان (٥)

هریك برسر بساك مورد (٦) نهاده روش (۷) — می سرخ وزلف وجعدش (۸) ریحان

باده دهنده (۹) بتی بدیع ز خوبان — بچهٔ خاتون ترك وبچه خاقان (۱۰)

چونش (۱۱) بگردد (۱۲) نبید چند بشادی (۱۳) — شاه جهان شادمان وخرم وخندان (١٤)

از کف ترکی سیاه چشم پریروی (۱٥) — قامت چون سرو وزلفکانش چوگان (١٦)

زآن می خوشبوی (۱۷) ساغری بستاند — یاد کند روی شهریار سجستان

---

(۱) در ۱۳ «میران وبیغمی» در ۱۰ «میران بلغمی» و در ۷٥ «میران وبلغمی» و پیداست که باید بلعمی باشد یعنی ابو الفضل بلعمی وزیر معروف (۲) در ۱۳ «پیران و میر صالح». (۳) در ۱۳ «خسروی پیش تختگاه» و در ٤۷ «خسروی پیش تختگاه». (٤) در ٤۷ «صفاهان» (٥) در ۱۳ و ٤۷ «هر یك همچون مه دو هفته درخشان» و در نسخهای دیگر بجز ۷ و ۷٥ همه جا «درخشان» . (٦) در ۱۳ «خورده» و بساك وبساك تاج از گل و برگ درختان باشد. (۷) در همهٔ نسخها بجز ۱۳ «آبش» (۸) در همهٔ نسخها بجز ۱۳ «آبش ومی سرخ وزلف و جعدش» و در ۱۳ «روش می سرخ و جعد زلفش» (۹) در ۱۳ «بادهٔ هندو» (۱۰) در ۱۳ «خانان» . (۱۱) در ۱۳ «چونکه». (۱۲) در ٤۷ «چونکه بگیرد» . (۱۳) در ۱۰ «جوش بگردد نه بیند چند بشادی» . (١٤) در ۱۰ «خرم خندان» . (۱٥) «سیاه چشم و نگارین» و در ٤۷ «چشم نگارین» و در ۷ «جمش پریروی» و در ۷٥ «حمش پری روی» وحمش را جمش تصحیح کرده که لهجه ای از چشم باشد (؟) . (١٦) در ۱۳ و ٤۷ «سرو زلفهای چوچوگان» . (۱۷) در ۷ و ۱۰ ۷٥ «زآن تن خوش».

خود بخورد نوش (١) واولیاش همیدون (٢)
گوید هر یك چو می بگیرد شادان

شادی بو جعفر احمد بن محمد
آن مه (٣) آزادگان و مفخر ایران

آن ملك عدل و آفتاب (٤) زمانه
زنده بدو داد و روشنائی گیهان (٥)

آنك (٦) نبود از نژاد آدم چون او (٧)
نیز (٨) نباشد اگر نگوئی بهتان

٣٠ حجت یکتا خدای و سایهٔ (٩) اویست
طاعت او کرده واجب آیت فرقان (١٠)

خلق ز خاك و ز آب و آتش وبادند [١١]
وین [١٢] ملك ازآفتاب گوهر ساسان (١٣)

فر [١٤] بدو یافت ملك [١٥] تیره و تاری
عدن بدو گشت تیر [١٦] گیتی و ران

(١) در ١٣ « نخورد نوش » و در نسخه های دیگر بجز ١٠ و ٧٥ « خود بخور شاد ». (٢) در ١٣ « هم ایدون » (٣) در ١٣ « همه » (٤) در ١٠ « عدل آفتاب (٥) در ١٠ « داده روستائی وکیهان » (٦) در ٧ و ١٣ « آنکه » (٧) در ۰ « آدم و چون او » (٨) در ١٣ « زیر » ودر ١٠ « تیر » (٩) در ' « خدای سایهٔ » . (١٠) درهمه نسخها بجز ١٣ و ٧٥ « قرآن » . (١١) در و ٧٥ « خلق همه از خاك وآب وآتش و بادند » ، در ١٠ « خلق همه زخاك و آب وآتش و بادند » . (١٢) در ٤٧ « این » . (١٣) در ٤٧ « سامان (١٤) در ١٣ « غره » ودر آن « فره » . (١٥) در ١٣ « پاك » (١٦) ١٣ « عدل بدو یافت نیز » ودر ٧٥ « عدن بدو گشت نیز » .

گر تو فصیحی همه مناقب او گوی | ور تو دبیری همه مدایح (۱) او خوان
ور توحکیمی و راه حکمت جوئی | سیرت او گیر و خوب[۲] مذهب او دان[۳]
آنك (٤) بدو بنگری بحکمت گوئی (٥) | اینك سقراط (٦) و هم فلاطن یونان[۷]
ور توفقیهی (۸) وسوی شرع گرائی | شافعی اینکت و بوحنیفه (۹) و سفیان
گر[۱۰] بگشاید زفان[۱۱] بعلم و بحکمت | گوش کن اینك بعلم و حکمت لقمان
مرد ادب را خرد فزاید و حکمت | مرد خرد را ادب فزاید و ایمان
ور تو بخواهی فرشته‌ای[۱۲] که ببینی | اینك اویست آشکارا رضوان
خوب نگه کن بدان لطافت و آن[۱۳] روی | تا که (۱٤) ببینی برین که گفتم برهان
پاکی اخلاق او و پاك (۱٥) نژادی | با نیت نیك و با مکارم احسان
ور[۱٦] سخن او رسد بگوش تو یکراه[۱۷] | سعد شود (۱۸) مر ترا نحوست کیوان
ورش[۱۹] بصدر اندرون نشسته ببینی | جزم بگوئی[۲۰] که زنده گشت سلیمان
سام سواری که تا ستاره بتابد | اسب نبیند چنو[۲۱] سوار بمیدان[۲۲]

(۱) در ۱۳ « ثواقب. » (۲) در ۱۳ « گیر خوب ». (۳) در ۱۳ «ران».
(٤) در ۱۳ « آنکه » ، (٥) در۰ ; « بحکمت و گوئی » . (٦) در ۱۳ « بقراط ».
(۷) در ۷ و ۷٥ « فلاطن و یونان » (۸) در ۷ « قفیری » و در ۷٥ مطابق متن تصحیح شده است . (۹) در ۱۳ « شاهی اینکت ابوحنیفه » و در ۷ و ۱۰ « شافعی اینکت بوحنیفه » . (۱۰) در ۱۰ « گو » ودرهمهٔ نسخهای دیگر بجز ۱۳ « کو »
(۱۱) در ۱۳ « زبان » (۱۲) در ۷٥ « فرشته » ودر حاشیه «طاهرافریشنه » .
(۱۳) در ۱۳ « لطافت آن » . (۱٤) در ۷٥ « تات » و در حاشیه « ظ :تاتو» و در نسخهای دیگر بجز ۱۳ همه جا « نات » (۱٥) در ۱۳ « او باك ». (۱٦) در ٤۷ « گر » . (۱۷) در ۱۳ و ٤۷ « سخن او بگوشت آیدیك بار » .
(۱۸) در ٤۷ « سعد بود » . (۱۹) در ۷ و ۱۰ و ۷٥ « ورت » . (۲۰) در ۷ و ۱۰ و ۷٥ « خرم مکری » . (۲۱) در ۱۰ « چوتو » . (۲۲) در ۷ و ۷٥ « سوار و نه میدان »

۱ باز بروز نبرد وکین (۱) وحمیت — گرش ببینی میان مغفر و خفتان
خوار(۲)نمایدت زنده پیل[۳] بدانگاه — ورچه بود مست و تیز[٤] گشته وغران[۵]
ورش بدیدی سفندیار که رزم — پیش سنانش جهان دویدی ولرزان(۶)
گرچه بهنگام حلم کوه تن اوی(۷) — کوه سیامست(۸) که کس نبیند جنبان(۹)
دشمن ار(۱۰)اژدهاست پیش سنانش — گردد چون موم پیش آتش سوزان
۲ ور بنبرد (۱۱) آیدش ستارهٔ بهرام — توشهٔ شمشیر او شود بگروگان
باز بدآنگه که می بدست بگیرد — ابر بهاری چنو(۱۲)نبارد (۱۳) باران
ابر بهاری جز آب تیره نبارد(۱٤) — او(۱۵)همه دیبا بتخت وزر بانبان(۱۶)
با دوکف او ز بس عطا که ببخشد — خوار نماید حدیث وقصهٔ[۱۷] طوفان

---

(۱) در ۱۰ « تاز بروز نبرد کین ». (۲) در ۱۳ « خار» . (۳) در ۱۰ « زنده پیل » (٤) در ۱۳ « مست شیر و » و در ۷۵ « مست و سیر » و بدین گونه که در متنست تصحیح کرده اند (۵) در ۷ « سست و شیر گشته غران » و در ۱۰ « مست و سیرگشته غزالان » (۶) در همهٔ نسخها بجز ۷۵ « جهان دریدی ارزان » ومعنی این بیت اینست که اگر اسفندیار اورا هنگام رزم میدید پیش سنان او جهنده و لرزنده می دوید و قافیه هم قطعاً لرزاست زیرا که کلمهٔ ارزان در قافیت بیت ۳۲۹ پس از ین خواهد آمد (۷) در ۱۳ « او » (۸) در ۷ و ۷۵ «کوه سامست » و در ۱۰ «کوه سیاست » و در ۱۳ « کوه نشانیست » ولی گویا درست ترهمان کوه سیامست باشد وکوه سیام کوهیست در نخشب که مقنع ماه خودرا از آن برآورد (۹) در ۱۰ « چونان » (۱۰)در ۱۰ و ۱۳ و ٤۷ « اگر » (۱۱) در ۱۰ و ۷۵ « ورنه ببرد » (۱۲) در ۱۳ « چو او » . (۱۳) در ۷ و ۱۰ و در اصل ۷۵ « ببارد » . (۱٤) در اصل ۷۵ « نبارد » (۱۵) در ۱ و اصل ۷۵ « از » (۱۶) در ۱۰ « از همه دیبا بتخت زرو بابان » .
(۱۷) در ۱۳ و٤۷ « حدیث قصهٔ » .

لاجرم از جود و از سخاوت او یست | نرخ گرفته مدیح و صامت ارزان(۱)
شاعر زی او رود فقیر و تهی دست | با زر بسیار(۲) باز گردد و حملان(۳)
مرد سخن(٤) را ازو(٥) نواختن و بر | مرد ادب(٦) را ازو(٥) وظیفهٔ دیوان(۷)
باز[8] بهنگام داد و عدل بر(۹) خلق | نیست بگیتی چنو نبیل و مسلمان[10]
داد بیابد ضعیف همچو قوی زوی[11] | جور نبینی بنزد او و نه[12] عدوان
نعمت او گستریده بر همه گیتی | آنچه(۱۳) کس از نعمتش نبینی عریان
بستهٔ گیتی (١٤) از و بیابد راحت | خستهٔ گیتی از و بیابد درمان
با رسن (۱۵) عفو آن مبارك خسرو | حلقهٔ تنگست هرچ دشت[16] و بیابان
پوزش بپذیرد[17] و گناه ببخشد[18] | خشم نراند بعفو کوشد و غفران
آن ملك نیمروز و خسرو پیروز[19] | دولت او یوز و دشمن آهوی[20] نالان

---

(۱) در ۱۰ «مدیح صامت و ارزان» و در ۷۵ «مدیح و صامتی ارزان» (۲) در ۱۳ «سیار» ولی پیداست که در چاپ درست نگرفته و در اصل ۷۵ «زز بسیار» (۳) در همهٔ نسخها بجز ۷ و ۱۰ و ۷۵ «گردد حملان» (٤) در ۱۳ «ادب» و در نسخهای دیگر بجز ۷۵ «سخی» (٥) در ۱۳ و ۷۵ «از او» و در ۱۰ «زاو» (٦) در ۱۳ «سخن» (۷) در ۱۳ «وظیفه و ریوان». (۸) در ۱۳ «بار» (۹) در ۱۳ «بهنگام عدل و داد ابر» (۱۰) در ۱۳ «چواوی بیك مسلمان» (۱۱) در ۳ «زاد» (۱۲) در ۱۰ «بنزد ودونه» (۱۳) در ۱۳ «تا که» در ۷۵ در حاشیه «ظ: ابج کس» (١٤) در ۱۳ «گردو» و در ٤۷ در «گردون» (١٥) در اصل همه جا بجز ۷۵ «بارتن» و در ۷۵ «حاشیهٔ مجلهٔ مهر: بارسن» و آن نسخهٔ مجلهٔ مهر نیز از روی تصحیح من چاپ شده است (١٦) در ۱۰ «برج و دشت» (۱۷) در اصل ۷۵ «بذیرد» (۱۸) در ۱۳ «بذیرد و گناه» (۱۹) در همهٔ نسخهها بجز ۷۵ «خسرو پرویز» (۲۰) در همهٔ نسخه ها بجز ۱۳ «آهوء»

عمرو بن اللیث(۱) زنده گشت(۲) بدو باز　　با حشم خویش و آن(۱) زمانهٔ ایشان

رستم را نام اگرچه سخت بزرگست　　زنده بدویست نام رستم دستان

رودکیا بر نورد مدح همه خلق　　مدحت او گوی و مهر دولت بستان

ورچ(٤) بکوشی بجهد خویش بگوئی(٥)　　ورچه کنی تیز فهم خویش(٦) بسوهان

ورچه دو صد تابعه(۷) فریشته داری　　تیز پری(۸) باز و هرچ(۹) جنی و شیطان

گفت ندانی سزاش و خیز(۱۰) و فراز آر(۱۱)

آنك بگفتی(۱۲) چنانك گفتی(۱۳) نتوان

اینك مدحی(١٤) چنانکه طاقت(۱٥) من بود

لفظ همه خوب و هم بمعنی آسان[۱٦]

جز بسزاوار میر گفت ندانم

ورچه جریرم بشعر وطائی[۱۷] و حسان[۱۸]

---

(۱) در ۱۲ « عمرو بن لیث » (۲) در ۱۳ « گشته » (۳) در ۱۳ « خویش آن » (٤) در ۱۳ « ورچه » و در ۱۰ « درج » (٥) در ۱۳ « خویش و بگوئی » (٦) در ۱۳ « فهم خویش تیز » ودر اصل ۷٥ « تیر فهم خویش » (۷) در ۱۰ « تابع » (۸) در ۷ و اصل ۷٥ « نیر بری » و در ۱۰ « تیر پری » (۹) در ۱۰ « هرچه » (۱۰) در ۱۰ « سزاش خیز » ودر ۷٥ « سزاش و خیر » (۱۱) در ۱۳ « ندانی هنرش خویش میازار » (۱۲) در ۱۳ « آنکه بگوئی » (۱۳) در ۱۳ « باید » (١٤) در ۷ و ۱۰ و ۷٥ « مدیحی » و ممکنست در اصل « اینت مدیحی » بوده باشد (۱٥) در ۱۳ « طاعت » (۱٦) در ٤۷ « خوب و معنیش همه شایان » (۱۷) در ۷ « بشعر طائی » (۱۸) جریر مراد ابو حرزه جریر بن عطیة بن الحطفی خدیفة بن بدر بن عوف بن کلیب بن یربوع شاعر معروف عرب متوفی در ۱۱۰ و طائی مراد ابو تمام حبیب بن اوس طائی شاعر نامی عرب متوفی در ۲۳۱ و حسان مراد ثابت بن ثابت خزرجی شاعر

مدح امیری که مدح زوست جهان را
زینت هم زوی (۱) وفر ونزهت وسامان
سخت شکوهم که عجز من بنماید
ورچه صریعم (۲) ابا (۳) فصاحت سحبان (٤)
بردختی (٥) مدح عرجه (٦) کرد زمانی
ورچه بود چیره بر مدایح شاهان
مدح همه خلق را کرانه (۷) پدیدست
مدحت او را کرانه (۷) نی و نه پایان
نیست شگفتی که رودکی بچنین جای
خیره شود بی روان (۸) و ماند حیران
ور نه (۹) مرا بو عمر دلاور کردی
وآنکه دستوری گزیدهٔ عدنان (۱۰)

معروف عرب متوفی در ٥٤ است ،

(۱) در ۱۰ « زینت و هم روی » (۲) در اصل همه جا « صریعم » وشاید مراد مسلم‌بن الولید انصاری شاعرمعروف عرب مشهور بصریع الغوانی متوفی در ۲۰۸ باشد و نیز ممکن است این کلمه در اصل « حریفم » بوده باشد و هم می توان حدس زد که در اصل « ضریرم » بوده است و این حدس دورست . (۳) در ۱۰ و در اصل ۷٥ « اما » (٤) سحبان مراد سحبان بن زفربن ایاس وائلی معروف بسحبان وائل خطیب مشهورعرب متوفی در٥٤ است (٥) در ۱۰ « بروختی » (٦) در ۱۰ « عرضه » و ممکنست در اصل این مصرع چنین بوده باشد : « برد چنین مدح وعرضه کرد زمانی » (۷) در ۱۰ « کرانه » (۸) در ۷٥ « ط : زوان ـ زفان (؟) » (۹) در ۱۳ « کره » (۱۰) در ۱۳ « آنکه دستور برگزیدهٔ مملان »

زهره کجا بودمی بمدح امیری
کز پی او آفرید گیتی یزدان

ورم ضعیفی و بی بدیم (۱) نبودی
و آنك نبود از امیر مشرق فرمان

خود بدویدی بسان پیك مرتب (۲)
خدمت او را گرفته چامه (۳) بدندان

مدح رسولست عذر (٤) من برساند
تا بشناسد درست (٥) میر سخندان

عذر رهی (٦) خویش وناتوانی (۷) وپیری
کو بتن خویش ازین نیامد (۸) مهمان

دولت میرم همیشه باد بر افزون
دولت اعدای (۹) او همیشه بنقصان

سرش رسیده بماه بر ببلندی
و آن معادی بزیر ماهی پنهان

---

(۱) در همهٔ نسخها « بی ندیم » و ممکنست در اصل « بی بدیم » بوده باشد بمعنی لا بدی و ناچاری چنانکه در زبان فارسی نظایر دیگر هم دارد (رجوع کنید بحدود العالم چاپ طهران ص ٥۸ سطر ۸) و یا آنکه « بی بریم » بوده باشد بمعنی بی نوائی . (۲) در ۱۰ « سگ مترتب » . (۳) در اصل همهٔ نسخها « جامه » و ممکنست « خامه » یا « نامه » بوده باشد . (٤) در ۱۳ « رسول است وعذر » . (٥) در ۱۳ « نخست » . (٦) در ۱۳ « زهی » (۷) در ۱۳ « ضعف و ناتوانی » و در ۷٥ « خویش ناتوانی » و معنی این مصرع اینست که عذر نیامدن من داشتن خویشان و ناتوان بودن و پیر بودنست . (۸) در ۷٥ « ازآن نیامد » در ۷ و ۱۰ « خویش ازآن بیامد » و در ۱۳ « خویش از این بیامد » . (۹) بجز ۱۳ در همهٔ نسخها « اعداء » .

طلعتْ تا بنده تر ز طلعت خورشید (۱)

نعمت پاینده تر ز جودی و ثهلان (۲)

۷_۱۰ (۳) _۱۳ (٤) _٤۷ (٥) _۷٥

....

ضیغمی نسل پذیرفته ز دیو (٦) آهوئی (۷) نام نهاده یکران

آفتابی که زچابك قدمی (۸) بر سر ذره نماید جولان

۱۳-٤۷-٦۲ (۹) _٦۳-٦٥

....

هان صائم نوالهٔ این سفله [۱۰] میزبان

زین بی‌نمك ابا [۱۱] ینه انگشت در [۱۲] دهان

---

(۱) در ۷ و ٤۷ « خرشید » . (۲) در ۷ و ۱۰ و ۷٥ « بهلان » و در ۱۳ و ٤۷ « سهلان » و ثهلان نام کوهیست در نجد . (۳) در ۱۰ قسمت آخر این قصیده مشوشست بدین ترتیب: پس از بیت ۳۱٦ ابیات ۳٥۳ تا ۳٦۰ و پس از آن ابیات ۳۳٥ تا ۳٥۲ و پس از آن ابیات ۳۱۷ تا ۳۳٤ در پایان قصیده آمده است . (٤) در ۱۳ بیت ۲٦۸ و ۲٦۹ پس و پیش آمده و بیت ۳۲۳ پس از بیت ۳۳۷ آمده و ابیات ۳۲۲ و ۳۳٦ و ۳٤۱ و ۳٤۳ و ۳٤٦ و ۳٤۸ تا ۳٥۰ و ۳٥٤ و ۳٥٥ و ۳٥۹ نیست (٥) در ٤۷ تنها ابیات ۲٦۷ تا ۲۷۰ و ۲۷۲ تا ۲۷۳ و ۲۷٦ و ۲۷۹ تا ۲۸٤ و ۲۸۷ و ۲۸۹ و ۲۹٤ و ۲۹٥ و ۲۹۸ و ۲۹۹ و ۳۰۲ و ۳۰٦ و ۳۱۷ تا ۳۱۹ و ۳۲٤ و ۳۲۸ و ۳۳٥ و ۳٤٥ و ۳٥۱ آمده است . و بیت ۲٦۸ و ۲٦۹ پس و پیش آمده (٦) در ٦۳ «پذیرفتهٔ دیو» . (۷) در ۱۳ و ٦۳ «آهوی» (۸) در ٦۲ «قمری» (۹) در ٦۲ تنها بیت ۳٦۲ هست (۱۰) در ٦۳ «سفره» (۱۱) ابا همان کلمهٔ باست بمعنی آش که در شور باو سرکه با (مخفف آن سکبا) وزیره باو غیره مانده است. (۱۲) در ۱۳ و ٦۳ « بر » .

لب تر مکن بآب(۱) که طلقست در قدح
دست از کباب دار که زهرست توامان
باکام خشك و با جگر تفته در (۲) گذر
ایدون که (۳) در سراسر این سبز گلستان
کافور همچو گل(٤) چکد ازدوش شاخسار
زیبق چو (٥) آب برجهد ازناف آبدان(٦)

٦٥-٦٣-٤٧-١٣

....

شاهی که بروز رزم از رادی [7]
زرین نهد او بتیر [8] در پیکال
تا کشتهٔ او از آن [9] کفن سازد
تا [10] خستهٔ او از آن [11] کند درمان

٦٥-٦٣-٦٢-٥٤-٤٧-٤٦-٢٩-١٣

....

لنگ[12] رونده[13] است گوش نی[14] وسخن یاب [15]
گنگ [16] فصیحست چشم نی [17] وجهان بین

---

(۱) در ٦٣ «در آب» . (۲) در ٦٣ « بر » . (۳) در ٤٧ « ای آنکه» (٤) در ٦٣ «طل» . (٥) در ۱۳ «که» . (٦) در ۱۳ «آیدون» .
(۷) در ۱۳ «آزادی» و در ٥٤ «ز آزادی» (۸) در ٦٢ «زرین نهد تیر»
(۹) در ٤٦ «ازو» و در ٥٤ «ازن» (۱۰) در ٥٤ «با» . (۱۱) در ٤٦ «ازو» . (۱۲) در ٤۱ و ۱۳ «آنکه» . (۱۳) در ٢٦ و ۳۱ «دونده» و در ٦٣ یك جا «دونده» وجای دیگر «روندست» (١٤) در ۲۰ « و گوش نی» و در ۱۱ و ۱۳ و ۲٦ و ٦٤ «گوش نه» . (١٥) در ۱۱ « باب » ودر ۱۳ « یافت»
(١٦) در ٤۱ «لال» (۱۷) در ۲۰ «گنگ و فصیح است وچشم نی» ودر ٢٦ «گنگ و فصیح است و چشم نه» و در ۳۱ و ٤٧ «گنگ فصیح است وچشم نی»

تیزی شمشیر دارد و روش مار(۱) کالبد عـاشقان (۲) و گونهٔ غمگین
۱۱-۱۳-۲۰-۲۶-۳۱-۳۳-۴۱-۴۷-۶۳-(۳)-۶۴-۶۵

....

یاد کن زیرت اندرون تن شوی(۴)
تو برو(۵)خوار خوابنیده(۶) ستان(۷)
۲۵-۲۸-۲۹-۳۰-۳۴-۴۳-۷۱

جعد مویانت جعد کنده همی ببـریده برون تو (۸) پستان
۴۳

پیر فرتوت (۹) گشته بودم سخت دولت او مرا بکرد جوان
۲۵-۳۵

....

یخچه (۱۰) می بارید از ابر سیاه چون ستـاره بر زمین از آسمان
۲۵

و در ۱۱ و ۶۴ «گنگ فصیح است چشم نه وجهان» و کلمهٔ «بین» افتاده است و در ۱۳ «وتیره چشم وجهان بین» (۱) در ۴۱ «باد» و در ۶۳ یك جا «مار» و جای دیگر «باز» (۲) در ۱۳ «عاشتان» ولی پیداست که در چاپ درست نگرفته. (۳) در ۶۳ دو جا ضبط شده و یك جا این دو بیت پس و پیش آمده (۴) در ۲۸ و ۳۰ و ۷۱ «تخته» و گویا تن شوی بمعنی تخته ایست که مرده را بر آن بخوابانند و بشویند. (۵) در ۷۱ «کو برو» و این شعر را شاهد کلمهٔ «برون» آورده است که در بیت ۳۷۲ خواهد آمد و پیداست که در اصل این دو بیت با هم بوده وبیت دوم را کاتب ازقلم انداخته (رجوع شود بیاد داشت ذیل). (۶) خوابنیده مخفف خوابانیده و در ۳۰ «تو برون خوابنیده» و برون را برای تو معنی کرده است. (۷) ستان بپشت باز خفته و باصطلاح امروز طاق باز. (۸) برون تو بمعنی برای تو، رجوع کنید بیاد داشت شمارهٔ ۵ و ۶ در بالا. (۹) در ۳۵ «پیر وفرتوت» (۱۰) یخچه بمعنی تگرگ.

چون بگردد پای او از پای دار آشکوخیده (۱)بماند هم چنـان

۲۵_۲۹_(۲)_۳۰_(۲)_۳۵ (۲)

....

ای مج(۳) کنون توشعرمن‌ازبرکن وبخوان

ازمن‌دل (٤) وسگالش(٥)ازتوتن وروان(٦)

۲٦_۲۷_۲۸_۳۰_۳۱_٤۳_۷۱

کوری(۷) کنیم و باده خوریم(۸) وبویم شاد

بوسه دهیـم بر دو لبـان پریوشان

۲۸_٤۳_۷۱

....

خلخیان خواهی (۹) وجماش ۱۰ چشم ۱۱

گرد سرین خواهی (۹) و بارك (۱۲)میان

---

(۱) آشکوخیدن بر پای ایستادن وخود را از افتادن باز داشتن پس از آنکه پای بچیزی بر خورد . (۲) در ۲۹ و ۳۰ و ۳۵ این بیت چنین آمده :

چون بگردد پای او از پایدان خود شکوخیده نماید هم چنان

بهمین جهة جزو اشعـار کلیله ودمنه هم خواهد آمد. (۳) مج راوی اشعـار رودکی بوده است چنانکه شمس فخری گوید در لغت « مج » و در ٤۰ « تا مدحت اوخواندی وگفتی ز شرف کو اسناد سخن رودکی و راوی او مج » و۳۰ همین بیت را برودکی نسبت داده و ۳۱ « مج » و « ماج » هر دو آورده وگوید «در بعضی فرهنگها ماج ومج را بمعنی راوی مطلق نوشته اند » ودر ۷۱ گوید درلغت سگالش « رودکی فرماید در خطاب بشخص مج نام که راوی شعرا بود » (٤) در ۳۱ « تن » . (٥) سگالش از سگالیدن بمعنی اندیشه کردنست ودر ۲۷ « مگالس » ودر ۳۱ « سکاوش » (٦) در ۲٦ « سگالش و از توتن وروان » ودر ۲۷ و ۳۱ « و از توتن و زبان » ودر۳۰ « از تونن و زبانی » ودر ۷۱ « سکالس از توتن وزبان » (۷) کوری بمعنی نشاط (۸) در ۷۱ « بویم » (۹) در ۲۸ « خواهم » (۱۰)جماش بمعنی شوخ ومست ودر ۲۸ « چماش » (۱۱) در ۲٥

۲۵-۲۷-(۱)-۲۸-۲۹-۳۰-۳۴-۳۳-۴۳-۷۱

کشکین نانت (۲) نکند آرزوی نان [سمن(۳)] خواهی کردو کلان

۳۵

....

جمله صید این جهانیم ای پسر ما چو صعوه (۴) مرگ برسان زغن

۲۵-۳۵

هر گلی پژ مرده گردد زو نه دیر (۵)

مرگ (۶) بفشارد همه (۷) در زیر غن (۸)

۲۵-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۴-۳۵-۴۳-۷۱(۹)

....

سماع وبادهٔ گلگون و لعبتان (۱۰) چو ماه

اگر فرشته ببیند در اوفتد در چاه (۱۱)

نظر چگونه بدوزم که بهر دیدن دوست

زخاك من (۱۲) همه نرگس دمد (۱۳) بجای گیاه

---

(۱) در ۲۷ تنها مصرع دوم آمده است • (۲) کشکین نان یانان کشکین نانی که ازجو وگندم و باقلا وچیز دیگر باشد • (۳) در اصل ۳۵ درمتن نیست ودرحاشیه افزوده اند وسمن معلوم نیست درین بیت چه معنی میدهد مگرآنکه سمن تازی بمعنی فربهی یاچربی و روغن باشد یا آنکه همان کلمه ایست که امروز سمنو می گویند یعنی آرد جو ریشه کرده • (۴) در ۳۵ «چو موش و» (۵) در ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و۷۱ «می گردد زدهر» ودر ۳۵ «گردد نه دیر» (۶) در ۷۱ در هر دو جا «مرکب» (۷) در ۳۰ «همی» (۸) غن تیر عماران ودر ۲۷ و ۲۸ «زغن» ودر ۲۵ «همه رازیرغن» (۹) در ۷۱ در دوجا آمده است یکی درکلمهٔ پژمرده ودیگر در کلمهٔ غن • (۱۰) در ۶۳ و ۶٤ «بادهٔ رنگین وساقیان» (۱۱) در ۶۳ و ۶٤ «همی رود از راه» (۱۲) در ۶٤ خ ل: «زخاك ره» (۱۳) در ۶۳ «بود» (۱۴) بارك مخفف باریك • «جمش»

کسی که آگهی ازذوق عشق جانان (۱) یافت
زخویش حیف بود گردمی بود آگاه
۱۲ـ(۲)ـ٥۲ـ(۳)ـ٥۳ـ٥۸ـ(٤)ـ٦۳ـ٦٤ـ٦٥ـ٦۹

بچشمت انـدر بالار (٥) ننگری تو بروز
بشب بچشم کسان اندرون ببینی کاه
۳۷

....

من موی خویش رانه از آن میکنم سیاه تا باز نو جوان شوم و نو کنم گناه
چون جامه ها بوقت مصیبت سیه کنند من موی از مصیبت پیری کنم سیاه
٥۸ـ٥۰ـ٤۸

....

زمانی برق پر خنده زمانی رعد پر ناله
چنان چون مادراز سوك (٦) عروس سیزده ساله
٤۳ـ۳۰ـ۲٥

وگشته (۷) زین پرند سبز شاخ بید بنساله (۸)
چنان چون اشك (۹) مهجوران نشسته ژاله بر لاله ۱۰
۷۱ـ٤۳ـ۳۰ـ۲۸ـ۲٥

....

---

(۱) در ٦۳ « خوبان » (۲) در ۱۲ تنها بیت ۳۸۳ و ۳۸٤ هست و آنهم صریحا بنام رودکیست . (۳) در ٥۲ تنها بیت ۳۸۳ هست و آنهم در میان دو بیت از قطران که بهمین وزن و قافیت برودکی نسبت داده‌اند . (٤) در ٥۸ تنها بیت ۳۸۳ آمده است . (٥) بالار آن دار باشد که خانها بدان پوشند . (٦) در ۲٥ « چنان مادرابرسوك » (۷) در ۲۸ « شکسته » و در ۷۱ « بکشته » (۸) بنساله کهن و سالخورده و در ۲٥ « بید بن ساله » و در ۳۰ « ما بکشنه ری برند بر شاخ بید بن ساله » (۹) در ۳۰ « اسك » (۱۰) در ۲۸ و ۷۱ « ژاله بر ژاله »

پشت کوژ(۱) وسر تویل(۲) وروی بر کردار نیل(۳)

ساق چون سوهان ودندان بر مثال استره (٤)

۲۵_(٥)_۲۸_۳۰_۳٥_(٥)_٤۳_۷۱

بر کنارجوی بینم رستهٔ بادام وسرو راست پندارم قطار اشتران آبره

۱

....

رفیقا چند گوئی کو (٦) نشاطت بنگریزد کس از گرم آفروشه (۷)

مرا امروز تو به سود دارد چنان چون(۸) دردمندان را(۹) شنوشه٭

۲۵_۲۷_(۱۱)_۲۸_(۱۱)_۲۹_۳٤_٤۳_۷۱(۱۱)

....

زه دانا را گویند که داند گفت (۱۲)

هیچ نادان را دانده نگوید زه (۱۳)

سخن شیرین از زفت نیارد (۱٤) بر (۱٥)

بز ببج بج [۱٦] بر هرگز نشود [۱۷] فربه [۱۸]

---

(۱) در ۳۰ «کژ» ودر ۲٥ «خوهل» (۲) تویل بمعنی پیشانی و کلهٔ سر. (۳) در ۲٥ «قیر» (٤) استره تیغ دلاکان از مادهٔ ستردن و در ۳٥ «دست اره» ودر ۲٥ «دستره» (٥) در۲٥ و۳٥ بنام غواص آمده است (٦) در ۲۹ «گوئی از» (۷) آفروشه نوعی از حلوا و لوزینه. (۸) در ۲۷ «چنانکه» (۹) در ۲۷ و ۲۸ و٤۳ و ۷۱ «درد دندان را» (۱۰) شنوشه عطسه باشد. (۱۱) در ۲۷ و۲۸ و۷۱ تنها بیت ۳۹۲ آمده است. (۱۲) در ۳٥ «که چه گفت» (۱۳) در ۳٥ «نگویند که زه» (۱٤) در ۳۰ «نیاید» (۱٥) در ۳٥ «براز آنك» (۱٦) بج بج کلمه ایست که بز را گویند و نوازند. (۱۷) در ۳۷ «بج بج نشود هرگز» ودر ۳٥ «بج بج واج لج نشودخود» (۱۸) سنائی مضمون بیت ۳۹٥ را درحدیقة الحقیقة چنین گفته است:

نشود دل بحرف قرآن به نشود بز بیش پژی فربه

۳۰-۳۵-۳۷

....

گل بهاری بت تتاری نبید داری چرا نیاری
نبید روشن چو ابر بهمن بنزد(۱) گلشن چرا نیاری

۴۵-۷۰-(۲)-۷۴

....

آن چیست برآن طبق[۳] همی تابد
چون ملحم زیر شعر عنابی[۴]
ساقش بمثل چو[۵] ساعد حورا[۶]
پایش بمثل[۷] چو پای مرغابی[۸]

۱۳-۳۴-۴۷-۶۳-۶۵

....

ای[۹] دریغا که خردمند را باشد فرزند و خردمند نی
ورچه ادب دارد و دانش پدر حاصل میراث بفرزند نی

۶۷

....

موششست دلم از کرشمهٔ سلمی چنانکه خاطر مجنون زطرهٔ لیلی

(۱) در ۷۰ «بطرف» (۲) در ۷۰ در صدر این ابیات نوشته است: «رودکی بر وزن مقبوض اثلم غزلی گفته و در آن سجع نگاه داشته و آن اینست» (۳) در ۴۷ و در نسخهٔ چاپی دیوان انوری «کز آن طبق» و در ۱۳ «کزو طبق» (۴) در ۱۳ «فسابی» و پیداست که در چاپ درست نگرفته و در نسخهٔ چاپی دیوان انوری «چون عاج بزیر شعر عنابی» (۵) در ۳۴، «چه» (۶) در ۶۳ «جوزا» (۷) در ۱۳ و ۴۷ «پایش بصفت» و در نسخهٔ چاپی دیوان انوری «دستش بمثل» و در یك نسخهٔ خطی «دسنش بمنال پای» (۸) این دو بیت با آنکه درین مآخذ بنام رودکیست در یك نسخهٔ خطی دیوان انوری و در نسخهٔ چاپی (جاب تبریز ۱۲۶۶ ص ۲۵۰) جزو اشعار انوری آمده است (۹) برای رعایت وزن شعر چنانکه در اشعار قدمای شعرای ایران نظیر بسیار دارد کلمهٔ «ای» ما را باید مشدد خواند

چو گل شکر دهیم (۱) درد دل شود تسکین

چو ترش روی‌شوی وارهانی(۲)ازصفری(۳)

بغنچهٔ تو (٤) شکر خنده (٥) نشائهٔ (٦)باده

بسنبل تو در گوش مهرهٔ افعی

ببرده (۷) نرگس تو آب جادوی بابل (۸)

گشاده غنچهٔ تو باب معجز (۹) موسی

۱۳ ـ ٤۷ ـ ٦۲ (۱۰) ـ ٦۳ ـ ٦٥

....

چمن عقل را خزانی اگر گلشن عشق را بهار توئی

عشق را گر پیمبری(۱۱)لیکن حسن را آفریدگار توئی

٥۳ ـ ٥۸ (۱۲)ـ ٦٤ ـ ٦۹

....

سپید برف برآمد بکوهسار سیاه وچون درون‌شدآن‌سروبوستان‌آرای

وآن کجا بگوارید ناگوار شدست وآن کجا نگزایست‌گشت‌زودگزای

٤٥ ـ ٧٤(۱۳)

--- --- -- ---------

مرا ز منصب تحقیق أنبیاست نصیب

چه(۱٤)اب جویم از(۱٥)جوی‌خشك یونانی

برای‌پرورش‌جسم‌جان(۱٦)چه(۱۷)رنجه کنم

که حیف باشد روح القدس بسگبانی

---

(۱) در ۳٦ « چو نوش نیش زنی » . (۲) در ۱۳ « رهائی » . (۳) در ٤۷ و ٦۲ « صفرا » (٤) در ۱۳ « نو » (٥) در ٦۳ « شکرخند » (٦) در ۱۳ و ٤۷ و ٦۲ « شاه » (۷) در ٦۳ « فسرده » (۸) در ۱۳ « بلبل » (۹) در ۱۳ « معجر » (۱۰) در ٦۲ بیت ٤۰٤ نیست (۱۱) در ٥۸ « من پیمبرم » و در ٦۳ « گر پیمبرم » (۱۲) در ٥۸ تنها بیت ٤۰۷ آمده است (۱۳) در ۷٤ این دوبیت در ص ۷۲ بت شده و در فهرست بنام رودکی یامده است (۱٤) در ۱۳

بحسن صوت چو بلبل مقید نظمم — بجرم حسن چو یوسف اسیر زندانی
بسی (۱) نشستم من با اکابر و اعیان — بیآزمودمشان آشکار و پنهانی (۲)
نخواستم ز تمنی (۳) مگر که دستوری — نیافتم ز عطاها مگر پشیمانی
۱۳-۴۷-۵۴-۶۴ (۴)

....

بیار آن می که پنداری روان یاقوت نابستی [۵]
و یا چون برکشیده تیغ پیش [۶] آفتابستی
بپاکی گوئی [۷] اندر جام مانند گلابستی
بخوشی [۸] گوئی [۷] اندر دیدهٔ بی‌خواب خوابستی
سحابستی قدح گوئی [۷] و می [۹] قطرهٔ [۱۰] سحابستی
طرب گوئی [۷] که اندر دل دعای مستجابستی
اگر می نیستی یکسر همه دلها خرابستی
اگر [۱۱] درکالبد جان را ندیدستی [۱۲] شرابستی [۱۳]
اگر این می بابر اندر بچنگال عقابستی
از آن تا [۱۴] ناکسان هرگز نخوردندی صوابستی

و ۴۷ « چو » (۱۵) در ۴۷ و ۵۴ و ۶۴ « در » (۱۶) در ۱۳ « جسم و جان » (۱۷) در ۱۳ « چو » .

(۱) در ۵۴ « نسبی » (۲) در ۱۳ « آشکار پنهانی » (۳) در ۱۳ و ۴۷ « تمغا » (۴) در ۴۶ بیت ۴۱۰ و ۴۱۱ پس و پیش آمده است (۵) در ۶۱ « مابستی » (۶) در ۴۷ « اندر » (۷) در ۶۱ همه جا « کوی » (۸) در ۱۱ « بخوابش » (۹) در ۱۱ « دمی » (۱۰) در ۶۴ در متن « قطر » و در حاشیه « قطره » (۱۱) در ۱۱ و ۱۳ « وگر » (۱۲) در ۱۳ و ۴۶ و ۶۱ « بدیلستی » (۱۳) در ۶۱ « سرابستی » (۱۴) در ۱۳ و ۶۱ « با »

٤(۱۵)-۱۱-۱۳-٤٥(۱٦)-٤٦-٤٧-٦۱-٦٤

....

بوی(۱) جوی مولیان(۲) آید همی
یاد(۳) یار مهربان آید همی

ریگ آمو(٤) و درشتی راه او(۵)
زیر پایم(٦) پرنیان آید همی

آب جیحون از نشاط روی دوست(۷)
خنگ ما را تا میان آید همی

ای بخارا شاد باش و دیر(۸) زی
میر زی تو(۹) شادمان(۱۰) آید همی

میر(۱۱) ماه هست و بخارا آسمان
ماه سوی آسمان آید همی

میر(۱۲) سروست و بخارا بوستان
سرو سوی بوستان آید همی(۱۳)

---

(۱۵) در ٤ تنها بیت ٤۱۵ آمده است (۱٦) در ٤٥ تنها بیت ٤۱۵ آمده و آنهم بنام معزیست ولی درنسخه‌های کامل دیوان معزی این اشعار نیست

(۱) در ۳ و ۹ و ۲۳ و ۳۲ و ٤۷ « باد » ودر۱٦ و ٦۳ « یاد » (۲) در ۵ و ۲۲ « موی جولیان » و در ۱۳ «موی مولیان» و در ۷۸ « یاد جوی موئیان » (۳) در ۳ و ٤ و ۹ و ۱۵ و ۱٦ و ۱۸ و ۲۳ و ۳۲ و ٦۳ و ۷۸ « بوی » (٤) در ۲۲ « هامون » و در ٤ و ۱٦ و ٤۱ « آمون » و در ٦۲ و ٦۳ « آموی » (۵) در ۵ و ۹ و ۲۳ و ٤۱ و ۵۰ و ۵۲ « با درشتی های او» و در ۳ و ۱٦ و ۱۸ « و درشتی های او » و در ۱۳ و ۲۲ و ۳۱ و ٤۷ « درشتی های آن » (٦) در ۳ و ۵ و ۲۳ و ۵۰ و ۵۲ و ٦۳ « زیر پاچون » و در ۱٦ و ۲۲ و ٤۱ « پای مارا» (۷) در ۳ و ۵ و ۱٦ و ٦۳ « جیحون و شگرفی های او » و در ۹ « جیحون را نشاط روی دوست » و در ۱۳ و ۳۱ و ٤۷ و ۵۰ و ۵۲ و ٦۲ « جیحون با همه پهناوری » (۸) در ٤ و ۱۳ و ۱۸ و ٤۱ و ٤۷ و ۵۰ و ۵۲ و ٦۲ « شاد » (۹) در ۱۸ و ٦۲ « شاه سویت » و در ٤۱ « میر روزی » و در ۳ و ۵۰ « شاه نزدت » و در ۱۳ «میر سویت» (۱۰) در ۳ و ۵ و ۱٦ و ۵۲ «شاه نزدت میهمان» ودر ٤۷ و ٦۲ « شاه سویت میهمان » (۱۱) در ۳ و ۱٦ و ۱۸ و ۲۲ و ٤۷ و ٦۲ « شاه » (۱۲) در ۳ و ٤۷ و ٦۲ « شاه » (۱۳) در ۹ و ٦۲ بیت ٤۲٤ و ٤۲۵ پس و پیش آمده است .

آفرین ومدح سود آید (۱) همی (۲)

گر بگنج اندر زیان آید همی

۳(۳)_٤(٤)_٥(٥)_۹(٥)_۱۳(٦)_۱٦(۷)_۱۸(٤)_۲۲(۸)_۲۳(۹)_۳۱(۱۰)_۳۲(۱۱)_٤۱(۹)_٤۷(٥)_٥۰_٥۲_٥۸(۳)_٦۲(۱۲)_٦۳(۱۳)_٦٥(۱٤)_٦۹(۱٤)_۷۸(۱٥)

....

ای آنکه غمگنی [۱٦] و سزاواری [۱۷]

و ندر [۱۸] نهان [۱۹] سرشك همی [۲۰] باری

از بهر آن کجا ببرم [۲۱] نامش

ترسم ز سخت اندهٔ و دشواری [۲۲]

---

(۱) در ۱۳ « آرد » (۲) در ۵۰ و ۵۲ « نرا » (۳) در ۳ و ۵۸ بیت ٤۲٦ نیست (٤) در ٤ و ۱۸ بیت ٤۲۲ و٤۲٦ نیست (٥) در ٥ و۹ و٤۷ بیت ٤۲٦ نیست (٦) در ۱۳ بیت ٤۲۲ بیت ما قبل آخرست (۷) در ۱٦ بیت ٤۲٥ و ٤۲٦ نیست (۸) در ۲۲ ابیات ٤۲۲ ـ ٤۲۳ و ٤۲٥ ـ ٤۲۷ نیست (۹) در ۲۳ و ٤۱ ابیات ٤۲۲ و ٤۲٦ نیست و ابیات ٤۲۱ و ٤۳۲ جا بجا شده است (۱۰) در ۳۱ تنها ابیات ٤۲۱ و ٤۲۲ آمده و این دو بیت هم پس و پیش است (۱۱) در ۳۲ تنها بیت ٤۲۰ آمده است (۱۲) در ٦۲ بیت ٤۲٦ نیست (۱۳) در ٦۳ ابیات ٤۲۳ و ٤۲٦ نیست (۱٤) در ٦٥ و ٦۹ بیت ٤۲٦ نیست (۱٥) در ۷۸ تنها بیت ٤۲۰ آمده است (۱٦) در ٤۷ و ٦۲ « غمگینی » ، در ٦٤ « غمکشی » ، در ۸ « غمگین » ودر ۱۱ «غمگی» وسخهٔ اول وسوم و چهارم ازوزن خارجست و در ۱۳ « در غمی » (۱۷) در ۱۱ و ٦٤ « سزا داری » ، در ٦۲ « سزا داری » و در ٦۳ « ای آنکه نهٔ غمگین و سزاواری » (۱۸) در ۱۱ و ٦٤ « اندر » (۱۹) در ۱۳ « جهان » (۲۰) در ٦۳ « هم » (۲۱) در ٦۳ « نبرم » (۲۲) در ۸ « ز بخت و انده دشواری » و درنسخهای دیگر بجز ٦۲ و ٦۳ و ٦٤ و ٦٥ « ز بخت انده دشواری »

رفت آنك رفت و آمد آنك (۱) آمد

بود آنکه (۲) بود خیره چه غم داری

هموار (۳) کرد (٤) خواهی گیتی را

گیتیست (٥) کی (٦) پذیرد (۷) همواری

مستی (۸) مکن که نشنود (۹) او مستی

زاری مکن که نشنود او زاری

شو تا قیامت آید ۱۰ زاری کن

کی رفته را بزاری ۱۱ باز آری

آزار بیش زین گردون بینی (۱۲)

گر تو بهر بهانه بیازاری ۱۳

گوئی گماشته ۱٤ است بلائی او ۱٥

بر هر که تو دل بر و بگماری ۱٦

---

(۱) در ٦ و ۸ «آنکه» و در ۱۳ «رفت آمد آنکه آمد» ، در ٦۲ «رفت آنکه رفت ما آمد آنکه آمد» و در ٦۳ «رفت آنکه رفت آمد آنکه آمد» (۲) در ۸ و ۱۳ و ٦۲ و ٦۳ «آنچه» (۳) در ۱۳ و ٦۳ «همواره» (٤) در ۸ «کرده» (٥) در ۱۱ «گیتیت» (٦) در ۸ «که کی» (۷) در ٦۲ «پزیرد» و در ٦۳ «کینت که برید و» (۸) مستی بضم اول بمعنی گله است وکلمهٔ مستمند از همین ریشه است (۹) در ۱۱ و ٦٤ «نگرد» و در ٦۲ «مکن نشنود» (۱۰) در ۱۱ و ٦٤ «اندر» و در ۱۳ «ایدر» (۱۱) در ٦۳ «کی رفته بازاری» (۱۲) در ۸ «بیش بینی زین گردون» و در ٦۳ «بیش بینی گردون» (۱۳) در ۸ «بیان آری» و در ٦۳ «بهان آری» (۱٤) در ۸ «که گماشته» (۱٥) در ٦۳ «گوئی که گماشته است بلاء او» (۱٦) در ٤۷ در متن چنیست ولی در بالای کلمهٔ «دل» علامة

۴ ابری پدیدنی (۱) و کسوفی نی (۲)
بگرفت ماه و گشت جهان تاری
فرمان کنی و یا (۳) نکنی ترسم
بر خویشتن ظفر ندهی باری (۴)
تا بشکنی (۵) سپاه غمان بر دل
آن به که می بیاری و بگساری (۶)
اندر بلای سخت پدید آرند (۷)
فضل و بزرگ مردی و سالاری (۸)
۶-۸-۱۱ (۹) ـ ۱۳ (۱۰) ـ ۴۷ (۱۱) ـ ۶۲ (۱۲) ـ ۶۳ ـ ۶۴ (۱۳) ـ ۶۵

....

«خ» ودر بالای کلمهٔ «برو» علامت «م» گذاشته که باید چنین خواند «بر هرکه تو برو دل بگماری» و در ۸ نیز چنینست .

(۱) در ۱۱ و ۶۴ «نه» (۲) در ۱۳ و ۴۷ و ۶۳ و ۶۴ «نه» (۳) در ۸ چنینست و در نسخهای دیگر همه جا «فرمان کنی یا» ودر ۱۳ «فرمان کنی و نه کنی» (۴) در ۸ «یاری» ، در ۶۲ «آن به که می باره و بگساری» و پیداست که با مصرع دوم بیت بعد پس و پیش شده است (۵) در ۶۳ «نشکنی» (۶) در ۸ چنینست و در نسخهای دیگر «بیاری بگساری» ، در ۶۳ «بر خویشتنم بیرندهی باری» و پیداست که این مصر با مصرع دوم بیت پیش ازین پس و پیش‌شده است (۷) در ۸ و ۶۳ «آید» در ۱۳ «آمدند» (۸) در ۷ و ۴۸ «بزرگواری و سالاری» و در ۱۳ «فضل بزرگواری و سالاری» و در ۶۳ «فضل و بزرگی و سالاری» (۹) در ۱ تنها ابیات ۴۲۷ و ۴۳۰ و ۴۳۱ و ۴۳۲ و ۴۳۵ آمده است (۱۰) در ۳ ابیات ۴۲۸ و ۴۳۲ و ۴۳۳ و ۴۳۴ و ۴۳۷ نیست وبیت ۴۳۰ بیت آخرست (۱۱) در ۷ ابیات ۴۲۸ و ۴۳۶ و ۴۳۷ نیست وابیات ۴۳۳ و ۴۳۴ بر ۴۳۱ و ۴۳۲ مقدمست

این جهان را نگر بچشم خرد نی بـدان چشم کاندرو نگری
همچو دریاست و ز نکـو کاری کشتئی ســاز تا بدان گذری (۱)

تا خوی ابر گل رخ تو کرده شبنمی
شبنم شدست سوخته چون اشك ماتمی
۳۰

....

کاندر جهان بکس مگر وجز بفاطمی (۲)
کی مارترسگین شود و گربه مهربان
گرموش ماژ و موژ (۳) کند گاه درهمی
۱

صدر جهان جهان همه تاریك شب شدست
از بهر ما سپیدهٔ صادق همی دمی (٤)
٦۳

. ...

(۱۲) در ٦۲ تنها ابیات ٤۲۷ و ٤۲۹ـ٤۳۲ آمده است (۱۳) در٦٤ تنها بیات ٤۲۷ و ٤۳۰ و ٤۳۲ و ٤۳٥ آمده است

(۱) در باب این دو بیت رجوع کنید بصیحفهٔ ۵۸۱ از مجلد دوم این کتاب • (۲) این مصرع را معروفی بلخی تضمین کرده و گوید :

ار رودکی شنیدم استاد شاعران کاندر جهان بکس مگر و جز بفاطمی

ومصرع اول آن بدست نیست (۳) ماژ و موژ فریاد موشست از ترس گربه •
(٤) در ٦۳ « تو می دمی » واین بیت را سوزنی سمرقندی در قصیده ای بدین مطلع :

صدر جهان رسید بشادی و خرمی در دوستان فزونی و در دشمنان کمی

در ستایش شمس الدین محمد بن عبدالعزیزبن مازه تضمین کرده و گوید :

مـار را هر چنـد بهتر پروری   چون یکی خشم‌آورد کیفر(۱) بری

سفله طبع مار دارد بی خـلاف   جهد کن تا روی سفله ننگری

۳۷(۲)_۴۳

....

کسی را چو من دوستگان(۳)می(۴) چه باید

که دل شـاد دارد بهر دوستگانی (۵)

۲۵(۶)_ ۲۸ _ ۴۳

نه جـز عـیب چیزیست کان تونداری

نه جز غیب چیزیست کان تو ندانی (۷)

....

در مدح تو بصورت تضمین اداکنم . یك بیت رودکی را در حق بلعمی و از آن پس این بیت را آورده و از اینجا پیداست که این قصیده را رودکی در ستایش ابوالفضل بلعمی وزیر گفته است

(۱) کیفر اینجا بمعنی پشیمانیست (۲) در ۳۷ تنها بیت اول آمده و آنهم بنام ابو شکورست (۳) دوستگان معشوقه است (۴) در ۲۵ « دوستگانی» (۵) دوستگانی ظرف بزرگ که در آن باده خورند و در ۲۵ « دوستگان » (۶) در ۲۵ بنام فرخی آمده‌است و دردیوان فرخی قصیده ای هست بدین مطلع :

دلم مهربان گشت بر مهربانی . کشی دلکشی خوش لبی خوش دهانی

و بیت چهاردهم آن چنینست :

کجا چون منی دوستگانی چه باشد   که دل شاد باشد بهر دوستگانی (؟)

و بدین‌گونه دشوارست معلوم کرد که بیت متن از رودکیست یا از فرخی

(۷) این بیت را معزی تضمین کرده است در قصیده‌ای بدین مطلع :

ایا شهریاری که صاحبقرانی   زجد و پدر یادگار جهانی

در ستایش یکی از پسران ملکشاه سلجوقی و در مدیحه گوید :

یکی بیت نغز ست مر رودکی را   که اندرجهان تو سزاوار آنی

و از آن پس این بیت را آورده است

بی قیمتست شکر از آن (۱) دو لبان اوی
کاسد شد از دو زلفش بازار شاهبوی (۲)
۲۵-۲۶-۲۷ (۳)-۳٤-٤۳-۷۱

این ایغده (٤) سری بچه کار آید ای فتی
در باب (۵) دانش این سخن بیهده مگوی
۲۵-۳۱-٤۳

تا صبر را (٦) نباشد شیرینی شکر (۷)
تا بید را نباشد بوئی چو (۸) دار بوی (۹)
۲-۲۵-۲٦-۲۷-۲۹-۳۱-٤۳-۷۱

....

ای ویذ[۱۰] غافل ازشمارچه پنداری کت خالق آفرید بهر کاری
عمری که مر تراست سرمایه و یذست و کارهات بدپنداری
۳۵

....

ای دل سزایش[۱۱] بری باز بر چنگل عقابی[۱۲]
۳۸

بی تو مرا زنده نبیند من ذره ام تو آفتابی
٤۵ (۱۳)

....

(۱) در ۷۱ «شکر ز آن» (۲) شاهبوی عبیرست (۳) در ۲۷ تنها مصرع دوم آمده است. (٤) ایغده بیهده گوی وسبکسار (۵) در ۳۱، درباب (٦) پیداست که این بیت در شریطهٔ این قصیده بوده است در مقام دعا (۷) در ۷۱ «شیرین شکر» (۸) در ۲۵ «تا بید بوی ندهد برسان» و در ۷۱ «بون چو» (۹) داربوی عودست. (۱۰) ویذ و ویذاکم و ضیع باشد. (۱۱) در اصل ۳۸ «سرایش» و بقرینه اصلاح کرده ام (۱۲) در اصل ۳۸ چنینست (چاپ طهران ص ۱۰۵) و نتوانستم اصلاح کنم. (۱۳) در ۴۵

جعـد همچون نورد (۱) آب بباد گوئیـا آن چنـان شکستستی
میانکش نازکك چو شانهٔ مو(۲) گـوئی از یك دگر گسستستی

۳۸

این بیت نام شاعر ندارد ولی چون بیت نخست در ۳۸ بنام رودکیست و بدین وزن و قافیت از دیگری شعری نیافتم و بیت نخست صریحا بنام رودکیست ظن غالب برآن میرود که این بیت دوم هم ازو باشد (۱) نورد پیچ و تاب (۲) در آغاز مصرع سوم زیادت بروزنست یعنی تغییر بر زیادت که در اصطلاح عروض خرم گویند و مولف ۳۸ گویدکه بغایت گران و نا پسندیده بود و این را بشاهد خرم در آغاز مصرع آورده است ، پس ثقل وزن در آغاز بوده و تحریفی در آن راه نیافته است .

باب دوم

رباعیات (۱)

. . . . (۲) هرروز بر آسمانت بادا مروا (۳)

۲۵

....

جائی که گذرگاه دل محزونست آنجا دو هزار تیره بالا خونست

لیلی صفتان ز حال ما بی خبرند مجنون داندکه‌حال‌مجنون چونست

۵۳

....

با آنکه دلم از غم هجرت خونست شادی بغم تو ام ز غم افزونست

اندیشه کنم‌هرشب وگویم(۴) یارب هجرانش‌چنینست وصالش‌چونست

۱۳ ـ ۴۷ ـ ۵٤ ـ ۵۵

....

(۱) بیشتر این رباعیات، در سفینه ها و درکتابهائی که تازه‌ترست ومتاخران تالیف کرده اند بنام رودکی آمده و بهمین جهة در انتساب آنها برودکی شك دارم چنانکه در پاره ای از آنها کلمات و ترکیبات و معانی هست که بسخن و گفتار رودکی نمی ماند و چون راه تحقیق و بار جوئی بسته بود بناچار درین‌کتاب آوردم (۲) در۲۵ مصرع اول این بیت تکرار مصرع اول بیت پیش‌از آن است که از بهرامیست :

روزه بپایان رسید وآمد نوعید دیرزی و شاد و نیك بادت مروا

ولی خروج از وزن و نا مناسب بودن مضمون مسلم می دارد که در استنساخ کاتب خطا کرده و این مصرع اول از رودکی نیست و جزو این بیت نتوان شمرد و مصرع نخست این بیت از میان رفته است . (۳) مروا فال نیك باشد . (٤) در ۵۵ « گریم » .

تقدیر که بر کشتنت آزرم (۱) نداشت وزقتل تو یك ذره (۲) دل نرم نداشت
اندر عجبم ز جان ستان کز چو توئی (۳) جان بستد و از جمال تو شرم نداشت
۷۶ ـ ۶۳ ـ ۵۳

....

در رهگذر باد چراغی که تراست ترسم که بمیرد ازفراغی که تراست
بوی جگر سوخته عالم بگرفت گرنشنیدی زهی دماغی که تراست
۵۳ (٤)

....

چشمم ز غمت بهر عقیقی که بسفت
بر چهر هزار گل ز رازم (۵) بشکفت
رازی (٦) که دلم زجان همی داشت نهفت
اشکم بزبان حال با خلق بگفت
۱۳

....

دل خسته و بستهٔ مسلسل موئیست
خون گشته و کشتهٔ بت هندوئیست
سودی ندهد نصیحتت ای واعظ (۷)
این خانه خراب (۷) طرفه یك پهلوئیست
٦٤

....

(۱) در ۵۳ «تقدیر قضا ترا چو آزرم» و در ۷٦ : « تقدیر خدا جوی چو آزرم» (۲) در ۵۳ « برحسن جوانیت » (۳) در ۶۳ « من در عجبم که جان ستان از چو توئی » (٤) این رباعی در دو سفینهٔ مختلف بنام رودکی آمده ولی مشکوکست ازو باشد چه در مصرع چهارم کلمهٔ « دماغ » بمعنی بینی آمده است و شکست که در زمان رودکی این کلمه باین معنی آمده باشد (۵) در اصل ۱۳ « زبرازم » (٦) در اصل ۱۳ «روزی» (۷) کلمهٔ « واعظ » و اصطلاح « خانه خراب» درین بیت نیز سبب آنست که شك کنم این رباعی از رودکی باشد .

بنـلاد (۱) تو شد تربیت خواجه ولیك
بنلاد (۱) توسست همچو بنیاد (۲) توباد

۷۱-٤۳-۳۰-۲۸ ....

بفنود (۳) تنم بر (٤) درم و آب و زمین
دل (٥) برخرد وعلم وبدانش (٦) بفنود (۳)

۷۱-٤۳-۳٥-۳۰-۲۸-۲۷ ....

بی روی توخورشید جهان‌سوز مباد — هم بی تو چراغ عالم افروز مباد
با وصل تو کس چومن‌بدآموز مباد — روزی که ترا نبینم آن روز مبـاد

۶۳ ....

جز حـادثه هرگز طلبم کس نکند — یك پرسش گرم جز تبم کس نکند
ورجان بلب آیدم بجز مردم چشم — یك قطرهٔ آب بر لبـم کس نکند

۷۶ ....

چون روز علم زند بنامت (۷) ماند — چون یك شبه شد ماه بجامت ماند
تقـدیر بعـزم تیـز گامت ماند — روزی بعطا دادن عامت ماند (۸)

۱٤ ....

(۱) بنلاد پشتیبان و بنیادست مرکب ازبن ولادکه بمعنی پایه و اساس، است ودر ۳۰ «بیلاد» (۲) در۳۰ «بیلاد» (۳) بفنود ازفنودنست بمعنی فریفته شدن و غره شـدن و در۳۰ «تن بر درم سیحم آب وزمین دل بر خرد وعم و دانش فنود» (؟) و فنود را بمعنی فریفت آورده است (در فعل متعدی) و در ۷۱ فریفته وغره باشد (٤) در ۳۸ «بفنودست جهان» (٥) در ۳٥ «پر» (٦) در ۳٥ «خرد و دانش وخونین» (۷) در اصل ۱٤ «بجاهت» (۸) در ۱٤ (ص ۱۸) این رباعی بنام رودکیست و در ذکر باء تشبیه‌گوید: «... رودکی نیز از ین قبیل رباعیات در مدح محمود شاه بسیارگفته ازآن جمله یك رباعی اینست ....» ولی درمیان ممدوحان رودکی‌محمود نام کسی نیست

زلفش بکشی شب دراز اندازد ور بکشائی چنگال باز اندازد
وریبچ وخمش زیلك دگر بکشایند دامن دامن مشك طراز اندازد

.... ۵۳

نامت شنوم دل زفرح(۱) زنده شود حال من ازاقبال(۱) توفرخنده شود
وزغیر(۱) توهرجا سخن آید بمیان خاطر بهزار غم پرا کنده شود

.... ۵۳

هان تشنه جگر مجوی زین (۲) باغ ثمر
بیدستانیست (۳) این ریاض بدو در
بیهوده ممان که باغبانت بقفاست (٤)
چون خاك نشسته گیرو (٥) چون بادگذر

.... ۱۲-٤۷-۵۵-٦۳-٦۵

آمد برمن، که؟ یار، کی؟ وقت سحر
ترسنده زکه؟ ز خصم، خصمش که؟ پدر
دادمش دو بوسه، بر کجا؟ بر لب تر
لب بد؟ نه، چه بد؟ عقیق، چون بد؟ چو شکر

.... ۵۳ - ۵۸(٦)

---

(۱) این رباعی در سه سفینهٔ مختلف بنام رودکی آمده ولی کلمات « فرح » و « اقبال » بمعنی رو آوردن و «غیر» هر سه از روش رودکی دورست و دور می نماید که این رباعی ازو باشد (۲) در ۵۵ « ز آن » (۳) در ۵۵ « بی دستانیست » (٤) در ٦۳ « بادبانت ز قفاست » (٥) در ۱۳ « نشسته گیرد » (٦) مولف ۵۳ این رباعی را که بنام رودکی آورده بسیار ستوده وگوید که وی و میرزا عبدالقادر بیدل هر دو بر آن نظیر نوشته اند

چون کشته ببینی ام (۱) دولب (۲) گشته (۳) فراز
از (٤) جان تهی این قالب (٥) فرسوده بآز (٦)
بر بالینم نشین و می گوی بناز (۷)
کای من تو بکشته (۸) وپشیمان شده باز (۹)

۱۱-۱۳-٤۷-٥٥-٦۳-٦٤-٦٥-٦٦

....

در جستن آن نگار (۱۰) پر (۱۱) کینه و جنگ
گشتیم سرا پای جهان با دل تنگ
شد دست زکار و رفت پا ۱۲ از رفتار
این بس که بسر زدیم و آن بس که بسنگ

....

۵۹ - ۷٦

بر ۱۳ عشق توام نه صبر پیداست نه دل — بی روی توام نه عقل برجاست نه دل

(۱) در ۱۳ « ببینم » (۲) در ۱۱ « فردا چو ببینی‌ام دهن » (۳) در ۱۳ و ٥٥ « کرده » و در ٦۳ « چون کشته ببینم دهنی کرده » (٤) در ۱۱ و ۱۳ « وز » و در ٥٥ « این » (٥) در ۱۳ و ٦۳ « تهی قالب » (٦) در ۱۱ « پرورده بناز » و در ٦٤ « فرسوده نیاز » (۷) در ۱۱ « نشینی و می گوئی برار » و در ۱۳ « نشسته می گوی بناز » و در ٦۳ « می گوی براز » (۸) در ۱۱ « من کشته‌ترا » ودر ۱۳ « کی کشته ترا من » ودر ٥٥ « کامی من‌توبکشته » و در ٦٤ « کای کشته ترا من » (۹) زکریا بن محمدبن محمود قزوینی درکتاب « آثار البلاد » درکلمهٔ لنبان شرح حالی از رفیع الدین لنبانی (شاعر قرن هفتم) آورده و در پایان آن می نویسد که رفیع الدین لنبانی هنگام کشته شدن این دو بیت سروده است (و قتل الرفیع ۰۰۰۰ و الرفیع کان قد نظم هذین البیتین ۰۰۰) و از آن پس این رباعی را آورده است (۱۰) در ٥۹ « شکار » (۱۱) در ٥۹ « بر » (۱۲) در ۷٦ « مانند پای » (۱۳) در اصل ٦۳ « نه »

این غم که مراست کوه قافست نه غم
این دل که تراست سنگ خاراست نه دل
۶۳

. . . .   . .

یوسف روئی کزو فغن کرد دلم — چون دست زنان مصریان(۱) کرد دلم
ز آغاز ببوسه مهربان کرد دلم — امروز نشانهٔ غمان (۱) کرد دلم
۵۳

واجب بود بکس بر افضال و کرم — واجب باشد هر آینه شکر نعم
تقصیر نکرد خواجه در نا واجب — من در واجب چگونه تقصیر کنم
۷۴ ـ ۴۵

....

در منزل غم فگنده مفرش مائیم — وزآب دوچشم(۲) دل پرآتش سائیم
عالم چو ستم کند ستمکش مائیم — دست خوش روز گارناخوش مائیم
۶۴ ـ ۵۵ ـ ۴۷ ـ ۱۱

....

در پیش خود آن نامه (۳) چو بلکامه (۴) نهم
پروین ز سرشك دیده (۵) بر جامه نهم
۵ بر پاسخ تو چو دست بر خامه نهم
خواهم که دل اندر شکن نامه نهم

---

(۱) قافیت این دو مصرع هر دو شایگانست و بکار بردن دو قافیت شایگان در یك رباعی آنهم در مصرع دوم و چهارم بردید آمیزست. (۲) در ۱۱ و ۶۴ « دیده » (۳) در ۲۶ « هجر » و در ۳۱ دو جا آمده است یك جا « نامه » و جای دیگر « هجر » (۴) بلکامه بضم اول بسیار کام (۵) در ۳۱ یك جا « دیده » و جای دیگر « خویش ».

۲۶ ـ ۲۷ (۱) ـ ۳۱ (۲)

. ...

از گیسوی او نسیمك (۳) مشك آید (٤)

وز زلفك او (۵) نسیمك (۳) نسترون (٦)

۲۵ - ۲۷ - ۲۸ - ۲۹ - ۳٤ - ۳۵ - ٤۳ - ۷۱

...

درعشق‌چورودکی‌شدم سیرازجان (۷) از (۸) گریهٔ‌خونین‌مژه‌ام شدمرجان

القصه که از بیم عذاب هجران در آتش رشکم دگر از دوزخیان

.... ۱۱-٦۳-٦٤-٦۵-٦٦

دیدار بدل فروخت نفروخت گران

بوسه بروان فروشد (۹) و هست ارزان

آری که چو آن ماه بود [۱۰] بازرگان

دیدار بدل فروشد و بوسه بجان

.... ۵۳-٦۳-٦٤-٦۵-٦٦-٦۹

رویت دریای حسن ولعلت مرجان زلفت عنبر صدف دهن در دندان

ابرو کشتی و چین پیشانی موج گرداب بلا غبغب وچشمت طوفان

.... ۲٤

---

(۱) در ۲۷ تنها بیت اول آمده وآنهم بنام «رودی» ثبت شده وچنین کسی در میان شاعران ایران نبوده است .

(۲) در ۳۱ دوجا آمده است : یك جا هر دو بیت و جای دیگر تنها بیت نخست . (۳) در ۲۵ و۲۹ و ۳٤ و ۳۵ «نسیم» والبته در وزن مغایرست (٤) در ۲۷ «آمد» (۵) در ۷۱ «ورزلفك او» (٦) نسترون نسرین باشد و در ۳٤ و ۱ «نستردن» (۷) در ٦٤ «سیر زجان» (۸) در ٦۳ و ٦٤ «وز» (۹) در ٦٤ «فروخت» (۱۰) در ٦۳ «آری چو تو ماه چون بود»

ای از گل سرخ رنگ بر بوده و بو (١)
رنگ از پی رخ (٢) ربوده (٣)بو(٤) ازپی مو(٥)
گل رنگ شود(٦)چو(٧)روی‌شوئی(٨)همه‌جو(٩)
مشکین گردد(١٠)چو(٧) مو فشانی(١١)همه کو

٤-١١-١٣-١٨-٤٧-٥٢-٥٤-٥٥-٥٨-٦٣-٦٤

زلفت دیدم سر از چمان پیچیده   وندر گل سرخ ارغوان پیچیده
در هر بندی هزار دل در بنـدش   در هر پیچی هزار جان پیچیده

....

٥٣

چون کار دلم ز زلف او ماند (١٢) گره
بر[١٣] هر رگ جان صدآرزو[١٤] ماند[١٢] گره
امیـد ز گریه بود (١٥) افسوس افسوس
کان[١٦] هم شب وصل در گلو[١٧] ماند[١٢] گره

٤-١٣-١٨-٢٤-٤٧-٥٢-٥٥-٦٢-٦٣-٦٤-٦٥-٦٦-٦٩

---

(١) در ٤٧ و ٥٤ و ٥٥ قافیه بوی وموی و جوی وکوی است • (٢) در ١٣ و ٤٧ و ٥٥ « رو» (٣) در ١١ «رخ بوده و » (٤) در ٤٥ « پی رد ربود و بو » (٥) در ١٨ « بو» والبته غلط فاحشست • (٦) در ٥٤ و ٥٥ « گلگون گردد » (٧) در ١٣ « چه » (٨) در ٥٨ « شوری » (٩) در ١١ «جـوی » (١٠) در ٥٤ «کردو» (١١) در ٦٣ «شـانی» (١٢) در ١٣ و ٥٥ و ٦٤ همه جا « مانده » ردیف است (١٣) در ١٣ و ٥٥ و ٦٢ « در » (١٤) در ٢٤ و ٦٣ « ز آرزو » (١٥) در١٣ «بود و» (١٦) در ٦٣ « آن » (١٧) در ٤ « از گلو » والبته نا درستست •

چرخ کجه (۱) باز تا نهان ساخت کجه (۱)
با نیك و بد دایره در باخت کجه (۱)
هنگامهٔ شب گذشت و شد قصه (۲) تمام
طالع بکفم یکی نینداخت کجه (۱)
۵۳ ـ ۶۳ ـ ۶۵ (۳)

....

رخسارهٔ او پردهٔ عشاق درید   با آنکه نهفته دارد اندر پرده (۴)

....

ای طرفهٔ (۵) خوبان من ای شهرهٔ ری (۶)
لب را بسبید رك (۷) بکن پاك از می (۸)
۲۵ ـ ۲۶ ـ ۲۸ ـ ۲۹ ـ ۳۰ ـ ۳۴ ـ ۴۳ ـ ۷۱

....

از کعبه کلیسیا نشینم کردی   آخر در کفر بی قرینم کردی

---

(۱) کجه و کچه انگشتری بی نگین که بدان شبها بازی کنند وکجه بازی همان بازیست که امروز انگشتر بازی نامند . (۲) در ۶۳ «شد مرده» و شاید در اصل «مژده» بوده است . (۳) در ۶۵ نام شاعر نیست . (۴) این بیت درکتاب معروف «انیس العشاق» درتشبیهات شعراء تالیف شرف الدین حسن بن محمد رامی شاعر قرن هشتم آمده است و پیش ازین بیت گوید : « .... سوم آنکه اهل بخارا رخساره اش می خوانند چنانکه رودکی فرماید ... » (۵) در ۲۵ « قبله » (۶) در ۲۵ «طرفهٔ ری» و در ۲۷ « شهرهٔ پری » (۷) سبیدرك دستار چه باشد و در ۲۶ و ۲۸ و ۴۳ «سردزك» و در ۲۷ و ۷۱ « بسردرك بکن باك » و در ۲۹ و ۳۴ « زسپر درك » و در ۲۶ « دزك » را بهمین معنی آورده و در ۳۰ « بسر درك » و در ۲۹ « مکن » بجای « بکن » و در ۷۱ لغت را درگ با کاف فارسی ضبط کرده و گوید بفتح اول وراء وگویا « سپیدرگ » از همه درست تر باشد .
(۸) در ۲۸ و ۴۳ « زمی ».

بعد از دو هزار سجده بر درگهٔ دوست

ای عشق چه بیگانه ز دینم کردی (۱)

۵۳

....

دل سیر نگرددت ز بیداد گری

چشم آب نگرددت چو در من نگری

این طرفه که دوست تر زجانت دارم

با آنکه ز صد هزار دشمن بتری

٦۳

....

با داده قناعت کن و با داد بزی

در بند تکلف مشو آزاد بزی

در به (۲) زخودی نظر مکن غصه مخور

در کم ز خودی نظر کن و شاد بزی

٦۳

....

آن خر پدرت بدشت خاشاك زدی

مامات دف و دو رویه (۳) چالاك زدی

۵ آن بر سر گور ها تبارك (٤) خواندی

وین بر در خانها تبوراك (۵) زدی (٦)

---

(۱) این رباعی در سفینه ای بنام رودکی آمده ولی از سبك سخن او دورست و بشعر سرایندگان متوسطین مانندہ ترست • (۲) در اصل ٦۳ « درنه » (۳) در ۳۰ « دوَ روبهٔ » ودورویه بمعنی دف و دایره است (٤) تبارك اشاره است به آیت « تبارك اسم ربك ذی الجلال و الاکرام » آخرین آیت سورهٔ الرحمن که بر سر خاك مردگان می خوانند (۵) تبوراك دف و دورویه و دایره (٦) این رباعی در بعضی از نسخهای دیوان انوری هم آمده است •

۳۰ ـ ۷۱ (۱)

....

نا رفته بشاهراه وصلت گامی . نا یافته از حسن جمالت (۲) کامی
ناگاه شنیدم ز (۳) فلك پیغامی کز خم فراق (٤) نوش بادت جامی

۵۳ ـ ٦۳ (۵)

....

گر بر سر نفس خود امیری مردی برکور و کر ار (٦) نکته‌نگیری مردی
مردی نبود فتاده را پای زدن گر دست فتاده ای بگیری مردی

٦٤ (۷)

....

(۱) در ۷۱ نام شاعر نیست و گوید: « شاعر فرماید» (۲) در ٦۳ « حسن و جمالت »
(۳) در ٦۳ « از » (٤) خ ل: « شراب » و البته « فراق » مناسب تر و درست تر ست و در ٦۳ « زوال » (۵) در ٦۳ بنام کسائی آمده است . (٦) خ ل: ور بر دگران ، (۷) این رباعی بنام پهلوان محمود خوارزمی معروف بپوریای ولی و متخلص بقتالی شاعر و پهلوان نامی قرن هشتم ایران متوفی در ۷۲۲ نیز آمده است . رجوع کنید بتذکرهٔ آتشکده چاپ بمبئی ۱۲۹۹ ص ۳۲٦ و ریاض العارفین تالیف رضا قلی خان هدایت چاپ تهران ۱۳۰۵ قمری ص ۱۲۵ و سفارنامهٔ خوارزم تالیف او چاپ بولاق ۱۲۹۲ ص ۹۰

باب سوم

ابیات پراگنده که بهم پیوسته نیست

چنانکه اشتر بی بد(۱) سوی کنام(۲) شده
ز مکر روبه و زاغ و ز گرگ بی خبرا
۲۵

....

شبیر آلغده(۳) که بیرون جهد از خانه بصید
تا بچنگ آرد آهو و آهو بره را
۲٦

....

گوش تو سال و مه برود و سرود نشنوی نیوهٔ(٤) خروشان را
۷۱ ـ ٤۳ ـ ۲۷ ـ ۲٦

اگرت بدر رساند همی ببدر منیر مبادرت کن وخامش مباش چندینا
۱۷

....

چو گرد(٥) آرند کردارت بمحشر فرومانی چوخر بمیان(٦) شلکا(۷)
۳۵ ـ ۳٤ ـ ۳۱ ـ ۳۰ ـ ۲۹ ـ ۲۸ ـ ۲۷ ـ ۲٦ ـ ۲۵
۷۱ ـ ٤۳

---

(۱) ظاهرا «پی بد» ترجمهٔ «لابد» تازیست • رجوع کنید بصحیفهٔ ۱۰۱۸ این کتاب یادداشت شمارهٔ (۱) یك (۲) کنام چراگاه شتران (۳) آلغده همان آرغده بمعنی خشمگین است • (٤) نیوه ناله و افغان • (٥) در ۲۵ و ۲٦ و ۲۷ و ۳۰ و ۳۵ و ۷۱ «پیش» (٦) در ۲٦ «عین»، در ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ٤۳ و ۷۱ «درجای» و در ۳۵ «چاه» (۷) شلك گلی باشد سیه فام وگیرنده و جز۴ ٤ دو جا آمده یکی درکلمهٔ «شلك» و دیگر درکلمهٔ «شاکاب» و در موضع دوم «شلکاب» قافیه است

کیهان ما بخواجهٔ عدنانی (۱) عدنست و کار ما همه باندام (۲)

۳۵_۲۵

....

نباشد زین زمانه بس (۳) شگفتی اگر بر ما ببارد (٤) آذرخشا (٥)

۲۵ _ ۲۸ _ ۲۹ _ ۳۰ _ ۳٤ _ ۳۵ _ ٤۳ _ ۷۱

....

گرچه بشتر (٦) را عطا باران بود مر ترا زر (۷) و گهر باشد عطا

۳۰ _ ۷۱ (۸)

....

پیش تیغ تو روز صف دشمن هست چون پیش داس نو (۹) کریا (۱۰)

۲۵ _ ۲۸ _ ۲۹ _ ٤۳ _ ۷۱

....

ندیده تنبل (۱۱) اوی و بدیده مندل (۱۲) اوی

دگر نماند و دیگر بود بسان شراب (۱۳)

۲۵

....

---

(۱) در ۲۵ «کیهان به آن خواجهٔ عدنانی» و این از وزن خارجست. (۲) باندام مخفف به اندام یعنی راست و آراسته و ساخته و در ۳۵ «عدنست و کار ما همه اندام» ولی پیداست که بادغام الف باید خواند و در ۲۵ «عدنیست و کار ما باندام» (۳) در ۲۵ و ۳۵ «یس» و در ۳۰ «بر» (٤) در ۲۵ «بیاید» (٥) آذرخش صاعقه است. (٦) بشتر بمعنی ابر و نام میکائیل است. (۷) در ۷۱ «در» (۸) در ۷۱ نام شاعر نیست (۹) در ۲۵ و ۷۱ «داس تو» (۱۰) کریا هلندوزست که قسمی از ریواس باشد و در ۲۵ «کنزیا» درمتن و «کریا» در شعر ضبط شده و در ۷۱ «کربا» (۱۱) تنبل بمعنی حیلت (۱۲) (۱۲) مندل خط عزیمتست که معزمان کشند (۱۳) در ۳۵ بیتی بهمین وزن که قافیت آن «خرام» است بخطا بدین گونه آمده:

اگر امیر جهاندار داد من ندهد چهار ساله نوید مرا که هست خراب

فاخته گون شد هوا ز گردش خورشید
جامهٔ خانه بتبك (۱) فاخته گون آب
۲۵ ـ ۲۹ ـ ۳٤

تا کی بری عذاب و کنی (۲) ریش را خضاب
تا کی فضول گوئی و آری (۳) حدیث غاب (٤)
۲۵ ـ ۲۷ (۵) ـ ۲۸ ـ ۳۰ ـ ۳۱ (۵) ـ ۳۷ ـ ٤۳ ـ ۷۱

بباز (٦) کریزی (۷) بمانم همی اگر کبك بگریزد از من رواست
۲۷ ـ ۲۸ ـ ۳۱ ـ ۳۵ (۸) ٤۳ ـ ۷۱

همه (۹) نیوشهٔ (۱۰) خواجه بنیکوئی و بصلحست (۱۱)
همه نیوشهٔ (۱۰) نادان بجنگ و فتنه (۱۲) وغوغاست (۱۳)
۱ ـ ۲۵ ـ ۲۷ ـ ۲۸ ـ ۲۹ ـ ۳۱ ـ ۳٤ ـ ٤۳ ـ ۷۱

خوبان همه سپاهند (۱٤) اوشان خدا یگانست
مر نیک بختیم را بر روی او نشانست
۲۵

---

(۱) تبك قز باشد که بجوراب وکلاه بافند .

(۲) در ۲۵ « بر عذاب کنی » (۳) در ۳۰ و ۳۷ « داری » ودر ۲۷ « گوئی داری » (٤) غاب باز پس افگنده باشد (۵) در ۲۷ و ۳۱ تنها مصرع دوم آمده است (٦) در ۲۷ « ببازی » (۷) کریز چیزی که بمرغان دهند تا پر بریزند و باز آورند و در ۷۱ بر ریحه بحال صفت (۸) در ۳۵ بنام ابو المثل آمده است . (۹) در ۲۷ « همی » (۱۰) نیوشه گوش فرا داشتن است از نیوشیدن . (۱۱) در ۳۱ « بیکوئی بصلحست » ودر ۲۵ « بنیکوئی و بصلح » (۱۲) در ۳۱ « نادان بفتنه » (۱۳) در ۲۵ « بجنگ و کار نغام » و در ۳٤ « مقام » و در ۲۸ غوغا » (۱٤) در اصل ۲۵ « سپاهند » و پیداست که درست نیست .

لاد(۱) را بر بنای محکم نه که نگهدار لاد(۱) بنلا دست(۲)

۲۵ (۳)-۲۸-۳۰-۳۵(۳)

....

شب قدر وصلت ز فرخندگی فرح بخش تراز فرسنافدست(٤)

۲٦-۲۷-٤۳-۷۱

....

بهار چین کن از آن روی بزم خانهٔ خویش

اگر چه خانهٔ تو نو بهار بر همنست

۳۰

....

چو پوست روبه بینی بخان(٥) واتگران(٦)

بدان که تهمت او دنبهٔ بسر(۷) کارست(۸)

۲۵-۳۵

....

هیچ راحت می نبینم در سرود ورود تو

غیر زین فریاد کز وی خلق را کاتوزه(۹) خاست

۲۷

....

(۱) لاد بمعنی پایه است • (۲) در ۳۰ « بیـلاد » و بنلاد مرکب از بن ولاد بمعنی پشتیبان و بنیاد ودر ۲۵ بمعنی بنا •

(۳) در ۲۵ و ۳۵ بنام فرالاوی آمده است (٤) فرسنافدشب نوروزست و در ۲٦ و ۲۷ « فرسنافه » و در ۷۱ جزو لغاتی که آغاز آن خاء و انجام آن هاست ضبط شده (خامع الهاء) و فرستافه نوشته وگوید همان فرسنافد مرقوم است و در ۲۵ « فرسنامه باد » (٥) خان سراو خانه و کاروانسرا و خانه مصغر آنست (٦) و انگز پوستین دوز (۷) در ۳۵ « بصد » وگویا در اصل « تبه » یا « نزه » بوده است که بخطا « بسر » و « بصد » نوشته اند (۸) در ۲۵

بودنت در خاك باشد یافتی (۱)
هم چنان کز خاك بود انبودنت (۲)
۲۵-۲۶(۳)-۲۷-۲۹-۷۱

چه گر من همیشه ستا (٤) گوی باشم ستایم (٤) نباشد نکو جز بنامت
۲۵-۳٤

بر روی پزشك زن میندیش چون بود درست بیسیارت (٥)
۳٥

معذورم دارند که اندوه و غیشت (٦)
و انده وغیش (۷) من ازآن جعدوغیشت (۷)
۲۵-۲۹-۳٤

ای (۸) از آن چون چراغ پیشانی (۹)
ای [۱۰] از آن زلف پر شکست و مکست [۱۱]

« بسر کارست » و البته تبه کار یا بزهکار بخوانیم معنی می بخشد وگرنه معنی نمی دهد . (۹) کاتوزه سرگردانی و سرگشتگی و دردسر .

(۱) در ۲٦ و۷٤ « عاقبت » . (۲) انبودن همان انبوشتن است که آفریدن باشد . (۳) در ۲٦ نام شاعر نیست (٤) ستا بمعنی ستایش از ستودن ستائیدن است . (٥) بیسیار آب بیمار و قاروره که بپزشك نمایند تا درد پیدا شود (٦) غیش بمعنی انبوهست ولی گویا « وغیش » باشد چنانکه ۲٦ «غیش» و « وغیش » هر دو را باین معنی آورده ولی در ۲٥ این شعر در کلمهٔ « غیش » آمده ودر ۲۹ و ۲٤ « معذورم دارنه که انده وغیشت » (۷) در ۲۹ « وغیش است» ودر هر صورت این شعر را در همهٔ نسخها نا درست نوشته اند (۸) در ۷۱ « وی » (۹) در ۳٤ و٤۳ « بنشانی » ودر ۲۷ « دی از آن چون چراغ پیشانی» (۱۰) در ۲۷ « دی » ودر ۷۱ « وی » (۱۱) در ۲٥ و۲۷

۲۵ ـ ۲۷ ـ ۲۹ ـ ۳٤ ـ ٤۳ ـ ۷۱

....

خاك کف پای رودکی سپری[۱] تو هم بشوی گاو هم بخائی برغست[۲]

۳۵

....

با دل پاك مرا جامهٔ نا پاك رواست

بد مر آنرا که دل و دیده[۳] پلیدست و پلشت[٤]

۲۵ [٥] ـ ۳۰ ـ ۳۵ [٥]

....

تا لباس عمر اعدایش نگردد بافته

تار تار پود پود اندر فلات[٦] آن فوات[۷]

۱ ـ ۲٦ ـ ۲۷

....

جغد که با باز و با کلنگان پرد[۸]

بشکندش پر و بال و گردد[۹] لت لت[۱۰]

۲۵ [۱۱] ـ ۳۵

و ۷۱ « زلفك شکست و مکست » و شکست و مکست اتباع باشد مانند دست و مست .

(۱) در اصل ۳۵ « بسری » (۲) برغست ترهٔ بهاری باشد که بپزند وآدمی و چهار پای خورد (۳) در ۳۵ « جامه » (٤) پلشت همان پلیدست . (٥) در ۲٥ و ۳٥ بنام کسائی آمده و در ۳۵ دو جا آمده یکی در حرف تاء و دیگر در حرف شین و هر دوجا بنام کسائیست (٦) فلات تارهائی که جولاهان بافتن را آماده سازند . (۷) در ۱ « تار تاری پود پوده شد فلات آن فوات » و در ۲٦ « تارتار و پوده شد اندر فلات » و در هر صورت معنی این مصرع معلوم نیست (۸) در ۳۵ « باز و کلنگان پرد » (۹) در ۲۵ « برومرز گردد » (۱۰) لت لت بمعنی پاره پاره است .(۱۱) در ۲۵ بنام عسجدی آمده است .

راهی آسان وراست بگزین [ای] دوست (۱)
دور شو از راه بی کرانهٔ تر فنج (۲)
۲۵ ـ ۲۶

....

پیشم آمد بامدادان (۳) آن نگارین (٤) از کدوخ (٥)
با دو رخ از باده لعل و بادو (٦) چشم از سحر (۷) شوخ
۲ ـ ۲٦ ـ ۲۷ ـ ۲۸ ـ ۳۰ ـ ۳۱ ـ ٤۳

....

ای جان همه عالم در جان تو پیوند
مکروه تو ما را منمایاد خداوند (۸)

....

(۱) در ۲٦ « نیك تر ای دوست» و از ۲۵ کلمهٔ « ای » افتاده است (۲) تر فنج راه باریك و دشوار (۳) در ۳۱ « با مدادان پیشم آمد » (٤) در ۱ « نگارم » (٥) کدوخ گرمابه و حمام و در ۲۷ و ۲۸ و ۷۱ « کروخ » و ۲۷ گوید « دهیست بهرات .... در فرهنك کدوخ بدال بمعنی حمام گفته و همین بیت آورده و درین تاملست » ولی در ۳۰ « کدوخ » وجام معنی کرده که بامضمون این بیت مناسب نیست وگویا کاتب « حمام » را « جام » نوشته است و۳۱ هر دو جا یعنی هم در کدوخ و هم در کروخ ضبط کرده ودر نسخهای دیگر همه جا «کدوخ» است (٦) در ۲ « با دورخ از تاب گلگون با دو چشم » (۷) در ۳۱ در لغت کدوخ « سحر » و در لغت کروخ « سرمه » ضبط کرده است . (۸) این بیت را عثمان مختاری غزنوی تضمین کرده است و اگر چه نام رودکی را نمی آورد ولی چون پیش ازین بیت گوید :

آن بیت که استاد عجم گفت برین وزن نهمار بدین حسب همی شاید مانند

وگذشته از آنکه از کسانی که پیش از مختاری بوده اند جز رودکی کسی نیست که سزاوار لقب « استاد عجم » باشد از روش شعر نیز پیداست که ازرودکی است و بسخن او پیش از هر شاعر دیگر ماننده است .

یافتی چون که مال (۱) غره مشو   چون توبس دید وبیند این دیرند (۲)

۲۵ ـ ۲۷ ـ ۲۸ ـ ۲۹ ـ ۳۰ ـ ۳۴ ـ ۴۳ ـ ۷۱

....

دل (۳) از دنیا (۴) بردار و بخانه بنشین پست

فرابنـد در خانه (۵) بفلج (۶) و بپژاوند (۷)

۲۵ ـ ۳۵ ـ ۳۷

....

چرخ چنینست وبرین ره رود (۸)   لیك بهرنیك وبدتشد (۹) نوند (۱۰)

۲۸ ـ ۳۰ ـ ۳۵ ـ ۴۳ ـ ۷۱

....

برو ز تجربهٔ روزگار بهره بگیر   که بهر دفع حوادث ترا بکار آید

۱۸

مرده نشود زنده زنده (۱۱) بستودان (۱۲) شد

آئین جهان چونین (۱۳) تا گردون گردان شد

۲۵ ـ ۳۵

....

---

(۱) در ۲۵ « یافتی شو بمال » (۲) دیرند دهر و زمان (۳) در ۳۵ « دلت » (۴) در ۳۷ « دل زدینا » (۵) در ۲۵ « در خانه تو فرو بند » (۶) فلج زنجیر و چفت در (۷) پژاوند چوبیست که پس در افکنند وجامهٔ شستهٔ باآن کوبند . (۸) در ۳۰ « روند » و در ۷۱ « بدین ره رود » (۹) در ۳۵ « لیك ز هر نیك وز هر بد » (۱۰) نوند پیك و خبر آور باشد . (۱۱) در ۲۵ و ۳۵ « و زنده » (۱۲) ستودان گورستان گبرانست و چون این کلمه مخفف استخوان دانست از ظاهر آن پیداست جائیست که استخوان مردگان را پس از فرو ریخته شدن در آنجا گذراند . (۱۳) در ۳۵ « خونین »

گوسپندیم و جهان هست بکردار نغل (۱)
چون که خواب بود (۲) سوی نغل (۱) باید شد (۳)

۲۵ ـ ۲۷ ـ ۲۸ ـ ۲۹ ـ ۳۱ ـ ۳۴ ـ ۴۳ ـ ۷۱

....

رخ اعـدات از تش (۴) نکبت همچو قیر و شبه سیـاه آمد

۲۶ ـ ۲۷

....

بخت و دولت چو پیشکار تواند نصرة و فتح پیشیار (۵) تو باد

۱ ـ ۲۶ ـ ۲۷ ـ ۴۳ ـ ۷۱

....

امروز باقبال تو ای میر خراسـان هم‌نعمت‌وهم‌روی‌نکودارم‌وسناد(۶)

۲۵ ـ ۲۶ ـ ۲۷ ـ ۲۸ ـ ۲۹ ـ ۳۱ ـ ۳۴ ـ ۳۵ ـ ۴۳ ـ ۷۱

....

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات
با دردکشان هر که در افتاد بر افتاد (۷)

۱۸

....

---

(۱) نغل کننده ای برای گوسفندان و در ۲۸ و ۳۴ « نقل » (۲) در ۳۱ « شود » (۳) در ۲۷ و ۲۸ و ۳۱ و ۴۳ « باید رفت » در ۷۱ « چونکه خوابم شد سوی نقلم باید رفت » (۴) تش بمعنی طپانچه است و در ۲۷ « تس » . (۵) پیشیار بهمـان معنی پیشکارست . (۶) و سنـاد بمعنی بسیارست و در ۲۵ و ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۴ و ۴۳ « دستـاد » و در ۲۹ « وستاد » و پندارم که در اصل « وسیار » بوده باشد که شاید لهجه ای از همان کلمهٔ « بسیار » باشد . (۷) این بیت بنام حافظ شیرازی آمده است در غزلی بدین مطلع :

پیرانه سرم عشق جوانی بسر افتاد و آن راز که در دل بنهفتم بدر افتاد

(دیوان حـافظ چـاپ آقای خلخالی طهران ۱۳۰۶ ـ ص ۹۰) و چون ۱۸

بتو باز گردد غم (۱) عاشقی نگارا مکن این همه(۲) زشتیاد(۳)

۲۵-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۴-۳۵-۳۷-۴۳-۷۱

....

ایا بلایه (٤) اگر کار کرد (٥) پنهان بود

کنون توانی باری خشوك (٦) پنهان کرد

۲۵-۳۵

هر آن کریم که فرزند او بلاده (۷) بود

شگفت باشد اگر (۸) ازگناه ساده (۹) بود

۲۷-۲۸-۳۵-۴۳-۷۱

ماغ ۱۰ در آبگیر گشته ۱۱ روان راست چون کشتئیست زر اندود

۳۵

اگر گل آرد بار آن رخان او نشگفت هرآینه چو همه می خورد گل آرد بار ۱۲

۴۵-۷٤

....

ماخذ چندان معتبری نیست و در کتابهای دیگر هم بنام رودکی نیامده است و ترکیب «دیر مکافات» و «دردکش» بسخن رودکی شبیه نیست و بروش حافظ کاملا می ماند ظن نزدیك بیقین دارم که این بیت از رودکی نیست و از همان غزل حافظست ٠

(۱) در ۲۵ «همی» و در ۷۱ «غمی» (۲) در ۳۰ «بیشتر» (۳) ز شتیاد از زشت و یاد بمعنی غیبت کردنست و در ۳۵ «زشت باد» ٠ (٤) بلایه بد و تبا هست ودر ۳۵ «بلامه» (٥) در ۳۵ «کارگرگ» وکار کرد بمعنی کردارست ٠ (٦) خشوك حرامزاده باشد ٠ (۷) بلاده فاسق و بدکاره (۸) در ۳۵ «کو» (۹) در ۳۵ «شاده» (؟) (۱۰) ماغ مرغیست سیاه فام که بیشتر در آب نشیند ٠ (۱۱) در اصل ۳۵ «ابگیر و گشته» (۱۲) این مضمون را دقیقی در مدیحه برده و چنین گفته در وصف سنان:

تازنده ام مرا نیست جز مدح تو دگر کار
کشت ودرودم اینست خرمن همین وشدکار (۱)

۳۵

اگر من زونجت (۲) نخوردم گهی تو اکنون بیا وزو نجم (۲) بخور

۳۵

....

ماهی دیدی کجا کبودر (۳) گیرد
تیغت ماهست و دشمنانت (٤) کبودر (۳)

۷۱-٤۳-۳۱-۲۸-۲۷

....

مدخلان (٥) را رکاب زر آگین پای آزادگان نیابد سر (٦)

۷۱-٤۳-۳٥-۳۰-۲۷

علم ابر و تندر بود کوس او کمان آدینده (۷) شود (۸) ژاله تیر

۳۱-۲۷-۲٦

....

اگر سر آرد بار آن سنان او نشگفت هر آینه چو همه خون خورد سرآردبار
خ ل در ۲٥ (ص ۱۱۱) :
همه سر آرد بار آن سنان نیزهٔ او هر آینه که همه خون خورد سرآرد بار

(۱) شد کار زمین کشت که شیار کرده باشند . (۲) زوج روده و پیه مانند آن باشدکه بهم در نوردند . (۳) کبودر همان کبوتر و کفترست (٤) در ۲۷ و ۲۸ و ۷۱ « ماهیست دشمنانت » (٥) در ۳۰ « منجلان » و ظاهرا « مبخلان » درست تر باشد (٦) سر بضم اول پای افزار که درخراسان از ریسمان بافند و در ۷۱ « سرو » و حال آنکه در لغت « سر » آمده وگوید از ریسمان سیاه بافند و مطلق کفش را نیز گفته اند . (۷) آدینده قوس قزح ودر ۲٦ و ۲۷ «آدبنده» و در ۳۱ « آدمیده » (۸) در ۲۷ « بود »

عاجز شود ز اشك(۱) دو چشم و غریو من(۲)
ابر بهـار گاهی و بختور(۳) در مطیر
۲۵(٤)-۲٦-۲۷

چون لطیف(٥) آید(٦) بگاه(۷) نو بهار
بانگ رود و بانگ کبك(۸) و بانگ تز(۹)
۲۵-۲٦-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳٤-۳٥-٤۳-۷۱

بحق آن خم زلف بسان منقـار باز
بحق آن روی خوب[۱۰] کرو گرفتی براز[۱۱]
۳٥

نهاد روی بحضرت[۱۲] چنانکه رو به پییر
بتیم(۱۳) واتکر(۱٤) آیند(۱٥) از در تیماس(۱٦)
۲٦(۱۷)-۳٥

---

(۱) در ۲۷ «از اشك». (۲) در هـ ٤ جا «دو چشم غریو من» وگویا آنچه در متن درست کرده ام اولی باشد. (۳) بختور وبختو و بختوه رعد و هر چیز غرنده و در ۲۷ «گاهی بختور در مطر». (٤) در ۲۵ این بیت چنین آمده:

عاجز شود از اشك و غریو من هـر ابر بهـار گاه با بختو

و بهمین جهت در قافیهٔ واو نیز ثبت کردم (٥) در ۳٤ «لطیفی» (٦) در ۳٥ «اندر» (۷) در ۲٦ و ۲۷ و ۲۹ «بس لطیف آمد بوقت» و در ۳۱ «بس لطیف آید بوقت» و در ۳۰ «چـون لطیف آید» (۸) در ۲۵ «بانك کبك و بانگ رود» (۹) تز مرغیست کوچك که نیکو نمی پرد و در گلستانست. (۱۰) در اصل ۳٥ «خوبی» (۱۱) براز بمعنی زیبائیست (۱۲) در ۲٦ «بخدمت» (۱۳) تیم بمعنی خان و خانه وکاروانسراست (۱٤) واتکر پوستین دوز باشد.

بسا کسا[۱] که جوین[۲] نان همی نیابدسیر[۳]
بسا کسا[۱] که بره‌است[٤] وفرخشه[٥] برخوانش[٦]
۱-۲۵-۲٦-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-٤۳-۷۱

بت اگر[۷] چـه لطیف دارد نقش
نزد[۸] رخسارهٔ تو هست[۹] خراش[۱۰]
۲۵-۳۵-٤۳

از چه تو به نکند خواجه که هرجا که بود
قدحی[۱۱] می بخورد راست کند زودهراش[۱۲]
۲۵(۱۳)-۳۵

---

(۱۵) در ۲٦ « واتگران آمد » (۱٦) تیماس بیشه و نیستان باشد (۱۷) در۲٦ بنام ابوالعباس آمده است (۱) در ۲۷ « بساکسان » (۲) در۱ و۲٦ و۲۷ « جوی » و در ۷۱ « چون » (۳) در ۲۹ « نیا بد سبز » (٤) در ۲۷ و۲۸ و۷۱ « بره هست ». (٥) فرخشه و فرخشت قطایفست یعنی نانی که از نشاسته و لوزینـه بپزند و در ۲۷ « برخشه » با آنکـه لغت را « فرخشه » ضبط کرده و در ۳۰ « تره » بجـای « فرخشه » و در ۲٥ « بسا کسا کـه بره و فرخشت » وحال آنکه لغت را « فرخشه » ضبط کرده و در ۲۹ و ۳٤ « بره فرخشه است » و در ۲٦ و ۲۷ « بره است وفرخشه است » (٦) در ۲۸ و ۳۰ و ۳۱ و ٤۳ و ۷۱ دو مصرع پس و پیش آمده (۷) در ۳٥ « بنگرار » (۸) در ۲٥ « ببرد ورخسان توهست خراش » و این ازوزن خارجست (۹) در ۳٥ « برد وزکـانش هست » (۱۰) خراش سقط باشد (۱۱) در ۲٥ « قرخی » (۱۲) هراش قی باشدکه مستان یا بیماران کنند (۱۳) در۲٥ بنام ابوشکور آمده است

گرد گل سرخ اندر خطی بکشیدی(۱)
تا خلق جهان را بفکندی(۲) بخلالوش(۳)

۱-۲-۲۵-۲۶-۲۹-۳۱-۳۴-۳۵(۴)-۶۵

بانك کردمت(۵) ای فع(۶) سیمین
زوش(۷) خواندام ترا(۸) که هستی زوش(۷)

۲۵-۳۵

همی تا قطب با حورست(۹) زیر گنبد اخضر
شکر پاشش زیك پله است و از دیگر فلاسنگش(۱۰)

۱

آه(۱۱) از جور این زمانهٔ شوم(۱۲)
همه(۱۳) شادی او غمان(۱٤) آمیغ(۱۵)

۲۵-۲۸-۲۹-۳۰-۳٤-٤۳-۷۱

بس عزیزم(۱۶) بس گرامی شادباش اندرین خانه بسان نوبیوك(۱۷)

۲۵-۲۸-۲۹-۳۰-۳۵-٤۳-۷۱

---

(۱) در ۱ و ۲ و ۲۶ و ۲۹ و ۳۱ « برگرد گل سرخ کشیده خط سبزی » ودر ۳۵ « در گرد گل سرخ تو خطی بکشیدی . (۲) در ۲ و ۲۸ « بفکنده » (۳) خلالوش غلغل وآواز گور باشد (٤) در ۳۵ بنام فردوسیست (!) (۵) در ۳۵ کردست (٦) در اصل ۲۵ چنینست وظاهرا باید فع باشد که بمعنی بت است و جوان خوب صورت باستعاره ودر ۳۵ ت (۷) زوش تند و سخت طبعست (۸) در ۲۵ « خوانیدم ترا » (۹) با حور بخاری که در هوای گرم از زمین خیزد (۱۰) فلاسنك فلاخنی که از پشم بافند (۱۱) در ۳۰ «آوخ» (۱۲) در ۲۵ ، ای ازین جور بد زمانهٔ شوم (۱۳) در ۳۰ «ابر» (۱٤) بجز ۲۵ درنسخهای دیگر همه جا عنا (۱۵) آمیغ بمعنی آمیخته است (۱۶) در ۲۹ عزیزان (۱۷) بیوك بمعنی عروس باشد و در ۲۵ و ۲۹ نوبهار ، وحال آنکه در ذیل لغت بیوکست .

بادوسه(۱) بوسه رها کن این دل از دردخناك(۲)
تا بمن احسانت (۳) باشد احسن الله جزاك (٤)

۲۵-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-(۵)-۳٤-۳٤-٤۳-٦٤-۷۱

---

۵ لبت سیب بهشت و من محتاج یافتن را همی نیابم (٦) ویل (۷)

۲۵-۲۹-۳۷

چوهامون دشمنانت پست بادند(۸) چو گردون دوستان والا همه سال

۲۵-۳۵-۳۷

یار بادت توفیق روز بهی با تو رفیق
دولتت بادحریف(۹)[دشمنت]غیشه(۱۰)ونال(۱۱)

۲۵-۳۵

ای شاه نبی‌سیرت ایمان بتو محکم ای میرعلی‌حکمت عالم‌بتو درغال(۱۲)

۱-۲٦-۲۷-۳۱

---

(۱) در ۲۵ بدوسه (۲) خناك بمعنی خناقست یعنی گرفتگی گلو و در ۲۵ کرم و خبك ودر ۲۷ دل‌درد خباك و در ۳۰ ای ز درد دل خدك و در ٦٤ این دل‌ازگرم‌وخباك ودر ۲۵ لغت را هم خباك ضبط کرده است . (۳) در ۲۵ و ٦٤ تا‌منت احسان (٤) در ۲۷ «اجزات (۵) در ۳۱ تنها مصرع اول هست (٦) در ۲۵ «نبینم» (۷) ویل ظفر باشد .
(۸) در ۳۵ «باد‌ا (۹) در ۲۵ حریق (۱۰) غیشه گیاهیست که چون حصیر تابند وجوال کاه‌کشان از آن سازند . (۱۱) نال بمعنی نی است وریشه هائی که در میان قلم باشد ودر ۳۵ «ناك ودر ۲۵ فل» (۱۲) درغال امن وآسوده است ودر ۲۸ بتوغال» درصورتیکه لغت را درغال ضبط کرده است

اگر امیر جهاندار داد من ندهد چهارساله‌نویدمرا که هست خرام (۱)

۳۵

گر کند یارئی مرا بغم عشق آن صنم

بتواند زدود زین (۲) دل غم‌خواره زنك غم

۴۵-۷۰-(۳)-۷۴

آرزو مند آن شده تو بگور (٤) که رسد نان پاره ایت برم (٥)

۲۷-۲۸-۳۰-۳۵-٤۳-۷۱

که فرغول (٦) پدید آید (۷) آن روز که بر تخته ترا تیره شود (۸) نام

۲۵-۳۵

من بدان (۹) آمدم بخدمت تو که (۱۰) بر آید رطب ز کانازم (۱۱)

۲۶-۲۷-۲۸-۳۰-۳۱-۳۵-۷۱

---

(۱) خرام وفای بعهد باشد و در اصل ۳۵ خراب ، رحوع شود بیاد داشت ۱۳ صحیفهٔ ۱۰٤۹ (۲) در ۷۰ ازاین (۳) در ۷۰ درصدر این بیت نوشته است : ورودکی بمدن این بحر غزل گفته ومطلعش اینست » (٤) در ۳۰ بکرم (٥) رم گوشهٔ اندرون وبیرون دهانست و در ۲۷ پاره است بی‌زم ودر ۳۵ ر کی رسد نان پارهٔ یك رم

(٦) فرغول تاخیر ودفع الوقتست (۷) در ۳۵ فرغول برتابد » ودر هر صورت دروزن درست نیست (۸) در ۳۵ رسیاه (۹) در ۲۷ «بزیدان

(۱۰) در ۲٦ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۵ تا

(۱۱) کانز خوشهٔ رطب باشد و در ۲۵ در صحیفهٔ ۳۸ درکلمهٔ کنز گوید: کنز و کانازبن خوشهٔ رطب باشد » ودر ۷۱ نیزبن خوشهٔ رطب

بامها را فرسب (۱) خرد (۲) کنی — از گرانیت (۳) گر شوی بربام (٤)

۲۷_۳۵_۳۷_۷۱

---

۶ بت پرستی گرفته ایم همه — این جهان چون بتست و ما شمنیم (۵)

۲۵_۲۹_۳٤

هنوز با منی واز نهیب رفتن تو — بروز وقت شمارم بشب ستاره شمارم

۱۲

بر رخ هزار زهرهٔ ثامور (۶) برشکفت — ایدون ز باغ قطرهٔ شبنم نیافتم

۶۳

تا درگه او یابی مگذر بدر کس — زیرا که حرامست تیمم بلب یم (۷)

---

(۱) فرسب تیر زرك بام باشد که بام بر آن باشد و دکل کشتی (۲) در ۲۷ « بام وافرسب جمله خورد » . (۳) در ۲۷ « ازگرانی اگر » ودر ۳۵ « از گرانیت اگر » . (٤) در ۲۷ دو مصرع بس و پیش آمده ونام شاعر نیست و در ۷۱ :

از گرانی اگر شوی بر بام — بام وافرسب جمله خرد کنی

(۵) شمن بت پرست باشد

(۶) در اصل چنینست واصلاح آن ممکن نشد (۷) این بیت را عثمان مختاری غزنوی تضمین کرده است در قصیده‌ای بدیع مطلع :

شد چشم من از نامهٔ معشوق پر از نم — دید از اثر خامهٔ او قامت من خم

واگرچه نام رودکی را نمی آورد ولی چون پیش از ین بیت گوید :

بیتیست بدین قاعده استاد عجم را — کان بیت بمدح تومتین آمد ومحکم

وگذشته ازآنکه از پیشینیان مختاری جز رودکی کسی نیست که شایستهٔ عنوان « استاد عجم » باشد روش شعر نیز بسخن رودکی ماننده تراز دیگرانست . تیمم بلب یم حرامست مثلیست سایر مانند این مثل « تیمم باطلست آنجا که آبست » یعنی تا چیز بهتر هست ببدتر نباید خرسند شد واین مثل را انوری نیز در مدیحه آورده وگفته است :

خدمت چرخ جز بدرگه تو — چون تیمم بساحل یم باد

(دیوان انوری چاپ تبریز ۱۲۶۶ — ص ۶۸) و قطعا این مضمون را از بیت رودکی برده است .

بسی خسرو نامور پیش ازین شد ستندزی ساری وساریان(۱)

۷۱-۳۰(۲)

از پی الفغده (۳) و روزی بجهد (٤)

جانورسوی سپنج(٥)خویش جویان ودوان

۲٦

یکی آلوده ای(٦) باشد که شهری را بیاآلاید

چو(۷)ازگاوان یکی باشد که گاوان را کندریخن(۸)

۷۱-٤۳-۳٤-۳۱-۳۰-۲۹-۲۸-۲۷-۲٥

گر همه نعمت یك روز بما بخشد ننهد منت برماوپذیرد(۹)هن(۱۰)

۲۷-۲٦-۱(۱۱)

هرگزنکند سوی من خسته نگاهی آرنك(۱۲)نخواهدکه شودشاد دل من

۷۱-٤۳-۲۷-۲٦

---

(۱) ساری وساریان نام دوشهرست یکی در مازندران ودومی درغرجستان ودر ۷۱ « ساری ساریان (۲) در ۷۱ نام شاعر نیست
(۳) الفغده بمعنی اندوخته باشد (٤) در اصل چنینست ولی در وزن یك « فاعلاتن فع » کم دارد (٥) سپنج اینجا بمعنی چرا گاهست (٦) در ۲٥ و ۳٤ «آلوده کس» (۷) در ۲۸ « که » (۸) ریخن شکم نرم شده باشد و ظاهراً گاو ریخن مثل بوده است چه سوزنی گفته است :

چو گاو ریخن آلوده طبع او در شعر همی ترابد آلایش از سرین بسرو

ومضمون این بیت رودکی را سعدی برده است آنجا که گوید :

چواز شهری یکی بی دانشی کرد نه که را منزلت باشد نه مه را
اکر گاوی بیفتد در علفزار بیالاید همه گاوان ده را

(۹)در ۲۷ « بپذیرد » (۱۰) هن منت باشدوگمانم که همان من تازیست که فرهنگ نویسان غلط خوانده اند (۱۱) در ۲۷ تنها مصرع اول آمده است . (۱۲) آرنك بمعنی همانا ست

تیر آلوده بباری ونهی بر (۱) کس من
بوسه‌ای چند بذیرو بزنی (۲) برلس (۳) من
۲۵ (٤) ـ ۳۵

---

۶ گر کس بودی که زی توام بفگندی
خویشتن اندر نهاد می بفلاخن
۲۵

خواسته تاراج گشته سر نهاده بر زبان
لشکرت همواره یافه (۵) چون رمه رفته شبان
۲۵

بآتش درون (۶) بر مثال سمندر باب اندرون بر مثال نهنگان
۲۵

گیتیت چنین آید (۷) گردنده بدینسان هم (۸)
هم باد برین آید (۹) وهم باد فرودین (۱۰)
۲۸ـ۳۰ـ۳۵ـ٤۳ـ۷۱

---

(۱) در ۲۵ بر (۲) در ۲۵ تر و بر دهی (۳) نس نصم اول نور باشد که اندرون وبیرون دها ست (٤) در ۲۵ مم مهستی آمده است (۵) یافه بهوده ویاوه است . (۶) در اصل درو و پیداست که باید درون باشد چنانکه لازمهٔ ترصیع با مصرع دوم و لازمهٔ معنی شعرست .

(۷) در ۳۵ آمد * (۸) دردر ۳۰ چیست ودر نسخهای دیگر همه جا چنین آیدو گردنده بدینسان هم ودر ۳۵ بدینسان وکلمهٔ هم افتاده است ودر ۷۱ گیتیت چنین آید وگردنده بدینسان (۹) در ۳۰ آمد ودر ۳۵ باد برزین آید وگوید باد برزین باد صبا بود ولی گویا کلمهٔ برین وفرودین باشد از رو فرود بمعنی بالا و پائین (۱۰) در ۳۰ «پوردین» ودر ۷۱ «فروردین ودر ٤۳ فوردین ودر ۳۵ فروردین» رجوع شود یاد داشت بالا .

بچنگال قهر تو درخصم بددل بودهمچوچرزی(۱)بچنگال‌شاهین

۷۱_۴۳_۸

از آن کوزا بری باز کردار (۲) کلفتش (۳) بسدین و تنش‌زرین

۲۵

ای خریدار من ترا بدو چیز
بتن و جان و مهر داده ربون (۴)

۲۹_۲۵

خر نماند ور بماند این جهان گوید بروی
با سمندر کینه دارد همچو باد حدران (۵)

۶۵

گرفته روی دریا جمله کشتی های برتو (۶)
زبهر(۷)مدح‌خواهات‌زشروان تاباآبسکون(۸)

۳۱_۲۷_۲۶_۱

---

(۱) چرز پرنده ایست که چوخ و بار و مانند آن شکار کنند که گوشت آن بسیار گوارا و نازکست وآنرا چل بز خوانند، (۲) در اصل چنینست و معنی درست از آن بر نمی آید (۳) کلمت منقار مرغ نست (۴) ربون پیش مزدست (۵) دراصل چنینست واصلاح آن ممکن نشد (۶) در ۲۷ نوبرتو (۷) در ۲۷ دبیر» (۸) آبسکون نام دریای خزر و نام جزیره‌ای که در آن بوده است

آن رفت کتان خویش (۱) من رفتم و پردختم
چون گرد بماندستم(۲) تنها من واین باهو (۳)
۳۵_۲۵

چرا عمر کرکس دوصدسال ویحك نماند فزون تر ز سالی پرستو(٤)
۳۵_۲۵

عاجز شود از اشك و غریو من هر ابر بهار گاه بـا بختو (۵)
۲۷_۲٦_۲۵

ماه تمامست روی دلبرك من وزدوگل سرخ اندرو پرکاله(٦)
۳۵

خوش آن(۷)نبید(۸)غارچی (۹) با دوستان یکدله
گیتی بآرام‌اندرون (۱۰) مجلس ببانك وولوله(۱۱)
۲۵ (۱۲)_۲٦ (۱۳)_۲۷ (۱۳)_۲۹ (۱۳)_۳۰_۳۵ (۱۳)_۷۱

---

(۱) در ۳۵ ، از رخت وکیان وخود (۲) در ۳۵ ، نماند ستم
(۳) با هو دستواروعصا که در راهها دارند وشبانان نیز دارند (٤) پرستو خطاف و چلچله است وپرستوك نیز گویند (۵) بحتو تندرو رعد باشد ودر ۲٦ « بخنو » (٦) پرکاله وصله وپاره‌ای که برجامه زنند واین مصرع نادرست ودر وزن نیز مغشوشست (۷) در ۲۵ « خوشا (۸) در ۲٦ ، زین خوش نبید ، ودر ۳۵ ، چون نه بیند (۹) غارچی شراب صبوحی و شرابی که در کوزه خورند و ۲۵ غارج درلغت.و غارجی در شعر (۱۰) در ۲۵ « اندرو (۱۱) در ۲۵ و ۷۱ بانك ولوله (۱۲) در ۲۵ بنام عرامی آمده است و شاعری بدین نام در هیچ کتاب دیگر نیست و شاید ابوالعباس عباسی بوده باشد که بدین گونه تحریف شده (۱۳) در ۲٦ بنام ابوسلیك گرگانیست ودر ۲۷ و ۲۹ و ۳۵ بنام شاکر بخاری آمده وگویا از شاکر بخاری باشد و نه از رودکی زیرا که این بیت بهمان وزن و قافیت و مضمون بنام وی در ۲۵ و ۳۵ ضبط آمده است :

مجلس براشیده همه میوه خراشیده همه زر بپاشیده همه نقل گران کرده یله
ونامطابق ضبط ۲۵ مصرع دوم بدین گونه‌است : « هرروی پاشیده همه‌برچاکران کرده‌یله »

بجـای هر گرانمایه فرومـایه نشانیده
نماندست سار(۱)اوی وکرهٔ اوت مانیده

۳۰_۲۵

گر نعمهای(۲)او چو چرخ دوان همه خوابست و باد باد فره (۳)

۳۰

در (٤) راه نشاپور دهی دیدم بس خوب
انگشتهٔ (٥) او را نه عدد (٦) بود ونه مره

۷۱-٤۳-۳٤-۲۹-۲۸-۲۷-۲۵

یکسو نهمش (۷) چادر یکسو نهمش موزه
این(۸)مرده(۹)اگر خیزد ورنه من وجلغوزه(۱۰)

۷۱-٤۳-۳٥-۳۱-۳۰

بتکك از آن گریدم این کازه(۱۱) کم عیش نیك ودخل بی اندازه

۳٥

---

(۱) سار اینجا بمعنی شتر است ودر اصل ساوی (۲) دراصل جنینست (۳) باد فره مخفف باد افره و بادا فراه بمعنی کیفر وجزاست (٤) در ۲٥ ر (٥) انگشته مشتق از انگشت چوبی باشد که برزگران خرمن را بدان باد دهند و امروز سه شاخه وپنجه گویند و نیز بمعنی برزگر وانگرست ودر ۲٥ و ۷۱ انگشبه ودر ۲٥ در صحیفه ۳۸ درکلمهٔ کشورز آمده است که نشاورز و انکشبه برزگر باشد وهمانجا درکلمهٔ انگشته گوید: انگشه و مدری و پنج انگشت افزاری باشد که برزگران دارند وکاه را بدان باد دهند تا از هم جدا شود ودر ۷۱ گوید درفرهنگ شای قرشت آمده بوزن برسته (٦) در ۷۱ آنرا نعدد (۷) در ۳٥ کشمش (۸) در ۳٥ وین (۹) در ۳٥ موزه (۱۰) جلغوره وچلغوزه باردرخت صنوبر ست (۱۱) کازه کوخه باشد ازبهر باران وسایه وخرپشته وصومعه ولی معنی این مصرع معلوم نیست

ای خون دوستانت بگردن مکن بزه (۱)
کس برنداشته است بدستی دوخربزه (۲)

۱ ۷۱_۳۰

بزرگان جهان چون گردبندن (۳) تو چون یاقوت سرخ اندرمیانه (٤)

۲۵_۲۷_۲۸_۲۹_۳۱_۳۳_٤۳_۷۱

زلفینك او نهاده (٥) دارد بر گردن هاروت زاولانه (٦)

(۷) ۲۵_۳۵

ای بار خدای ای نگار فتنه ای دین خردمند (۸) را تورخنه

۳۵

ای دریغ آن حر هنگام سخا حاتم فش (۹)
ای دریغ آن گو (۱۰) هنگام وفا (۱۱) سام گراه (۱۲)

۲۵

---

(۱) بزه جور وحیف وگناهست (۲) مثل معروفست که هنوز گویند بایك دست دو هندوانه برنتوان داشت (۳) گرد بندن را فرهنگ نویسان بمعنی گردن بند ضبط کرده و این بیت را شاهد آن آورده اند ولی هیچ دلیل ندارد که نون گردن پس از بند آید و بند در میان دال و نون گردن واقع شود و ممکنست که در اصل بندگردن بوده بجای گردن بند و کاتبان تحریف کرده باشند ، در ۷۱ گردبندند (٤) در ۷۱ اندر مثلث»(؟) (٥) در ۳۵ برنهاده (٦) زاولا نه بند آهنین ویك پاره که بر پای زندانیان نهند و جعد مرغول (۷) در ۳۵ بنام خسروی آمده است (۸) دراصل خردمندان و آن از وزن خارجست (۹) فش بمعنی مانند وش و از ادات تشبیه است (۱۰) گو بهادر و پهلوان (۱۱) دراصل ۲۵ چنین آمده و شاید در اصل وغا بوده باشد (۱۲) گراه بمعنی گرایست و گراینده ومانند است و از فعل گرایستن و گراییدن می آید و شاید در اصل گرای بوده باشد .

از مهر او ندارم بی خنده کام ولب تاسرو سبز باشد وبار آوردپده(۱)
۳۵

مهر حواهی زمن و بی مهری
هده (۲) جوئی (۳) زمن و بیهده ای (٤)
۷۱-۳۵

هفت سالار کاندرین فلکـند همه گرد آمدند دردو وداه (٥)
۲۹-۲۷-۲٥

نیست از(٦) من عجب که گستاخم(۷) که تو کردی باولم (۸) دسته (۹)
۷۱-٤۳-۳٤-۳۰-۲۹-۲۸-۲۷-۲٥

ندارد مثل فرزانه بفرزند و ارن هرگـز
نبرد نسل این هردو نبرد سل فرزانه
٦۷

---

(۱) پده درختی باشد سبز که هرگز هیچ بار نیاورد (۲) هده حق باشد
(۳) در ۷۱ خواهی (٤) بیهده باطل است (٥) داه همان
ده است در عدد و دو و داه یعنی دوازده و هفت سالار یعنی هفت ستاره
و دو و داه یعنی دوازده برج
(٦) در ۳۰ بر (۷) در ۲٥ نگستاخی و در ۳٤ من
بتو عجب گستاخی و این از وزن خارجست (۸) در ۲٥ که
توام داده ای باول دسته و این از وزن خارجست و در ۲۸ و ٤۳
در اولم دسته (۹) دسته مردم گستاخ کرده باشد و در ۳۰ وسته

منم خوکرده بربوسش چنان‌چون باز برمسته(۱)
چنان‌بانگ آرم(۲)ازبوسش‌چنان چون بشکنی‌پسته
۲۵-۲۹-۳٤

ایا (۳)خورشید سالاران گیتی سوار رزم ساز و گرد نستوه (٤)
۲۵-۲۹-۳٤-۳۵(۵)_٤۳

گه در(٦) آن کندز (۷) بلند نشین
گه‌بدین(۸)بوستان(۹) نظر بگشای(۱۰)
۲۵-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳٤-٤۳-۷۱

زر خواهی و ترنج اینك ازین دو رخ من
می خواهی وگل ونرگس ازآن دورخ جوی
٤۵_۷٤_۷۷

ازو بی اندهی بگزین وشادی باتن آسانی(۱۱)
بتیمار(۱۲)جهان‌دل‌راچرا باید که‌بخسانی(۱۳)
۲۵-۲۸-۲۹-۳۰-۳٤-۷۱

(۱) مسته خورش شکره باشد (۲) در ۲۹ بانك آری نو
(۳) د ۲۵ ابا (٤) نستوه کسی که در جنك روی نگرداند و بکوشد (۵) در ۳۵ نام شاعر نیست (٦) در ۲۵ و ۲۷ بر
(۷) کندز مخفف کهن‌دز و کهن‌دز یعنی قلعهٔ کهن و قهندز معرب آنست
(۸) در ۲۵ و ۲۷ و ۳۰ و ۷۱ درین (۹) در۲۵ بوستان چشم گشای (۱۰) در۳٤ نظر گشای» و در ۲۷ گشا
(۱۱) در ۲۸ شادی و تن‌آسانی و در ۳۰ شادی بین آسانی (۱۲) در ۳۰ «نه تیمار و در ۲۸ باندوه (۱۳) بخسانی یعنی پژمرده کنی از فعل خسانیدن و در ۳۰ بخشانی

شدم (۱) بسر بدینسان وتوهم خود نه‌جوانی
مراسینه(۲) پرانجوخ(۳)وتوچون چفنه(٤) کمانی
۲۵-۲۹-۳٤-۳۵

ای مایهٔ خوبی و نیك نامی　روزم ندهد بی تو روشنائی
۳۵

آمد این نو بهار توبه شکن　بریان گشت باغ وبرزن و کوی
۲۵

شاعر شهید و شهره فرالاوی　وین دیگران بجمله همه راوی
۳۳

آهو زتنگ کوه بیامد بدشت و راغ
برسبزه باده خوش بود اکنون اگر خوری
۳۵

من کنم پیش تودهان(۵)پرباد　تازنی برابم(٦) توزا بگری (۷)
۲۷-۳۱-۳۷-٤۳

---

(۱) در ۳۵ من شدم و البته از وزن خارجست
(۲) در ۳۵ واکهست سینه
(۳) انجوح پوست چین گرفته باشد
(٤) در ۳۵ چنین سخت
(۵) در ۳۷ من دهان پیش تو کنم
(٦) در ۲۷ بکم ، در ۳۱ کیم و در ۲۸ رخم
(۷) زابگروزا بغر آن باشد که دهان پر باد کنند و دست بر آن زنند تا باد بجهد و در ۲۸ زابگرا

باغ ملك آمد طری از(۱) رشحهٔ کلك وزیر
زآنك افشك(۲) می کندمر(۳) باغ وبستان‌راطری
۲۶_۲۷_۳۱

چه (٤) نیکو سخن گفت یاری (٥) بیاری
که تا کی کشیم از خسر(٦) ذل و خواری
۲۶_۳۱

از خرو پالیك(۷) آنجای رسیدم که همی
موزهٔ چینی(۸) می‌خواهم(۹) و اسب تازی
۲۵_۲۷_۲۸_۲۹_۳۱_۳٤_٤۳_۷۱

بجمله خواهم‌بك ماهه(۱۰) بوسه ازتوبتا
بکیچ کیچ(۱۱) نخواهم که‌فام من(۱۲) توزی(۱۳)
۲۵_۲۹(۱٤)_۷۱

مرا باتو بدین باب تاب نیست که توراز به‌از من‌بسر بری
۲۵

---

(۱) در ۲۷ طراز (۲) افشك شبنم باشد (۳) در ۲۷ «در»
(٤) در ۲٦ چو، (٥) یاری دوزن که درخانهٔ یك‌مرد باشند یك دیگر را یاری خوانند. (٦) خسر پدر زن را گویند (۷) پالیك پای افزار چرمین است و در ۲٥ پالیك و در ۲۷ پالنگ و در ۳۰ نیز پالنگ است و بمعنی پای لنگ گرفته (۸) در ۲۷ چین‌چین (۹) در ۲۹ و ۳٤ چینی تو خواهم (۱۰) در ۷۱ یکساله (۱۱) کیچ کیچ یعنی بهره بهره و در ۷۱ خرد و اندك (۱۲) فام همان وامست که قرض باشد (۱۳) توزی از توختن بمعنی گزاردن و در ۷۱ وام من توزی
(۱٤) در ۲۹ نام شاعر نیست

ای آنکه من از عشق تو اندر جگر خویش
آتشکده دارم سد(۱) ور هر مژه‌ای ژی(۲)

۷۱-۴۳-۳۴-۳۱-۲۹-۲۸-۲۷-۲۵

جز برتری ندانی گوئی که آتشی جز راستی نجوئی مانا ترازوی(۳)

کار بوسه چو آب خوردن شور بخوری بیش تشنه تر گردی (٤)

٦٦-٦٤-٥٨

---

(۱) سدهمان صدست درشمار (۲) ژی آبگیر باشد و در ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ هر مژه صد ژی ودر ۷۱ هر مژه صد ژی (۳) این بیت را فرخی درقصیده ای بدین مطلع :

ای قصد تو بدیدن ایوان خسروی اندیشه کرده ای که بدیدار آن روی

در مدح خواجه ابوالقاسم حسن تضمین کرده است و گوید :

یك بیت شعر یاد کنم زانکه رودکی گر چه ترا نگفت سزاوار آن توی

و پس از آن این بیت را آورده است .

(٤) در ۵۸ بخوری تشنه بیشتر گردی و این بیت در کتاب احیاءالملوك در تاریخ سیستان (نسخهٔ عکسی کتابخانهٔ ملی ص ۵ رو و ۵ پشت) بنام فرخی آمده و در فصل شعرای سیستانی چنین گوید : دیگر استاد فرخی که از غایت اشتهار محتاج بوصف نیست و دیوان او مشهورست ، از اشعار آبدار او که تمامی منتخب اهل ادراکست این بیت نوشته می شود : بیت

کار بوسه چو آب خوردن شور بخوری بار تشنه تر گردی

اما در هیچ یك از نسخهای دیوان فرخی این بیت نیست .

باب چهارم

ابیات پراکنده از مثنوی بحر رمل

منظومهٔ کلیه و دمنه

هر که نامخت از گذشت روزگار (۱)

نیز (۲) ناموزد ز هیچ آموزگار (۳)

۴۵-۵۰-۵۲-۵۸-۶۴-۷۴-۷۷

---

(۱) در ۶۴ هر که نا مخت گذشت از روزگار (۲) در ۴۵ و ۵۰ و ۶۴ نیز . (۳) ابو شکور بلخی این مضمون را از رودکی برده و گفته است :

مگر پیش بنشاندت روزگار که به زو نیابی تو آموزگار

وفردوسی نیز گفته است :

یکی نغز بازی کند روزگار که بنشاندت پیش آموزگار

و البته فردوسی بهر دو بیت رودکی و ابو شکور نظر داشته است . مولف سلم‌السماوات تاریخ نظم این منظومهٔ کلیله و دمنه را در حدود سال ۳۲۰ آورده است (مقاله آقای محمدعلی تربیت بعنوان موسیقی و موسیقی شناسان ایران در شمارهٔ ۸ مجلهٔ گنجینهٔ معارف - تبریز - سرطان ۱۳۰۲ - ص ۷) . شیخ بهائی در کشکول (چاپ‌طهران ۱۳۱۹ (چاپ حاج نجم‌الدوله) ص ۴۵۵) در باب کلیله و دمنه می نویسد : هم چنین رودکی در سنهٔ ۳۳۰ و اند کلیله و دمنه را باسم امیر نصر سامانی دردوازده هزار بیت بنظم آورد وصلهٔ وافر یافت ببحر رمل مسدس و این شعر از آنجاست :

هر که نامخت از گذشت روزگار هیچ ناموزد ز هیچ آموزگار "

ولی پیداست که در رقم ۳۳۰ اشتباه شده زیرا که رودکی در ۳۲۹ درگذشته و می بایست ۳۲۰ و اند باشد . چنانکه درفرهنگ جهانگیری و فرهنگ انجمن‌آرای ناصری در صدر یکی از ابیات این منظومه (بیت ۶۶۴ که پس ازین خواهدآمد) نوشته شده این مثنوی دوران آفتاب نام داشته است .

از خراسان بروز (۱) طاوس وش (۲)
سوی خاور می خرامد شاد وکش

مهر دیدم بامدادان چون بنافت — ازخراسان سوی خاورمی‌شتافت

۲۶ (۲)_۳۱ (۳)_۳۵ (٤)_٤۳

شب زمستان بود کپی (۵) سرد یافت
کرمکی (٦) شب تاب نا گاهی بتافت

کپیان (۷) آتش همی پنداشتند — پشتهٔ آتش بدو (۸) بر داشتند

۲۵_۲۹_۳٤_۳۵

آن گونج (۹) و آن شکر (۱۰) برداشت پاك
وندر آن دستارآن زن بست (۱۱) خاك
آن (۱۲) زن از دکان فرود آمد چو باد
پس (۱۳) فلرزنگش (۱٤) بدست اندرنهاد

---

(۱) بروز جامهٔ سنجاب و دامن و سر آستین ۲ وش بمعنی مانند و طاوس وش یعنی مانند طاوس (۳) در ۲٦ و ۳۱ در صدر این بیت نوشته شده که از کتاب دوران آوات رودکیست ٤ در ۳۵ تنها بیت دوم آمده است و نام شاعر ندارد (۵) کپی میموست و در ۳۵ بود وکپی (٦) در ۳۵ کرمك » ۷ در ۳۵ کپانش (۸) در ۲۹ و ۳٤ « هیزم برو و در ۳۵ هیزم بدو ۹ گرنج بمعنی برنجست (۱۰) در ۲۵ و ۲٦ و ۲۷ و ۳۰ و ۳۱ شکرش (۱۱) در ۳۰ زیست » و در ۲٦ « وندرون دستار زن بر بست
(۱۲) در ۲۵ این » (۱۳) در ۲٦ آن ۱٤ فلرزنگ هر چه درازاری یارکوئی بندند و فلرز نیز گویند

مرد(۱) بکشاد(۲) آن فلرزش(۳) خاك دید
کرد زن را بانگ و گفتش (٤) ای پلید
۲۱-۲۵-۲٦-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳٤-۳٥-٤۳-۷۱(٥)

دمنه را گفتا که تا این بانگ چیست
با نهیب و سهم این آوای کیست

دمنه گفت اورا جزین آوا دگر کار تو نه هست و سهمی بشتر
آب هرچه بیشتر(٦) نیرو کند(۷) بندروغ(۸) سست بوده(۹) نفکند(۱۰)
دل گسسته داری از بانك بلند رنجکی باشدت و آوار گزند
۱٥-۲٦(۱۱)-۲۸(۱۱)-۲۹-۳۰(۱۱)-۳۱(۱۱)-۳٤-٤۳(۱۱)
۷۱(۱۱)

گفت هنگامی یکی شهزاده بود گوهری و پر هنر آزاده بود

---

۱ در ۲٥ و ۲٦ و ۳٥ شوی ۲ در ۳۰ ؛ بگشود
۳ فلرزش بهمان معنی فلرزگست ٤ در ۲٥ گفتا و در ۳٥ بانك گفتش ٥ در ۷۱ یك جا بیت ٦٦۹ آمده شاهد کلمهٔ فلرزك و جای دیگر بیت ٦٦۸ شاهد کلمهٔ گریج . ٦ در ۲٦ و ۳۱ و ۷۱ گر چه کم راك
۷ در ۳۱ آب گر چه کم رك بیرون کند و در ۳۰ بیشتر بیرون کنند ۸ بندروغ سه پایه ای که در آب گذارند تا آب از آن بگذرد ۹ در ۲۸ و ۳۰ و ۷۱ سست گشته و در ۲٦ و ۳۱ سست باشد ۱۰ در ۳۰ بفکند (۱۱) در ۲٦ و ۲۸ و ۳۰ و ۳۱ و ٤۳ و ۷۱ تنها بیت سوم آمده است

شد بگرمابه درون یك روز[۱] غوشت[۲]
بود فربی[۳] و کلان[۴] و خوب گوشت[۵]
۱ـ۲۵ـ۲۶ـ[۶]ـ۲۷ـ[۶]۲۸ـ[۶]۲۹ـ۳۰[۶]ـ۳۱[۶]ـ۳۴ـ۳۵[۶]
۳۷[۶]ـ۴۳[۶]

بانك زله[۷] کرد خواهد کر گوش[۸]
وایچ[۹] ناساید بگرما از خروش

بر زند آواز دو نانك بدست بانگ[۱۰] دو نانك[۱۱] سه چند آوای هست
۲۵ـ۲۶ـ۲۷[۱۲]ـ۳۴ـ۴۳[۱۲]ـ۷۱[۱۲]

وز[۱۳] درخت اندر گواهی خواهد اوی[۱۴]
تو بدانگاه[۱۵] از درخت اندر بگوی[۱۶]

---

۱) در ۱ و ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ۳۵ و ۴۳ اسد
۲ غوشت برهنه و در ۲۷ غوشك با آنکه لغت را غوشت ضبط کرده است ـــ ۳ در ۲۶ فربه و هر دو یك معنیست ٤ در ۲۷ کلال ٥ در ۱ و ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۵ و ۳۷ کلان بسیار گوشت و در ۳۷ شد بگرمابه درون اسد غوشت
بود فربه کلان بسیار گوشت و پیداست که نادرستست ٦ در ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۵ و ۳۷ و ۴۳ تنها بیت ٦٧٦ آمده است
۷ زله پرنده ای که در گرمای بسیار آید و آواز دارد و جزد گویند
۸ در ۲۷ و ۴۳ گر بخواهی کرد گوش و در ۷۱ کر نخواهد کرد گوش ۹ ایچ همان هیچ است و در ۲۷ و ۴۳ زانك
۱۰ در ۲۶ و ۲۷ زانکه و در ۳٤ وآنچه
۱۱ در۲۵ بنکش ۱۲ در۲۷ و۴۳و۷۱ تنها بیت ٦٧٧ آمده است
۱۳ در ۳۵ از ۱٤ در ۳۵ او ۱۵ در ۳۵ بنا گه ۱٦ در ۳۵ بگو

کان[۱] تبنگوی[۲] اندرو[۳] دینار بود
آن ستد زیدر[۴] که نا هشیار[۵] بود
۲۵_۲۶[۶] _۲۹_۳۵

هم چنان کبتی[۷] که دارد[۸] انگبین
چون بماند[۹] داستان من برین[۱۰]

کبت ناگه بوی نیلوفر بیافت — خوشش آمد سوی نیلوفر شتافت
تا چو شد درآب نیلوفر نهان — او بزیر آب ماند از ناگهان
۲۵[۱۱] ۲۷_[۱۱] ۲۸_[۱۱] ۳۰[۱۱] _۳۱[۱۱] _۳۵[۱۲] _۴۳[۱۱]
۷۱[۱۱]

هیچ شادی نیست اندر این جهان — برتر از دیدار روی دوستان
هیچ تلخی نیست بر دل تلخ تر — از فراق دوستان پر هنر
۷۲

تا جهان بود از سر آدم فراز — کس نبود از راه دانش بی نیاز
مردمان بخرد اندر هر زمان — راه دانش را بهر گونه زبان
گرد کردند و گرامی داشتند — تا بسنگ اندر همی بنگاشتند

---

۱) در ۳۵ آن ۲) تبنگوی صندوق باشد و در ۳۵ تبنگو
۳) در ۲۶ آن تبنگو کاندرو» ۴) در ۳۵ زاید و البته راه
در نسخه ساقط شده است ۵) در ۲۶ سندو رانداو که تا بسیار بود
۶ در ۲۶ تنها بیت ۶۸۰ آمده است ۷) کبت مگس انگبین باشد و
در ۳۵ درین مورد کبتی و در بیت ۶۸۲ کب آمده است
۸ در ۲۵ گذارد ۹) در ۳۵ نماند ۱۰) در۳۰و۳۵، بدین
۱۱) در ۲۵ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۰ و ۳۱ و۴۳و ۷۱ تنها بیت۶۸۱
آمده است ۱۲، بیت ۶۸۲ و۶۸۳تنها در۳۵ آمده ودرنسخهای دیگر نیست

دانش اندر دل چراغ روشنست | وز همه بد بر تن تو جوشنست
۵۶ـ۷۲[۱]

آنك رادانم که‌اویم[۲] دشمنست | ور روان پاك بد خواه منست

هم بهر گه دوستی جویمش من | هم سخن باهستگی گویمش من
۵۶ـ۷۳

آفریده مردمان مر رنج را | بسته کرده جان رنج آهنج[۳] را
۲۵

شاه دیگر روز[۴] باغ[۵] آراست خوب
تحفه ها (۶) بنهاد و برگسترد بوب (۷)
۲ـ۲۱ـ۲۵ـ۲۶ـ۲۷ـ۲۸ـ۲۹ـ۳۰ـ۳۱ـ۳۴ـ۳۵ـ۴۳ـ۷۱

خود ترا (۸) جوید همه خوبی و زیب
هم‌چنان(۹)چون‌توجیه(۱۰)جویدنشیب(۱۱)
۲۵ـ۲۶ـ۲۷ـ۲۸ـ۲۹ـ۳۰ـ۳۱ـ۴۳ـ۷۱

---

(۱) در ۷۲ بیت ۶۸۹ نیست ۲ در ۷۲ آنم ۳ آهنج و هنج بمعنی کشیده بود ٤ در ۲۱ بار و در ۲ روز دیگر شاه ۵ در ۲۶ و ۲۷ بزم ۶ در ۲ و ۲۷ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۵ تخت ها ۷ بوب بساط و فرشست
۸ در ۲۶ و ۲۷ و ۲۹ و ۳۱ مرترا ۹ در ۲۶ و ۲۷و ۳۱ آن چنان (۱۰) توجیه سیل باشد و در۲۵ و ۲۷ و ۷۱ نوجبه و در ۲۶ و ۲۸ وجبه و در ۲۸ و ٤۳ در هر دو لغت یعنی در نوجبه ودر توجبه ضبط شده است (۱۱)نشیب سرازیری

اندر آمد مرد با زن چرب چرب — گنده پیر از خانه بیرون شد بترب (۱)

۲۵

پس تبیری (۲) دید نزدیك درخت — هر گهی بانگی بجستی تند و سخت

۹< — × (۳)

با گرور (۴) و خر می آهو بدشت (۵) — می خرامد چون کسی کو مست گشت

۲۶–۲۷–۲۸–۳۰–۳۱–۳۴–۷۱

خایگان تو چو کابیله (۶) شدست — رنگ او چون رنگ پاتیله (۷) شدست

۲۵ (۸)

از خورش از خوردن افزایدت ریج — در دمی مینو فراز آردت و گنج

۲۵

آمد این شبدیز با مرد خراج — در بجنبانید با بانك و تلاج (۹)

۲۵

---

(۱) ترب حیلت و زباندانی باشد (۲) تبیر و تبیره دهل و کوس و ضبل و قاره (۳) از مقالهٔ آقای محمد علی تربیت بعنوان موسیقی و موسیقی شناسان ایران ، در مجلهٔ گنجینهٔ معارف شمارهٔ ۸ تبریز سرطان ۱۳۰۲ ص ۷ (۴) گروز شادی و طرب (۵) در ۲۷ بدست و در ۷۱ . آیدبدشت (۶) کابیله هاون چوبی باشد

(۷) پاتیله دیگ دهان فراخ (۸) این بیت در ۲۵ بنام طیان آمده است ولی چنان می نماید که از همین منظومهٔ رودکی باشد

(۹) تلاج بانك و مشغله است و این بیت در ۲۵ بنام طیان مرغزی آمده ولی چون بوزن وسیاق کلیله و دمنهٔ رودکیست ممکنست که در ۲۵ اشتباهی شده باشد

دست و کف و پای پیران پر کلخج (۱)

ریش پیران زرد از بس دودنخج (۲)

۲۵

گفت خیز (۳) اکنون تو سازره بسیچ (۴)

زفت بایدت ای پسر ممغز (۵) تو هیچ

۲۵

کرد روبه یوز واری (۶) یك زغند (۷)

خویشتن راز آن میان بیرون (۸) فگند

۷۱-۴۳-۳۷-۳۵-۳۱-۲۹-۲۸-۲۷-۲۵

ازفراوانی (۹) که خشکامار (۱۰) کرد زان نهان مرمردرا (۱۱) بیدار (۱۲) کرد

۴۳-۳۷-۳۵-۳۱-۲۷

---

(۱) کلخج چرکی و شوخی که بردست و اندام بود
(۲) نخج گیاهی درشت که خاکروبان بدان زمین روبند (۳) دراصل ۲۵ خیر (۴) بسیج از بسیجیدن بمعنی ساختن و آماده کردنست
(۵) در ۲۵ در متن این کلمه مغر و در شعر ممغز» آمده و گوید: مغز دورسوزی باشد وازین قرار ممغز صیغهٔ نهی آست ار فعل مغزیدن
(۶) در ۳۷ آری (۷) زغند بانك یوز و بانك سهمگین و بیم زده و در ۲۷ و ۲۹ و ۳۵ ژغند (۸) در ۳۷ شد مدد بیرون و قطعا نادرستست و در ۲۵ و ۳۵ شد بدر بیرون،
(۹) در ۲۷ ازفراوانی (۱۰) خشکامار استسقا باشد (۱۱) در ۳۱ زآن نهانی مرمرا (۱۲) در ۲۷ سیار

گر بزان (۱) شهربا من (۲) تاختند (۳)

من ندانستم چه (٤) تنبل (٥) ساختند

۲۵-۲۹-۳٤-۳۸-٤۳-۷۱

گفت دینی را که این دیبار بود کین فراکن (٦) موش راپروار بود

۲۵-۲۹-۳٤

مرد دینی رفت وآوردش کنند (۷)

چون همی مهمان (۸) درمن خواست کند

۲۵-۳۵

سرخیٔ خفچه (۹) نگر ازسرخ بید معصفر گون پوشش او خود سفید

۲۵

چونکه مالیده (۱۰) بدو گستاخ شد کارمالیده بدو (۱۱) درواخ (۱۲) شد

۲۵-۲۹-۳٤-۳۵

چون کشف (۱۳) انبوه غوغائی بدید بانك وژخ (۱٤) مردمان خشم آورید

۲۵

---

(۱) گربزطرارست وجرز معرب آست (۲) در۲۸ و۲۹ و۳٤ برمن

(۳) در ۲۵ باختند (٤) در ۲۹ که (٥) تنبل حیلت و مکر باشد (٦) فرا کن پلید باشد (۷) کنند تبر دو سر و بیل سر کج برزگران باشد (۸) در ۳۵ دنبی

(۹) خفچه شوشهٔ چوب بید یا از سیم یا از زر کشیده

(۱۰) در ۳۵ بالیده (۱۱) در ۳۵ در درستی آمد و

(۱۲) درواخ درستیست (۱۳) کشف لاك پشت باشد

(۱٤) ژخ زخمست

کنبدی نهمار (۱) بر برده بلند نش‌سثون برزیر (۲) ونزبرسرش دند (۳)
۳۷ـ۳۵

روز جستن تازیانی (٤) چون نوند (۵)
روز دن (٦) چون شست ساله سودمند
۲۵

زن چو این بشنیده شد خاموش بود
کفشکر کانا (۷) و مردی لوش (۸) بود
۲۵ (۹)

نان آن مدخل زبس زشتم نمود ازپی خوردن گوارشتم (۱۰) نبود
٤۳ (۱۱)

سر فرو کردم (۱۲) میان آبخور
ازفرنج (۱۳) منش خشم (۱٤) آمد مکر (۱۵)
۷۱ـ٤۳ـ۴۵ـ۳٤ـ۳۱ـ۲۹ـ۲۷ـ۲۵

---

(۱) نهمار عظیم و شگفت باشد (۲) در ۳۵ « اززیر
(۳) در ۳۵ موش بند (٤) معنی این کلمه درست معلوم نشد شاید اشاره باسبان تاری باشد (۵) نوند اسب باشد
(٦) دن فریادست و روزدن کنایت از روز مصیبت و داد خواهی
(۷) کانا نادان و ابله واحمق و بی‌عقل باشد (۸) لوش دهان کژ باشد
(۹) در ۲۵ بنام‌طیان آمده و چون این بیت مربوطست بحکایت کفشگر و بوزن کلیله و دمنه رودکی هم هست پس شاید ازرودکی بوده باشد و در ۲۵ بخطا بطیان نسبت داده باشند یا اینکه در نسخه تحریفی رفته باشد
(۱۰) گوارشت گوارش باشد ازفعل گواریدن (۱۱) در ٤۳ نیزاین بیت بنام‌طیاست
(۱۲) در ۳۵ ، بزدم (۱۳) فرنج پیرامن دهانست (۱٤) در ۲۷ تنك ودر ٤۳ تنلك و در ۷۱ ننك ودر ۳۵ من بخشم (۱۵) در ۳۱ « کر »

خور(۱)بشادی‌روزگار نوبهار(۲) می‌گسار اندرتکوك(۳)شاهوار (٤)

۱-۲-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳٤-۳٥-٤۳-۷۱

از تو دارم هر چه در خانه خنور (٥)

وز تو دارم نیز (٦) گندم درکنور (۷)

۲٦-۲۷-۲۸-۳۰-۳٥-۳۷(۸) _٤۳-۷۱

داشتی آن تاجر دولت شعار صد قطار سار(۹) اندر زیر بار

۲٦_۲۷

آشکو خد،(۱۰) برزمین‌هموارتر هم چنان چون بر زمین دشوارتر

۲٥

---

(۱) در ۲۷ « خوش (۲) در ۲٦ نوبهاری روزگار ، و در ۷۱ روزکاری نوبهار » و در۲۷ « درخزان ونوبهار (۳) تکوك گاوسفالین یازرین که در آن شراب خورند و در۲ و ۲۷ « بلوتك » و بلوك و در ۲٦ « بلوك » و تکوك هر دو را در دوجا ضبط کرده است
(٤) در۲ و ۲٦ و ۲۸ و ۳٥و٤۳و۷۱ این دو مصرع پس‌وپیش آمده
(٥) خنور ظروف خانه و در ۲۷ حفور و در ٤۳ فنور
(٦) در ۳۷ « آرد » و در ۳٥ « بدو » (۷) کنور طرفی که از گل سازند و گندم در آن کنند و کند و و کند وله و تابو خوانند و در ۲٦ « خنور » و آنجا این دومصرع پس و پیش آمده است (۸) در ۳۷ نام شاعر نیست (۹) سار‌بمعنی شترست و ساربان از همین کلمه است
(۱۰) آشکو خیدن چنان باشد که چون پای‌بچیزی برخورد بانگشت پای‌ایستادن و خود را از افتادن نگاه داشتن و برعکس شکو خیدن است .

مردمزدوراندر [۱] آغازیدکار   پیش اودستان همی زدبی کیار [۲]

۳۵

آتشی بنشاند ازتن تفت [۳] وتیز   چون زمانی بگذرد گردد گمیز [۴]

۲۵

گرچه هرروز [۵] اندکی بر داردش   بافدم [۶] روزی بپایان آردش

۷۱-۴۳-۳۰-۲۸

چون گل سرخ از میان پیلگوش [۷]
یا چو زرین گوشوار از خوب [۸] گوش

۳۵-۳۴-۲۹-۲۵

شبر غژم [۹] آورد و جست از جای خویش
و آمد این خرگوش را الفغده [۱۰] پیش

۲۵

موی سر جغبوت [۱۱] و جامه ریم [۱۲] ناك
از برون سو باد سرد و بیم ناك

۲۵

---

(۱) در اصل ۳۵ ـ مرد مردوراندز (۲) کیار کاهلی بود
(۳) تفت تند و تیز باشد (٤) گمیز غایط و بول باشد (٥) در ۳۰ جور هرروز (٦) بافدم عاقبت کارباشد (۷) پیلگوش سوسن آزاد و سوسن منقش و در ۲۵ و ۳۵ پیلغوش (۸) در ۳۵ ۰ گوشوار خوب (۹) غرم هیبت باشد (۱۰) الفغده اندوخته باشد
(۱۱) جغبوت پنبه که درجبه وقبازده واز آنجا باز گرفته اند (۱۲) ریم چرك باشد

ابله و فرزانه را فرجام خاك جایگاه هردو اندریك(۱) مغاك(۲)

۲۵ـ۳۵ـ۶۵

خشم آمدش و هم(۳) آنکه گفت و یك(۴)

خواست کورا بر کند از دیده کیك(۵)

۲۵ـ۲۹ـ۳۴

ماده گفتا هیچ شرمت نیست و یك(۴)

چون سبکساری نه بدانی نه نیك

۲۵(۶) ـ۳۵ـ۷۱

از دهان توهمی آید غشاك(۷) پس گشتی ریخت مویت از هباك(۸)

۲۵ (۹)

زد کلوخی بر هباك(۸) آن فزاك(۱۰) شد هباك او بکردار مغاك

۴۳ (۱۱)

---

(۱) در ۳۵ ، مابود اندر (۲) مغاك گودال کوچك باشد

(۳) در ۲۵ ، خشمش آمد و هم (۴) ویك همان ویل وویحك باشد و در ۲۵ نخست این بیت در لغت کیك آمده و بلافاصله در لغت و یك آنرا مکرر کرده است (۵) کیك مردمك چشم باشد (۶) در ۲۵ این بیت بنام مسکور ثبت شده بدین معنی که در لغت کیك و ویك دوبار بیت ۷۲۷ را بنام رودکی آورده و پس از آن گوید « مسکور گفت » و این بیت را آورده است ولی شاعری بدین نام در هیچ کتابی نیست مگر آنکه ابوشکور باشد که بدین گونه تحریف کرده اند . (۷) غشاك گند و فرغند باشد

(۸) هباك میان سر باشد (۹) در ۲۵ این بیت بنام طیان آمده است

(۱۰) فزاك پلید و مردار و پلشت و پلیدی باشد وچرك وچركین و فژاك هم گفته اند .

(۱۱) در ۴۳ این بیت نیز بنام طیان آمده است

چون‌فراز آید (۱) بدو آغاز مرگ دیدنش بیگار (۲) گرداند مجرگ (۳)

۲۵-۲۹-۳٤

دم‌سگ‌بینی‌توبا بتفوز (٤) سگ گشن کرده کش نجنبد هیچ رگ

۲۵ (٥)

ایستاده دیده (٦) آنجا دزد و غول (۷)

روی زشت وچشمها همچون دوغول (۸)

۱-۲-۲۵-۲٦-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-٤۳

تا بخانه برد زن را با دلام (۹) شادمانه زن نشست و شاد کام

۲۵

چونکه زن را دید لغ (۱۰) گردا شتلم (۱۱)

همچو آهن گشت و نداد ایچ خم (۱۲)

۲۵

---

(۱) درهمهٔ نسخها آمد (۲) درهمهٔ نسخها «بی‌کار (۳) مجرک بیگارو سغره باشد (٤) بتفوزو یوژ و کلفت دهن باشد (٥) در ۲۵ نام‌شاعر ندارد ولی از وزن ومضمون شاید بتوان گفت از کلیله و دمنهٔ رودکی باشد

(٦) در ۳۰ ایستاده بود و در ٤۳ . ایستاده‌دید (۷) در ۱ و ۲ و ۲٦ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹ و ۳۱ دزدعول و در ۳۰ دردغول واین غول بمعنی دیوست (۸) این غول بمعنی حرامزاده است ودر ۲۷ همحون دغول (۹) دلام حیلت و فریبندگی باشد (۱۰) دراصل چنین‌ست و معنی نمی دهد مگر آنکه نام شخصی بوده باشد و یا اینکه در اصل فغ بوده و بدین گونه تحریف شده (۱۱) اشتلم راست وقوی باشد

(۱۲) در وزن تأملست مگر آنکه نداد را باشباع و یا تشدید بخوانند

زاسپ (۱) یلی (۲) آمد آنکه برم برم
تا برند اسپش (۱) هماتکه گرم کرم
۲۵

بس که برگفته پشمان بوده‌ام بس که برنا گفته شادان بوده‌ام
۷۲_۵۶

پس شتابان آمد اینك پیر زن روی یکسو کاغه(۳) کرده خویشتن
۲۵

زش (٤) ازو پاسخ دهم (٥) اندر نهان (٦)
زش (٤) بیداری (۷) میان مردمان
۷۱-٤۳-۳٤-۳۱-۳۰-۲۹-۲۸-۲۷-۲۵

چار (۸) غنده (۹) کرشه (۱۰) با کتردمان
خورد (۱۱) ایشان گوشت روی (۱۲) مردمان
۷۱-٤۳-۳۵-۲۹-۲۸-۲۵

---

(۱) اسپ همان اسب باشد (۲) یلی بزیر آمدن چیزی از چیزی و اندیشه از دل (۳) کاغه بن رده باشد (٤) زش چه باشد وزش پاسخ دهم یعنی چه پاسخ دهم و گویا مصحف ازش (ازو) باشد (٥) در ۳۰ نهم (٦) در ۳۱ « جهان » و در ۳۰ « میان » (۷) در ۲۵ « بینداری و در ۲۹ و ۳٤ بیندازی » و در ۳۰ بیدای (۸) در ۲۵ « جای و در ۳۵ جاه

(۹) غنده رتیل باشد (۱۰) کربشه مارپلاس باشد و در ۲۵ کربسه (۱۱) بجز ۲۵ در نسخهای دیگر همه جا خورده (۱۲) در ۲۵ پوست و روی ' و در ۳۵ پوست روی

گفت با خرگوش خانه خان (۱) من
خنز و خاشاکت (۲) ازو (۳) بیرون فکن
۲۵_۳۵

گرد درداری گزند آرد بدبن بفکن اورا گرم (۴) درویشی (۵) گزین
۲۵_۳٤

چون بگردد پای او از پایدان (٦)
خود شکوخیده (۷) نماید (۸) هم چنان
۲٤_۲٥ (۹)_۳۰_۳٥ (۱۰)

تاك زرینی شده دینار گون پرنیان سبز او زنگار گون
۳٥

---

(۱) خان‌سرا و خانه وشان زنبوران و خانه مصغرآنست ودر ۳٥ جان
(۲) خاشاك ریزه های کاه و چوب خرد کرده باشد (۳) در ۳٥ همه (٤) گرم بضم اول اندوه باشد (٥) در ۳٤ گرم و درویشی » (٦) در ۲٤ « حون بماند پای از پایدان
(۷) شکوخیدن لغزیدن است و در ۲٤ « آشکوخیده » (۸) در ۲٤ ماند (۹) در ۲٥ این بیت چنین آمده است :

چون بگردد پای اوازپای‌دار آشکوخیده بماند هم چنان

وگوید « آشکوخ کسی که پایش بچیزی در آید و بانگشت پای‌بایستد و خویشتن را از افتادن باید گویندبشکوخید ولی شکوخیدن وآشکوخیدن دو فعل مختلف است که معنی ضد یکدیگر دارند ، رجوع کنید بیت۷۱۹ و یادداشت شمارهٔ ۱۰ درصحیفهٔ۱۰۸٦ و نیزرجوع کنید به بیت ۳۷٥ در صحیفهٔ ۱۰۲۲ (۱۰) در ۳٥ بنام کسائی آمده‌است

مردرا نهمار (۱)خشم آمد ازین غاوشنگی (۲) بکف‌آوردش گزین (۳) ۲۵

گفت فرداً بسنی اورا (٤) پیش‌تو خود بیاهنجم(٥) ستیم(٦)ازریش‌تو
٤٣-٣٤-٣٠-٢٩-٢٨-٢٧-٢٥

بهترین یاران و نزدیکان همه نزد او (۷) دارم (۸) همیشه (۹) اندمه (۱۰)
۷۱-٤٣-٣٤-۳۱-(۱۱)۲۹-(۱۱)۲۷-۲٥

آفتاب آید ببحنش (۱۲) زی بره روی گیتی سبز گردد یکسره
۷۱-٤٣-۳۰-۲۸

سوس (۱۳) پرورده‌بمی‌بگداخته نیك(١٤)درمانی زنان را ساخته
۷۱-٤٣-۳۱-۲۸-۲۷-۲٦-۱

---

(۱) نهمار عظیم و شگفت باشد (۲) غوشنك آن چوب گاو را نان باشد که گاو بدان رانند
(۳) در ۲٥ بنام طیان آمده است (٤) در ٣٤ « فرداو نبشتم و در ۲۷ گفت دائم نشتر آرم، و در ۲۹ فردا نیشم و در ۲۸ و ۳۰ و ٤٣ فردا نشتر آرم (٥) آهیج کشیده بود و بیاهنجم یعنی بکشم از فعل آهنجیدن (٦) ستیم آبیست که در جراحت باشد که نخست خونست و پس ریم شود و در ۲۷ استیم (۷) در ۲۷ و ۲۸ و ۷۱ نزدشان
(۸) در ۳۱ آزم» (۹) در ٤٣ و ۷۱ «سر یك و در ۲۷و۳۱ «شریك» (۱۰) اندمه یاد آوردن غم گذشته باشد (۱۱) در ۲۷و۲۹ بنام کسائی آمده است (۱۲) بحش بمعنی برج باشد (۱۳) سوس دوقسم گیاهست که یکی داروست و دیگری را بسوزند و در ۲۷ و ۷۱ بمعنی مخفف سوسمار آمده است (١٤) در ۳۱ هست»

روی هریك چون دوهفته گرد (۱) ماه
جامشان غفه (۲) سموریشان (۳) کلاه

۴۳-۳۴-۳۰-۲۵

پربکنده(۴)چنك وچنگل ریخته خاك گشته بادخا کش(۵)بیخته

۷۱-۴۳-۲۵

اخترانند آسمانشان جایگاه هفت تابنده دوان‌در دو وداه(۶)

۷۱-۴۳-۳۵-۳۱-۲۸-۲۷

سنجد چیلان(۷) بدو نیمه شده سرمه بدو یك یك زده (۸)

۳۵-۲۵

کاش (۹) آن (۱۰) گوید که گوید هیچ (۱۱)نه
بر یکی برچند بفزاید (۱۲)فره (۱۳)

۳۵-۲۹-۲۵

---

(۱) بجز ۲۵ درنسخهای دیگر همه جا شکل، (۲) غفه پوستین از پوست برهٔ نرم ودر ۳۰ عفه (۳) سموری جامه وغیره که از پوست سمور سازند (۴) در ۲۵ پر کنده (۵) در ۲۵ بادو خاکش ۶ داه همان‌عدد ده است ودر ۲۷ و ۲۸ دردوآه وهفت تابنده کنایه از هفت ستاره ودو وداه کنایه از دوازده برجست.
(۷) سنجد چیلان سنجد گرگانیست و در ۳۵ گرگان.
(۸) در ۲۵ چنین ثبت شده و در ۳۵ نقطه بسرمه بر یك یك زده و شاید در اصل چنین بوده باشد: نقطهٔ سرمه بدو یك یك زده ولی این روایت مشکوکست. (۹) در ۲۵ کاشك ۱۰، در ۳۵ کان ۱۱، در ۳۵ باشد بیش ۱۲ در ۳۵ نفزاید
(۱۳) فره زیادت باشد

حود توآماده (۱) بوی (۲) وآراسته (۳)

جنگ او را خویشتن پیراسته (٤)

۲۵_۳۵

هیچ گنجی نیست از فرهنگ به تا توانی روتو و این گنج نه

۷۲

بینی وگنده دهان (٥) داری و نای (٦)

حایگان غر (۷) هر یکی همچون درای (۸)

۲۷-۲۸-۳۵-۴۳

من سخن گویم توکانائی (۹) کنی (۱۰)

هر زمانی دست بر دستی (۱۱) زنی

۲۸-۳۰-۳۵-۴۳-٦٥-۷۱

---

(۱) در اصل نسخهٔ ۲۵ آماد بوده است

(۲) در اصل ۲۵ و ۳۵ وی (۳) در ۳۵ برین برخاسته

(٤) در ۳۵ خویشتن مرحنك را آراسته

(٥) در ۲۸ و ٤۳ بیسی و گند دهان (٦) در ۲۸ و ٤۳ پای و در ۳۵ بیسی و ناسورکون و گربه پای (۷) غر بمعنی عربه خایه باشد و در ۲۸ غر و در ۳۵ خایه غر داری تو چون اشتر درای (۸) در ۲۸ هریك چون درای (۹) کانا نادان و ابله باشد (۱۰) در ٤۳ ترا کانا کنی (۱۱) در ۳۵ دستت

شو بدان گنج اندرون خمی بجوی (۱)

زیر او سمچیست (۲) بیرون شو بدوی (۳)

۳۷ـ۳۵ـ۲۵

خم‌وخنبه (٤) پرزانده دل‌تهی　　زعفران و نرگس و بید و بهی

۲۵

آبکندی (۵) دوروبس تاریک جای　　لغز لغزان چون درو بنهند پای

۲۵ـ۲۹ (٦) ـ۷۱ (٦)

هم‌چنان سرمه که‌دخت خوبروی　　هم بسان گرد بردارد زروی

۳۵

چون یکی جغبوت (۷) بستان بند اوی

شیر دوشی زو بروزی دو سبوی

٤۳ (۸)

زشت ونافرهخته (۹)و نابخردی　　آدمی روئی و در باطن بدی

٤۳ (۱۰)

---

۱ در ۳۵ بجو　　(۲) سمج نقب باشد

۳ در ۳۷ : شو بدان حشر اندرون چاهی بجوی　　زیر آن سمجه بیرون شو بدوی
و پیداست که درستست و در ۳۵ سمجست

٤ خنبه خمره دیواری که مانند چرخشت بکنند و غله در آن ریزند ولی ظاهرا همان کلمهٔ خم باید باشد چنانکه دم نیز در اصل دنب و سم سنب بوده است

۵ آبکند شمر و آبگیر باشد　　٦ در ۲۹ و ۷۱ نام شاعر نیست

(۷) جغبوت حشو آکنده و پنبه که درجبه و قبا زده و از آنجا باز گرفته اند

۸ در ٤۳ بنام خزان آمده است　　۹. فرهخته بمعنی ادب کرده و تربیت یافته است ازفعل فرهختن　　۱۰. در ٤۳ این بیت بنام طیان آمده است

باب ششم

ابیات پراکنده از مثنوی بحر متقارب

با ندا [۱] نمودند وخشور [۲] را بدید آن سرا پا همه نور را
۳۱-۲۷-۲۶

کفن حله شد کرم بهرامه (۳) را کـه ابریشم جان کند جامه را (٤)
۷۱-۳۰ (٥)

گرفت آب کاشه (٦) ز سرمای (۷) سخت
چو زرین ورق گشت برگ درخت
۷۱-(۸) ۲۷-۲٦-۱

ز قلب آن چنان سوی دشمن بتاخت
که از هیبتش (۹) شمر نر آب تاخت (۱۰)
۳۱-۲۷-۲٦

---

(۱) اندا خوابی که مردم صالح را فریشتگان نمایند (۲) وخشور پیامبر باشد

(۳) کرم بهرامه کرم ابریشم باشد (٤) در ۷۱ که ابریشم از جان کند جامه را

(٥) در ۷۱ نام شاعر نیست (٦) کاشه یخ و آب بسته باشد و در ۷۱

یخ تنك (۷) در ۲۷ ، کاشه سرمای (۸) در ۲۷ نام

شاعر نیست (۹) در ۳۱ هول او (۱۰) آب تاختن بول کردن باشد

چو گشت آن پریروی بیمار غنج (۱)

ببرید دل زین سرای سپنج

۷۱_۴۳_۳۰_۲۸

سگالندهٔ(۲) چرخ(۳) مانند غوچ(۴)

بتر برده بر سر چو تاج خروچ (۵)

۲۷_۲۶_۲۰_۱

تن خنگ بید(۶) ارچه باشد سپید(۷)

تبری و نرمی نباشد چو بید

۷۱_۴۳_۳۱_۲۸_۲۷

نشست و سخن را همی خاش(۸) زد

ز آب دهن کوه(۹) را شاش (۱۰) زد

۷۱_۴۳_۳۰_۲۸_۲۷

نفس را بعذرم چو انگیز کرد چو آذر فزا ۱۱ آتشم تیز کرد

۲۷_۲۶_۱

---

(۱) بیمار غنج بیمارك و دردمند باشد (۲) در ۲۷ سگالیدهٔ

(۳) در ۲۰ چنگ ، ۴) در ۲۶ سگالید درجنك مانند غوچ ،

(۵) خروج همان خروس باشد

(۶) خنك بید خار پشت ودر ۷۱ خار (۷) در ۲۸ سفید

(۸) خاش از خاشیدنست وگویا مخفف خایش باشد (۹) در ۲۷ زآب ودهن کوزه (۱۰) شاش از شاشیدنست که فرو ریختن آب وشراب باشد

(۱۱) آذر فزا آتش‌افروز باشد

بدشمن پر(۱) از خشم آواز کرد تو گفتی مگر تندر آغاز(۲) کرد

۲۶-۲۷(۳) -۳۱ ۳

که بر آب و گل(۴) نقش مایار(۵) کرد

که ما هار (۶) در بنی باد کرد

۱-۲۶-۲۷(۷)

ز هر حشه ای (۸) خویشتن پرورد

که جز جاش وی را (۹) چه اندر خورد

۲۵(۱۰)_۳۰

کفیدش(۱۱) دل از غم چو آن(۱۲) کفته(۱۱) نار

کفیده(۱۱) شود سنگ تیمار خوار

۲۸_۳۰_۳۵_۴۳

درخش (۱۳) ار نخندد بوقت (۱۴) بهار

همانا نگرید چنین (۱۵) ابر زار

۲۵(۱۶)_۳۰_۳۵(۱۶)

---

(۱) در اصل ... ست ولی شاید ... آن باشد که ... خواند

(۲) ... از این ... معنی ... و ... وارست

۳ ... در ۲۷ و ۳۱ ... مصرع ... ست ۴ در ۲۶ آب گل

۵ ... ست ... ۳۱ ... (۶ ماهار

... است ... وی

... ست

... (۱۰) در ۲۵

... ۳ ... بیت

(۱۰) ... (۱۱)

۱۵ در ... ۱۶ ... ۳۰ و ۳۵ ... او شکورست

چه‌خوش گفت(۱) آن مردباآن(۲) خداش(۳)
مکن بد(۴) بکس گر نخواهی بخویش
۲۵-۲۷(۵) -۲۸-۲۹-۳۰ ۶ ۳۴-۳۶(۷) -۴۳-۷۱

تن از خوی پر آب و دهان پر ز خاك
زبان گشته از تشنگی چاك چاك
۳۵

فگندند پولاد(۸) پر نبخ(۹) سنك
نکردند(۱۰) درکار(۱۱) مؤبد درنگ
۲۷(۱۲)-۲۸-۳۰-۳۱(۱۲)-۴۳-۷۱

ببك باد اگر بشتر تارنك(۱۳) که باشدکه بیشی بود گرد تنگ
۳۰

(۱) در ۲۵ نکو گفت ۲. در ۲۵ مزدور با آن
۳ خدیش کداو باشد ۴ در۲۹ و۳۴ اگر بد ۵ در۲۷
تنها مصرع اول آمده است (۶) در ۳۰ دو مصرع پس وپیش آمده
است ۷ در۳۶ نام شاعر نیست ۸ در ۳۱ پولای ودر۲۷
۲۸ و۷۱ پولاد (۹) پرنبخ تعمه سنك ودر ۷۱ پرنیخ و
در ۲۷ پولای و رنخ (۱۰) در ۳۰ بکردند (۱۱) در ۷۱
نکردند و برکار» (۱۲) در ۲۷ و۳۱ دو مصرع پس و
پیش آمده است (۱۳) در اصل چنین است وقطعاً کلمه‌ای از میان افتاده
چنانکه نادرستی وزن ومعنی گواهست

دو جوی روان از (۱) دهانش ز خلم (۲)

دو خرمن زده بر دو چشمش زخیم (۳)

۲۵ (٤) _ ۳۰

بهارست همواره هر روز یم منکر فراوان معروف کم (۵)

۳۸

جگر تشنگانند (٦) بی توشگان (۷) که بیچارگانند (۸) و بی زاوران (۹)

۱ _ ۲٦ _ ۲۷ (۱۰) _ ۲۸ _ ۳۰ _ ۳۷ _ ٤۳ _ ۷۱

وگر (۱۱) پهلوانی ندانی زبان ورزرود (۱۲) راماورالنهر دان (۱۳)

۲٦ _ ۲۷ _ ۲۸ _ ۳۱ _ ۳۵ _ ۳۷ _ ٤۳ _ ۷۱

---

(۱) در ۲۵ وز (۲) خلم خلطی باشد که از بینی برآید

(۳) خیم چرکی که ازچشم برآید وقافیهٔ این بیت درست نیست

(٤) در ۲۵ بنام شیهد آمده است (۵) در اصل (ص ۱٤۸) جنینست و پیداست که مصرع دوم درست نیست و وزن آن نادرستست وشاید دراصل چنین بوده باشد : بمنکر فراوان بمعروف کم (٦) در او ۲٦ و ۳۰ «تشنگانند و» (۷) در ۳۷ مگر تشنگانند بیچارگان ودر ۷۱ تشنگانند و بی توشگان (۸) در ۲٦ «که بیچاره باشند»

(۹) زاور چهار پای سواری وراحله ودر ۳۷ زاورا » ودر ۱ (یك) این شعر بدین گونه ثبت شده :

مگر بحکانند بیحارگان وبی بوشکانند بیزاورا

(رجوع کنید بیت ۱۵ در صحیفهٔ ۹٦۸) (۱۰) در ۲۷ تنها مصرع دوم آمده است (۱۱) در ۲٦ و ۷۱ اگر (۱۲) در ۲۷ وزا رود، ودر ۳۷ ورا رود والبته ورزرود درست است که در اصل وراز رودوراز رود یعنی آن سوی رود بوده است (۱۳) در ۲٦ و ۲۷ و ۳۱ و ۳۵ و ۳۷ بنام فردوسی آمده ولی درشاهنامه این بیت نیست وممکنست بواسطهٔ شباهت تام با این بیت شاهنامهٔ فردوسی باشد که گوید :

اگر پهلوانی ندانی زبان بتازی توارْوند را دجله خوان

(شاهنامهٔ چاپ بروخیم ج ۱ ص ۵۱) و در ۲۷ خوان بجای دان

که هرگه که تیره بگردد جهان بسوزدچودوزخ‌شود بادران(۱)

۳۵

اگر با شکونه (۲) بود پیرهن بود حاجت بر کشیدن ز تن

۳۰

بد اندیش دشمن بود ویل (۳) جو (۴)

که تا چون ستاند (۵) ازو چیز او (۶)

۷۱-۴۳-۳۷-۳۵-۲۵

سرشگ ازمژه همچو در ریخته چو خوشه زسارونه (۷) آویخته

۷۱-(۸)۳۱-۸ ۲۷-۲۶

---

(۱) بادران نام سروشیست که باد را بجنبش آرد (۲) باشکونه همان باژ گونه وواژ گونه است (۳) ویل ظفر یافتن وهنگام یافتن بر مراد (۴) در ۳۷ بدو ویل جو ودر۳۵ بدوویل جوی ودر۷۱ بود ویل جو" ودر۲۵ شده ویل جوی (۵) در۲۵ وباید ودر ۳۵ ستانی (۶) در ۲۵ و۳۵ اوی وبنام ابوشکور نیز بیتی هست بدین گونه :

بداندیش دشمن شد ویل گوی که تا چون رباید از وجفت او

ودر ۳۷ در ذیل این بیت مینویسد : ابو شکور این شعر را بتمامه از رودکی دزدیده است (!) ودر ۲۵ تنها بنام ابو شکورست (۷) سارونه رز انگور باشد (۸) در ۲۷ و۳۱ نام شاعر نیست

نشسته بصد چشم بز باره ای (۱) گرفته بچنگ‌اندرون باره‌ای (۱)

۲۵ (۲) _ ۳۰

لب بخت پیروز راه خنده ای مرا نیز مروای فرخنده ای

۳۵

جوان چون بدیدآن نگاریده روی بسان دو زنجیر مرغول (۳) موی

۲۵-۳۵.

ابا خلعت فاخر از خرمی همی رفتی ومی نوشتی‌زمی

۱۴-۲۰ (٤)

میلفنج (۵) دشمن که دشمن یکی فرونست‌ودوست‌ارهزار (٦) اندکی (۷)

۲۵ (۸) _ ۳۰ _ ۳۵ (۸) _ ۳۷ (۸) _ ۷۱

---

(۱) بارهٔ اول بمعنی اسب ودیوار وشهر بند وبارهٔ دوم چوب کوتاه باشد ولی در۲۵این بیت چنین آمده است :

نشسته بصد خشم در کازه ای گرفته بچنگ اندرون بازه ای

وبازه را چوبی دانسته نه دراز و نه کوتاه که شتر با بان دارند

(۲) در ۲۵ بنام خجسته آمده است

(۳) مرغول جعد پیچیده است (٤) در ۲۰ تنها مصرع اول آمده است (۵) الفنجیدن اندوختن باشد (٦) در ۳۵ بود دوستت ارهزار ودر ۷۱ فراوان ودوست ارهزار (۷) در ۲۵ فراوان ودوست ارهزاران یکی ومضمون این بیت همان مثل سایر ست که : « هزار دوست کم ویك دشمن بسیارست (۸) در ۲۵ و ۳۵ و ۳۷ بنام ابوشکور آمده است

جوان بودم و پنبه فخمیدمی (۱) چو فخمید (۱) شد داله برچیدمی (۲)

۳۰

بچشم دات دبد باید جهان که چشم سر تو نبیند نهان

بدین آشکارت ببین آشکار نهانیت را بر نهانی گمار

۶۴–۶۶

---

(۱) فخمیدن پاک کردن پنبه باشد

(۲) این بیت در جهای دیگر بنام ابوشکور آمده است

باب هفتم

ابیات پراکنده از مثنوی بحر خفیف

نیست فکری بغیر (۱) یار مرا عشق شد در جهان فیار (۲) مرا (۳)

۱-۲۶-۲۷-۲۸-۳۱-۴۳-۷۱

زرع وذرع (۴) از بهار شد چو بهشت زرع کشتست وذرع (۵) گوشهٔ کشت

۲۸-۳۰-۴۳-۷۱

هرکرا راهبر زغن باشد گذر او بمرغزن (۶) باشد (۷)

۲۵ (۸)-۲۸-۳۰-۳۵ (۹)-۴۳-۷۱

---

(۱) در ۷۱ «فکری بغیری» (۲) فیار را فرهنگ نویسان بمعنی سزاوار وشغل وکار آورده‌اند وگویا از همین بیت استنتاج کرده‌اند وبخطا رفته اند وشایدهمان کلمه‌ای باشدکه اینك «ویار» گویندوهوس معنی‌میدهد. (۳) در ۲۸ مصرع دوم نیست وجای آن سفید مانده (۴) در ۷۱ «زرع ذرع» (۵) در ۳۰ «وذروع» ودر ۷۱ «زرع کشتست‌وزرع» (۶) مرغزن گورستان وکانون باشد ودر ۳۰ «مرغزن» و «مرزغن» هردو آمده ودر ۲۵ تنها «مرزغن» است ودر ۷۱ در لغت «مرغزن» و در شعر «مرزغن» نوشته شده. (۷) گویا این بیت ترجمهٔ این بیت معروف تازیست:

اذا کان الغراب دلیل قوم سیهدیهم سبیل الهالکینا

زیرا که غراب فال بد است (۸) در ۲۵ بنام عنصری آمده است

(۹) در ۳۵ نیز بنام عنصری آمده

دور ماند از سرای(۱) خویش وتبار (۲)

نسری(۳) ساخت بر سر کهسار

۲۷-۲۸-۳۱-۳۵-۴۳-۷۱

گرچه نا مردمست(۴) آن نا کس نشود(۵) سیرازو دلم بر کس(۶)

۲۵(۷)-۲۷-۲۸-۲۹(۷)-۳۰-۳۱-۳۴(۷)-۷۱

دخت کسرا ز نسل کیکاوس درستی(۸) نام نغز چون طاوس

۳۰

تبر(۹) ازبسکه زد بدشمن کوس(۱۰) سرخ شد همچو لالکای(۱۱) خروس

۲۶-۲۷-۳۱

---

(۱) در ۲۷ قرین و در ۳۱ قرین و (۲) در ۷۱ « خویش تبار (۳) نسر سایبانست که برسر کوه از چوب وخاشاك سازند وگویا همان نسارست بمعنی سایه‌گاه و خانه‌ای که درسایه‌گاه سازند ،
(٤) در ۲۷ نامرم است و در ۷۱ نادمست
(٥) در ۲۷ و ۳۱ و ۷۱ ، بشود ، (٦) برکس و برکست را را فرهنگ نویسان بمعنی معاذالله آورده اند وگویا همان کلمهٔ برگس ویرگست باشد که بهمین معنی نوشته اند و شاید کلمهٔ هرگز ازهمین لفظ باشد
(۷) در ۲۵ و ۲۹ و۴۳ این بیت چنین آمده :

گرچه نامردمست مهر و وفاش نشود هیچ ازین دلم برگس

و بهمین جهة جزو ابیات پراکندهٔ قافیهٔ سین نیز ثبت شده (رجوع کنید ببیت ۲٤۰ در صحیفهٔ ۱۰۰۳) (۸) درستی بنا بگفتهٔ ۳۰ نام دختر کسری که زن بهرام گور بوده (؟) و پیداست که این کلمه مرکب از در (بضم اول) وستی است مانند مهستی مرکب ازمه (بکسریافتح اول) وستی . (۹) در ۳۱ تیر ، (۱۰) در ۲۷ « نبر ازبسکه زد بدشمن کوش (۱۱) لالکاولالك تاج خروس باشد

خویشتن دارباش و بی پرخاش(۱) هیچ کس(۲) را مباش عاشق و غاش(۳)

۲۵-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۴-۳۵(۴)-۴۳-۷۱

خویش بیگانه گردد از پی دیش(۵) خواهی آن روز مزد کمتر دیش(۶)

۲۵-۲۹-۳۴

خویستن پاك دار بی پرخاش رو تاغاش (۷) اندرون مخراش

۲۸-۴۳

از بزرگی که هستی ای خشتوك(۸) چاکرت بر کتف نهد دفنوك(۹)

۲۸(۱۰)-۴۳-۷۱

---

(۱) در ۲۷ و ۳۴ : ... و در ۳۱ دا بی ... و در دیگر نسخه همه‌جا ... و در ۳۰ ... ك دار

(۲) ... ۲۷ ... (۳) غش ... و دادهٔ اسم ودر ۲۷ و ۲۸، ۲۹ و ۳۰، ۳۱ و ۳۴ و ۳۵ و ۷۱ عشق غاش

(۴) در ۳۵ ... این ... در ... ۲۹ و ۳۴ ... سود و ... جهة این بیت ... شده (... بیت ۲۴۵ درصحیفهٔ ۴۰۰) ... دیش درین مصرع معنی داد ودهش است (۶) دیش درین مصرع ... را و شین ... ضمیر متصلست . (۷) آغاش عشق ... (رجوع کنید ببیت ۸۰۶ در همین صحیفه) (۸) خستوك وخشترك ... و در ۷۱ خشتول (۹) دفنوك غاشیه باشد و در ۴۳ ... (۱۰) در ۲۸ نام شاعر نیست .

از(۱) توخالی(۲) نگارخانهٔ جم(۳) فرش دیبافگنده(٤) بربجکم(٥)

۱ - ۲٦ - ۲۷ - ۲۸ - ۳۰ - ۳۱ - ۳٥ - ٤۳ - ۷۱

باد بر تو مبارك و خنشان(٦) جشن نوروز و گوسپندکشان(۷)

۱ - ۲٦ - ۲۷ - ۳۱ - ٤۳ - ۷۱

بودنی بودمی(۸) بیار اکنون رطل پر کن مگوی بیش سخون(۹)

۳۱ - ٤۳ - ٤٥ - ۷۱ - ۷٤ - ۷۷

چون بیانگ آمد(۱۰) از هوا بخنو(۱۱)

می خورو بانگ رود وچنگ شنو(۱۲)

۲۷ - ۲۸ - ۳۰ - ۳۱(۱۳) - ٤۲ - ٦٤ - ۷۱

---

(۱) در ۱ ازتو خوانی نگارخانهٔ چشم ... بچکم ودر ۲٦ ارتوخالی نگارخانهٔ چشم
(۲) در ۳۱ درلغت بشکم و چکم هردو آمده ودر اولی خالی ، ودر دومی عامی نوشته‌اند (۳) در ۲۸ و ۳۱ و ٤۳ چشم ودر ۷۱ جم
(٤) در ۲٦ و ۲۷ و ۳۰ و ۳٥ و ۷۱ کشیده
(٥) بجکم ایوان و بارگاه و خانهٔ تابستانی که دیوار آن مشبك باشد و در ۱ و ۷۱ « بچکم و پچکم و در ۲٦ و ۲۷ بحکم و بشکم ودر ۳۱ بشکم و بشکم » (٦) خنشان فرخنده ومبارك باشد ودر ۷۱ مبارك خنشان (۷) در ۱ نوروز گوسفند کشان و در ۲۷ و ۳۱ کوسفند (۸) در ۳۱ « بود وی
(۹) سخون همان کلمه‌ایست که سخن مخفف آنست (۱۰) در ۲۷ آید و در ٦٤ چون بانگ آمد . (۱۱) بخنو رعد وهرچیز غرنده باشد و در ۳۰ و ۳۱ بختو و در ۷۱ چون بانك ببلك آید از هوا بخنو و در ۳۰ از هوا شود بختو » (۱۲) در ۲۷ می‌خور و بانگ ورود شنو و در ۳۰ و ۷۱ « بانگ چنگ و رود شنو و در ٦٤ بشنو . (۱۳) در ۳۱ مصرع دوم نیست ،

آنکه نشك (۱) آفريد و سرو سهی
و آنکه(۲) بید آفرید و نار وبهی(۳)

۲۵-۲۷-۲۸-۲۹-۳٤-۳۵-٤۳-۷۱

ریش و سبلت همی خضاب کنی خویشتن راهمی‌عذاب کنی(٤)

٤۵-۷٤

---

(۱) نشك درختیست که بار بیاورد (۲) در ۲۵ آنك

(۳) در ۲۸ سرو سهی و پیداست که تکرار قافیهٔ مصرع اولست

(٤) ابوطاهر خسروانی این مضمون را از رودکی برده وچنین گوید :

عجب آید مرا ز مردم پیر که همی ریش را خضاب کنند
بخضاب از اجل همی نرهند خویشتن را همی عذاب کنند

باب هشتم

ابیات پراکنده از مثنوی بحر هزج

بهشت آئین سرائی (۱) را بپرداخت(۲)
ز هر گونه درو (۳) تمثالها ساخت
زعود وچندن(٤) اورا (٥) آستانه درش سیمین وزرین پالکانه (٦)
۲۵-۲۸-۲۹(۷)-۳۰(۸)-۳٤(۷)-۳۵-٤۳-٦۵-۷۱(۹)
درنگ آرای سپهرچرخ وارا(۱۰) کیاخن (۱۱)ترتباید کردکارا(۱۲)
۲۵-۳٤

---

(۱) در ۳۵ و ۷۱ سرای (۲) در ۷۱ درموضع اول« پرداخت
(۳) در ۷۱ در هر دو موضع درآن (٤) در۲۷ و۷۱ عنبر
ودر ۲۹ و ۳٤ « صندل » و چندن نیز بهمان معنی صندلست وصندل
معرب چندن باشدکه چندل هم گفته‌اند (٥) در ۲۷ « آنرا
(٦) پالکانه در مشبك کوچك آهنین یا چوبین باشد ودر ۲۸ و۳۰ و ٤۳
و ۷۱ پالکانه (۷) در ۲۹ و۳٤ بنام ابوالمثل آمده است
(۸) در ۳۰ بجای این دوبیت چنین آمده است :
بهشت آئین سرائی را سرداخت درش زرین وسیمین پالکانه
(۹) در ۷۱ بیت ۸۱٦ دوجا ثبت شده یکی در لغت پالکانه با بیت ۸۱۷
باهم ویکی درلغت پرداخت بیت ۸۱٦ تنها ،
(۱۰) در ۳٤ « دارا (۱۱) کیاخن آهسته وبدرنگ باشد
(۱۲) در ۳۵ کردگارا

چراغان در شب(۱) چك(۲) آن چنان شد
که گیتی رشك هفتم(۳) آسمان شد
۳۱ - ۲٦ - ۱

اگرچه در وفا بی‌شبهی ودیس(٤) نمی دانی تو قدر من دزندیس(٥)
۳٤ - ۲۹ - ۲٥

بود زودا که آئی نیك خاموش چو مرغابی زنی درآب(٦) پاغوش(۷)
۳۱ - ۲۷ - ۲

الهی از خودم بستان وگم کن بنور پاك برمن اشتلم(۸) کن
۱٤

سر سرو قدش شد باژگونه دوتا شد پشت‌او همچون درونه(۹)
۲٦

براه اندر همی شدراه شاهی(۱۰) رسید او تا بنزد پادشاهی
۳٤ - ۲۹ - ۲٥

---

(۱۱) در ۲٦ چراغ‌ن شب (۲) شب چك شب براتست که درین زمان شب پانزدهم شعبان را دانند و گویا در زمان قدیم یکی از جشنهای ایران باستان بوده وبدرستی معلوم نیست کدام شب بوده است (۳) در ۲٦ هشتم (٤) دیس شبیه ومانند باشد وطاقدیس وحوردیس ازهمین کلمه‌آمده ودر ۳۱ شبهی‌دیس (٤) درندیس همانا باشدودر ٦ «ذزندیس» (٦) در۲و۲۷ خاك (۷) پاغوش‌غوطه‌بردن باشد (۸) اشتلم‌رهنمای باشد (۹) درونه کمان ندافی باشد (۱۰) راه شاه را فرهنگ نویسان گذر آباد وفراخ نوشته اند وشاید در اصل همان شاهراه بوده باشد

باب نهم

مثنویهای اوزان دیگر

مثنوی بحر مضارع

ای بلبل خوش آوا آوا ده ای ساقی آن قدح با ماده

۳٤-۲۵

جوانی گسست وچیره‌زبانی . طبعم گرفت نیز گرانی

۳۸

با صد هزار مردم تنهائی بی صد هزار مردم تنهائی(۱)

٤۵

مثنوی بحر سریع

جامهٔ پر صورت دهر ای جوان چرك شد و شد بکف گازران

رنگ همه خام و چنان پیچ و تاب منتظرم تا چه بر آید ز آب

٦۳-٤٦

مثنوی دیگر بحر هزج

بگرفت بچنگ(۲) چنگ و بنشست(۳) بنواخت بشست چنگ را شست(٤)

۷۱-٤۳-۳۱-۲۷-۲٦

---

(۱) عنصری مضمون این بیت را برده وچنین گفته است :

اگرچه تنها باشد همه جهان با اوست وگرچه با او باشد همه جهان تنهاست

(۲) در ۲۷ بحك (۳) در ۳۱ چنگ بنشست » ودر ۷۱ بچنگ و چنگ نبشست (٤) شست اول بمعنی مضراب وشست دوم تاریست که برسازها کشند ودر ۷۱ بنواخت نشست وچنگ را شست

نه کفشگری که دوختستی نه گندم وجوفروختستی

۳۵

ضمیمه

هر آنکه خاتم مدح تو کرد در انگشت

سر از دریچهٔ رنگین برون کندزرین(۱)

---

(۱) هنگامی که چاپ کتاب باین جا رسیده بود متوجه شدم که در تذکرهٔ حسینی تألیف میرحسین دوست سنبهلی (چاپ لکنهو ۱۲۹۱ — ص۱۳۰) این بت با سه بیت دیگر (ابیات ۳۸۳ در صحیفهٔ۱۰۲۳ و۵۱۲ و۵۱۳ درصحیفهٔ ۱۰۴٤) بنام رودکی ثبت شده است و حون درجای خود فوت شده بود بناجار در پایان اشعار رودکی افزوده شد وچون نسخهٔ دیگر سراغ ندارم نتوانستم مصرع دوم را که نادرست می نماید اصلاح کنم .

ضمایم و تعلیقات

ضمیمهٔ ۱ مربوط بصحیفهٔ ۴۶۰ (مجلد دوم)

سمعانی در کتاب الانساب نخست در مادهٔ «بنجی» ذکری از رودکی دارد بدین گونه :

« البنجی ، بفتح الباء المعجمة بواحد وضم النون و فی آخره الجیم ، هذه النسبة الی قریة من قراء رودك بنواحی سمرقند يقال لها بنج رودك و هی قطب رودك و من هذه القریة کان شاعر المعروف ابوعبدالله الرودکی و ساذکره فی الراء ، لانه اشتهر بذلك ولکنه کان من بنج . قال ابوسعد الادریسی الحافظ : قبر ابی عبدالله الرودکی مشهوربها ، هو خلف بستان بنج رودك ، یزار و قد زرته » .

یعنی بنجی بفتح بای یك نقطه وضم نون ودر آخر آن جیم نسبتی است بقریه ای از قریه های رودك در نواحی سمرقند که آنرا بنج رودك گویند وآن قطب رودکست واز آن قریه بود شاعر نامی ابوعبدالله رودکی و ذکر او در حرف راء خواهد آمد زیرا که بآن معروف ترست ولی از بنج بود . ابوسعد ادریسی حافظ گوید : قبر ابوعبدالله رودکی در آن مشهورست و در عقب بستان بنج رودکست وآن را زیارت می کنند و من زیارت کرده ام .

سپس در جای دیگر در مادهٔ رودکی چنین گوید :

«الروذکی، بضم لراءوسکون‌الواووفتح‌الذال المعجمه وفی آخرها الکاف،هذه‌النسبته‌الی‌روذك وهی‌ناحیة بسمرقند و بهاقریة یقال‌لها بنج و هذه‌القریة قطب‌روذك وهی علی‌فرسخبن من‌سمرقندوالمشهورمنها الشاعر الملیح‌القول بالفارسیة السایر دیوانه فی بلاد العجم ابوعبدالله جعفربن محمدبن‌حکیم‌بن‌عبدالرحمن بن‌آدم‌الروذکی‌الشاعرالسمرقندی،کان‌حسن‌الشعر متین‌القول‌قیل اول‌من قال‌الشعرالجید بالفارسیة هووقال ابوسعدالادریسی الحافظ: ابوعبدالله‌الروذکی‌کان مقدمافی‌الشعر الفارسیة فی زمانه‌علی‌اقرانه، یروی عن اسمعیل بن محمد بن اسلم القاضی السمرقندی حکایة حکاها عنه ابوعبدالله بن ابی حمزة‌السمرقندی لا نعلم له حدیثا مسنداو بعد ان‌رایت‌له روایة لم‌استحسن‌ترك ذکره قال : وکان ابوالفضل البلعمی وزیر اسمعیل بن احمد والی خراسان یقول : لیس للروذکی فی‌العرب والعجم نظیر ومات بروذك سنة ۳۲۹ .... »

یعنی : رودکی ، بضم راء و سکون واو و فتح دال نقطه دار و در آخر آن کاف ، نسبتست بسوی روذك و آن ناحیه‌ای از سمرقندست و در آنجا قریه‌ایست که آنرا بنج گویند و آن قریه قطب رودکست و بر دو فرسنگی سمرقندست و مشهور ازآنجاست شاعر شیرین گفتار در زبان فارسی که دیوان او در شهر های ایران رواج دارد ابوعبدالله جعفربن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن‌آدم رودکی شاعر سمرقندی‌که نیکو سخن و متین‌گفتار بود وگویند نخستین‌کسی‌که شعر نیك بفارسی گفت اوبود و ابوسعد ادریسی حافظ گوید : ابوعبدالله رودکی درشعر فارسی پیشوای زمان خویش براقران خود بود ، ازاسمعیل‌بن محمدبن‌اسلم قاضی‌سمرقندی

حکایتی روایت کنند که ابوعبدالله بن ابوحمزهٔ سمرقندی ازو حکایت کرده است ازو حدیث مسند نمی دانیم و پس از آنکه ازو روایتی دیدم که نیکو نبود ذکر آن را رها کردم وگوید: ابوالفضل بلعمی وزیر اسمعیل بن احمد امیر خراسان می‌گفت: رودکی را درعرب وعجم مانند نیست ودر روذك بسال ۳۲۹ مرد....

ضمیمهٔ ۲ مربوط بصحیفهٔ ۴۶۱ (مجلددوم)

ابو نصر عتبی در کتاب یمینی در بارهٔ سبکتکین چنین گوید:

«الی ان ورث السلطان المؤید یمین الدولة و امین الملة مکانه (ای مکان ابیه سبکتکین) فخلفه فی ترتیب الامور وتدبیر الجمهور وتالف الاخوة والاقارب و استمالة القلوب ببذل الرغائب الی ان استقل به سریر الملك مطاعا وتناهضت ولاة الاطراف الی بیعته سراعا فوجدتهم قدعولوا فی معانیها علی ماسار فی اکناف الحضرة من الاشعار الفارسیة لازدحام شعرائها علی بابه الرفیع بقصایدهم التی قدغبر وابها فی دیباجة الروذکی وصنعة الخسروی والدقیقی ....»

یعنی: تا اینکه سلطان مؤید یمین الدوله و امین المله جای اورا (یعنی جای پدرش سبکتکین را) بارث گرفت پس در سازدادن کارها و اداره کردن مردم و فراهم کردن برادران و خویشاوندان و بدست آوردن دلها بوسیلهٔ بر آوردن اندیشها جانشین وی شد تا اینکه بر تخت ملك ازو پیروی کردند وحاکمان اطراف ببیعت او شتافتند ومن ایشانرا یافتم که در معانی آن باشعار فارسی که در درگاه آن حضرت پراکنده شده شده بود وسیله می جستند از بسکه شعرای آن درگاه بر پیشگاه بلندآن

با قصاید خویش که دارای رونق روذکی و صنعت خسروی و دقیقی بود فراهم آمده اند .... »

حمیدالدین ابوعبدالله محمود بن عمر نجاتی نیشابوری در شرحی که بکتاب یمینی نوشته است درشرح این کلمه چنین گوید :

« ویخاطب الروذکی شاعر مفلق و مطرب فایق استاذ منسوب الی رودك نسف کان ملازم نوح بن منصور وقدسمل آخر عمره و اشعاره الف الف و ثلثمائة بیت ، کذا ذکره الرشیدی فی قصیدة له انشدها فی کتابه الموسوم بسعد نامه . . . »

یعنی : روذکی بشاعر مفلق و خنیا گر فایق استادی گفته می شد که منسوب بروذك نسف بود و ملازم نوح بن منصور و در پایان زندگی چشم اورا میل کشیدند و اشعار او هزار هزار و سیصد بیت بوده است ، چنانکه رشیدی گوید در قصیده‌ای که در کتاب خود بنام سعدنامه سروده است ...

احمدبن علی بن عمر منینی در شرح دیگری که بر آن کتاب بنام الفتح الوهبی علی تاریخ ابی نصر العتبی نوشته درشرح همین کلمه چنین گوید:

« الروذکی ، بضم الراء و سکون الواو وفتح الذال المعجمة فی آخره کاف مکسورة قبل یاء النسب ابوعبدالله جعفربن محمدبن حکیم بن عبدالرحمن ابن آدم الروذکی السمرقندی منسوب الی روذك وهی قریة من نواحی سمرقند علی فرسخین منها و هو شاعر مفلق جیدالشعربالفارسیة متین القول حتی قیل ان اول من قال الشعر الجید بالفارسیة هو وقال ابوسعدالادریسی الحافظ : ابوعبدالله الروذکی کان مقدما فی الشعر الفارسیة فی زمانه علی اقرانه و مات بروذك سنة تسع وعشرین و ثلثمائه ، کذا فی انساب السمعانی

و قال النجاتی :کان یلازم نوح بن منصور وقد سمل فی آخر عمره واشعاره الف الف و ثلثمائه بیت کذا قاله الرشیدی فی قصیدة له انشد ها فی کتابه الموسوم بسعد نامه » .

یعنی : روذکی ' بضم راء وسکون واو و فتح ذال نقطه دار و در آخر آن کاف مکسور پیش از یاء نسب ابوعبدالله جعفربن محمدبن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم روذکی سمرقندیست منسوب بروذك و آن قریه‌ایست از نواحی سمرقند در دو فرسنگی آن و وی شاعر مفلق نیکوشعر بفارسی و متین گفتار بود تا اندازه‌ای که گویند نخستین کسی که شعر نیکوبفارسی گفت او بود و ابوسعد ادریسی حافظ گوید : ابو عبدالله روذکی در شعر فارسی بر اقران خود پیشوا بود و در روذك بسال سیصد و بیست و نه درگذشت چنانکه درانساب سمعانیست ونجاتی گوید : ملازم نوح‌بن‌منصور بود و در پایان زندگی چشم اورا میل کشیدند و اشعار او هزار هزار و سیصد بیت بود چنانکه رشیدی گفته‌است در قصیده‌ای که سروده‌است در کتاب خود بنام سعدنامه ..

ضمیمهٔ ۳ مربوط بصحیفهٔ ۴۷۱ (مجلد دوم)

در باب جیهانی رجوع کنید بمقالهٔ من که در مجموعهٔ مقالات ادبی مجلد اول از صحیفهٔ ۲٤۱ تا صحیفهٔ ۲۸۰ چاپ شده و بزودی انتشار خواهد یافت ودرآنجا آنچه اطلاع دربارهٔ مردان نامی این‌خاندان بوده است فراهم کرده ام و اینك خلاصهٔ بسیار موجزی از آنرا تکرار می کنم :

از خاندان‌جیهانیان چهار وزیر ودو امیر برخاسته اند ;

۱) ابوعبدالله محمدبن احمدبن نصر جیهانی معروف بجیهانی بزرگ که ظاهراً از سال اول پادشاهی نصر بن احمد سامانی یعنی از سال ۳۰۱ وزیر او شده است و پیش از آن کاتب امیر احمدبن اسمعیل بوده و قطعاً تا ذیقعدهٔ سال ۳۰۹ وزیر بوده است و گذشته از رودکی شاعران تازی زبان نیزاورا مدایح بسیار گفته‌اند و وی را مؤلفات بوده است وپس ازو ابوالفضل محمدبن عبیدالله بلعمی وزیرمعروف بوزارت‌نصربن‌احمدرسیده‌است.

۲) عبیدالله بن احمد جیهمانی برادر وی بوده است که در سال ۳۰۱ ازجانب سامانیان حکمرانی بست ورخج‌داشته است و پیش از آن بدین مقام رسیده بود.

۳) ابومنصورجیهانی که در ربیع‌الاول ۳۰۱ ازبست‌بسیستان رفته و در سال ۳۰۲ از جانب احمدبن اسمعیل عامل بست بوده و یك چند بسیستان رفته و در همان سال درکشته شدن احمد بن اسمعیل و جلوس نصربن احمد بازگشته و درجمادی الاولی ۳۰۲ با فضل‌بن حمید در محل نوزاد جنگ کرده وشکست خورده و بزابلستان رفته است و بار دیگر با سعد طالقانی ببست بازگشته و سپس در ذیقعدهٔ ۳۰۲ در یك فرسنگی زمین داور با محمدبن طغریل جنگ کرده ودرین جنگ سعد طالقانی بااو دستیاری کرده است و در شب دوم محرم سال ۳۰۳ سعد طالقانی بدست محمد بن‌طغریل گرفتار شده و ابو منصور جیهانی شکست خورده ورفته‌است وسپس درسال ۳۰۹ حکمرانی هرات‌وفوشنج وبادغیس یافته وبباذغیس رفته است و ازین قرار وی از عاملان بزرگ دربار سامانیان بوده و از ۳۰۱ تا ۳۰۹ درکار بوده است. احتمال میرود که این ابومنصور همان

عبیدالله بن احمد سابق الذکر باشد و ابومنصور کنیهٔ او بوده است.

٤) ابو علی محمدبن احمدبن نصر جیهانی پسر جیهانی بزرگ که در سال ۳۲٦ پس از عزل ابوالفضل بلعمی وزیر نصربن احمد شده است و در سال ۳۳۰ در زیر آوار رفته وهلاك شده است.

٥) ابوعبدالله احمدبن ابوعلی محمد بن ابوعبدالله محمدبن احمدبن نصر جیهانی یعنی پسر ابوعبدالله سابق الذکر و پسر زادهٔ ابوعبدالله محمد جهیانی بزرگ که وی وزیر منصوربن نوح (۳۵۰ـ۳٦٥) ونوح بن منصور (۳٦۷ـ۳۸۷) بوده است و گویا در سال ۳٦٥ وزیر شده است و درربیع الثانی ۳٦۷ معزول شده و این وزیر مرد بسیار دانشمندی بوده و کتابهای چند تألیف کرده است که ازآن جمله بوده است: کتاب المسالك والممالك، کتاب آئین مقالات، کتاب عهود للخلفاء و الامراء، کتاب الزیادات فی کتاب آئین فی المقالات، کتاب الرسائل.

٦) ابوالفضل محمدبن ابو عبدالله احمد بن ابوعلی محمدبن ابو عبدالله محمدبن احمدبن نصر جیهانی که پسر ابوعبدالله احمدبن محمد سابق الذکر وپسرزادهٔ ابوعلی محمدبن محمد ونبیرهٔ ابوعبدالله محمدبن احمدبن نصر جیهانی بزرگ بوده است و پیش از سال ۳۸۸ بوزیری سامانیان رسیده و آخرین وزیر آل سامان بوده وپس از آنکه چند وزیر نالایق پیش ازو برگزیده اند اورابوزارت برداشته اند.

ضمیمهٔ ۴ مربوط بصحیفهٔ ۴۷۱ (مجلد دوم)

رسالهٔ ملازاده کتاب کوچکیست در ذکر مشاهد بخارا وبزرگان و اولیا و مشایخی که در آن شهر مدفونند. مؤلف خود نام خویش را در آن چنین آورده است: «این حقیر فقیر کم بضاعت خادم الاولیاء العبد

احمدبن محمود المدعوبمعین‌الفقراء » واین کتاب را درذکر مشاهدبزرگان در شهر بخارا واطراف آن تا نیم فرسنگی نوشته است.

نسخه‌ای که در تألیف این کتاب بدان رجوع کرده‌ام نسخه ایست متعلق بکتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار (دانشکدهٔ معقول و منقول) که این کتاب و تاریخ بخارا هر دو بیك خط نوشته شده و باهم جلد کرده اند. نسخه ایست بقطع کوچك هشت‌صفحه‌ای برکاغذ نازك زرد رنگ تیرهٔ رنگ و روغن دار که تمام صحایف آن جدول زرین و سیاه دارد طول وعرض کاغذ ۵و۱۹ سانطی مطر در ۱۲ وقطر آن ۲ سانطی مطر، طول مسطر ۱۴ در ۷ و هر صحیفهٔ آن ۱۷ سطرست بخط نسخ تعلیق معمولی و جلد سوخته و حاوی ۱۱۰ ورقست. آغاز کتاب : « الحمدلله الذی تفرد بالبقاء و توحد بالعزوالکبریاء ..... اما بعد هذا ذکر طایفة من اهل بخارا و نواحیها من‌العلماء و الکبراء و المشایخ‌المتقدمین والمتأخرین الذی درست قبورهم واطمست آثارهم قدس‌الله ارواحهم. .. » ۳۶ ورق ازین مجلد شامل رسالهٔ ملازاده است و در پایان آن چنین رقم‌کرده‌اند: « ... در تاریخ شهر شعبان المعظم بود که این سخهٔ شریف باتمام رسید درهزار وصد وشش علی یدالعبدالضعیف محمد شفیع بن مغفوری‌مرحومی آخوند ملانطر محمد. تمام شد کتاب بدست ثناء الماه بن ضاء الحق والد حاجی مواوی‌مولاناء علامهٔ فرید وحید در غرهٔ صفر ختم بالخیر و الظفر در سنهٔ دویست سی چهار هزار از هجرت نبی صلی‌الله علیه و سلم و علیه‌السلام ،

کاتب این کتاب بی ایجام | منخدم سائه مندزهر آسام

نام این کتاب رسالهٔ ملازاده است بزرگان شهر و نیم فرسنگی را

بیان می نماید لیکن موجزست .

شد بتوفیق الله ینام نسخه‌ام درروزچارشنبه‌تمام
هر که خواند دعا طمع دارم زانکه من بندهٔ گنه کارم »

ازین کتاب نسخهٔ دیگری در کتابخانهٔ مجلس شورای ملی ایران هست .

ضمیمهٔ ۵ مربوط بصحایف ۴۷۱ و ۵۲۵ (مجلد دوم)

تاریخ بخارا درسال ۱۸۹۲ میلادی در پاریس بتوسط شارل شفر مستشرق‌فرانسوی چاپ شده‌ولی درآن چاپ از پایان کتاب شرح‌سلطنت نوح‌بن منصور و منصوربن نوح افتاده است و ظاهراً درنسخهٔ اصل نبوده وافتادگی داشته است ودر نسخهٔ خطی متعلق بکتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار که با رسالهٔ ملازاده چنانکه پیش ازین شرح داده شد با هم نوشته اند آن نقیصه برطرف می شود و از روی آن نسخهٔ خطی عیناً نقل کرده‌شد :

« امیر رشید ابوالقاسم نوح بن منصوربن نصربن احمد بن اسماعیل السامانی ره ، چون امیر سدید روز یکشنبه از دنیا رفت روز دوشنبه‌پسر وی بملك نشست و با وی بیعت کردند و ابوعبدالله محمدبن احمد الجیهانی وزیر شد و باز بسبب پیری عفو خواست و بعداز وی دوسه وزیر[۱] دیگر شد ، آنگاه امیر محمدبن عبدالله‌بن عزیر[۲] وزیر شد وکار ملك با رونق شد و ابوالعباس تاش[۳] که سپهسالار لشکر بود معزول شد ، ابوالحسن محمدبن ابراهیم سپه‌سالارشد ، ابوالعباس تاش‌خلاف کردونشابور بگرفت‌وسپه‌سالار

---

(۱) در اصل : روز (۲) در اصل : عزیز (۳) دراصل‌همه‌جا : تاس

ابوالحسن وپسروی ابوعلی وابوالحسن الفایق الخاصه بنشابور رفتند واورا
هزیمت کردند ، بسال سیصد وهفتاد و هفت و ابوالحسن الیاس[1] ازنشابور
بگریخت و بگرگان گریخت ، علی بن حسن با وی یار شد و بگرگان
درآوردش و چون سپهسالار ابوالحسن محمدبن ابراهیم از دنیا برفت بآخر
ذی القعدهٔ سال سیصدو هفتاد و هشت پسر وی سپهسالار شد و بعد از
وی امیر رشید از وی با کراهیت شد و اورا معزول کرد و سپهسالار
ابوالحسن الفایق الخاصه شد وبهری رفت و باوی حرب کرد وفایق الخاصه
از وی بگریخت و بمرو رفت بتاریخ ذی الحجه اندر سال سیصد و هفتاد
و هشت از هجرت و بعد از وی ابوالحارث منصوربن نوح یکسال و نه ماه
والی بود بکتوزونیان[2] اورا درسرخس بند کردند وملك آل سامان ازدست
ایشان بیرون رفت والله اعلم . تمام شد این کتاب نرشخی علی یدالاحقر
والافقر ثناء. تواریخ انبیاء علیهم الصلوة والسلام وملوك سلاطین از وقت نزول
حضرت آدم علیه السلام شش هزار وهفتصد و بیست سال او زعهد حضرت ادریس
علیه السلام پنج هزارسه صد نوزده سال ، ازطوفان حضرت نوح علیه السلام
چهار هزار هفتصدبیست دوسال ، از عهد حضرت ابراهیم علیه السلام هزار
شصت شش صد هفتاد دوسال ، ازعهد حضرت اسحاق علیه السلام هزار هفتصد
سی وپنج سال ، از عهد حضرت موسی علیه السلام هزار شش صد شصت
شش سال ، ازعهد حضرت عیسی علیه السلام هزار سیصدسی هفت سال ، از
خلافت حضرت امیرالمؤمنین ابوبکر صدیق رضی الله عنه هفتصد هژده
سال ، از خلافت امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه هفتصد شانزده سال ، از

---

(۱) دراصل : الباس (۲) دراصل : بکتوریان

خلافت امیر المؤمنین عثمان رضی‌الله عنه هفتصد شش سال، از خلافت امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه شش صد نودچارسال و از وفات امیرالمؤمنین حسن رضی الله عنه شش‌صدو هفتادونه سال و از قتل امیرالمؤمنین حسین رضی الله عنه ششصد شصت هفت سال، ازوفات یزید علیه اللعنه ششصدشصت پنج سال، ازوفات حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه ششصدشصت یك‌سال، ازوفات عمربن عبدالعزیز ششصد پنجاه سال، از عهد سبکتکین سیصدسی نه سال، از رفتن سلطان مسعود ببغداد سه صد سی و نه سال از وفات سلطان محمود سه صدهشت‌سال و ازوفات سلطان سنجر صدو هفتادو شش سال.

منخدم دردمندخون‌آشام	راقم بی رقوم بی انجام
شد بتوفیق خدای لاینام	این کتابت روز یکشنبه تمام

۱۲۳۵ کاتبه پادشاه ثنابن ضیابن حاجی مولوی مولانا علامه منقاربیز».

ضمیمهٔ ٦ مربوط بصحیفهٔ ۴۹۴ (مجلد دوم)

کتاب «المحمدون من الشعراء» کتابیست تألیف وزیر جمال‌الدین ابوالحسن علی بن قاضی الاشرف یوسف القفطی وزیر و ادیب نامی و مؤلف تاریخ الحکماء متوفی در ٦٤٦ که دراحوال کسانی که بزبان تازی شعر گفته و محمدنام داشته اند پرداخته است و ازین کتاب نسخه‌ای درکتابخانهٔ ملی پاریس بنشانهٔ 3335 .Ar هست و دانشمند نامی آقای عباس اقبال شرحی را که آنجا دربارهٔ ابوطیب مصعبی آمده است و در ورق ٦٩ پشت و ۷۰ روی آن نسخه است برای خود نوشته بودند و با کمال کرم آنرا بمن دادند و عینا آنچه درآن کتاب آمده بدین قرارست:

« محمدبن حاتم ابوطیب‌المصعبی ، من شعراء خراسان و وزرائها و ندمائها و رؤسائهافی کل ذلك‌له کمال وکان له خاطر وقاد وقلم جار و غلب علی الامیر نصربن احمد بکثره محا سنه و وفور مناقبه و وزرله مع اختصاصه بمنادمته ولم تطل به‌الایام حتی اصابته عین الکمال و ادرکته آفة‌الوزارة فسقی‌الارض من دمه ومن مشهورشعره . . . . »

سپس همان اشعاری که ثعالبی در یتیمة‌الدهر از ابوطیب مصعبی آورده است درین کتاب نیز آمده است .

ضمیمهٔ ۷ مربوط بصحیفهٔ ۵۳۱ (مجلد دوم)

کتاب‌ظفرنامه منظومهٔ بسیاربزرگست‌ببحر متقارب دنبالهٔ شاهنامهٔ فردوسی شامل تاریخ ایران از صدراسلام تا سال ۷۳۵ هجری تألیف مورخ‌نامی‌قرن هشتم‌ایران حمدالله احمدبن ابوبکربن نصرمستوفی‌قزوینی مؤلف‌تاریخ گزیده ونزهة‌القلوب . مؤلف‌خوددردیباچهٔ تاریخ گزیده(۱) می‌گوید : « . . . هرچند شغل این بنده آن‌فن نبوده و اسلاف واقربای او بصناعت تحریر و ساقت موسوم گشته ، اما در خاطر می گذشت که اگر فحاوی و مضامین علم تاریخ تاریخی برشکل و شوهٔ منها ومن ذلك محرر گرداند ومفصل آنرا که بحسب ادوار روزگار و تعاقب لیل ونهار نامتناهی شده مجملا در سلك سیاقت منتظم کند جامع مفردات توجیهات این فن گردد ووضعی براصل باشد که انگشت برحرف‌آن نتوان نهاد بمرام نزدیك تر باشد و چون بواجبی قانون اشارات آنرا رعایت رود رغبت

(۱) چاپ اوقاف گیب ص ٤ـــ٥

مردم بدان بیشتر گردد ولیکن شروع در آن موقوف بود بر خاطر وقاد و ذهن نقاد ورفاهیت بال وفراغت حال . . . . .وچون احیانا شعری شکسته بسته اتفاق می‌افتد درین علم هوس نظمی می‌شود که از اول عهد مصطفی صلی الله علیه و سلم تا این زمان مبارك تاریخ منظوم مرتب گرداند و از آن پنجاه و چند هزار بیت گفته شد، اگر توفیق رفیق گردد بهفتاد و پنج هزار خواهد رسانید و بالقاب همایون مخدوم و مخدوم زادهٔ جهانیان لازال قصر عمر دعامر او عمر خصمه قاصرا موشح گرداند . اما چون آن منظوم هنوز از صورت سواد بکسوت بیاض منقول نگشته عجالة الوقت راموجزی منثور که بالحقیقه مجمل این فنست ترتیب داده . . . . » .

از اینجا پیداست که در سال ۷۳۰ که تاریخ گزیده را می‌نوشته هنوز این منظومه ناتمام بوده است و پس از آن باتمام آن پرداخته .این منظومهٔ ظفرنامه هم چنان که خود در ۷۳۰ در نظر داشته استمنظومه ایست بزرگ شامل هفتاد و پنج هزار بیت ببحر متقارب مانند شاهنامهٔ فردوسی در تاریخ عرب وایران ومغول تاسال ۷۳۵ واین نخستین کتابیست که حمدالله مستوفی بتألیف آن پرداخته و درآن زمان چهل ساله بوده است و پانزده سال تمام تألیف آن کشیده و پس از آنکه دو ثلث آن یعنی پنجاه هزار بیت را پرداخته آن کار را ترك کرده و تاریخ گزیده را نوشته وسپس در ۷۳۰ که از تألیف تاریخ گزیده فارغ آمده بازدنبالهٔ کار ظفرنامه را گرفته وپنج سال بعد در ۷۳۵ آنرا بپایان رسانده است وسپس بتألیف نزهة القلوب مشغول شده وآنرا در سال ۷۴۰ تمام کرده است[1] .

---

(۱) مقدمهٔ ادوارد براون برتاریخ گزیدهٔ چاپ اوقاف گیب ص ه و و

این منظومه بدین بیت آغاز میشود :

بنام خدائی که هست و یکیست جزو در دوگیتی خداوندنیست

در شمارهٔ ابیات آن میگوید :

درین نامه از هفتصد و چندسال بگفتم حکایت ز هر گونه حال
سخن شد بهر صد ده اندر هزار بهفتاد و پنج آمد آنرا شمار

مؤلف خود گوید که پس از اتمام آن دوستی اورا گفته است که نام آنرا ظفرنامه گذارد و درین باب گوید :

ظفرنامه کن نام این نامه را بدین تازه کن رسم شهنامه را

این منظومه را بسه کتاب تقسیم کرده است : کتاب اول یاقسم الاسلامیه من کتاب ظفرنامه در تاریخ عرب از صدر اسلام ، کتاب دوم یا قسم الاحکامیه من ظفرنامه فی ذکر العجم در تاریخ ایران از آغاز اسلام ، کتاب سوم یاقسم السلطانیه من کتاب ظفرنامه فی ذکر المغول در تاریخ مغول تا سال ۷۳۵ و در تقسیمات کتاب چنین گوید :

کتاب نخستین ز کار عرب پدید آمده نکتهای عجب
باسلامی آن را اقب آمده چو اسلام از اهل عرب آمده
کتاب دوم شرح حال عجم درو گشته بیدا ز بیش وزکم
باحکام آنرا نهادم بنام چو برحکم دین آن دول شدتمام
کتاب سوم آمده از مغول فروزنده چون ازچمن برگ گل
بسلطانی آمد مر آنرا خطاب چو دارد بسلطان دین انتساب

نظم این کتاب هم چنانکه خود نیز تصریح می کند بانزده سال کشیده است و ازین هفتاد و پنج هزار بیت بیست و پنج هزار در تاریخ

عرب و بیست هزار در تاریخ ایران وسی هزار بیت درتاریخ مغولست ، چنانکه خود گوید:

کشیدم درین پانزده سال رنج	بگفتم سخن پانزده بار پنج
عرب بیست و پنج و عجم بیست هزار	مغول سی هزار آمد اندر شمار

برای بدست آوردن مطالب این کتاب بکسانی که ازعرب وازمغولان آگاهی داشته‌اند رجوع کرده وخود درین باب گوید :

زتازیك و از سروران مغول	بجستم حکایت ز جزو وز کل

پس از آن گوید که این منظومه در سال ۷۲۵ هجری و ۱٦٤٤ اسکندری و ۷۰۲ یزدگردی تمام شده است :

زهجرت شده هفتصدو سی وپنج	براز رنج این نامه ام بود گنج
ز اسکندری از هزار این زمان	چهل وچار وششصد فزون سالیان
ز شه یزدگردی دو بر هفتصد	فزون گشته ، شد رهنمایم خرد
کتاب ظفر نامه کردم تمام	ز ما بر پیمبر درود وسلام

ازین منظومه تا جائی که معلومست سه نسخه بدستست : نخست نسخه‌ای بسیار زیبا و معتبر که در موزهٔ بریطانیا[۱] هست ومتن آن ظفرنامه و حواشی آن نسخهٔ شاهنامهٔ فردوسیست و ظاهرا قدیمترین و بهترین نسختهاست و مقارن زمان مؤلف بخط محمود بن سعید بن عبدالله حسینی نوشته شده ، دوم نسخه ای که متعلق بخود سنس نامی ادوارد براون

---

(۱) Charles Rieu Supplement of the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum London 1895 p. 172—174 .

بوده[۱] و اینك در کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج در انگلستانست[۲] و سوم نسخه‌ای که در یکی از کتابخانهای استانبول بوده و دانشمند معاصر آقای محمدعلی تربیت دیده است و می‌بایست هنوز هم باشد. نسخه‌ای که هنگام تألیف این کتاب بدست من بوده است همان نسخهٔ موزهٔ بریطانیاست که عکس دوصحیفهٔ شامل تاریخ سلطنت نصربن‌احمد سامانی را یك تن ازدوستان من در لندن عکس برداشته وبرای من فرستاده است.

ضمیمهٔ ۸ مربوط بصحیفهٔ ۷۹۱ (مجلد سوم)

تاریخ قم کتابیست تألیف حسن بن محمد بن حسن قمی که درسال ۳۷۸ بفرمان صاحب اسمعیل ابن‌عباد وزیرمعروف و درزمان‌فخرالدولهٔ دیلمی بزبان تازی تألیف کرده وسپس‌حسن بن علی بن حسن‌بن‌عبدالملك قمی‌در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ بفارسی‌ترجمه‌کرده است وبنام خواجه‌فخرالدین ابراهیم بن عمادالدین‌محمود بن شمس‌الدین‌محمدبن علی‌الصفی وزیرپرداخته است. اصل این کتاب که شامل بیست باب و پنجاه فصل بوده ظاهراً از میان رفته است و این ترجمهٔ فارسی که تنها شامل پنج باب آنست و پانزده باب دیگر را نداردگویا تنها ثلث کتاب را شامل است ومعلوم‌نیست که مترجم هر بیست باب را ترجمه کرده و پانزده باب آن از میان رفته‌یا

---

(۱) E. G Browne and R. A Nicholson, A descriptive Catalogue of the Oriental Manuscripts beloging to the late E G. Browne deposited in the Cambridge University Library, Cambridge 1932, 19

(۲) C.A. Storey, Persian Literature, Section II Fasiculus I, London 1935, p. 81-82

اینکه‌تنها همین قسمت را ترجمه کرده است ولی نسخهای‌خطی که از ترجمهٔ فارسی آن بدستست تنها شامل همین پنج باب اول کتابست . ازین کتاب شش نسخهٔ خطی تا جائی که من آگاهی دارم در دسترسست و آقای سید جلال‌الدین طهرانی از روی نسخهٔ خطی که بدست داشته در سال ۱۳۱۵ آنرا در طهران چاپ کرده است .

معتبرترین نسخهٔ خطی که ازین کتاب بدستست نسخه‌ایست‌متعلق بدوست دیرین بزرگوار من آقای سیدعبدالرحیم خلخالی و آن کتابیست دارای ۳۲ سانتی مطر طول در ۲۳٫۵ عرض و ٤ سانطی مطر قطر ، طول سطر ۲۵ و عرض آن ۱۹ ، شامل ۲۱۸ ورق که هر یك ۱۷ سطر بخط نسخ تعلیق قدیم دارد و در میان جمله ها گرده های سرخ ساخته‌اند و سر فصلها را بخط ثلث با پیرایهای سرخ نوشته‌اند و جدول زرین‌وکبود دارد . جلد آن ساغری سوختهٔ مندرسیست .

در پایان نسخه کاتب چنین رقم کرده است : « تمامه فی المجلدة الثانیه . تم کتابة هذه المجلدالاولی بتوفیق‌الله رب‌الاخرة والاولی باشارة الصاحب الاعظم الاعدل الاکرم المرتضی بعوالی الهمم دستورالوزراء فی العالم مربی العلماء و الصلحاء ملجاء الضعفاء والفقراء المنظور بنظر .... [۱] الملك‌الولی الخواجه زین‌الدولة‌والدنیا وال . . . . . . الله‌تعالی فی الخافقین علوشانه علی یدی اقل‌عبادالله تعالی جرما و اکثرهم جرما بهاء الدین بن الحسین بن بهاء الدین الحسن بن عبدالملك الحافظ غفرالله‌له و لوالدیه

---

(۱) جاهائیکه نقطه گذاشته شده‌در اصل‌نسخه بواسطهٔ پارگی و فرسودگی‌از میان رفته وخوانده نمیشود .

ولجمیع المؤمنین والمؤمنات وقد وقع الفراغ من تحریره یوم الاثنین السابع والعشرین من شهر ذی حجة الحرام سبع وثلثین وثمانایه هجریه نبویه بمدینة مصونة محروسة قم عما ها الله تعالی عن طوارق الحدثان و نوائب ال...... بیادگار نوشتم من این کتابت را اگرچه این خط من لایق کتا[بت نیست].»

ازاینجا پیداست که این نسخه در روز دوشنبهٔ ۲۷ ذیحجهٔ ۸۳۷ شاید در زمان زندگی مترجم در شهر قم بخط بهاء الدین بن حسین بن بهاء الدین حسن بن عبدالملك حافظ برای خواجه زین الدین نام نوشته شده است و ظاهراً پنج نسخهٔ خطی دیگر که در دستست همه از روی این نسخه نوشته شده زیرا که تاریخ آنها همه پس ازین نسخه است.

ضمیمهٔ ۹ مربوط بصحیفهٔ ۷۹۴ (مجلد سوم)

در بارهٔ احمدبن منوچهر شصت کله شاعر قرن ششم یگانه اطلاعی که بدستست اینست که در کتاب راحة الصدور و آیة السرور تألیف محمدبن علی راوندی آمده است که درسال ۵۸۰ سلطان طغرل بن ارسلان سلجوقی مجموعه‌ای ازاشعار ترتیب داده بود و زین الدین راوندی خال مؤلف اشعار را در آن می نوشت و جمال نقاش اصفهانی صورت هر شاعری را در آن می نگاشت و از آن پس گوید[1]: «.... در آن حال امیر الشعراء وسفیر الکبراء شمس الدین احمدبن منوچهر شصت کله که قصیدهٔ تتماج[2] گفته است حکایت کرد که سید اشرف بهمدان رسید، در مکتب ها می گردید و می دید

---

(۱) راحة الصدور چاپ اوقاف گیب ص ۵۷ — ۵۸

(۲) تتماج بضم اول وسکون ثانی قطعه های نازك وبلند از خمیر که درین زمان رشته گویند.

تا کرا طبع شعرست، مصراعی بمن داد تا بر آن وزن دو سه بیت گفتم، بسمع رضا اصغا فرمود و مرا بدان بستود وحث وتحریص واجب داشت و گفت از اشعار متاخران چون عمادی و انوری و سیداشرف و بوالفرج رونی و امثال عرب و اشعار تازی و حکم شاهنامه آنچه طبع توبدان میل کند قدر دویست بیت از هرجا اختیار کن و یادگیر و بر خواندن شاهنامه مواظبت نمای، تا شعر بغایت رسد و از شعر سنائی و عنصری و معزی و رودکی اجتناب کن، هرگز نشنوی و نخوانی، که آن طبعهای بلندست طبع تو ببندد و از مقصود باز دارد. شمس الدین شصت کله گفت من وچند کس دیگر این وصیت را بجای آوردیم، بمقصود رسیدیم وغایت مطلوب بدیدیم . . . . " .

ازین سخنان معلوم می شود که شمس الدین احمدبن منوچهر شصت کلهٔ همدانی (زیرا که در کودکی در همدان بمکتب می رفته است)معاصر با سلطان طغرل بن ارسلان سلجوقی معروف بطغرل سوم (۵۷۱ـ۵۹۰) آخرین پادشاه سلسلهٔ سلجوقیان عراق بوده و با مؤلف راحة الصدور در یك زمان می زیسته وچون این کتاب در اواخر قرن ششم تألیف یافته و از لحن عبارات آن پیداست که این شاعر در آن زمان هم می زیسته است مسلم میشود که از شاعران نامی اواخر قرن ششم بوده ونیز دیده است که در جوانی در همدان بمکتب می رفته و در آنجا سید حسن غزنوی معروف بسید اشرف شاعر نامی قرن ششم را دیده است وبراهنمائی وی در شاعری پیشرفت کرده واورا قصیده ای بوده است مشهور و معروف بقصیدهٔ تتماج که شاید در وصف تتماج ولغزی در تتماج بوده و یااینکه کلمهٔ تتماج را

ردیف شعر خود کرده بوده است .

در موضوع لقب او پیداست که تذکره نویسان را اشتباهی روی داده است. دولتشاه سمرقندی در تذکرة الشعراء لقب « شصت گله » را بنام منوچهری دامغانی، شاعر بزرگ قرن پنجم افزوده است وپیش از آن این لقب‌را کسی دربارهٔ منوچهری ننوشته ودولتشاه گوید : « بغایت متمول وصاحب مال بود و بشصت گله از آن شهره شد » و پس از وی تذکره نویسان دیگر بپیروی او همه این لقب را در حق منوچهری قائل شده‌اند و این لقب را « شصت گله » بکاف فارسی ولام مشدد وهم « شست‌کله » بکاف عربی ولام مخفف خوانده اند و پاره‌ای گفته‌اند که چون گله ها و احشام فراوان داشت او را « شصت گله » یعنی دارای شصت گلهٔ غنم لقب داده‌اند وکسانی که شست کله دانسته اندگویند که شست یعنی انگشت درشت دست وی نقصی داشت و کل و کله در لغت بمعنی اعرج واشل نازیست ، چنانکه در زبان عوام طهران اینك کل وکله بضم بمعنی ابتر و و ناقص و بریده است ووی را بدین جهة« شست‌کله » یعنی صاحب ابهام شل خوانده اند[1] .

پیداست که این اشتباه درتذکرةالشعرای دولتشاه وازآنجابکتابهای دیگر ازین جهة راه یافته است که این شمس الدین همدانی شاعر قرن‌ششم احمدبن منوچهر نام داشته و منوچهری شاعر قرن پنجم را نیز ابوالنجم

---

(۱) رجوع کنید بمقالهٔ من بعنوان منوچهری دامغانی در مجلهٔ باختر اصفهان ـ شمارهٔ ۸ سال اول تیرماه ۱۳۱۳ — شمارهٔ ۹ امرداد ماه۱۳۱۳ - شمارهٔ ۱۰ شهریور ماه ۱۳۱۳

احمدبن عوض بن احمد نام بوده است مشترك بودن کلمهٔ احمد در نام هر دو وکلمهٔ منوچهری درنام پدر یکی و تخلص دیگری سبب شده است که شمس الدین احمدبن منوچهر همدانی شاعر قرن ششم را با ابوالنجم احمدبن عوض بن احمد منوچهری دامغانی شاعر قرن پنجم اشتباه کرده و لقب شصت کله را که متعلق باولی بوده است بی جهة بدو می بسته اند.

بالجمله ازین شمس الدین احمد بن منوچهر شصت کلهٔ همدانی جز آن سه بیت که در راحة الصدور آمده و در جوانی بدعوت سید اشرف غزنوی بوزن و قافیت مصرعی که اوخوانده بود سروده است شعری دیگر بدست نیست وآن سه بیت اینست :

صبح بی روی تو نفس تزند نفس عشق بی توکس نزند
وصل تو نگذرد بکوی امید تـا در خانهٔ هوس نزنـد
بنده گر با تو یك نفس بنشست جز برآن یاد یك نفس نزند

ضمیمهٔ ۱۰ مربوط بصحیفهٔ ۷۹۴ (مجلد سوم)

در بارهٔ ابو شریف احمد علی مجلدی گرگانی که می بایست نام ونسب درست او احمد بن علی باشد در کتابها ذکر کاملی نیست٠ تنها محمد عوفی در لباب الالباب[1] در باب اول در فضیلت شعر و شاعری جائی که میگوید ذکر پادشاهان گـذشته بسخن شاعران زنده می ماند گوید : « . . . و ابو شریف احمد علی مجلدی جرجانی عروس این معنی را بر منصهٔ نمودار جلوه داده است ومی گوید :

---

(۱) مجلد اول صحیفهٔ ۱۳ــ۱٤

شعر

از آن چندان نعیم این جهانی | که ماند از آل ساسان و آل سامان
ثنای رودکی ماندست و مدحت | نوای بار بد ماندست و دستان ».

جای دیگری که ذکری ازو رفته در نسخهٔ خطی فرهنگ اسدیست که در سال ۸۷۷ تمام شده[1] و در آنجا در لغت شست گوید: « شست دیگر بمعنی نیش رگ زنان باشد و آنرا منصع نیز خوانند ، چنانک مجلدی گوید :

آمد آن راهب مسیح پرست | شست الماسگون گرفته بدست
کرکس افکند وبرنشست بروی | بازوی خواجهٔ عمید ببست
شست چون دید گفت عزعلا | این چنین دست را نشاید خست ».

این ابیات که بیت چهارمی هم دارد با اندك اختلافی بعنصری نیز منسوبست ودر نسخهای دیوان عنصری بدین گونه آمده است :

آمدآن رگ زن مسیح پرست | نیش الماسگون گرفته بدست
طشت زرین وآبدستان خواست | بازوی شهریار را بربست
نیش بگرفت وگفت عز علیك | این چنین دست را که یارد بست
سر فرو برد وبوسه ای برلود | وزسمن شاخ ارغوان برجست

البته پیداست که درنسخهٔ فرهنگ اسدی در بیت دوم کلمهٔ « کرکس » خطای کاتبست ومی‌بایست « کرسی » باشد و چون این دونسخه را روی هم بریزیم نسخهٔ درست این قطعه چنین فراهم میشود:

---

(۱) رجوع کنید بصحایف ۱٤ — ۲۱ از مجلد اول این کتاب

آمد آن رگ زن[1] مسیح پرست | شست الماسگون گرفته بدست
کرسی افکند و برنشست بروی | بازوی خواجهٔ عمید[1] ببست
دست چون دید گفت عزعلیك | این چنین دست را نشاید خست
سرفرو برد و بوسه ای بر بود | وزسمن شاخ ارغوان بر جست

و چون قطعاً فرهنگ اسدی معتبرتر ازنسخهای دیوان عنصری ست شکی نیست که این قطعه هم ازاشعار همان ابو شریف احمد بن علی مجلدی گرگانیست که در بارهٔ رگ زدن وزیری یا خواجهٔ محتشمی گفته است وچون اسدی در نیمهٔ قرن پنجم می زیسته وگویا در ٤٦٥ در گذشته است و آن دو بیت که مجلدی در بارهٔ آل سامان ورودکی گفته پیداست که پس از برچیده شدن سلطنت سامانیان سروده است مسلم میشود که ابوشریف احمدبن علی مجلدی گرگانی شاعر در اوایل واواسط قرن پنجم می زیسته و شاعر نیکوسخنی بوده است . همان دو بیت اباب الالباب را نظامی عروضی در چهار مقاله [2] آورده و آنجا نام او را شریف مجلدی گرگانی ضبط کرده وشاید تخلص یانسب وی دراصل مجلدی بوده است که مجلدی نوشته اند.

ضمیمهٔ ۱۱ مربوط بصحیفهٔ ۷۹۴ (مجلد سوم)

منوچهری دامغانی درقصیدهٔ معروف خود درستایش ابوالقسم حسن عنصری شاعر نامی قرن پنجم که مطلع آن بدینگونه است

ای نهاده بر میان فرق جان خویشتن
جسم مازنده بجان وجان تو زنده بتن

---

(۱) راهب را ظاهرا کاتب نسخهٔ فرهنگ اسدی بمناسبت کلمهٔ مسیح پرست از پیش خود نوشته است (۲) چاپ اوقاف گیب ص ۲۷

. جائی که شعر عنصری و توانائی او را در شاعری وصف می کند گوید :

از خراسان بوشعیب و بوذر آن ترك کشی
وان صبور پارسی و آن لوکری[1] چنگ زن

آن دو گرگانی و دو رازی و دو ولوالجی
سه سرخسی و سه کاندر سغد بوده ممتکن

ازبخارا پنج و پنج از مرو وپنج از بلخ باز
هفت نیشابوری و سه طوسی وسه بوالحسن

گو فراز آیند و شعر اوستادم بشنوند
تا غریزی روضه بینند و طبیعی نسترن

۱ـ مردد از ابو شعیب دربیت اول ابوشعیب صالح بن محمدهرویست که از بزرگان سخن سرایان دورهٔ سامانیان بوده است . رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص ۵ ومجمع الفصحاء ج۱ ـ ص ۶۶ .

گذشته ازقطعه‌ای شامل پنج بیت که در تذکره ها بنام او آمده است درفرهنگها نیز بشاهد لغات اشعاری ازوهست :

این بیت جزو همان قطعهٔ پنج بیتی است که باید بآن افزودوشاهد لغت افدر بمعنی عم یعنی برادر پدر آمده است :

سلسله‌جعدی بنفشه عارضی   کت سیاوش افدرو پرویزجد

این بیت شاهد کلمهٔ آورست بمعنی فلك هفتم یا فلك زحل :

اگر دیده بگردون برگمارد   زسهمش پاره پاره گردد آور

این بیت شاهد کلمهٔ پالاون بمعنی ترشی پالا و سماق پالان و آبکش است :

---

(۱) دراصل نسخه های دیوان منوچهری رودکي

آغشته خون دل از چشم او ریخته پالاون مژگان فرو

. این بیت شاهد کلمهٔ کوفت بمعنی آسیب است از فعل کوفتن:

شاکر عصمت نبودم یافتی تا زمانه زد مرا ناگاه کوفت

. این بیت شاهد کلمهٔ یکون بمعنی یکسانست :

: تو بیآراسته بی آرایش چه بکرباس وچه بخز یکون

این بیت شاهد کلمهٔ پاغنده است بمعنی پنبهٔ بر هم چیده که زنان بریسند :

جهانی شده فرتوت چو پاغندهٔ سرگین

. کنون گشته سه موئی و ندیده شد جاش

این بیت شاهد کلمهٔ کیغ بمعنی سپیدیست که از پس خواب پیرامن چشم باشد و نیز بیماران را و کسی که چشمش درد کند :

شگفت نیست گر از کیغ چشم من سرخست

بلی چو سرخ بود اشك سرخ باشد کیغ

این بیت شاهد کلمهٔ باهکست از مادهٔ باهکیدن بمعنی شکنجه کردن وزدن :

دلمان چو آب ماهی تنمان بهار بادی

ازبیم ختنم حاسد کش کنده بادباهك

این بیت شاهد کلمهٔ چا و از فعل چاویدن بمعنی لابه و زاری کردنست :

ای عاشق مهجور زکام دل خود دور

می نال و همی چاو که معذوری معذور

۲ ـ مراد از بودر در بیت اول گویا ابودر بوزجانیست که در بوزجان در مدرسه‌ای می‌زیست و از عارفان بزرگ و اواخر قرن چهارم و معاصر سبکتکین بوده‌است و شعر تازی و فارسی می‌گفته و این دو بیت از وست:

تو بعلم ازل مرا دیدی ... دیدی آنگه بعیب بخریدی
تو بعلم آن و من بعیب همان ... ردمکن آنچه خود پسندیدی

۳ ـ مراد از ترك کشی در بیت اول همان شاعریست که ترك یا ترکی کشی ایلاقی نام داشته و از شاعران زمان سامانیان بوده است.
رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص ۲۶ و مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۱۷۶ .

٤ ـ مراد از صنور پارسی در بیت اول قطعاً شاعریست که در قرن چهارم بوده است ولی نه در تذکره‌ها و نه در فرهنگها ذکری ازو بمیان نیامده است.

۵ ـ مراد از لوکری چنگ زن در همان شعر ابوالحسن علی بن محمد غزوانی لوکریست که مداح ابوالقاسم نوح بن منصور بن نوح سامانی (۳۶٦ - ۳۸۷) و برادر او احمد بن منصور و ابوالحسن عبیدالله بن احمد عتبی وزیر معروف سامانیان بوده است . رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ـ ص ۱۵ و المعجم چاپ طهران ص ۱۹۵ و ۱۹۷ . گذشته از ۱۷ بیتی که در لباب الالباب ازو آمده است این دو بیت هم که در المعجم بنام اوست باید ازو دانست.

ساقی بده آن گلگون قرقف[۲] را ... تا یافته از آتش کرتیف را[۱]
نزدیك امیر احمد منصور ... بر کوشك براین شعر مردف را

(۱) رجوع کنید نفحات الانس جامی چاپ مطبع حیدری ۱۲۸۹ ص ۲۲۸ و مجمع الفصحا ج ۱ ص ٦۷ . (۲) قرقف بفتح اول و سکون دوم و فتح سوم شراب باشد

مراد از دو گرگانی در بیت دوم یکی ابوسلیک گرگانی و دیگر ابوزرعه معمری گرگانیست.

۶ - ابوسلیک گرگانی را از شاعران دورهٔ عمرو بن لیث صفاری (۲۶۵ - ۲۸۹) دانسته اند و ازین قرار وی از قدیمترین شاعران زبان فارسی بوده و در قرن سوم میزیسته است. رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ - ص ۲-۳ و مجمع الفصحاء ج ۱ - ص ۶۶. گذشته از چهار بیتی که در تذکره ها بنام او هست این ابیات هم در فرهنگها بشاهد لغات بنام او آمده :

این بیت در المعجم[1] بنام اوست .

درین زمانه بتی نیست از تو نیکوتر
نه بر تو بر شمنی از رهیت مشفق تر

این بیت نیز در المعجم[2] بنام او ثبت شده :

ای میر بو محمد که همه مجد همی ... از کنیت تو خیر دوار خاندان تو

این بیت شاهد کلمهٔ زاغن بمعنی آروغست :

از فرط عطای او زند آز ... پیوسته ز امتلاء راغن .

این بیت شاهد کلمهٔ غارچی بمعنی صبوحیست .

خوش آن نبید غارچی با دوستان یکدله
گیتی بآرام اندرون مجلس ببانگ و ولوله

این بیت شاهد کلمهٔ وشم که مرغ کوچکی باشد و نه وشمگیر از همین کلمه اسم آمده :

---

(۱) چاپ طهران ص ۲۱۶ (۲) چاپ طهران ص ۲۳۰

در جنب علو همت چرخ ... مانند شوخم بیش چرخست

بیت دیگری نیز بهمان وزن و قافیت بیت چهارم این ابیات که مضمون آن هم با همان بیت مناسبت دارد در فرهنگها شاهد کلمهٔ پراشیده بمعنی پریشیده بنام شاکر بخاری آمده است که اگر این بیت از ابوسلیک نباشد بیت دیگر هم از آن او خواهد بود و آن بیت اینست [1] :

مجلسی پراشیده همه میوه خراشیده همه

زر بپاشیده همه نقل گران کرده بفه

درمیان پرده‌های موسیقی قدیم ایران پرده‌ای بوده‌است بنام بوسلیک که شاهد همین ابوسلیك گرگانی شاعر ساخته باشد و ازین قرار وی در موسیقی هم دست داشته است .

۷ ـ ابوزرعه معمری گرگانی از شاعران اواخر زمان سامانیان و اواخر قرن چهارم بوده است . رجوع کنید بلباب الالباب ج۲ ـ ص۱۰ ـ ۱۱ ومجمع الفصحاء ج ۱ ص ۸۲ . گذشته از نه بیت شعری که درتذکرها بنام او هست این قطعه نیز درسفینه‌ای بنام او آمده :

چه پوشی جوشن غفلت که روزی ... تو باشی تیر محنت را نشانه
امل با عمرت اندر ره بمعیار ... نگه کن تا کجا گردد زمانه

مراد از دورازی یکی خواجه کمال‌الدین ابوالفتح پندار بن ابونصر خاطری رازی و دیگر ابومحمد منصور بن علی منطقی رازیست .

۸ ـ کمال‌الدین ابوالفتح پندار بن ابونصر خاطری رازی شاعر معروف زبان پهلوی و مداح مجدالدولهٔ دیلمی (۳۸۷ ـ ۴۲۰) بوده و در سال

---

(۱) رجوع کنید صحیفهٔ ۱۰۶۸

۱ ۰ ٤ درگذشته است . رجوع کنید بمجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ۱۷۱ .
گذشته از هفده بیتی که درآنجا بنام پندار آمده است این ابیات نیز ازو درسفینه ها ثبت شده :

مرا گویند زن‌کن زانکه اندر دل هلاك آئی
عروسك پرجهیزك پرزجامه‌طمطراك[۱] آئی
نخواهی زن نخواهی زن‌که‌نه‌مه بگذردحالی
رید برریش توگرچه زمان‌دیك وداك[۲] آئی

واین قصیده‌که درکتاب مونس الاحرار بنام او آمده تحریف‌بسیار در آن راه یافته و درست مفهوم نیست ولی درین مورد ثبت‌کردم که‌شاید بعد تصحیح کرده آید :

خور رنگین و ماهك سرو بالا	ابا لای تو ام ر سرو بالا
کی‌اج دیمت نمو بکنج نافش	ببالایت نمو سرو ایچ بالا
سهای بسن و بالای تو داره	دل پردرد و میشم خیره بالا
ونفسه فرشقاقت بنده فرنند	هلاله فرد هارت لایه ورلا
بآن بر بندت اسرم بوشاید	بلافو لاتـیه لایـم بـراج لا
مرا خاه‌کبش دوشارز در دل	تـرا فرسیم زاره عنبر آلا
همان دو عایه در سیمت آ او	مراسی زعفران فرزرت آلا
بیـاردیم من‌کـن دیم تودست	مهراج دل بهل جنگ وولالا
بدامان عنبرین بخط مشکین	بدسنه نرگـی بچشم شهلا

(۱) طمطراك گویا همان کلمهٔ طمطراقست
(۲) دیك وداك بمعنی قیل وقالست

بنش تو کنه شمشاد نازش | بچشم تو کنه جادو تولا
تولا بتو کردش این دل ریش | چرا داری بتیمارش تو ولا
فراسرم گر کنند ورزیگران کشت | زمی بنهلند بکامی بکا لا
بخته چشمکان فامانك وبروین | همه شف می برم تاروج ویـلا
اراز من که دانستی بکیهان | گرم دو شارنه کردی بدولا
چنین کت مارکی من رفنمی راست | اگر بنه شه ای دینم بجولا
چو سویۀ بوسین راز من ایکون | فی آورده سها بسهوش الا
مرا بیننده فرخان واك مدار | که برکردش سها مولی بمولا
سهای فادلم هم خواب و خورده | بروش خواف چشمانم دکر لا
منی کم هم نشین دزومینه دوشار | که چشمش بمنه گوشش بکالا
مرا کت دوست کج من طبع بر | وجینم دورویه لولوی لا لا
گتم ببوسکیجی هم کنی منع | گتش من بکنم ابکون تو می لا
منم چون کشتی وموج وغرقاب | تبه لنـگر شیه صبرم سجلا
دجلای سخن چنم قـوافی | یکی دهـم دگر ضد نعم لا
دلا کردیش حسنت لاملف نی | تمامه باالف بکن تو مبرا
گنه هرکس نباشه در ویاقوت | دشهرش نهلند فاروز و دیغـا
دیغا کت هلاله سر بسر کوه | دوشی کته بنفشه سر بسر پا
بکرزن گرد نرگس جام زرین | دوگـل دیمه نمواج مهد مینا
هذا خوه جنده وابوشی که ابیون | بیرزه به حریر وویذ بویـا
ونفشه فاشقاق اروج هم تست | عقیق سرخه فاشیر وجه همتـا

این بهلوی نیز بنام او در کتاب المعجم آمده :

مشکین کلکی سروین بالائی | وادوچشم شهلا وچه شهلائی

و هم این بیت در آن کتاب بنام اوست :

دیم من ودیم دوست آن اشایه این اج درد
چونان گل دو دیمه نیمی سرخ ونیمی زرد

و نیز این بیت همانجا بنام اوست:

نایا خو نکوئی که منی را بوام‌واتو دوا اواج با سه

این دو بیت درهمان کتاب بنام او آمده است :

ای همه فرو تایید زمانه ولایت بتواج هروی مصفا
سناش دردل دشمن نشینه دی دل‌وکیان را درننه‌پا

این بیت نیز در فرهنگ جهانگیری بنام اوست :

لحن اورا من و بیت پهلوی زخمهٔ رود و سماع خسروی

در بارهٔ نام او نیز اشکالی هست و آن اینست که در بیشتر کتابها بندار نوشته اند و در چند جا پندار آمده ولی ظهیر فاریابی جائی در مفاخرت می‌گوید :

در نهان خانهٔ طبعم بتماشا بنگر تا زهرزاویه‌ای عرضه دهم پنداری

و پیداست که درین شعر اشارت باو کرده و کلمهٔ پندار را بهردو معنی آورده یعنی معنی حقیقی از پنداشتن بمعنی وهم وگمان وهم‌اشاره بنام این شاعرکرده و ازین جا پیداست که نام او پندار بوده است و اگر در کتابها بندار نوشته اند باملای قدیمی و برسم‌الخط سابق بوده که پ را هم یك نقطه می‌گذاشته اند . مؤلف کشف‌الظنون کتابی بنام منتخب الفرس درلغت فارسی باو نسبت داده است .

۹ ــ ابومحمد منصوربن علی منطقی رازی معروف بمورد نیز از

شاعران همان دوره بوده و در دربار آل بویه می‌زیسته و مداح فخرالدولهٔ دیلمی بوده و با صاحب اسمعیل بن عباد وزیر مناسبات داشته است و در شعر تازی و فارسی دست داشته و گاهی منطقی و گاهی منصور تخلص می‌کرده‌است . رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص ۱٦ ـ ۱۸ وبمجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ۵۰۸ ـ ۵۰۹ . در تذکره ها ٤۸ بیت بنام او آمده است وازآن جمله است قصیده‌ای که درسفینه ها اشعاری چند برآن افزوده میشود و نسخهٔ کامل آن اینست :

نگاری سمن بوی و ماهی سمنبر ... لبش جای جان و رخش جای آذر

بهار بتانست و محراب خوبی ... بروی دلارام و زلفین دلبر

عذاب روان آفریده ز رحمت ... بتی دایهٔ جان و تیمار پرور

بدان چنبرین زلف وبالای سروین ... زچنبر کند سرو و ازسروچنبر

ایا آفتابی که تو تیره کردی ... بمن بر جهان و تو چونین منور

شنیدم که در خلد کژدم نباشد ... چرا با رخ تست دایم مجاور

مگر کژدم عنبرین اند شاید ... کجا کژدم خلد باشد معنبر

بدآن دور خان آفت آفتابی ... بدان قد بر رفته ضوء صنوبر

بدلها درایدون مصور شدی تو ... همانا که از هر دلیئی مصور

بانگشت بنمایم ار دور خانت ... همی باده ز انگشتم آید مقطر

ترا لب چو باده مرا باده در لب ... بیآور که گوهر شود یار گوهر

مرادل چو آتشکده کردی از غم ... بدان روی چون آتش ازشاخ عرعر

چرا از دلم دور داری رخانت ... که خوشبوی تر باشد از ماه آذر

نماند بآب اندرون شکرای بت ... ترا ز آب حیوان ببارست شکر

که بی تیغ وخنجر کند کارجادو ... ترا چشم جادوست با تیغ وخنجر

فری روی تابانت چون روی دولت — زهی قد یازانت چون عمر اختر
چو بنشینی ازپای گوئی زگردون — همی بر زمین آیدی جرم از هر
بمجلس درون چون بهاری شکفته — بحجره درون چون نگاری بدو بر
ببوسه مکن وعده بدرود ما را — که روی وفا گردد از وی مجدر
که کافور بگشاید آب از دو دیده — زکافور آن عارضت گشته یاور
زکافور و آن عنبر عارضینت — چه نالم چو از کار کافور و عنبر
بپیش آور آن جام زرین که دولت — همی گل فراز آرد از سنگ مرمر
ز مشك معصفر مئی آفریده — که ازبوی مشکست و رنگ معصفر
اگر مزد خواهی توازباده خوردن — ابر یاد سلطان اعظم همی خور
سر تاجداران وگردان گیتی — بشمشیر کرده جهان را مسخر
کجا کمترین بندگانش چو بیژن — فرون داردا وچا کر ازطوس ونودر

نیز قصیدهٔ دیگر ازو در تذکره ها آمده است بدین مطلع :

شدآن مودت و آن دوستی و آن ایام
که بر مراد دل خویش می نهادم گام

ودرین قصیده درسفینه ها پس از بیت اول این بیت افروده میشود.

خرد اسیر هوا گشته و دل آن دو چشم
زمانه بیش من آورد هر چه بودم کام

وسپس درپایان این قصیده این بیت را هم باید افزود :

مگر ستارهٔ دانش که اوفتادنخست — ابر مقابلهٔ خواسته گرفت مقام

این بیت را هم محمد عوفی در جوامع الحکایات و لوامع الروایات در آنجا که گوید در تبت سنگیست مغناطیسی بنام حجر الباهت که گویند

هرکس بجز مردم تبت بر آن بگذرد بخنده افتد و چندان بخندد که بمیرد بنام او شاهد آورده است :

بسان مرد ایرانی بتبت ... بباغ اندر گلی بشکفت خندان

این بیت نیز در کتاب المعجم[1] بنام او آمده است :

بازگرم دل زتو چنانکه بدادم ... صبر کنم صبر و هرچه بادا بادم

این بیت هم درحدائق السحر و در المعجم[2] بنام او آمده است :

برسخاوت او نیل را بخیل شمار ... برشجاعت او پیل را ذلیل انگار

وهم این بیت در سفینه‌ای بنام اوآمده است :

ز عشق تست که جانم جدا شود از تن

چه‌جای روح که من هم جدا شوم‌ازمن

و نیز این بیت در فرهنگها در شاهد کلمهٔ سنخج بمعنی تنگی نفس بنام او آمده است:

از غم وغصه دل دشمنت باد ... گاه‌در تاپاك[3] وگاهی‌درسنخج

۱۰ ـ دو ولوالجی در همان بیت مراد از یکی از آنها ابو عبدالله محمد بن صالح ولوالجی مروزیست که او نیز از شعرای سامانیان بوده و و بنسبت نوایحی نیزمعروفست منسوب بنوایح یکی از توابع مرو.رجوع کنید بلباب‌الالباب ج ۲ ـ ص ۲۲ .

۱۱ ـ اما و لوالجی دوم معلوم نیست که بوده است و می‌بایست دیگری ازشاعران‌زمان سامانیان باشد که‌نام وی واشعاراوبمانرسیده‌است.

---

(۱) چاپ تهران ص۲۳۰ (۲) چاپ طهران ص ۲۵۱

(۳) تاپاك ازهمان ریشهٔ تپیدن بمعنی تپش و اضطرابست

سه‌سرخسی در بیت‌دوم مرادابوطیب سرخسی وامام ابوبکرمحمدبن احمد واعظ سرخسی وخجستهٔ سرخسی است :

۱۲ ـ ابوطیب سرخسی نیز از شاعران دورهٔ سامانیان بوده‌است. رجوع کنید بمجمع‌الفصحاء ج ۱ ص۸۵.

۱۳ ـ امام‌ابوبکر محمدبن احمد واعظ‌سرخسی معروف بابوبکرواعظ ازاصحاب عارف مشهورقرن چهارم ابوسعیدابوالخیر بوده وشاعر زبردست ومردی دانشمند بوده وپس از مرگ ابوسعید اورا مرثیت گفته است و تنها جائی‌که ذکری ازوآمده در دوجای ازکتاب اسرارالتوحیدفی‌مقامات ابی‌السعید[1] است وازاینجا معلوم میشود که تا سال ٤۰٤ که رحلت ابوسعیدست زنده بوده و از اشعاروی جزبن دوبیت‌که از مرثیت اودربارهٔ ابوسعیدست چیزی باقی نمانده :

ز آن گفت‌آنکه گفت که حق را مکان بود
شبهت بدش که تو بمکان و مکین دری
از بهر خلق ایزدت اندر مکان نمود
زیرا که خلق راز برون نیست قادری

۱٤ ـ خجستهٔ‌سرخسی نیز ازشاعران قرن چهارم ودورهٔ‌سامانیان بوده زیرا که اشعار وی در فرهنگ اسدی آمده است و در تذکره هانامی ازو نیست وچند شعراو درفرهنگها بشاهد لغات‌ضبط‌شده است بدین‌قرار.

این بیت شاهد کلمهٔ بتکوب بمعنی ریچالیست از گوز مغز وسیر و ماست کنند :

---

(۱) چاپ بطرز بورگ ـ ص ۱۳٦ و ٤۷۸

بسنده نکردم ببتکوب خویش برآن شدم کز منش سیربیش

این بیت شاهد کلمهٔ خاد وخاذ بمعنی مرغ گوشت ربایست :

در آمد یکی خاد چنگال تیز ربوداز کفش گوشت وبرداز گریز

این بیت شاهد کلمهٔ کوبین است و آن چیزیست چون کفهٔ ترازو از گیاه بافته که عصاران برز خردکرده در آن نهند تا روغن از آن بیرون آید (مشتق از کوبیدن) :

باز گشای ای نگار چشم بعبرت تات نکوبد فلك بگونهٔ کوبین

این بیت شاهد کلمهٔ آبك بمعنی سیمابست :

مس و جود من شود از می بسان زر
گوئی که می چو آبك از اجزای کیمیاست

این بیت شاهد کلمهٔ فخمیدن بمعنی جدا کردن دانه از پنبه است و بنام ابوشکور ورودکی نیز آمده است :

جوان بودم و پنبه فخمیدمی چو فخمیده شد دانه برچیدمی

این بیت شاهد کلمهٔ کنندست وآن بترد وسرو بیلی باشد سراندر چفته که ورزگران دارند مانند تبر تیشهٔ امروز و نیز بشاهد کلمهٔ ناوه آمده است که تیشهٔ چوبین باشد :

بر گیر کنندو تبر و تیشه وناوه تا ناوه کشی خارزنی گردبیابان

این بیت شاهد کلمهٔ کـذرست که احمق باشد :

برین شش ره آمد جهان را گذر چنین دان که گفتم برای کـذر

این بیت شاهد کلمهٔ بازاست که چوبی باشد نه دراز و نه کوتاه آنرا دو دستی وچوب دستی نیز گویند و شتر بانان دارند واین بیت بنام رودکی هم آمده است :

نشسته بصد خشم درکازه‌ای گرفته بچنگ اندرون بازه‌ای

مراد ازین سه تن که در بیت دوم سه که در سغد معتکن بوده‌اند در سغد سمرقند ساکن بوده‌اند گویا یکی ابوالینبغی عباس بن طرخان و دیگر ابو حفص سغدی باشد وسومی معلوم نیست که بوده احتمال میرود رودکی باشد.

۱۵ - ابوالینبغی عباس بن طرخان ازقدیمترین شاعران ایرانست که در قرن دوم می‌زیسته . ابن‌خرداذبه در کتاب المسالك و الممالك[1] در حدودسال ۲۳۰ در بارهٔشهر سمرقند قطعه‌ای بسبك فهلویات ازگفتار او آورده است ودرآنجا کنیهٔ اوبخطا ابوالتقی ضبط شده وازاحن‌روایات ابن خرداذبه پیداست که وی در زمان مأمون می‌زیسته است و آن قطعه اینست :

سمرقند کند مند بزینت که افگند

از شاش نه بهی همیشه نجهی

ابوعبدالله محمدبن عبدوس جهشیاری درکتاب الوزراء والکتاب[2] از گفتهٔ ابوالقاسم بن معتمر زهری گوید روزی بایحیی‌بن خالدودوپسرش فضل وجعفر از راهی می‌گذشتم قضا را بابوالینبغی عباس‌بن طرخان برخوردم که بر سر راه ایستاده بود و مرا آواز داد و چون بنزدیك او رفتم این شعر برخواند :

صحبت‌البرامك عشراولا وبیتی کراء وخبزی‌شراء

یحیی شنید و جعفر وفضل را مخاطب کرد وبسبکی خردابوالینبغی

---

(۱) جاب لیدن ص۲۶ (۲) جاب لایبزیك ص۲۴۵ — ۲۴۶

اشاره کرده روز دیگر بامداد ابوالنبغی نزدمن آمدواورا گفتم چرا دیروز چنان گفتی وخودرادرخطرافکندی؟ گفت خاموش باش که چون بخانه رسیدم ازسوی جعفر وفضل هریك بدره‌ای زر بمن رسید وهریك خانه‌ای نیز بمن بخشیدند ومقرر شدکه ازمطبخ یحیی کفاف مراهرروز بفرستند.

ازین جا معلوم میشود که ابوالینبغی عباس‌بن طرخان لااقل پیش از زوال برمکیان در ۱۸۷ بوده زیرا که بگفتهٔ خود ده سال پیا پی در مصاحبت ایشان زیسته است و ناچار از اوایل خلافت هارون الرشید در حدود سال ۱۷۰ در دستگاه ایشان راه یافته است و پس از آن تا زمان مأمون هم‌بوده‌است وچندی‌دربغداد پای‌تخت‌عباسیان‌می‌زیسته‌وچون نام پدر وی‌طرخان‌بوده‌وطرخان‌یاطرخون‌عنوان رسمی پادشاهان سغد وسمرقند بوده‌است و وی‌نیز دربارهٔ سمرقندشعرگفته‌شکی‌نیست که‌شاهزادهٔ سمرقندی بوده‌است. رجوع کنیدبمقالهٔ آقای عباس اقبال بعنوان «یکی ازشعرای‌قدیم فارسی‌زبان» درمجلهٔ علم وهنرشمارهٔ‌مرداد ـ بهمن ۱۳۰۷ ص ۳۲ـ۳۳.

۱۶ ـ ابوحفص سغدی همان کسیست که بخطا وی را نخستین‌شاعر زبان فارسی در قرن اول هجری دانسته و این شعر او را نخستین شعر فارسی شمرده‌اند.

آهوی کوهی در دشت چگونه‌دودا　　　　اوندارد یار بی‌یار چگونه‌رودا

ونام اورا درتذکره‌ها ابوحفص (؟) حکیم‌بن احمد یا احفص سغدی سمرقندی نوشته‌اند واین خطا ازآنجا ناشیست که پاره‌ای ازنویسندگان‌بمیان آورده‌اند، چنانکه ادیب‌فضل‌الله قزوینی درکتاب‌المعجم فی‌آثارملوك‌العجم معروف‌بتاریخ معجم[1] گوید. «بعضی می‌گویندکه‌اول شعرفارسی ابوحفص

(۱) چاپ تبریز ۱۲۷٤ ص ۳۰۱

سغدی گفته است از سغد سمرقندو این ابوحفص در صناعت موسیقی دستی تمام داشته است و ابونصر فارابی[۱] در اثنای تألیفات خویش ذکر او کرده است که ملقبست بشاهرود و بعدازابونصر هیچ کس درعمل نیاورددبر صفحه نکشیده واو در سنهٔ ثلثمائه هجریه نبویه بوده است وشعری که بوی منسوب کرده اند اینست :

آهوی کوهی در دشت چگونه دودا

چون ندارد یار بی یار چگونه رودا

شیخ علاءالدین علی دده سکتواری بسنوی در کتاب محاضرة الاوایل ومسامرة الاواخر[۲] گوید :

«اول من نظم الشعر الفارسی ابو العباس بن حنوذ المروزی ذکرة السیوطی وغیره فی طبقات العجم» . یعنی نخستین کسی که شعر فارسی سرود ابوالعباس ابن حنوذ مروزی بود که سیوطی و دیگران درطبقات عجم نام ازو برده اند .

و نیز هو درجای دیگر آن کتاب[۳] گوید : « اول من تکلم بالعراق فی بلدة مروفی الاحوال الصوفیه وکان فقیها محدثا اما ما ابوالعباس المروزی شیخ التصوف فی زمانه مات سنة ثلثمائه اوایل السیوطی » یعنی «نخستین کسی که در عراق در شهر مرو در احوال صوفیه سخن راند و فقیه و محدث امام بود ابوالعباس مروزی پیشوای تصوف در زمان خود بود و در سال ۳۰۰ در گذشت از کتاب الاوایل سیوطی » .

شیخ الاسلام احمد بن یحیی بن محمد الحفید الهروی السافعی در کتاب الدر النضید من مجموعة المفید لحفید[٤] متوفی در ۹۰٦ گوید : « اول من قال

---

(۱) در اصل فارابای (۲) چاپ قاهره ۱۳۱۱ ص ٤٦

(۳) ص ۱۰٦ (٤) چاپ قاهره ۱۳۲۲ ص ۲۹۸

الشعر الفارسی بهرام بن یزدجرد بن شابور حیث قال :

منم آن پیل دمان و منم آن شیر گله نام من بهرام گور و کنیتم بوجبله

و قیل الاول ابوحفص بن احوص من سغد سمرقند کان فی سنة ثلثمائة والشعر هذا :

آهوی کوهی دردشت چگونه دودا یار ندارد چگونه دودا (؟)

ابوعبدالله محمد بن احمد بن یوسف کاتب خوارزمی در کتاب مفاتیح العلوم که بنام ابوالحسن عبیدالله بن احمد عتبی وزیر معروف سامانیان تألیف کرده است[1] گوید : « الشهرود آلة محدثة ابدعها حکیم بن احوص السغدی ببغداد فی سنة ثلثمائه للهجرة » .

شمس قیس رازی نیز در کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم[2] گوید: « و بعضی می‌گویند که اول شعر پارسی ابوحفص حکیم بن احوص سغدی گفته‌است از سغد سمرقند واو در صناعت موسیقی دستی تمام داشته‌است. ابونصر فارابی در کتاب خویش ذکر اوآورده است وصورت آلتی موسیقاری نام آن شهرود که بعد از بوحفص هیچ کس آنرا درعمل نتوانست آورد بر کشیده و می‌گوید او در سنهٔ ثلثمائه هجری بوده است و شعری که بوی نسبت می‌کنند اینست :

آهوی کوهی دردشت چگونه دودا یار ندارد بی یار چگونه رودا

از طرف دیگر ابوحفص نامی بوده است سغدی که کتابی درلغت فارسی نوشته وآن کتاب کوچکی بوده که مؤلف فرهنگ جهانگیری آنرا « فرهنگ ابوحفص » وسروری در مجمع الفرس «رسالهٔ ابوحفص » و«نسخهٔ

---

(۱) چاپ قاهره ۱۳۴۲ ص ۱۳۷ (۲) چاپ طهران ۱۵۰-۱۵۱

ابوحفص » نامیده و معلوم میشود تا سال ۱۰۰۵ و ۱۰۰۸ که زمان تألیف فرهنگ جهانگیری و مجمع الفرس سروری است در دست بوده زیرا که هردو از آن نقل کرده‌اند. سروری پنج مطلب از آن آورده است : یك جا در لغت اخش بمعنی ارزش می‌نویسد : « در رسالهٔ ابوحفص سغدی بوزن رخش آمده وباین بیت عنصری متمسك شده :

خود فزاید همیشه گوهر اخش خود نماید همیشه مهر فروغ

دوم درکلمهٔ جلب بمعنی نابکار گوید: « در نسخهٔ ابوحفص سغدی بمعنی شور وفتنه وغوغا نیز آمده ، ناصرخسرو :

عامه بر من تهمت دینی وفضلی می نهند
بر سرم فضل من آورد این همه شوروجلب

سوم درلغت خس وخاش بمعنی خس وخاشاك می‌گوید : «ابوحفص سغدی خاش را بمعنی خائیدن آورده ، خواه از انسان وخواه ازحیوان و باین بیت رودکی متمسك شده :

نشست و سخن را همی خاش زد ز آب دهان کوه را شاش[1] زد

چهارم در لغت دیرند بمعنی دهر وزمان گوید : « ابوحفص سغدی دیرند را بمعنی تعویذ آورده وباین بیت رودکی متمسك شده که می فرماید:

ایا سرو من در تکاپوی آنم که دیرند آسا بپیچم بتو بر

پنجم درلغت سماروغ بمعنی قارچ گوید : « اما در رسالهٔ ابوحفص سغدی بمعنی خاك شوره آمده وباین بیت عنصری متمسك‌شده که :

کجا من چشم دارم برسخایت گل ولاله نروید از سماروغ

---

(۱) شاش بمعنی لعاب وترشح باشد

رشیدی نیز در فرهنگ خود چهارجا ازین کتاب نقل کرده است:
نخست در کلمهٔ استیم : بالفتح آستین باشد خسروی گوید : « زود بگشای جنگ را استیم » و ابوحفص سغدی بمعنی دهان ظروف گفته وبهمین شعر تمسك جسته .

دوم درکلمهٔ چرگر : « بالضم مفتی وفتوی حکمی دهد .... ابوحفص سغدی گوید :

بوس و نظارهٔ جمال باشد بایار   این فتوی من گرفته ام ازچرگر

سوم در کلمهٔ دفنوك : « بفتح دال و ضم نون غاشیه منجیك گوید :

از بزرگی که هستی ای خشنوك   چاکرت برکتف نهد دفنوك

و ابوحفص سغدی چاق گفته و همین بیت آورده » .

چهارم درکلمهٔ دیرند . « بکسر دال ویای مجهول وفتح راء روزگار وزمانه ، رودکی گوید :

یافتی چونکه مال غره مشو   چون توبس دیده بیند این دیرند

وابوحفص سغدی بمعنی تعویذ آورده رودکی گوید :

ایا سرو من در تك وپوی آنم   که دیرند آسا بپیچم بتو بر

لیکن این بیت شاهد خصوصا تعویذ نمیشود بلکه بمعنی عشق وپیچه مناسب ترست » .

در باب شهرود صفی الدین عبدالمؤمن ارموی هم در رسالهٔ شرفیه در موسیقی گوید که ابن الاحوص شهرود را درسال ۳۰٦ هجری اختراع کرده است .

ازین سخنان معلوم میشود که قطعاً ابوحفص سغدی که شهرود را

اختراع کرده و موسیقی دان بوده و در بغداد در حدود سال ۳۰۰ می‌زیسته و این اختراع را در سال ۳۰۶ کرده است ابوحفص حکیم بن احوص سغدی نام داشته‌ وممکن نیست چنین کسی گویندهٔ نخستین شعر پارسی باشد زیرا که قطعاً پیش‌ازو هم چندتن دیگر اشعاری بزبان امروز گفته‌اند که در دستست . اما ابوحفص سغدی که رساله‌ای در لغت فارسی نوشته قطعاً پس از رودکی و حتی پس از منجیك وعنصری و خسروی ویالااقل معاصر با ایشان بوده زیرا که اشعار ایشان را در کتاب خود آورده‌است. شعری که از ناصرخسرو سروری در لغت جلب نقل کرده ظاهراً آنرا از خود افزوده است زیرا که در موارد دیگر صریحا می‌گوید بشعر عنصری ورودکی متمسك شده ودرین مورد این‌تصریح را ندارد و گویا سروری خود از شعر ناصر خسرو شاهدی بر معنی که ابو حفص آورده است یافته وآنرا ثبت کرده است زیرا اگرابوحفص مخترع شهرود که تا ۳۰۶ زنده بوده همین مؤلف کتاب لغت باشد چون ناصرخسرو بگفتهٔ خود در سال ۳۹٤ ولادت یافته چنانکه در بیست سالگی بشعر گفتن آغاز کرده باشد آغاز شاعری او سال ٤۱٤ خواهد بود و آن صدو هشت سال پس از تاریخیست که شهرود اختراع شده و البته این از سیاق طبیعت دورست ولی درچهار مورد دیگر ازکلام سروری یعنی در مورد عنصری‌ورودکی ودرتمام‌موارد کلام‌مؤلف‌فرهنگ‌رشیدی‌یعنی‌در مورد خسروی و منجیك و رودکی از فحوای کلام هردو پیداست که دو شعر رودکی و دو شعر عنصری ویك بیت‌خسروی ویك‌بیت‌منجیك دراصل نسخهٔ رسالهٔ‌ابوحفص بوده زیرا که صریحاً می نویسند باین ابیات متمسك شده است . در باب

رودکی بهیچوجه تردید نیست زیرا که وی در سال ۳۲۹ مرده و آن بیست و سه سال پس از تاریخ اختراع شهرودست و مخترع این ساز بـا رودکی معاصر بوده و ممکنست چنین کسی شعر رودکی را درکـتاب خود آورده باشد .

اما در بارهٔ عنصری هم دور نیست زیرا که وی در سال ٤۳۱ در گذشته وبقراین طبیعی و چنانکه ظاهرکار حکم میکند ممکنست شصت سال شاعری و هشتاد سال عمر کرده باشد و آغازشاعری او در سال ۳۷۱ یعنی در بیست سالگی او بوده باشد و درین زمان شصت سال از تاریخ اختراع شهرود گذشته است و چنانکه تصور کنیم ابن ابوحفص در همین زمانها در گذشته و از هشتاد تا نود سال عمر کرده باشد در حدود ۲۸۱ یـا اندکی پس از آن ولادت یافته است و در زمانی که شهرود را اختراع کرده بیست و پنج سال یا کمتر داشته است . اما بهترین دلیل عمر دراز عنصری آنست که شعرفراوان داشته و از آن جمله چند مثنوی بوده که از میان رفته و پاره‌ای از اشعار آن مانده است و دیوان او که امروزبدستست تنها شامل مدایح پایان زندگی اوست که بجز مدایح محمود غزنوی وبرادرش نصربن ناصرالدین سبکتکین چیزی در آن نیست و از پختگی همین اشعار پیداست که سخنان پایان زندگی اوست که در آن زمان دیرو درشعرسپار آزموده بوده است .

امامنجیك وخسروی هم ممکن بوده است که با ابوحفص مزبور معاصر باشند زیرا که منجیك پیش از عنصری درگذشته و خسروی باوی معاصر بوده است .

بالجمله از اشعار ابوحفص بجز آن بیتی که گویند نخستین شعر فارسیست بیتی را که مؤلف فرهنگ رشیدی بنام اوآورده نیز بایداز ودانست و ازین قرار تا کنون دو بیت ازو بدست آمده است .

اما ابوالعباس بن حنوذ مروزی که فقیه ومحدث و پیشوای تصوف در مرو بوده و نخستین کسی بوده که در عراق از احوال صوفیه سخن رانده وگویند نخستین کسیست که بزبان فارسی شعر گفته است ظاهراً همان کسیست که تذکره نویسان اورا معاصر مأمون دانسته‌اند وگفته اند که چون در سال ۱۹۳ مأمون بمرو رفت اورا بزبان فارسی مدح گفت واو خواجه زاده‌ای بود که بسیار دانشمند بود ودر علم شعر مهارتی کامل داشت و هزار دینار از مأمون صلت این اشعار گرفت ومحمد عوفی نام اورا عباس و دیگران بکنیهٔ ابوالعباس ثبت کرده اند و این چهار بیت را آن مدایح او بنام مأمون دانسته اند :

ای رسانیده بدولت فرق خود بر فرقدین
گسترانیده بفضل وجود در عالم یدین

مرخلافت را توشایسته چو مردم دیده را
دین یزدان را توبایسته چورخ را هردوعین

کس بدین منوال پیش از من چنین شعری نگفت
مرزبان پارسی را هست تا این نوع بین

لیك از آن گفتم من این مدحت ترا تا این لغت
گیرد ازمدح وثنای حضرت توزیب وزین

سبك این اشعار وکلماتی که در آنها بکار رفته ووزن و قافیت آنها

کاملا میرساند که ممکن نیست این اشعار را در قرن دوم و در سال ۱۹۳ سروده باشند زیرا که بهیچ وجه بزبان آن دوره و حتی دویست سال پس از آن هم شبیه نیست و اینکه شاعر در بیت سوم گوید « کس بدینمنوال پیش از من چنین شعری نگفت » مراد این نیست که پیش ازو کسی بزبان فارسی شعر نگفته و بلکه بیشتر بدان می نماید که خواسته است بگوید بدین قافیت کسی پیش ازو شعری نگفته است . اگر این اشعار را از قرن ششم ندانیم احتمال میرود که این اشعار را یکی از شاعران قرن چهارم درمدح ابوالعباس مأمون خوارزمشاه پادشاه سوم سلسلهٔ مأمونیان خوارزم مقتول در ۴۰۷ گفته باشد و تذکره نویسان از کلمهٔ ابوالعباس و مأمون این داستان جعلی را بیرون آورده باشند چنانکه شاعر خود در بیت دوم گوید : « مرخلافت را توشایسته » و اگر در سال ۱۹۳ هنگام آنکه مأمون در مرو بوده است گفته باشد محالست درست آید زیرا که مأمون درآن سال خلیفه نبوده و حتی ولیعهد پدرهم نبوده است . بیشتر چنین می نماید که این اشعار را یك تن ازشعرای قرن ششم درمدح یکی ازخلفای بنی العباس سروده باشد .

درمیان شاعران قرن چهارم شاعری بوده بکنیهٔ ابوالعباس که گاهی نام او را ابوالعباس عباسی هم نوشته اند و چون اسدی هم درفرهنگ خود اشعاراورا آورده معلوم میشود که درقرن چهارم بوده وچند بیت از اشعار اودر فرهنگها آمده است بدینقرار :

این بیت شاهد کلمهٔ گستاخ است :

معذورکن ای شیخ که گستاخی کردم

زیرا که غریبم من ومجروحم وخسته

این بیت شاهد کلمهٔ گنجشک است :

گنجشک چگونه لرزد ازباران   چون یادکنم ترا چنان لرزم

این بیت شاهد کلمهٔ زافه است که گیاهیست مانند سیرکوهی :

من یکی زافه بدم خشك و بفرغانه شدم

مورد گشتم تر و شد قامت من نارونا

این بیت شاهدکلمهٔ لسك بمعنی شبنم است :

گر کنون بار مرا مرگ همی خشك کند

بیم آنست مرا لسك نخواهد زدنا

این بیت شاهد کلمهٔ غلیواج است که نام مرغیست :

آن روز نخستین که ملك جامه بپوشید

بر کنگرهٔ کوشك بدم من چو غلیواج

این بیت شاهد کلمهٔ انگشتال است بمعنی بسمار ناك :

زخان و مان وقرابت بغربت افتادم   بماندم اینجا بی ساز و برگ و انگشتال

در کلمهٔ پاتله بمعنی پاتیل و دیگ دهان فراخ :

دی چو بآکنده شدم یافتم   آخر چون پاتلهٔ سفلگان

درکلمهٔ بلکغد بمعنی رشوه :

ای خواجهٔ معبر خورسیرت مفسر

خواجه دوشس ستاند دویك دهدبخر دی

بلحرب یار تو بود از مرو تا نشابور

سوگندخور که در راه بلکغد اونخوردی

در کلمهٔ نرنجد از فعل ترنجیدن بمعنی سخت در هم کشیده شدن و چین آوردن :

جان‌مرنجید ازغم هجران مرا　　　از نسیم وصل کن درمان مرا

در کلمهٔ تکژ بمعنی دانه وهسته وتخم انگور :

تکژ نیست گوئی در انگور از　　　همه شیره دیدیم یکسر رزش

درکلمهٔ واتگر بمعنی پوستین‌دوز واین شعر برودکی هم‌منسوبست:

نهادروی بحضرت چنانکه‌روبه‌پیر　　　بتیم واتگران آید از در تیماس

درکلمهٔ نغنغ‌بمعنی قفیز که در ماوراءالنهر ربع خرواربوده‌است:

ای میر تراگندم دشتیست بسنده　　　بانغنغکی چند ترا هستم انباز

در کلمهٔ تفته بمعنی تافته :

بجنگ دعوی داری وسخت تفته زنی
درشت گوئی و پرخوار و خستوانه تنی

در کلمهٔ ختنبر یعنی مفلسی که لاف توانگری زند و خود را مالدار نماید :

بافراخیست‌ولیکن بستم‌تنگ‌زید　　　آن‌چنان‌شدکه‌چنوهیچ‌ختنبرنبود

درکلمهٔ خاتوله بمعنی مکر وحیله ودغا ودوبینی ودودلی :

اکنون که همیت باز باید داد　　　خاتوله کنی وچند گونه شر

درکلمهٔ درغان نام‌شهری در حوالی سمرقند:

یکی از جای برجستم چنان شیر بیابانی
برو غوئی زدم مانندهٔ روباه درغانی

در کلمهٔ کلك بمعنی کلیك واحول :

وزفروغش بشب‌تاری صدنقش نگبن　　　زسر کنگره برخواند مردکلکا

درکلمهٔ رنده بمعنی گیاهی بهاری‌که‌گوسفند بچریدن آن فربه شود:

رفتم بماه روزه بازار هرسمنده تا گوسپند آرم فربه کنم برنده

در کلمهٔ سپوختن بمعنی فروبردن :

تخم محنت بپاش در گلشان خنجر کین سپوز در داشان

در کلمهٔ شخش بمعنی پوستین کهنه :

بپنج مردیکی شخش پوستین بدتان بپنج کودك نیمی گلیم پوشیده

درکلمهٔ غنچه کردن بمعنی سرشتن :

هیچ ندانم بچه شغل اندری • ترف همی غنچه کنی با شکر

درکلمهٔ غرید بمعنی دختری که بشرط دوشیزگی بشوی دهندونباشد:

نرم نرمك چو عروسی که غرید آید بود

بار زآنسوی برندش که ازین سوباز آی

درکلمهٔ کالیدن بمعنی درهم شدن وگریختن :

ز آرزوی جماع چون بالید شیر نر از نهیب آن کالید

درکلمهٔ مالکانه بمعنی حلوای خشك هفت مغز :

کار من خوب کرد بی صلتی هر که او طمع مالکانه کند

دوکلمهٔ مشت رنده بمعنی رندهٔ نجاران :

یك ذره ترا نکرد هموار نجار زمان ز مشت رنده

در کلمهٔ ویرا بمعنی یادگیرنده و آموزنده.مشتق از کلمهٔ ویر :

یکی مرد ویرا بباید نخست که گوید نیوشیده هارا درست

درکلمهٔ ورکاك که مرغیست مردار خوار بزرگتر از باز و منقار راست دارد :

بجای مشك نبویندهیچ که سرگین بجای باز ندارند هیچ گه ورکاك

درکلمهٔ غاب بمعنی بازمانده و سقط :

هردوان عاشقان بی مزه‌اند غاب گشته چوسه‌شبه‌خوردی

درکلمهٔ کیج بمعنی خردم بریده :

ندانستی تو ای خر عمر کیج لاك پالانی
که باخرسنگ برناید سرون یورسوخانی (؟)

درکلمهٔ تشلیخ بمعنی سجاده :

این سلب من در ماه دی دیده چون تسلیخ درکیشان (؟)

درکلمهٔ فلغند بمعنی پرچین خانه وباغ :

بار سیم غلبهٔ چو چرم نماند غلبه پرید ونشست برسر فلغند (؟)

درکلمهٔ فژغند بمعنی گیاهی که چون لبلاب بردرخت پیچد وآنرا خشك کند :

دم سلامت گرفته خاموش پیچیده برعافیت چو فژغند

درکلمهٔ غوشاذ بمعنی جایگاه گاوان وگوسفندان :

سبوك ونوکت وبهمان گرفت دیزه فلان
و ما چو گاوان گرد آمده بغوشاذا

درکلمهٔ بالار بمعنی فرسب و تیر خانه :

نتوانم این دلیری من کردن زیرا که خم بگیرد بالارم

درکلمهٔ شاوغر که نام ولایتیست درکنار ماوراءالنهر که آنجا بیابان ریگست وازآن سوی ریگ کافرست و مردم‌شاوغر بیشتر کرباس باف باشند :

روزم از دودش چون نیم شبست شبم از یادش چون شاوغرا

درکلمهٔ ژوآغار که نام مغیست :

گـفتا که یکی مشکیست نی مشك تبتی

کن مشك حشو نقبیست از خم ژو آغار(؟)

در کلمهٔ بغار که چوبکی باشد که درودگران در میان شکاف چوب نهند و کفشگران برکالبد موزه‌نهند و این بیت بنام عمارهٔمروزی هم‌هست چنانکه خواهد آمد :

ژاژمی‌خایم وژاژم شده خشك خار ها دارد چون نوك بغاز

در کلمهٔ فغیاز بمعنی نودارانی وشا گردانه ومژدگـانی :

چون‌عقب ببخشیدی‌گـزیت ببخش(؟) تو بده شعر نوت را فغیاز

درکلمهٔ برجاس بمعنی نشانهٔ تیر :

منجمان آمدند خلخان اباسطر لابها چو برجاسا

در کلمهٔ کماس که کوزهٔ پهن باشد از چوب و سفال که زیر بغل در آویزند :

گیرم که ترا اکـنون سه خانه کماسست

بنویس یکی نامه که چندت همه کاست

درکلمهٔ مرس که نام مغیست :

وبافدی تك امروز تو بدوات مبر (؟)

توانگری و بزرگی و مرس را چینی (؟)

در کلمهٔ زیغ بمعنی بساط بافته از دوخ :

زیغ بافان را باوشی بافان ننهند طابل زن‌را ننشانند بررودنواز

درکلمهٔ فراغ بمعنی باد سرد :

از هرسوی فراغ بجان تو بسته یخسب پیش چوسندان

درکلمهٔ پشك بمعنی سرگین گوسفند :

پشك بر ملوکان مشکست و زعفران
بلسا و مشکشان مده و زعفران خویش (؟)

در کلمهٔ کنجال بمعنی آنچه پس از روغن گرفتن از مغزی بماند :

بس پند پذیرفتم واین شعر بگفتم از من بدل خرما بس باشد کنجال

درکلمهٔ نشل بمعنی چیزی که بچیز دیگر بریك دگر گیرند :

نامه که وصل ما خبرش نبود بآب ترکن و بطاق برنشلا (؟)

در کلمهٔ دنکل بمعنی ابله و بی اندام ودیوث وش :

گر دنکل آمد این پسرت تا کی بربندیش بآخر هر مهتر

در کلمهٔ آذرم بمعنی نمد زین:

که زینش آذرم وسیم و مرد بدسلبست پسرش مارفضولست و مردنشناسا (؟)

درکلمهٔ کوم بمعنی گیاه خشك که درشد کاربابند و نیش آن چون بن نی باشد :

ماه کانونست ژاژك نتوانی بستن هم ازین کومك برخشك وهمی بند آنرا

درکلمهٔ یوکان بمعنی زهدان ورحم :

ریش چون یوکانا سبلت چون سوهانا سربنیش چو بررانی باتنگانا

درکلمهٔ کدن که نام روستائیست :

بوالحسن مرد که زشتست او بگذار وبنه
آن مگیری که مراورا دوکسانند بکدن (؟)

درکلمهٔ نیسو بمعنی نیشتر :

که من از جور یکی سفله برادر که مراست
از بخارا برمیدم چو فراق از نیسو

در کلمهٔ کازه بمعنی کاوه و آن چوبکی که درودگران در میان چوبهای بزرگ نهند تا بشکافند و زیر ستونها نهند:

طبایع گر ستون تو ستون را هم بپوسد بن
نپوسد آن ستون هرگز کش از طاعت زنی کازه

در کلمهٔ پاغنده بمعنی پنبهٔ پیچیده که حلاجان گرد کرده باشند:

گر خدمت را نشایم تا پیش تو آیم(؟) با این سر و ریش تو چو پاغندهٔ حلاج

در کلمهٔ فکانه بمعنی بچه‌ای که پیش از وقت زادن هلاك شود:

ساده دلا کودکا مترس اکنون نه بیك آسیب خر فکانه کند

در کلمهٔ فرغست بمعنی گیاهی که بپزند و بخورند:

ای میر شاعریست همه ژاژ آنك ژاژنی ولیکن فرغستم (؟)

در کلمهٔ کنند بمعنی تبرد و سرو بیلی سر اندر چفته که برزگران دارند:

و گرت خنده نیاید یکی کنند بیار ویك دو بیتك ازین شعر من بکن بکنند

در کلمهٔ فرخسته بمعنی برزمین کشیده:

او می‌خورد بشادی و کام دل دشمن نزار گشته و فرخسته

در کلمهٔ نواجسته بمعنی نونشانده:

مرا برساعرك بسر ملکت(؟) تازه شده چو باغ نواجسته

در کلمهٔ رافه که نباتیست مانند سیر کوهی و بوی خوش دارد:

ترسم که روزگار بگذرد و ژاژ بررسد
وزخانه آب رافه نیارد مرا حکیم

در کلمهٔ کرگ که مرغ برتخم نشسته باشد:

من بخانه درو آن عیسی عطار شما هردو یك جای نشینیم چو دو مرغ کرگ

درکلمهٔ غنجال بمعنی میوه‌ای ترش که‌حب‌الملوك گویند :

ودوش نامه رسیدم یکی ز خواجه نصیر

میان نامه همه ترف و غوره و غنجال

درکلمهٔ غرن بمعنی بانگ و دمدمهٔ گریستن در گلو :

دو دستم بسستی چو پوده پیاز   دوپایم معطل دو دیده غرن

درکلمهٔ امنهٔ بمعنی تودهٔ هیزم شکافته :

هیزم خواهم همی دوامنه ز جودت

چون دوجریب ودوخم سیکی چون خون

ازین ابیات معلوم میشود که ابوالعباس عباسی در ماوراء النهر سکونت داشته و شعر بسیار داشته است زیرا که ۶۵ بیت ازو را فرهنگ نویسان ضبط کرده اند (در بارهٔ ابوحفص سغدی رجوع کنید بمقالهٔ من بعنوان : « قدیم‌ترین کتب لغت در ایران » در شمارهٔ هفتم مجلهٔ شرق ـ تیرماه ۱۳۱۰)

۱۷ ـ اما سومین شاعری که از سغدنام می برد گویا مراد همان ابوعبدالله جعفربن محمد رودکی است که از مردم قریهٔ بنج از قراء قصبهٔ رودك نزدیك سمرقند بوده است وسمرقند جزو ناحیهٔ سغد بشمارمیرفته .

ازبخارا پنج‌در بیت‌سوم مراد پنج تن‌شاعر بخارائی‌استبدینقرار : ابوالمثل بخارائی ـ ابواسحق محمد بن ابراهیم بن محمد جویباری بخارائی ـ امیرابوالحسن علی بن الیاس اغاجی بخارائی ـ ابوالمؤید رونقی‌بخارائی ـ سپهری بخارائی .

۱۸ ـ ابوالمثل بخارائی نیز ازشاعران دورهٔ سامانیان بوده‌است.

رجوع کنید بلباب‌الالباب - ج ۲ ص ۲۶ و مجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ۶۵ .

گذشته از چهار بیتی که در تذکره‌ها بنام او آمده است درفرهنگها نیز ابیاتی چند ازو ثبت کرده‌اند :

درکلمهٔ سفج بمعنی خربزهٔ نارسیده که بشکنندوبآن شراب‌خورند:

نقل ما خوشهٔ انگور بدو ساغر سفج　　بلبل‌وصلصل رامشگر بر دست‌عصیر

درکلمهٔ‌فرخار نام‌شهر ترکستان که بت خانهٔ آن معروف بوده‌است :

فرخار بزرگ ونیك جائیست　　گر معدن آن بت نوائیست

در کلمهٔ گریز بمعنی وظیفه و این شعر بنام رودکی‌هم آمده‌است :

بباز گریزی بمانم همی　　اگر کبك بگریزد از من رواست

درکلمهٔ استه که‌همان هسته ودانهٔ میوه باشد :

کسی بی عیب نبود در زمانه　　رطب را استه باشد در میانه

درکلمهٔ پاسخ وکلمهٔ بایست بمعنی بایسته :

گفت من پاسخ تو باز دهم　　آنچه بایست تست ساز دهم

در کلمهٔ باد پیچ بمعنی رسنی که زنان و کودکان بندند وبرونشینند ودر هوا معلق روند و آیند :

ز تاك خوشه فروهشته روز بادنوان　　چو هندوانی برباد پیچ بازدیگر

درکلمهٔ چکامه بمعنی قصیده :

چوگردد آگه‌خواجه‌زکارنامهٔ من　　بشهریار رساند سبك چکامهٔ من

درکلمهٔ ستیهنده بمعنی‌نافرمان‌وسخن‌ناشنو وستیزنده‌وفریادکننده از فعل ستیهیدن :

بحیله چو روبه فریبنده بود　　بکینه چو شیر ستیهنده بود

درکلمهٔ فاژیدن بمعنی خمیازه کشیدن :

شراب شب ونشائه آن نیرزد بفاژیدن بامداد خمارش

درکلمهٔ فرهنجیدن بمعنی ادب کردن:

بفرهنجیدنش بستم کمر تنگ تودل را زو مکن زین بیشتر تنگ

درکلمهٔ کافت از کافتن بمعنی شکافتن وکاویدن :

سپاهی چودارد سر ازشه دریغ بباید همی کافت آن سر بتیغ

درکلمهٔ کاك بمعنی مردمك چشم :

جهان همیشه بدوشاد و چشم روشن باد

از آنکه کند ز چشم بد حوادث کاك

درکلمهٔ موئیدن بمعنی گریستن :

زنالیدنش کوه شد بی‌سکون زموئیدنش شد دل سنگ خون

درکلمهٔ نوشخوار چارپایان :

سیه‌کامه ودون وپرخوار بود شتروار دایم بنوشخوار بود

درکلمهٔ آبخوست بمعنی جزیره :

رفت در ریا بتنگی آبخوست راه دور ازنزد مردم دوردست

درکلمهٔ کشته بمعنی خشك کرده در میوه :

بگماز گل بکردی ومارا بداد نقل امرودکشته دادی زین ریودانبا

درکلمهٔ بلکن بمعنی منجنیق وپیلوار افگن :

سروست وکوه سیمین جز یك میاش سوزن

خسته است جان عاشق وزغمزکاش بلکن

درکلمهٔ خوبمعنی لبلاب که بر درخت پیچد : ـ

چنان چون خو که درپیچد بگلبن　　　　بپیچم من برآن سیمین صنوبر

۱۹ ـ ابواسحق محمد بن ابراهیم بن محمد جویباری بخاری، نیز از شاعران زمان سامانیان بوده‌است. رجوع کنید بلباب‌الالباب ج ۲ ص ۱۱ ومجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ۱۸۵ .

۲۰ ـ امیرابوالحسن علی بن‌الیاس اغاجی بخارائی ازامرای‌دربار نوح‌بن منصور منصب اغاجی داشته که ازمناصب مهم دربار بوده وبزبان تازی وپارسی شعر نیکو می‌گفته و از شاعران نامی زمان خود بوده و ظاهراً یکی از ممدوحان دقیقی بوده‌است. رجوع کنید بلباب‌الالباب ج ۱ ص ۳۱ ـ ۳۲ و مجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ۱۱ و تتمة‌الیتیمه ثعالبی چاپ طهران ج ۲ ص ۱۱٤ .

گذشته از اشعاری که ازوی در تذکره ها آمده این ابیات نیز ازو درکتاب المعجم هست :

اگرشب‌ازدرشادیست‌وباده‌خسرویا　　　　مرانشاط‌ضعیفست‌ودرددل‌قویا

شبا پدید نیاید همی کرانهٔ تو　　　　برادر غم و تیمار من‌مگر توئیا

ثنای حران نیکو بسرتوانم برد　　　　هرانگهی که‌تو تشبیب‌شعرمن‌بویا

در فرهنگها نیز این اشعار بنام او آمده است :

درکلمهٔ آرن بمعنی آرنج :

زمانی دست کرده جفت رخسار　　　　زمانی جفت زانو کرده آرن

درکلمهٔ برخفج بمعنی گرانی که در خواب بمردمان افتد :

بوصال اندر ایمن بدم ازگشت زمان

تا فراق آمد وبگرفتم چون برخفجا ،

- درکلمهٔ بشلیدن بمعنی چسبیدن و درآویختن :

در گل غربت زیا بشلیدنم نیست ممکن روی یاران دیدنم

درکلمهٔ پوك بمعنی بادی که بجهة آتش افروختن ازدهان بدمند و درین زمان پك وپك زدن گویند :

گربرفگند گرم دم خویش بگوگرد بی پوك زگوگرد زبانه زند آتش

درکلمهٔ تنند بمعنی عنکبوت وکارتنه :

زباریکی وسستی هردوپایم توگوئی پای من پای تنندست

درکلمهٔ روانخواه بمعنی دریوزه گرد گدا :

درآن کوی ببری روانخواه بود که دستش ز هرکام کوتاه بود

درکلمهٔ شکوخید ازفعل شکوخیدن بمعنی اغزیدن وبسر درآمدن و افتادن :

چو از سرکشی کرد هرسو نگاه شکوخید و افتاد بر خاك راه

درکلمهٔ غراشیده از غراشیدن بمعنی خشم آوردن :

چنان شد غراشیده از کینه‌اش که آتش زبانه زد از سینه اش

درکلمهٔ کربسو بمعنی کرپاسه وچلپاسه ووزغه :

کرگدن فعل جمله بستوهند کربسو شکل جمله مکروهند

درکلمهٔ کراشیده از کراشیدن بمعنی تباه شدن وپریشان‌شدن کار:

بتا تا جدا گشتم از روی تو کراشیده و خیره شد کار من

درکلمهٔ الك که ماده‌ایست چسبنده که دسنهٔ کارد را بدان سخت می‌کرده اند :

هیچ نایم همی ز خانه برون گوئیم در نشاختند بلك

درکلمهٔ میتین بمعنی کلنگ ومیل آهنین سنگ تراشان :

بتندی چنان اوفتد بربرم که میتین فرهاد بربیستون

درکلمهٔ وایه بمعنی ضرورت و حاجت و مراد و مطلوب از فعل بایستن :

تازدرگاه جود او شب وروز سایلان را روا شود وایه

درکلمهٔ برد برد بمعنی آنکه از راه دور شو :

از ره نروم تام نگویند براه آی بروه نروم تام نگویند زره برد

درکلمهٔ تند وخوند بمعنی تار ومار وترت ومرت :

هرچه ورزیدند ما را سالیان شد بدست اندربساعت تندوخوند

درکلمهٔ لغزیدن :

ترست زمین ز دیدگان من چون بی بنهم همی فرولغزم

درکلمهٔ بخس از فعل بخسبدن بمعنی تافتن دل از سختی یاغم یاتپش و فروپژمردن :

ای نگارین ز تو رهیت بسست دلش را گو ببخس وگو بگداز

درکلمهٔ بل مخفف بهل ازهشتن که درین زمان ول و ول کردن گویند :

بل تا جگرم خشك شود و آب نماند

بر روی من آبست کزو دجله توان کرد

درکلمهٔ نخجل بمعنی نشکنج و بناخن برگرفتن :

نشان نخجل دارم زدوست بربازو رواست باری گردل ببرد موئس داد

در کلمهٔ سیماب بمعنی زیبق وجیوه :

شب بیدار وین دودیدهٔ من همچو سیماب برکف مفلوج

درکلمهٔ طپید از فعل طپیدن :

کنون که نام زکینه بری دلم بطپید — چنان کجا دل بددل طپد بروز جدال

درکلمهٔ کوز بمعنی کوژ و چفته و دوتا :

دلم پرآتش کردی وقد وقامت کوز — فراز نامد هنگام مردمیت هنوز

درکلمهٔ جنك بمعنی فسردن گلو :

هیچ خردمند را ندید بگیتی — کز جنك عشق او نبود برومند

درکلمهٔ همال بمعنی انباز وشریك وهمتا و مانند :

میان ما دو تن آمیخته دو گونه سرشك
حواولوی که کنی با عقیق سرخ همال

درکلمهٔ توسن بمعنی کرهٔ وحشی که بلگام راست کرده باشند :

توسنی کردم ندانستم همی — کز کشیدن سخت تر گردد کمند

درکلمهٔ بابزن بمعنی سیخ وآهن درازکه مرغ بدان بریان کنند :

تا سحر هرشب چنان چون می طپم — جورهٔ ربده طپد بر بابزن

درکلمهٔ سغوله بمعنی کنجی از خانه :

من و سغوله یکی تنگ بیك سوز جهان — عربی وار بگویم بزبان عجمی

بیتی که بشاهد کلمهٔ توسن در فرهنگ اسدی بنام اغاجی آمده از غزلیست معروف که در تذکره ها بنام رابعهٔ بنت کعب قرداری شاعرهٔ نامی قرن چهارم ثبت کرده اند بدین گونه :

عشق او باز اندر آوردم ببند — کوشش بسیار نامد سودمند

توسنی کردم ندانستم همی — کز کشیدن سخت تر گردد کمند

عشق دریائی کرانه ناپدید — کی توان کردن شنا ای هوشمند

عاشقی خواهی که تا پایان بری بس بباید ساخت با هر ناپسند
زشت باید دید و انگارید خوب زهر باید خورد و پنداريد قند

بیت پنجم و دوم این غزل را ابو سعید ابوالخیر عارف نامی قرن چهارم هنگامی که از خاك کردن پسر خرد خود باز می‌گشته است میخوانده [1] و ازاینجا پیداست که این غزل حتماً از شعرای قرن چهارم ایرانست و حتی در آن زمان بسیار معروف بوده است .

۲۱ ــ ابوالموید رونقی بخارائی نیز ازشاعران همین دوره ومعاصر سامانیان بوده است و مؤلف مجمع الفصحاء وی را با ابوالموید بلخی شاعر معروف و نویسندهٔ نامی آن زمان اشتباه کرده است . رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص ۲٦ ـ ۲۷ و مجمع الفصحاء ج ۱ ـ ص ۸۱ .

۲۲ ــ سپهری بخارائی نیز ازشاعران دورهٔ سامانیان بوده است و اورا معاصر رودکی دانسته اند از ینقرار ازنخستین شعرای این دوره بوده است رجوع کنید بمجمع الفصحاء ج ۱ ص ٤٤ ۲ .

گذشته ازین پنج تن شاعر بخارائی پنج تن شاعر دیگر درین دوره از بخارا برخاسته اند بدین قرار : جلاب بخاری ـ فضل بن عباس ـ شاکر بخاری ـ مرادی ـ معنوی .

۲۳ ــ جلاب بخاری از شاعرانیست که در تذکره ها نامی ازو نیست و تنها در فرهنگها نامی ازو آورده اند و چون در فرهنگ اسدی هم ذکر او هست مسلم است که درقرن چهارم بوده . سروری در مجمع الفرس در کلمهٔ جلاب مینویسد : « بوزن گلاب نام شاعری استادست که دربخارا

---

(۱) اسرارالتوحید فی مقامات ابی السعید ـ چاپ طهران ص ۱۵۸

بود کذافی‌التحفه » و در فرهنگها اشعاری چند بنام او آورده‌اند :

درکلمهٔ پند بمعنی زغن وخاد وغلیو و غلیواج و مرغ گوشت‌ربای و درکلمهٔ ستنبه بمعنی دایر وقوی بازو :

چون پندفرومایه سوی چوزه گراید   شاهین‌ستنبه بتذروان کندآهنگ

درکلمهٔ سفته بمعنی مالی که بشهری یاجائی کسی را دهند وجای دیگر باز ستانند :

اینك‌رهی‌بمژگان‌راه درتو رفته   نزدیك تونه نامه نه‌تیزهیچ‌سفته

در کلمهٔ مندور بمعنی غمگین :

بهار خرم نزدیك آمد ازدوری   بشادکامی نزدیك شو نه مندوری

درکلمهٔزبون یاربون بمعنی سیمی که پیش ازمزد بمزدوران دهند:

پرده‌دل‌من‌بدست‌عشق‌زبونست(؟)   سخت‌زبونی‌که‌جان‌منش‌زبونست

۲٤ ـ شیخ ابوالعباس فضل‌بن عباس یا ابوعبدالله فضل‌بن عباس [۱] ربنجنی‌بخارائی از مردم ربنجن شهری از سغد بوده و نظامی عروضی‌در چهار مقاله[۲] او را از شاعران آل‌سامان میشمارد و وی از شاعران نامی دربارسامانیان بوده وظاهرا درمرثیهٔ نصربن‌احمد سامانی در ۳۳۱ اشعاری گفته است . رجوع کنید بلباب‌الالباب ج۲ ص۹ـ۱۰ و مجمع‌الفصحاء ج۱ ص۲۸۱ .

ممکنست ابوالعباس عباسی که پیش‌ازین ذکر او رفت و در فرهنگها اشعاری بنام او آمده است همین ابوالعباس فضل‌بن عباس باشد . گذشته از قطعه‌ای که در مرثیهٔ نصربن احمد گفته و در تذکره ها ثبت شده این‌بیت

---

۱ ـ بنا برضبط سفینه‌ای (۲) چاپ اوقاف گیب ص۲۸

نیز در سفینه‌ای بنام ابوعبدالله فضل بن عباس باو منسوب است و در کتاب المعجم[۱] نیز بنام اوست و آنجا نام او ربنجنی مطلق آمده :

چون خواجه ابوالعباس آمد کارت همه نیك شد سراسر

۲۵ ـ شاکر بخاری نیز ازشاعران قرن چهارم بوده و درتذکره ها نامی ازو نیست . درکتاب المعجم فی معایبر اشعارالعجم[۲] این دوبیت بنام او ثبت شده :

سردست روزگار و دل از مهر سردنی

می سال خورده باید ما سال خوردنی

ازصد هزار دوست یکی دوست دوست نی

وز صد هزار مرد یکی مرد مرد نی

و چون در فرهنگ اسدی هم اشعار او آمده مسلم است که درقرن چهارم بوده است . در فرهنگها اشعاری چند ازو ثبت شده بدین گونه :

در کلمهٔ اژکهن بمعنی کاهل و بی کار :

بدل ربودن جلدی و شاطری ای مه بوسه دادن جان پدر بس اژ کهنی

در کلمهٔ آکنیده از فعل آکنیدن بهمان معنی آکندن وانباشتن و در کلمهٔ خنیده معنی مشهور و معروف و پسندیده :

منم در کشور عشقت خنیده دلی از مهر رویت آکنیده

در کلمهٔ انبسته بمعنی بسته :

خون انبسته همی ریزم بر زرین رخ

زانکه خونابه نماندست درین چشمم نیز

---

۱ ـ چاپ طهران ص ۲۲۹ ۲ ـ چاپ طهران ص ۱۸۹

درکلمهٔ اندروا بمعنی درواو آویخته :

زاندروائی ارخواهی نجاتی ترا باید ز جود او براتی

درکلمهٔ بخْم بمعنی بنظام و منظم :

چرا نه شکر کنم نعمت ترا شب و روز
که از تو اختر من سعد گشت وکاربخم

درکلمهٔ بلندین بمعنی پیرامن در :

درو افراشته درهای سیمین جواهر ها نشانده در بلندین

درکلمهٔ پراشیده بمعنی پریشان و درکلمهٔ خراشیده و این بیت بنام رودکی هم آمده است :

مجلس پرا شیده همه میوه خراشیده همه
هر روی پاشیده همه بر چاکران کرده یله

درکلمهٔ توزی از فعل توختن بمعنی فرو کردن وکشیدن وخواستن و اندوختن و گزاردن و واپس دادن :

نزشره گنج خواسته توزی بل کر آن داد سایلان توزی

درکلمه چرویدن بمعنی چاره جستن :

یکی دانش پژوهی داشت گربز بچرویدن نگشته هیچ عاجز

درکلمهٔ دخ بمعنی دوخ و آن گیاهیست که از آن بوریا بافند :

روی مرا هجر کرد زردتر از زر گردن من عشق کرد نرم تراز دخ

درکلمهٔ سوك بمعنی خار خوشهٔ گندم و جو :

اندام دشمنان تو از تیر ناوکی مانند سوك خوشهٔ جوبادآزده

درکلمهٔ ستبهیدن بمعنی نافرمانی کردن وسخن ناشنودن وفریاد کردن :

بدان کس که جانش زداش تهیست ستبهیدنت مایهٔ ابلهیست

درکلمهٔ شکوخ بمعنی لغزش و بسر در آمدگی از فعل شکوخیدن :

هرکه او درره رودسرمست وشوخ افتد اندر خاك خواری از شکوخ

درکلمهٔ کالیدن بمعنی درهم شدن :

بهر دنیا تا بکی کالیدنت هرزمان جوشیدن ونالیدنت

در کلمهٔ کوفشانه بمعنی جولاهه :

نفرین کنم ز درد و فغان این زمانه را

کو دادکبر و مرتبت این کوفشانه را

آنرا که با مکوی و کلابه بود شمار

بربط کجا شناسد و چنك و چغانه را

در کلمهٔ واذیچ بمعنی چفتهٔ رز :

همه واذیچ برانگوروهمه جای عصیر

زانچ ورزید کنون بر بخورد برزگرا

درکلمهٔ کلج بمعنی چین و شکن :

فری زآن زلف مشکینش چو زنجیر فتاده صد هزاران کلج بر کلج

در کلمهٔ وخش نام شهری در ترکستان :

بگامی سپرد از خطا تا کجا بیك تك دوید از بخارا بوخش

در کلمهٔ نیوشه بمعنی خروش از گریه :

چو کوشیدم که حال خود بگویم زبانم بر نگردید از نیوشه

درکلمهٔ زغنگ بمعنی فواق :

مرا رفیقی پرسید کین غریو زچیست
جواب دادم کـزغرم نیست هیچ زغنگ

درکلمهٔ پالو بمعنی ثولول :

ای عشق ز من دور که بردل همه رنجی
همچون ز بر چشم یکی محکم پـالو

درکلمهٔ غارجی بمعنی صبوحی واین بیت بنام رودکی هم آمده است:

خوش چون نبید غارجی با دوستان یکدله
گیتی بآرام اندرون مجلس ببانگ واوله

در کلمهٔ یا کند بمعنی یاقوت :

کجا توباشی گردندبی خطرخوبان   جست را چه خطرهرکجابودیا کند

درکلمهٔ یاز بمعنی ارش وباع یعنی واحدطول :

بچاه سیصدیازم چنین من ازغم او   عطای میررسن ساختم زسیصد یاز

درکلمهٔ گژ بمعنی کج :

حال با کژ کمان راست کـند کارجهان   راستی تیرش کـژی کـنداندرجگرا

در کلمهٔ پوشك بمعنی گربه در زبان ماوراءالنهر :

چندبرداردا این هریوه خروش   نسود باده بر سماعش نوش
راست گوئی که در گلوش کسی   پوشکی را همی بمالدگوش

درکلمهٔ ستاك بمعنی شاخ نو :

شاخ وستاك نسرین   چون برج نور و جورا

درکـلمهٔ سفته که پیش ازین آمد همان شعری که بنام جلاب بخاری آمده بود درفرهنگ اسدی خطی بنام وی بدین گونه آمده است :

اینك رهی بمژگان راه تو پاك رفته نزدیك تو نه مایه نه نیز هیچ سفته

در کلمهٔ رده بمعنی رج وصف :

زیبا نهاده مجلس وزیبا نهاده جای ساز شراب پیش نهاده رده رده

۲۶ ـ ابوالحسین محمدبن محمد مرادی بخارائی شاعر معروف زمان سامانیان که پیش از رودکی درگذشته و بزبان تازی وپارسی شعر را نیکو می گفته است وپیش ازین درمجلددوم این کتاب درصحایف ۵۱۲ ـ ۵۱۴ شرح حال او ثبت افتاده است وگذشته ازاشعاری که ازو آمده این بیت هم درفرهنگ اسدی درکلمهٔ آژخ بمعنی ثواول وجوش آمده :

آن سرخ عمامه برسر او چون آژخ زشت بر سر کیر

۲۷ ـ معنوی بخاری نیزاز شاعران همین دوره بوده است .رجوع کنید بلباب الا لباب ج ۲ ص ۲۷ ومجمع الفصحاء ج ۱ ـ ش ۵۱۰ .

پنج ازمرو دربیت سوم مراد پنج شاعربوده اندکه ازمرو وبرخاسته اند بدینقرار : ابوالعباس مروزی ، مسعودی مروزی ، طیان مرغزی ، عمارهٔ مروزی ، کسائی مروزی .

۲۸ ـ ابوالعباس مروزی همان کسیست که پیش ازین درضمن احوال ابوحفص سغدی ذکر اوگذشت .

۲۹ ـ مسعودی مروزی از سخن سرابان قرن سوم ایران بوده که ذکر او یکی درکتاب غرر اخبار ملوك الفرس تألیف ثعالبی آمده است که در میان سالهای ۴۰۸ و ۴۱۲ آنرا تألیف کرده است ودر آن کتاب در ضمن پادشاهی طهورث[1] آمده است که مسعودی درمثنوی فارسی خود

(۱) چاپ پاریس ص ۱۰

آورده که طهمورث کهندز مرو را ساخت و سپس جای دیگر در انجام روزگار زال[1] گوید مسعودی مروزی در مثنوی فارسی خود آورده که بهمن زال را کشت ویك تن ازکسان وخویشان اورا باز نگذاشت .

دیگر آنکه مطهربن طاهر مقدسی در کتاب البدء و التاریخ که در سال ۳۵۵ نوشته است درپادشاهی کیومرث گوید ایرانیان را درکتابهاشان عقیده بر آنست و خدا داناترست بردرست و نادرست که نخستین کس از مردمان که پادشاهی کرد کیومرث نام داشت و وی برهنه بود و در روی زمین میگشت و سی سال پادشاهی کرد و مسعودی در قصیدهٔ مزین خود بپارسی گفته است .

نخستین کیومرث آمد بشاهی گرفتش بگیتی درون پادشاهی
چو سی سالی بگیتی پادشا بود که فرمانش بهر جائی روا بود

وسپس گوید این ابیات را بدان آوردم که دیدم ایرانیان این اشعار را بزرگ میدارند و آنرا مصور می کنند و برای خود تاریخی میشمارند و سپس جای دیگر در پایان سلطنت ساسانیان گوید کار پادشاهان ایران بپایان رسید و خدا دین خویش را که وعده کرده بود آشکار کرد و بوعدهٔ خود وفا کرد و درین باب مسعودی درپایان قصیدهٔ فارسی خود میگوید :

سری شد نسان خسروانا چو کام خویش راندند در جهانا

چون این دو مؤلف هردو در قرن چهارم می زیسته‌اند و در آن زمان این اشعار در ایران رواج داشته و مردم آنرا بزرگ میداشته‌اند پس مسعودی مروزی که تاریخ ایران قدیم را اززمان کیومرث تا پایان

---

(۱) ص ۳۸۸ چاپ پاریس

کار ساسانیان نظم کرده است در قرن سوم بوده و منظومهٔ او بسیار متداول بوده و برای آن نقش و تصویر می‌ساخته اند و در ایران رواج کامل داشته است .

۳۰ ــ طیان مرغزی نیز از شاعران معروف قرن چهارم بوده و وی بجز طیان بمی کرما نیست که درقرن ششم می‌زیسته‌است ودرتذکره‌ها ضبط کرده اند. این طیان مرغزی از مردم مرو بوده زیرا که مرغزی ضبط دیگری از مروزی و نسبت بسوی مروست و وی قطعا در قرن چهارم بوده زیرا که اشعار وی در فرهنك اسدی هست ولی درتذکره‌ها نامی ازو نبرده اند و وی شاعری بوده که هجو های رکیك می‌گفته بهمین جهة بطیان ژاژخای معروف بوده است وبسیاری از شاعران ایران بهمین عنوان بدو اشاره کرده‌اند از آن‌جمله پیغوملك شاهزادهٔ سلجوقی درقرن پنجم گفته است :

بردشمن تو خندد گردون چو مرد عاقل
بر هزلهای حجی بر ژاژ های طیان

ونیز انوری شاعر بزرگ قرن ششم گفته :

طبع حسان مصطفائی کو — تا ثنا های غـم زدای آرد
زآنکه مقبول مصطفی نشود — آنچه طیان ژاژ خای آرد

وپیداست که‌بواسطهٔ همین‌سخنان یاوه‌اوراطیان‌ژاژخای‌میخوانده‌اند و از اشعار او آنچه در فرهنگها آمده بدینگونه است:

درکلمهٔ کماسه بمعنی کماس وکاسهٔ چوبین :

در دست کماسه و بدرها — آورده وجمع کرده زرها

درکلمهٔ بستاوند بمعنی صفهٔ ساختهٔ بالای نی‌ستو :

جهان‌جای بقا نیست بآسانی بگذار   بایوان چه بری رنج وبکاخ وبستاوند

درکلمهٔ لاند ازفعل لاندن بمعنی جنباندن :

با دفتر اشعار برخواجه شدم دی   من شعر همی‌خواندم‌ داوریش همی‌لاند

درکلمهٔ کلج بمعنی سبد گرمابه بانان و درکلمهٔ شاند از فعل شاندن

بمعنی شانه زدن :

صدکلج پرازگوه عطا کرده برآن ریش

گفتم که بدان ریش که وی خواجه‌همی شاند

درکلمهٔ کلوند بمعنی مرسله ودستبند ازکوزو انجیر وغیره :

خواجهٔ ما زبهر گنده پسر   کرد از خایهٔ شتر کلوند

درکلمهٔ ماله بمعنی سمهٔ جوهالان که لیف وجامه را بدان آهار کنند

و درکلمهٔ بت بمعنی آهار جولاهگان و این بیت با اختلافی بنام عماره

هم خواهد آمد :

آن ریش پرخدو بین چون مالهٔ بت آلود

گوئی که دوش بروی تا روز گوه پالود

درکلمهٔ بورك بمعنی پورمك وکفك :

تا توانم گفت نان را می‌خورم با نان خویش

می‌گذارد تا بر آن از کهنگی بورك فتد

درکلمهٔ خمانید از خمانیدن بمعنی تقلید کردن :

مردم نه‌ای ای سگ بچه‌ماند رویت   چون بوزنه‌ای کوسگی باز خمانید

درکلمهٔ لکانه بمعنی عصیب واین بیت نسخهٔ دیگری هم داردکه

بعد خواهد آمد :

گرزآنکه‌لکانه آرزوست   اینك بمسان رانم اندر

درکلمهٔ لخچ بمعنی زاج سیاه :

بینی آن زلفینکان چون چنبر بالان‌بخم

گر بلخچ اندرزنی ایدون بود چون آبنوس

درکلمهٔ رچك بمعنی آروغ :

ببندد دهان خود از فرط بخل   که برناید از سینهٔ اورچك

درکلمهٔ لنکاك بمعنی سخن زشت‌وناخوش :

من با تو سخن بالا به گویم   از چه دهیم جواب لنکاك

در کلمهٔ تارك بمعنی کلهٔ سر و فرق سر :

هرسرماه آسمان را تاج تارك می شود

چون بصورت شکل‌فعل مرکبش داردهلال

در کلمهٔ آهخته‌ازفعل آهختن‌بمعنی‌بیرون کشیدن‌از نیام و غلاف:

تیغ قهرتو معاذالله‌ار آهخته‌شود   بیم‌باشدکه‌کندشخص بقاراًبسمل

در کلمهٔ یزدادی بمعنی قلیه یا قیمه و یا کوفته ای که درون آن تخم مرغ باشد :

خوردمخالفان توخون دل‌وجگر   قوت موافقان تو یزدادی وعسل

در لغت کراسه بمعنی دفتر :

ای « عن فلان قال» چنان دان که‌پیش‌من

آرایش کراسه و تمثال دفترست

در کلمهٔ ریدك بمعنی غلام و درکلمهٔ تکل بمعنی نوخط وبی موی و درکلمهٔ کالم بمعنی زن شوی مرده یاطلاق گرفته :

هرکجا ریدکی بود تکلم   هر جا کالمی بود خصیم

درکلمهٔ آنین بمعنی خم مغانی کوچك برای دوغ زدن :

دوغم‌ای‌دوست درآبین تو میخواهم ریخت
تا کنم روغن از آن دوغ همی جنبانم

در کلمهٔ دك بمعنی سرو دیم بمعنی روی :

کسی را که نامش نیاشا بود دك و دیم او را تماشا بود

در کلمهٔ غولین بمعنی سبوی دهان فراخ وخیم بمعنی جوالی که از ریسمان پنبه بافته باشند :

سبو و ساغر و آبین وغولین حصیر و جای روب و خیم و پالان

درکلمهٔ پینو بمعنی کشك :

شعرژاژ از دهان من شکرست شعر نیك از دهان تو پینو

درکلمهٔ جغرات بمعنی ماست در زبان سمرقندی:

شیرعاشقت‌بپستان‌درجغرات‌شدست چشم‌دارد که‌فرو ریزد در کیفر تو

درکلمهٔ لکانه بمعنی عصیب :

من‌شاعری‌سلیمم با کودکان‌رحیمم زیرا که‌جعل‌ایشان‌دوغست یالکانه

در همان کلمهٔ لکانه واین بیت نسخهٔ دیگری‌هم دارد که پیش‌ازین آورده شد :

گر زآنکه‌لکانه‌ات آرزوست اینك بستان از آن لکانه

در کلمهٔ کبیتا بمعنی ناطف و آن حلوائی است ازمغزبادام وپسته وگردو و کنجد و مانند آن :

شمس دنیا تو فخر دین منی فخر دنیا تو شمس دین منی
وز همه زندگانی ترینه شوند تو کبیتای کنجدین منی

در کلمهٔ گوالیدن بمعنی اندوختن :

بزرگان گنج سیم و زر گوالند تو از آزادگی مردم گوالی

در کلمهٔ غوشای بمعنی خوشه و سرگین که از صحرا برچینند :

یکی ز راه همی زر برندارد وسیم   یکی زدشت بنیمه همی چند غوشای

در کلمهٔ تلاج بمعنی بانگ و مشغله :

آمد این شبدیز بامرد خراج   در بجنبانید با بانگ و تلاج

در کلمهٔ کلخج بمعنی چرکی که بر دست و پای باشد و در کلمهٔ نخج بمعنی جاروب درشت :

دست و کف و پای پیران پر کلخج

ریش پیران زرد از بس دود نخج

در کلمهٔ کانا بمعنی نادان و ابله و در کلمهٔ لوش بمعنی دهان کژ :

زن چواین بشنیده شدخاموش بود   کفشگر کانا و مردی لوش بود

در کلمهٔ غشاک بمعنی گند وفرغند و در کلمهٔ هباک بمعنی فرق سر و تارک :

از دهان تو همی آید غشاک   پیر گشتی موی رفتت از هباک

در کلمهٔ غاوشنگ بمعنی چوبی که گاوان را بدان رانند :

مرد را نهمار خشم آمد ازین   غاوشنگی بکف آوردش گزین

در کلمهٔ کابیله بمعنی هاون چوبی و کلمهٔ پاتیله بمعنی پاتیل ودیگ دهان فراخ :

خایگان تو چو کابیله شدست   رنگ او چون کون پاتیله شدست

در کلمهٔ جغبوت بمعنی حشو آکنده یعنی پنبه‌ای که درمیان چیزی گذاشته باشند :

چون یکی جغبوت پستان بند اوی   شیر دوشی زوبروزی دوسبوی

درکلمهٔ هباك بمعنی فرق سر و تارك و کله سر و درکلمهٔ فزاك بمعنی پلید و پلشت ومردار :

زد کلوخی بر هباك آن فزاك　　شد هباك او بکردار مغاك

درکلمهٔ گوارشت که همان گوارش باشد از فعل گواریدن :

نان آن مدخل زبس زشتم نمود　　از پی خوردن گوارشتم نبود

در کلمهٔ فرهخته بمعنی ادب کرده :

زشت و نافرهخته و نابخردی　　آدمی روئی و در باطن ددی

در کلمهٔ کده بمعنی خانه و چوبی که در کلیدان فرو افتد تادر نگشاید :

باز گشتم درون شدم بکده　　در کلیدان نبود سخت کده.

در کلمهٔ بگنی بمعنی شرابی که از جو و ارزن و برنج سازند :

مست گشتم ز جرعهٔ بگنی　　شد مزاجم ز بنگ مستغنی

درکلمهٔ ژفك بمعنی چرك گوشهٔ چشم :

چشم ومژگان زژفك گندیده　　عنکبوتی بگوه غلتیده

در کلمهٔ شوخگین بمعنی چرکین :

موی ژولیده ای بسر دارد　　شوخگین جامه ای ببر دارد

درکلمهٔ فاژ بمعنی دهان دره و خمیازه :

می کند چون ز بی دماغی فاژ　　در دهانش نهاد باید ژاژ

درکلمهٔ فلخ بمعنی آغاز کار :

مرا زندگانی بدین جای تلخ　　همه جای دیگر کنندم ز فلخ

درکلمهٔ آژیخ بمعنی چرك گوشهٔ چشم :

شده که بخار از دماغ و دهان رخش زیر آژیخ چشمش نهان

در کلمهٔ کرجفو که پرنده‌ایست که بتازی سلوی و بترکی بلدرچین گویند :

چه نسبت بود دشمنت را بتو توئی شاهباز و عدو کرجفو

در کلمهٔ انجیدن بمعنی آهختن :

کسی کورا بگیرد درد قولنج بکافش پشت وزوسر گین برون لنج

در کلمهٔ خرفه بمعنی مویز آب و بمعنی گیاهی که پرپهن هم گویند و بتازی فرفخ نامند :

کسی را که تو بینی درد سرفه بفرمایش توآب و دوغ و خرفه

در کلمهٔ کلابه بمعنی چرخ ریسمان‌بافی زنان که همان کلافه باشد:

اگر بیند بخواب اندر قرابه زنی را بشکند میخ کلابه

در کلمهٔ تندور که بمعنی رعدست :

خورد سیلی زند بسیارطنبور دهد تیزی ببای همچو تندور

۳۱ ــ ابو منصور عماره‌بن محمد یا احمد یا محمود مروزی ازشاعران بسیار معروف اواخر قرن چهارم و پایان دورهٔ سامانیان بوده‌است وفات وی‌را درسال ۳۶۰ نوشته‌اند ولی این خطاست زیرا که وی مدح سلطان محمود غزنوی گفته و با او روابط داشته وناچار می‌بایست پس‌ازجلوس محمود درسال ۳۸۷ نیز زیسته باشد و پس ازآن چون قطعه‌ای درمرثیت امیر ابو ابراهیم اسمعیل بن نوح‌بن منصور سامانی ملقب بمنتصر آخرین پادشاه این خاندان که درربیع‌الاول یا ربیع‌الاخر ۳۹۵ کشته شده سروده است می بایست تا سال ۳۹۵ هم زنده بوده باشد و چون در کتاب

اسرارالتوحید آمده است[۱] که زمانی قوالی این شعر عماره را در مجلس ابوسعید خواند :

اندر غزل خویش نهان خواهم گشتن تابر دو لبت بوسه دهم چونش بخوانی

وشیخ پرسید که این بیت از کیست و چون گفت از عماره است برخاست و با صوفیان بزیارت خاك او شد و چون ابوسعید درسال ٤٠٤ درگذشته و در حیات خود برسر خاك او رفته است پیداست که عماره در فاصلهٔ میان سال ۳۹۵ و سال ٤٠٤ درگذشته است و در پایان قرن چهارم بوده . محمدبن علی بن محمد شبانکاره‌ای در کتاب مجمع الانساب درتاریخ محمود غزنوی مینویسد شاعری بود در مرو نام او عماره و هرگز از مرو بیرون نیامده بود و شعر نیکو میگفت و روزی رباعئی گفت و بامیرمحمود بغزنین فرستاد پیش غلامی ازغلامان او و گفت هرگاه سلطان را وقت خوش باشد بده و آن غلام فرصت نگاه میداشت تا وقتی سلطان بشراب نشست و بحث در رباعی ها میرفت وهرکس رباعی میخواند و آن غلام آن رباعی بدست سلطان داد که اینست :

بنفشه داد مرا لعبت بنفشه قبای

بنفشه بوی شدازبوی آن بنفشه سرای

بنفشه هست و نبید بنفشه بوی خوریم

بیاد همت محمود شاه بار خدای

وگفتند شاعریست در مرو و اورا عماره میخوانند سلطان گفت براتی بعامل مرو نویسند تا ازخزانه دوهزار دینار باو دهند و اگر وفات کرده باشد

---

(۱) چاپ پطرزبورك ص۳۵۰

بوارث او دهند . وزیر این حکایت فراموش کرد و اگر فراموش نکرد گفت سلطان فراموش کرده باشد غلامی که رباعی داده بود باوزیر گفت وزیر گفت تا ازسلطان نپرسم بازندهم . هم‌روزی دیگر سلطان را گفت. وزیررا بخواند ازو پرسید که آن برات که با آن شاعر کرده بودم دادی ؟ گفت توقف داشتم که دوش مست بودی . سلطان بفرمود تا دوهزار دینار در اشترها بار کردند و چند کس همراه او کردند و بعماره سپردند . . . .

ازینجا پیداست که عماره درین زمان پیربوده چنانکه نمیدانسته‌اند مرده یا زنده است و این خود نیز دلیل دیگر ست که درپایان قرن چهارم در گذشته . در بارهٔ وی رجوع کنید بلباب‌الالباب ج۲ ص۲٤-۲۵ و مجمع الفصحاء ج۱-ص ۳۵۰ و بمقاله آقای اقبال در مجلهٔ شرق بعنوان «عمارهٔ مروزی» شماره اول - دی ماه ۱۳۰۹ ص۸-۱۵ .

از اشعار عماره‌بجز آنچه درتذکره ها آمده است در فرهنگ ها نیز ابیاتی چند آورده‌اند بدین گونه :

در لغت آبگیر بمعنی آبدان و شمر و حوض و مصنعه :

باد بهاری بابگیر بر آمد   چون‌رخ‌من گشت آبگیر پر از چین

درکلمهٔ اندیك‌بمعنی خاصه ومخصوصاً واین بیت نسخهٔ دیگر دارد که خواهد آمد:

گرخوارشدم پیش‌بت خویش روا بود

اندیك بر مهتر خود خوار نباشم

درکلمهٔ بت بمعنی آهار جولاهگان و نیز این بیت چنانکه گذشت با اختلافی بنام طیان آمده است :

ریشی چگونه ریشی چون مالهٔ بت آلود
گوئی که دوش تا روز آن ریش گوه‌پالود

درکلمهٔ بالغ‌ترکی‌بمعنی طاس چوبین که بدان شراب خورند وشاخ گاو که بدان شراب خورند :

با چنگ سغدیانه و با بالغ شراب
آمد بخان چاکر خود خواجه‌باصواب

درکلمهٔ پیخ بمعنی‌آب غلیظ که بر مژه باشد :

همواره پر از پیخست آن چشم فرا کن
گوئی که دو بوم آنجا دو خانه گرفتست

در لغت تو تکی بمعنی نوعی ازدرم که درپیش بوده چون کژ کی و فنجی :

با بررحمت ماند همیشه کف‌امیر چگونه ابرکجا تو تکیش بارانست

درلغت خشتچه بمعنی‌زیر بغل جامه که سونچه و کش‌بن وزیرکش هم گویند :

بجای‌خشتچه‌گرشست‌نافه بردوزی هم‌ایچ کم نشود بوی‌گنداز‌بغلت

درکلمهٔ ساتگن و ساتگنی بمعنی قدح و جام شراب :

چون می خورم بساتگنی یاداو خورم
وز یاد او نباشد خالی مرا ضمیر

درلغت‌سپرخی بمعنی خرمی واین کلمه‌را سپرجی هم نوشته‌اند:

باماه سمرقند کن آئین سپرخی رامشگرخوب‌آوربالغمهٔ چون‌قند

درکلمهٔ ورسازه بمعنی ظریف و آراسته و شبغازه بمعنی شبگاه که گوسفند درآن دارند :

فربه کردی تو کون ایا ورسازه چون دنبهٔ گوسپند در شبغازه

در لغت غالد از فعل غالیدن بمعنی غلتیدن و ازپهلو بپهلو گشتن :

آهو مرجفت را بغالد بر خوید عاشق معشوق را بباغ بغالید

درکلمهٔ غال بمعنی سوراخ گوسپندان درکوه واین بیت نسخهٔدیگر هم دارد که پس ازین خواهد آمد :

کسی که در دل او جای کرد خصمی تو
بجای خانه و کاشانه چرخ دادش غال

درکلمهٔ فرغند بمعنی گندیده :

معذور ست ار باتو نسازد زنت ای غر
زآن گنده دهان تو وزآن ببنی فرغند

درکلمهٔ فتالید ازفعل فتالیدن بمعنی ازجای کندن و برفشاندن سیم وزر و گل :

باد برآمد بشاخ سیب شکفته برسر می‌خواره برگ گل بفتالید

در لغت کست بمعنی زشت :

دلبرا این رخ تو بس خوبست گرچه با یار کار کست کنی

درکلمهٔ گراز بمعنی بیلی که رشته برآن بسته باشند و زمین بدان راست کنند :

مرکب و مجلس و شمشیر چه داند همی آنك
بس و کاوش همه با گاو زمینست و گراز

در لغت گل انگبین بمعنی داروئی که با گل و انگبین سازند مانند گلقند و گلشکر :

گر برکران دجله کسی نام او برد آب‌انگبین ناب‌شود گل گل انگبین

درکلمهٔ لنبه بمعنی فربه تن بزرگ :

چرا که خواجه بخیل و زنش جوانمردست

زنی چگونه زنی سیم ساعد و لنبد

در لغت نویذه بمعنی نواز گشته :

نال دمیده بسان سوسن آزاد بنده بر آن نال نال وار نویذه

درکلمهٔ شیب بمعنی آشفتن :

نبود ایچ مرا بابتم عتاب مرا بی‌گنهی کرد شیب شیب

در لغت زیب بمعنی نیکوئی :

ندارد بر آن زلف مشك بوئی ندارد بر آن روی لاله‌ای زیب

درکلمهٔ نهیب بمعنی ترس وبیم :

چنان تافته تر گشتم ازنهیب که گشتم از غم و اندیشه نا شکیب

در لغت میشته بمعنی معلم جهودان:

دیدم چنین بتن که صفت کردم سر مست پیش میشته بنشسته

درکلمهٔ آماج بمعنی خاکی توده‌گردکرده که نشانهٔ تیر برآن‌نهند :

سرشك دیده برخسار تو فرو گذرد

هرآنگهی که بر آماج گاه او گذری

درلغت لنج بمعنی بیرون رخ :

گفت من تیز دارم اندر کون سبلت و ریش و موی لنج ترا

درکلمهٔ کلخج بمعنی چرك و شوخی که بردست واندام بود :

گندهو بی‌قیمت و دون‌و حقیر ریش پراز گوه و همه تن کلخج

درلغت‌فرکند بمعنی‌سمج ونقب ونیز فرکندید ازفعل فرکندیدن یعنی از نقب بیرون آمدن :

از پشت یکی جوشن خر پشته فرونه

کز داشتنت عیبه‌و جوشنت بفرکند

درکلمهٔ شند بمعنی کلفت وبتپوز ومنقار مرغان :

مرغ سپید شند شد امروز ناودان

کززاری‌توسرخ‌شد آن‌مرغ‌سرخ‌شند

درلغت‌غوش بمعنی چوب‌دوك :

خواهی تا توبه کرده رطل بگیرد زخمهٔ غوش ترا بغندرق‌گیر (؟)

در کلمهٔ دروشت بمعنی تبر :

ای‌مسلمانان زنهار زکافر بچگان که‌بدروشت‌بتان چکلی‌کشت دلم

درلغت بالغ ترکی بمعنی طاس چوبین وشاخ گاوکه بدان شراب خورند :

بنشان‌بطارم اندرمرترك خويش را با چنگك سغدیانه و با بالغ و کدو

درکلمهٔ تاك بمعنی رز و مو :

یك‌قحف خون بچهٔ تاکم فرست از آنك

هم بوی مشك دارد و هم گونهٔ عقیق

درلغت زنگك بمعنی روشنائی مهتاب :

نوروز و گل و نبید چون زنگك ما شاد و بسبزه کرده آهنگ

درکلمهٔ تموك یعنی تیری که در ابخاز می‌ساخته‌اند و پیکانش بند گشای‌داشته چنانکه بآسانی می‌رفته ولی چون میخواسته‌اند بیرون کشند تا گوشت را باز نمی‌گرفته‌اند بیرون نمی‌آمده و نیز در کلمهٔ کوك بمعنی کاهو و خس :

پسر خواجه دست برد بکوك　　　خواجه اورا بزد بتیر تموك

درلغت بساك بمعنی تاك و رز و مو :

من بساك از ستاك بد کنم　　　با تو امروز جفت سبزه منم

درکلمهٔ ماله بمعنی لیف که جولاهگان بدان آهار دهند وسمه گویند و نیز درلغت بت بمعنی آهار جولاهگان :

کونی دارد چو کون خواجه اش لت‌لت
ریشی دارد چو مـالـه آلوده بیت

درلغت سگاله بمعنی که سک که چون شاخهٔ بزرگ دراز باشد :

یکی بدید بکوه او فتاده مسواکش
ربود تا بردش بـاز جای و باز کده
یکی بگفت که مسواك خواجه گنده شدست
که این سگالهٔ کوه سگست خشك شده

درلغت غال بمعنی سوراخ گوسپندان درکوه واین بیت نسخهٔ دیگر هم دارد که پیش ازین گذشت :

کسی که غال شد اندر حسودی تو ملك
خدای خانهٔ وی جای رخنه دادش غال

در کلمهٔ کالید از فعل کالیدن بمعنی هزیمت شدنی بودن :

خیز مکاسی بیار یار قدح را　　کانت مکا کفت ازین سرای بکالید(؟)

درلغت شوله بمعنی آن جای که گرمابه با نان سرگین درآن خشك کنند:

بنیم گرده بروبی بریش بیست کنشت

بصد کلیچه سبال تو شوله روب برفت

درکلمهٔ ماکیان بمعنی مرغ خانگی و در لغت خروه بمعنی خروس و خروج:

تو نزد همه کس چو ماکیانی　　اکنون تن خودراخروه کردی

درلغت رجنین بمعنی قراقروت:

بینیت همی بینم چون خانهٔ کردان　　آراسته همواره بشیرازوبرجنین(؟)

در کلمهٔ غولین بمعنی سبوی سرفراخ:

غولی و فرو هشته دوغولین بدو ابرو

پنهان شده اندر پس اطراف دوغولین

درلغت نوآئین بمعنی نوپدید آمده وبدیع:

شاخست همه آتش زرین وهمه شاخ　　پرزر کشدست وفراخست ونوآئین

درکلمهٔ زاهری بمعنی بوی خوش:

تا پدید آمدت امسال خط غالیه بوی

غالیه خیره شدو زاهری وعنبر خوار

درلغت اندی بمعنی خاصه ومخصوصا واین بیت نسخهٔ دیگر دارد که پیش ازین گذشت:

گرخوار شدم سوی بت خویش مداباد

اندی که بر مهتر ما خوار نیم خوار

درکلمهٔ چلیپا که همان صلیب تازیست :

آن زاغ نگه کن چو پرد　　　　ماند یکی قیرگون چلیپا

درلغت خوید بمعنی کشت زار جووجوزار :

رویش میان حلهٔ سبز اندرون پدید　　　　چون لاله برگ تازه شکفته میان خوید

در کلمهٔ شور بمعنی آشوب :

تا برنهاد زلفك شوریده را بخط　　　　اندرفتاد گرد همه شهر شوروشر

درکلمهٔ آهار بمعنی چیزی که در جامه مالند تا رنگ وصیقل گیرد :

سواربود براسبان چوشیر برسرکوه　　　　پیاده جمله بخون داده جامه راآهار

درکلمهٔ ترکش بمعنی جعبه وتیردان :

گر کوکب ترکشت ریخته شد　　　　من دیده بنر کشت برنشانم

درلغت فراستوك بمعنی پرستو وپرستوك وچلچله :

ای قحبه باد نیاری زدن بدوك　　　　سراینده شدی چون فراستوك

درکلمهٔ زنگ بمعنی روشنائی ماهتاب و نیز گویند آبی و شرابی چون زنگ :

خوشه چون عقد دروبرگ چوزر　　　　باده همچون عقیق وآب چوزنگ

درلغت جال که مرغی بود چون زاغ :

اگر ببلخ زمانی شکار جال کنند　　　　بیا کندهمه وادیش را ببط وبجال

درکلمهٔ موژان بمعنی چشم نکو که اندك اندك متحرك بود وبنظر وحالی دارد از لطافت وازفعل موژیدنست :

دو چشم موژان بودیش خوب و خواب آلود

بماند خواب و شد آن نرگسش که موژان بود

درلغت سبدچین که بقیهٔ انگور بودکه در باغ جای جای‌مانده‌باشد:

مغ از نشاط سبد چین که‌مست خواهد شد
کند برابر چرخشت خشت بالینا

در کلمهٔ نون بمعنی حالا و اکنون

گوئی زبان‌شکستهٔ کنگست بت‌ترا ترکان‌همه شکسته‌زبانک تواند نون

درلغت آسمانه بمعنی سقف خانه :

تا همی آسمان توانی دید آسمان بین و آسمانه مبین

۳۲ ـ ابوالحسن‌مجدالدین اسحق‌کسائی مروزی یکی ازبزرگان شعرای ایران در اواخر قرن‌چهارم بوده است. خود در قصیده‌ای‌گوید:

چو سیصد وچهل ویك‌گذشت نوبت سال
چهار شنبهٔ سه روز مانده از شوال
بیامدم بجهان تا چه گویم و چه کنم
سرود گویم وشادی کنم بنعمت ومال

و ازین قرار روز چهارشنبهٔ ۲۷ شوال ۳۴۱ ولادت یافته‌است وچون در همین قصیده گوید:

ایا کسائی پنجاه برتو پنجه گذارد بکند بال‌ترا زخم پنجه‌وچنگال

پیداست که لااقل تا ۵۰ سال پس از آن یعنی تا ۳۹۱ زنده بوده است. از طرف دیگر وی را قصیده ایست بسیار معروف بدین مطلع :

جان وخرد رونده برین چرخ اخضرند
یا هر دو ان نهفته درین گوی اغبرند

ودر پایان این قصیده خطاب بناصرخسرو مروزی حکیم و شاعر

معروف قرن پنجم کرده وچنین گوید :

ای حجت زمین خراسان بسی نماند　　تا اهل جهل روز و شب خویش بشمرند

و ناصرخسرو در جواب آن قصیده‌ای گفته بدین مطلع :

بالای هفت چرخ مدور دو گوهرند　　کز نور هردو عالم و آدم منورند

و درپایان این قصیده گوید :

من چاکر و غلام کسائی که او بگفت　　جان و خرد رونده برین چرخ اخضرند

از اینجا پیداست که این قصیده را کسائی درزمانی سروده است که ناصرخسرو از سفر مغرب دو باره بخراسان باز گشته و بتبلیغ مذهب اسمعیلی پرداخته و بحجت معروف بوده است و آن پس از ۴۴۰ هجریست زیرا که پیش از بازگشت ازین سفر ناصرخسرو بلقب حجت معروف نبوده است و ازین قرار کسائی تا ۴۴۰ نیز زنده بوده و نیمهٔ اول قرن پنجم را دریافته و نزدیك صد سال عمر کرده است و نظامی عروضی هم در چهار مقاله گوید که وی بسیار عمر بوده چنانکه مدایحی ازو بنام محمود غزنوی بدستست. کسائی از بزرگان شعرای زمان خویش بوده است و او را نظیر رودکی میشمرده اند چنانکه مروزی شاعر در وصف وی و رودکی گوید :

زیبا بود ار مرو بنازد بکسائی　　چونانکه جهان جمله باستاد سمرقند

وی در شعر فارسی مبتکر سبکیست که پس از وی دیگران ازآن پیروی کرده اند و آن قصایدیست که در معارف و حکم سروده و افکار حکیمانه درآن آورده و ناصرخسرو سبك خودرا ازو گرفته و دراشعار خویش چندجا نام اورا میبرد و باین معنی اشارت میکند. از جمله یك جا گوید:

خوب‌دیبائی طرازیدم‌حکیمان را کنزو

تا قیامت مر سعادت را نبیند کس جزا

گر بخواب‌اندر کسائی دیدی‌این‌دیبای‌من

سوده‌کردی‌شرم وخجلت‌مر کسائی‌را کسا

جای دیگر گوید:

سخن خوب ز حجت شنو از والائی

که سخنهاش سوی مردم والا والاست

گر سخن های کسائی شده پیرندو ضعیف

سخن حجت با قوت و تازه و برناست

نیز جای دیگر گفته است:

بر سخن حجت مگزین سخن — زانکه خرد با سخنش آشناست

گفتهٔ او بر تن حکمت سرست — چشم خرد را سخنش توتیاست

دیبه رومیست سخن های او — گر سخن شهره کسائی کساست

جای دیگر گفته است:

سوی شعر حجت گرای ای پسر — اگر هیچ در خاطر تو ضیاست

که دیبای رومیست اشعار من — اگر شعر فاضل کسائی کساست

هم جای دیگر گفته:

ای شده مر طبع ترا بنده شعر — طبع تو افزوده جمال و بهاش

شعر شدی گر بشنیدی بشرم — شعر تو بر پشت کسائی کساش

نیز جای دیگر گفته است:

پژمرده بدین شعر من این شعر کسائی

«این گنبدگردان که برآوردبدینسان؟»

واز اینجا پیداست که کسائی را قصیده‌ای بوده است که مصرع اول آن این مصرع بوده : « این گنبدگردان که برآورد بدین سان ؟ » و نیز جای دیگر سروده است :

پندده ای حجت زمین خراسان مر عقلارا که قبلهٔ عقلائی
تا تو بدل بندهٔ امام زمانی بندهٔ شعر تو است شعر کسائی

هم جای دیگر گوید :

از حجت گیر پند و حکمت گر حکمت و پند را سزائی
با نو سخنان او کهن گشت آن شهره مقالت کسائی

نیز جای دیگر گفته است :

نوشعرهای حجت بر خویشتن بحجت
برخوان اگر کهن گشت این گفتهٔ کسائی

در باب کسائی رجوع کنید بلباب الالباب ج۲ ص ۳۳ ـ ۳۹ و مجمع الفصحاء ج۱ ص۴۸۲ ـ ۴۸۵ .

ازاشعار کسائی بجز آنچه در تذکره ها ثبت شده در سفینه ها اشعار دیگری هست از آن جمله در قصیدهٔ معروف او که مطلع آن پیش ازین ثبت شد پس از بیت دوازدهم این بیت را باید افزود :

این آفروشه نیست که زاغست خالگرش
هر دو قرین یک دگر و نیک در خورند

و این بیت در فرهنگها بشاهد کلمهٔ آفروشه بمعنی حلوائی که از آرد سازند وبشاهد کلمهٔ خالگر مخفف خالیگر ضبط شده‌است . نیزپایان

این قصیده در سفینه‌ها چنین آمده :

گیتی همه بیابـان ایشان رونده رود
مردم همه مغیلان و ایشان صنوبرند

آن عاقلان کز آفت دیوان بفضلشان
این بی‌کرانه واله کو یاره منکرند

آفـات دیو را بفضـایل عزا یمند
و اعراض علم را بمعـانی جواهرند

بر موج فتنز بحه و طوفان جورو جهل
چون بادخوش رونده و کشتی ولنگرند

ای حجت زمین خراسان بسی نماند
تا اهل جهل روزوشب خویش بشمرند

همچون‌تو نیستندا گر چند این خران
زیر درخت دین همه بـا تو برابرند

تو مغز نغز و میوهٔ خوش بوهمی خوری
وایشان سفال بی مزه و خاك می چرند

در آشیان چرخ دو مرغان زیر کنند
کاندر فضای ربع زمین دانه می خورند

پرواز چون کنند ازین دامگه برون
که قاف را گرفته بچنگال می برند

نی‌مشتری نه زهره نه مریخ و نه زحل
نی آفتاب روشن و نه ماه انورنـد

تحقیق شد که جان کسائی غلام اوست

آنکو بگویدش که دو گوهر چه گوهرند

این قطعه در سفینه ها و در کتاب المعجم بنام او ثبت شده و سه بیت اول آن درکتاب تاج‌المأثر تألیف تاج‌الدین حسن نظامی وبیت‌سوم، در ترجمهٔ کتاب الفتوح ابومحمدبن اعثم کوفی از محمدبن احمدبن ابوبکر ماثرنابادی در ذکر جنگ های علمی با معاویه بدون ذکر نام شاعر ثبت شده است:

سبح آمد و علامت مصقول برکشید و ز آسمان شمامهٔ کافور بر دمید

گوئی که‌دوست‌قرطهٔ‌شعر‌کبود خویش تا جا یگاه ناف بعمد افرو درید

ر شد بچتر ماه سنانهای آفتاب ورچند جرم ماه سراندر سپر کشید

خورشید باسهیل عروسی کند همی کز بامداد کلهٔ مقصور بر کشید

آن عکس آفتاب نگه کن علم علم گوئی بلاژورد می سرخ بر چکید

ا بر بنفشه زار گل نارسایه کرد یا برگ لاله‌زار همی برچکد بخوید

با آتش شعاع ز مشرق فروختند یا پرنیان لعل کسی بـاز گسترید

جام کبود و سرخ نبید آر کاسمان گوئی که جامهای کبود ست پرنبید

این قطعه نیز در سفینه ها بنام او هست:

بنفشه زار بپوشید روزگار ببرف

درونه گشت چنار وزریر شد شنگرف

که برف زابر فرودآید ای‌عجب همه‌سال

از ابر من بچه معنی همی بر آید برف

از ین زمانهٔ جافی و گردش شب و روز
شکرف گشت صبور و صبور گشت شکرف
گذشت گور جوانی و عهـد نـامهٔ او
سپیدشد که نه خطش سیاه ماند نه حرف
غلاف وظرف رخم مشك بود و غالیه بود
کنون شمامه و کافور شد غلاف وظرف
ایا کسائی کن از پای بند ژرف چنین
که بر طریق تو چاهیست سخت محکم وژرف

این رباعی که بنام رودکی هم آمده در سفینه‌ها باسم اوثبت شده :

تا رفته بشاهراه وصلت گامی تا یافته از حسن وجمالت کامی
ناگاه شنیدم از فلك پیغامی کزرخم زوال نوش مادت جامی

گذشته ازین اشعار درفرهنگها نیز اشعاری چند بنام او آمده است بدین گونه :

درلغت آمرغ بمعنی قدر و محل و منزلت و جاه و در کلمهٔ آخال بمعنی چیزهای افکندنی که درین زمان آشغال و آشخال گویند :

ازعمر نمانده است برمن مگر آمرغ وزکیسه نمانده است برمن مگر آخال

درکلمهٔ انگشته بمعنی پنج انگشت و ندری و سه شاخه افزاری که برزگران دانه و کاه را بدان بباددهند تا ازهم جدا شود و نیز بمعنی برزیگری که اورا سرمایه وگاو وجفت باشد :

از گراز و تش و انگشتهٔ بهمن وفلان
تا تبرزین و دوسی و رکاب و کمری

درکلمهٔ بشکلید از فعل شکلیدن بمعنی پاسر ناخن و انگشت نشانه و رخنه درافکندن ودر لغت پیلگوش بمعنی گلی از جنس سوسن که سوسن آسمانگون خوانند وبرکنارهٔ آن نقطهٔسیاه ورخنهٔ کوچکی باشد :

یاسمن لعل‌پوش سوسن‌گوهرفروش   برزنخ پیلگوش نقطه‌زد و بشکلید

درکلمهٔ بالوس بمعنی کافور مغشوش و در لغت ناك بمعنی مانند و آلت لفظ :

بکافور تو بالوس‌بود مشك‌تو بوناك   بالوس توکافورکنی دایم مغشوش

درلغت بادخون بمعنی راه‌باد وراه گذرباد :

عمر چگونه جهد ازدست خلق   بادچگونه جهد از باد خون

درکلمهٔ پتیاره بمعنی بلاو چیزی‌که دشمن دارند:

بر گشت چرخ از من بیچاره چون کنم

و آهنگ جنگ دارد و پتیاره چون کنم

درلغت بلایه بمعنی نابکار و دشنام‌ده :

کس‌بسك اندرفکن که کیرکسائی   دوست ندارد کس زنان بلایه

درکلمهٔ بادفره مخفف بادافراه و بادافره بمعنی کیفر :

که بغمهای‌او چو چرخ‌دوان   همه خوابست باد باد فره

در لغت پلشت بمعنی پلید و ناپاك و این شعر بنام رودکی هم آمده است :

با دل پاك مرا جامهٔ نا پاك رواست

بدمرآن‌را که‌دل‌ودیده پلیدست وپلشت

در لغت نغاغ بمعنی قحف وقدح و ساتکین ودر لغت چشم‌زد بمعنی

چشم‌زخم وطرفة‌العین :

دل شاد دارو پند کسائی نگاه دار

یك چشم زد جدا مشو از رطل‌واز نغاغ

درکلمهٔ تنبل و ترفند بمعنی مکر وحیله :

ای‌انکه جز ازشعرغزل شعرنخوانی هرگـزنکنی سیردل‌ازتنبل وترفند

در لغت کناغ بمعنی تار ریسمان و تار ابریشم وتارعنکبوت :

زهول تاختن وکینه‌آختنش مرا همی گداخته همچون کناغ تافته‌تن

درکلمهٔ چوك بمعنی مرغی که گویند خود را سرنگون از درخت آویزد و فریاد کند تا قطره خونی‌از حلق او بچکد :

گوئی بهی چو من ز غم عشق زرد گشت

از شاخ همچو چوك بیاویخت خویشتن

درکلمهٔ چکری بمعنی نوعی از ریواس :

خواجه تتماج باید و سربریان سود ندارد مرا سفرجل وچکری

درلغت خشینه بمعنی رنگی میان کبودوسیاه :

کوهسار خشینه را ببهار که فرستد لباس‌حورالعین

درکلمهٔ درونه بمعنی کمان ندافان :

سرو بودیم چندگـاه بلند کوژگشتیم وچون درونه شدیم

درلغت دره بمعنی شکم و شکنبه و در لغت غدره بمعنی پیکان تیر بزرگ :

درهٔ من شدست از نعمت چون زنخدان خصم پرغدره

درلغت ژکی از فعل ژکیدن بمعنی تندی کردن ودرآمدن :

ای طبع سازگـار چه کردی ترا چه شد
با من همی نسازی و دایم همی ژکـی

درلغت سرف بمعنی سرفه وسعال وسرف سرف بودم یعنی درسعال وعذاب بودم :

پیری مرا بزرگری افـکند ای شگـفت بی‌گاه دودزردم همواره سرف‌سرف
زرگر فرو نشاند کرف سیه بسیم من باز بر نشاندم سیم سه بکرف

در کلمهٔ سامان بمعنی آرام وسکون و قرار و در کلمهٔ سامه بمعنی عهد وپیمان وسوگـند :

کسی که‌سامهٔ جبار آسمان شکـند چگونه‌باشد درروز محشرش‌سامان

نیز در کلمهٔ سامان بمعنی اندازه وحد ونشانگـاه :

بوقت دولت سامانیان و بلعمیان چنین نبود جهان بابهاد وسامان‌بود

درلغت‌شاکار بمعنی بیگار ومجرگ‌وسخره وکار بی‌سم وبی مزد :

نکـنی طاعت‌و آنـکه که کـنی سست و ضعیف
راست گوئی که مگر سخره و شاکار کنی

در کلمهٔ شگرف بمعنی قوی وستبر وبلند ومحتشم همان بیتی که جزو قطعهٔ پیش گذشت :

ازین زمانهٔ جافی وگردش شب و روز
شگرف گشت صبوروصبورگشت شگرف

در لغت شندف بمعنی طبل و دمامه ودهل ونقارهٔ بزرگ :

بوق خایه چون بغلغل در فتد گوئیش در زیرران شندف زنند

در کلمهٔ غژید از فعل غژیدن بمعنی نشسته راه رفتن وبریك‌دگر

نشستن وخزیدن وروی هم گذاشتن وچیدن :

راغ بیابان گزیدچون ببیابان رسید   باد بگل بربزید گل بگل اندرغژید

در لغت غنجار بمعنی گلگونه وسرخی که زنان بروی مالند :

لاله بغنجار سرخ کرد همه روی   ازحسدخویدبر کشیدسراز خوید

در کلمهٔ گرف بمعنی قیر یاسیم ومس سوخته :

زرگر فرونشاند گرف سیه بسیم   من باز بر نشانم سیم سیه بگرف

در کلمهٔ گواژه بمعنی طعنه :

ای گم شده وخیره وسر گشته کسائی   گواژه زده برتو امل ریمن و محتال

در لغت کاشانه بمعنی شبستان وتا بخانه وخانهٔ زمستانی :

عالم بهشت گشته عنبرسرشت گشته   کاشانه زشت گشته صحراچوروی حورا

در کلمهٔ مشك لاد بمعنی نوعی از لادن :

ازعبیر و عنبر واز مشك لاد ودار بوی

درسرابستان خویش اندرخزان میداربوی

در لغت نورد بمعنی درخور وپسندیده :

نوردبودم تاورد من مورد بود   برای ورد مرا ترك من همی پرورد

کنون گران شدم وسر دوتانوردشدم   ازآن سبب که بخیری همی بپوشم ورد

در کلمهٔ نهاد بمعنی اساس و بنیاد وپی واین شعر بنام رودکی هم آمده است :

خدای عرش جهان راچنین نهادنهاد   که گاه مردم ازوغمگن اندو گاهی شاد

در لغت نوف از فعل نوفیدن بمعنی صدائی که از کوه و خانهٔ خالي و حمام وچاه بازگردد یعني انعکاس صوت :

از تك اسب وبانـگ نعرهٔ مرد کوه پرنوف شد هوا پر گرد

درکلمهٔ نارو بمعنی مرغی خوش آواز .

نارو بناروں برساری بنستو ن بر قمری بیا سمن بریر داشتند آوا

در لغت نیسته بمعنی نیست ونابود :

آس شدم زیر آسیـای زمانه نیسته خواهم شدن همی بکرانه

درکلمهٔ هزارآوا بمعنی بلبل :

هزار آوا همی برگـل سراید بسان عاشقان برروی دلدار

در لغت هم‌لخت بمعنی چرم موزه وکفش ودرکلمهٔ راه شاه بمعنی شاهراه و جاده وگذر فراخ که از آنجا براهها وجایهای بسیار توان شد:

براه شاه نباز اندرون سفر مسگال که‌مرد کوفته‌گردد بدان‌ره‌اندرسخت

اگرخلاف کنی طبع راوهم بروی بدردار بمثل آهنین بود هم لخت

درلغت هرآینه بمعنی ناچار ولاعلاج ولابدوبی شك :

بادرخش ارتو پنجه خواهی زد باز گردد بتو هر آینه بد

درکلمهٔ قرقوب نام محلی در عراق عرب که‌درآنجاجامه‌ای میبافتند بنام قرقوبی‌ودرکلمهٔ مانامخفف‌همانا بمعنی پنداری :

چندین حریر وحله که گسترده بر درخت

مانا کـه بر زدند بقرقوب و شوشتر

درلغت گردنا بمعنی مرغی یا چیزی که بآتش بریان کنند :

دلی‌را کـز هوا جستن چو مرغ اندر هوا یابی

بحاصل مرغ وار او را بآتش گردنا یابی

درکلمهٔ تاب بمعنی رنج وسختی :

از بهر که بایدت بدینسان شبگیر　　وزبهر چه بایدت بدینسان تف‌وتاب

درلغت برگست بمعنی معاذالله :

رودکی استاد شاعران جهان بود　　صدیك از وی توئی کسائی برگست

درکلمهٔ خارپشت بمعنی خوکل و درلغت پوستین پیرای بمعنی دباغ :

بخار پشت نگه کن که از درشتی موی

بپوست او نکند طمع پوستین پیرای

در لغت الچخت یاانچخت بمعنی امید و این بیت نسخهٔ دیگری هم دارد که پس ازین خواهد آمد :

جهان جای بتلخی است تهی بهره و پردخت

جزین بود مرا طمع و جزین بودم الچخت

درکلمهٔ زونج بمعنی رودهٔ گوسفند که از گوشت و روده پر کرده باشند و در کلمهٔ آکنج بمعنی رودهٔ گوسفند که بچیزی یا گوشت و دنبه بیا کنند :

عصیب و روده برون کن و زوزونج نورد

جگر بپازن و آکنج ازو بسامان کن

در لغت چخ از فعل چخیدن بمعنی کوشیدن :

طعنه مزن که با دو لب من چرا چخی

اندیشه نیك ساز که یاقوت نشکنی

درلغت آژخ بمعنی ثولول وجهك‌وجوش که از تن مردم‌بیرون آید:

از راستی توخشم‌خوری دایم　　بر بام چشم سخت بود آژخ

درکلمهٔ نورد بمعنی‌پسندیده :

ناوردم و خوار و این نه شگفت که تن ورد خار نیست نورد

درلغت نرد بمعنی تنهٔ درخت:

مردم‌اندر خور زمانه شدست نرد چون شاخ گشته‌شاخ‌چو نرد

درکلمهٔ غنده بمعنی دیوپای وکارتن و تنند وعنکبوت :

می تند گرد سرای ودر تو غنده کنون

باز فرداش ببین بر در تو تارتنـان

در اغت کاریز بمعنی قنات :

سزد که دورخ کاریزآب دیده کنی که ریز ریز بخواهدت‌ریختن‌کاریز

درکلمهٔ خرآس بمعنی آسیا که بخر وچهار پایان گردانند :

خرآس وآخر وخنبه ببردند نبود از چنگشان بس چیز پنهان

در لغت بنیوش ار فعل نیوشدن یعنی شنیدن :

آن جهان را بدین جهان مفروش گر سخن‌دانی این سخن بنیوش

درکلمهٔ تیغ بمعنی عکس و شعاع :

ازپس پرده نهانی سوی چاکر نگرید گفتی از میغ همی تیغ زند گوشهٔ ماه

درلغت شوغ بمعنی آماسی بزرگ برپای که داءِالفیل گویند :

پشت کف دست وکف پای شوغ پست فروخفته چوپشت سمن

درلغت شکافه بمعنی زخمهٔ خنیا گران :

پیری آغوش بازکرده فراخ توهمی گوش با شکافهٔ غوش

درکلمهٔ ستاك بمعنی شاخ نوکه از درخت بیرون آید :

آسمان خیمه زد از بیرم و دیبای کبود

بیخ آن خیمه ستاك سمن و نسرینـا

در لغت بساك بمعنی تاجی که از ریاحین وگلها بندند :

چونکه یکی تاج و بساك ملوك باز یکی کوفتهٔ آسیاست

درکلمهٔ مك از فعل مکیدن بمعنی مزیدن :

وایدون فروکشی بخوشی این می حرام

گوئی که شیر مام زمادر همی مکی

در لغت هنگ بمعنی زور و آهنگ :

ای زدوده سایهٔ تو ز آینهٔ فرهنگ زنگ

بر خرد سرهنگ و فخر عالم از فرهنگ‌هنگ

درکلمهٔ پیاله بمعنی قدح آبگینه که بدان شراب خورند :

بیزارم از پیاله وزارغوان و لاله ماوخروش و ناله کنجی گرفته‌تنها

در لغت ژاله بمعنی قطره‌ای که بامداد بربرگ نشیند :

یاقوت وارلاله بربرگ لاله ژاله کرده بدو حواله غواص‌دردریا

درکلمهٔ فام بمعنی گونه ورنگ :

نادیده هیچ مشك‌همه‌ساله مشك‌بوی نا کرده هیچ لعل همه ساله‌لعل‌فام

درلغت خیم بمعنی رندش شکنبه ورودگانی :

بکربه ده و بغلبه سپرزوخیم همه وگربنیمه‌بدزددبزنش‌وتاوان‌کن

درکلمهٔ برکان بمعنی زهدان ورحم :

وزین همه که بگفتم نصب روز بزرگ

غدود و زهره وسرگین وخون‌برکان‌کن

درلغت پیمانه بمعنی کیل و مکیال :

آنچ بخروار ترا داده‌اند با تو نه پیمانه بماند وقفیز

در کلمهٔ فانه بمعنی چوبکی که در شکاف چوب نهند تا زود شکافته شود یا زیرستون نهند تابلندتر باشد :

طبایع گر ستون تن ستون را هم بپوسد بن
نگردد هرگز آن فانی کش ازطاعت زنی فانه

در لغت لانه بمعنی بی‌کار وکاهل :

کنون جوئی همی حیلت که گشتی سست و بی طاقت
ترا دیدم ببرنائی فسار آهخته و لانه

درکلمهٔ لوسانه بمعنی چاپلوسی :

اجل چون دام کرده گیر پوشیده بخاك اندر
صیاد از دور یك دانه برهنه کرده لوسانه

در لغت پهنانه بمعنی بوزینه :

اگر ابروش چین آرد سزد گر روی من ببند
که رخسارم پر از چینست چون رخسارپهنانه

درکلمهٔ چغانه نام پرده‌ای از موسیقی و این بیت نسخهٔ دیگر هم دارد که پس ازین خواهد آمد:

زاد همی‌سازو شغل‌خویش همی پز چند پزی شغل نای و شغل‌چغانه

در لغت دن از فعل دنیدن بمعنی دویدن بنشاط :

بارولایت بنه ازگـاه خویش نیز بدین شغل میاز و مدن

درکلمهٔ نهنبن بمعنی سردیگ وکوزه وتنور :

بگشای راز عشق ونهفته مدارعشق ازمی چه فایده که‌بزیر نهنبنا

در لغت چمن بمعنی راه ساخته درمیان دوصف درختان :

سروبنان کنده وگلشن خراب   لاله‌ستان‌خشك وشکسته چمن

در لغت یکونه بمعنی یکسان :

تو زنا مرده‌ای شگفتی‌کار   راست با مردگان یکونه‌شدیم

درکلمهٔ درونه بمعنی کمان ندافان و این بیت اول‌همان قطعه‌ایست که پیش ازین آمده است :

بنفشه زار بپوشید روزگار ببرف   درونه گشت چناروزریرشد شنگرف

در لغت نمونه بمعنی زشت :

خوب گر شوی تمکنه نکند   گونکن شو که ما نمونه‌شدیم

درکلمهٔ گوبمعنی کنده‌ای‌چون چاهی کوچك ومغاکی‌درجایگاهی:

چگونه سازم با او چگونه حرب کنم

ضعیف کالبدم من نه‌کوهم و نه‌گوم

در لغت فنو بمعنی فریفته وغره و این بیت روایتی دیگر هم دارد که پس ازین خواهد آمد.

سزد که بگسلم از یار سیم دندان طمع

سزد که اونکند طمع پیر ددان فنو

درکلمهٔ غرو بمعنی نی وقصب :

غریب نایدش از من غریو گو شب و روز

بناله رعد غریوانم و بصورت غرو

در لغت پرو بمعنی پروین و پرن :

سزد که پروین بارد دو چشم من شب وروز

کنون کزین دو شب من شعاع برزدپرو

درکلمهٔ تبنگو بمعنی نالدان که از بید بافته باشند مانند خم بزرگ وسرش تا بن راست باشد :

بجوش گردن و بالا و زیره با کن ازوی
نمك بسای و گرز بر تبنکوی نان کن

درلغت کواژه بمعنی طعنه و درکلمهٔ انچخت یا الچخت بمعنی امید واین نسخهٔ دیگریست از شعری که پیش ازین گذشت :

جز این داشتم امید جز این داشتم انچخت
ندانستم کزو دور کواژه زندم بخت

درکلمهٔ کوج بمعنی جغد وبوم و کوف :

اندر آن ناحیت بمعدن کوج دزدگه داشتند کوج و بلوج

در لغت نمج بمعنی نم ورطوبت :

سنگ بی نمج و آب بی آتش همچو نادان بود بآرایش

درکلمهٔ شکوخیده از فعل شکوخیدن بمعنی بسراندر آمدن کسی که پایش بچیزی خورد و این بیت برودکی هم منسوبست :

چون بگردد پای او از پایدان خود شکوخیده بماند همچنان

در لغت شاخ بمعنی سرچوبهائیکه بام خانه بدان پوشند وازفرسب سرشان بیرون آید :

افزارخانه‌ام زپی بام وپوششی هرجم بخانه اندر سرشاخ وتیربود

درکلمهٔ آباد بمعنی آبادان :

مرا گفت بگیر این وبزی خرم‌وشاد اگر تنت خرابست بدین کن آباد

درلغت بنیاد بمعنی بنای هرچیز و اساس ونهاد و بنیان :

مباش غمگین یك لفظ یادگیر لطیف شگفت و کوته ولکن قوی وبابنیاد

در کلمهٔ شخودن بمعنی ناخن زدن :

بمدحت کردن مخلوق روح خویش بشخودم

نکوهش را سزاوارم که جز مخلوق نستودم

در لغت آغار بمعنی بهم سرشته :

عقیق رنگ شدست آن زمین زبس که زخون

برودو دشت و بیابان فروشدست آغار

درکلمهٔ آس بمعنی آسیای گردان :

آسمان آسیای گردانست آسمان آسمان کند هزمان

درلغت وغیش بمعنی بسیار و انبوه :

ای دریغا که مورد زار مرا ناگهان باز خورد برف وغیش

در لغت تیغ بمعنی سرکوه وقله :

دی بدریغ اندرون ماه بمیغ اندرون رنگ بتیغ اندرون شاخ زدورآرمید

درکلمهٔ چك بمعنی برات وقباله :

هم نگذرم سوی تو هم ننگرم سوی تو

دل ناورم سوی تو اینك چك تبرا

درلغت بال بمعنی بارهٔ مردم وپرمرغان :

تا پیر نشد مرد نداند خطر عمر تا مانده نشد مرغ نداند خطر بال

درکلمهٔ ارغوان نام گل سرخ :

آن قطرهٔ باران برارغوان بر چون خوی بینا گوش نیکوان بر

درلغت آذین بمعنی آرایش :

نوروز وجهان چون بت نوآئین   از لاله همه کوه بسته آذین

درکلمهٔ کرو بمعنی کاواك وفرسوده و این بیت نسخهٔ دیگرهم دارد که پیش ازین آمده است :

سزد که بگسلم از یار سیم دندان طمع
سزد که او نکند طمع نیز دندان کرو

درلغت باد روزه بمعنی قوتی که مردم هر روزی پیوسته بکاردارد:

یکی جامه وین باد روزه که قوت   دگر این همه بیشی وبرسریست

درکلمهٔ کازه بمعنی شاخ درخت که صیادان برابر دام بزنند تا صید نترسد :

وخوب رویان ترکان ماهمه برما   وماچوفانه گشاده شده زکارهٔ دام

درلغت نزرده بمعنی قباله :

ای بکس خویش نزرده بنهاده   وآن همه داده بپورخویش ووقایه

درکلمهٔ فرزانه بمعنی حکیم واین بیت برودکی هم منسوبست وسنائی درمقدمهٔ دیوان خود آنرا آورده :

نباشد میل فرزانه بفرزند و بزن هرگز
ببرد نسل این هردو نبرد نسل فرزانه

درلغت چمانه بمعنی کدوی نگارکرده که شراب درآن کنند و این بیت نسخهٔ دیگرهم دارد که پیش ازین گذشت :

زادهمی سازوشغل خویش همی بر   چندبری شغل نای وچنگ وچمانه

درکلمهٔ پیمانه بمعنی قفیز وکیله و مکیال :

چوپیمانه تن مردم همیشه عمرپیماید   بباید زیر ننمودن همان یك روزپیمانه

در لغت مشخنه بیمعنی حلوائی صافی وچین درچین :

خواهی کودك مواجرآید اورا زود بیآموزیش بمغز ومشخنه

درکلمهٔ بادریسه که زنان در دوك کنند :

گر کونت از نخست چنان بادریسه بود

آن بادریسه اکنون چون دیگ‌ریسه‌شد

درلغت خوردی بمعنی خوردنی وچربو بمعنی چربی :

نان سیاه و خوردی بی چربو وآنگاه مه بمه بود این‌هردو

گذشته ازین‌پنج تن شاعرکه از مرو بوده اند چهارتن شاعردیگر در دورهٔ سامانیان از مرو بر خاسته اند : ابونصر مرغزی ، بشار مرغزی ، مروزی ، صفارمرغزی .

۳۳ ـ ابونصر مرغزی که در فرهنگ اسدی یك بیت ازو آمده است و ازینجا پیداست که در قرن چهارم واز مردم مرو بوده منتهی در مجمع‌الفرس سروری نام او بخطا ابونصر مرغزاری آمده و آن یك بیت که ازو درکلمهٔ فرهست بمعنی جادو آمده اینست :

نیست راهست کند تنبل او هست رانیست کند فرهستش

۳٤ـ بشارمرغزی نیز ازشاعران اهل مرو بوده واز یگانه‌قصیده‌ای که ازو بدستست و در وصف شراب بسبك قصدهٔ معروف رودکی گفته‌و منوچهری ازروش او پیروی‌کرده است معلوم می‌شود که در قرن چهارم و از شاعران دورهٔ سامانیان بوده است و این قصدهٔ او در کتاب‌مونس الاحرار ثبت شده منتهی مؤلف مجمع‌الفصحاء در بارهٔ وی خطاهای شگفت کرده است . (رجوع کنید بمجمع‌الفصحاء ج۱ص۱۷۱) ونسخهٔ کامل

این قصیده چنانکه در مونس الاحرار آمده بدینگونه است :

رز را خدای از قبل شادی آفرید شادی و خرمی زرز آمد همه پدید
از جوهر لطایف محض آفرید رز آنکو جهان و خلق جهان را بیآفرید
از رز بود طعام و هم از رز بود شراب از رز بودت نقل و هم از رز بود نبید
شادی فروخت و خرمی آنکس که رز فروخت شادی خرید و خرمی آنکس که رز خرید
انگور و تاك او نگر و وصف او شنو وصف تمام گفت ز من بایدت شنید
آن خوشه بین فتاده بر و برگهای سبز هم دیدنش خجسته و هم خوردنش لذیذ
روزی شدم برز نظاره دو چشم من خیره شد از عجایب الوان که بنگرید
دیدم سیاه روی عروسان سبز موی کز غم دلم بدیدن ایشان بیآرمید
گفتی که شاه زنگ یکی سبز چادری بر دختران خویش بعمدا بگسترید
وایشان معلق از هر جائی و هر یکی آویخته ز مادر پستان همی مزید
من دست هر دمی بیکی کردمی و شاد بودم بدانچه دست بدیشان همی رسید
آگه نبودم ایچ که دهقان مرا ز دور با آن بزرگوار عروسان همی بدید
بامن ز شرم جنگ نیارست کرد هیچ وز بهر نام و ننگ یکی تیغ بر کشید
وآن گردن لطیف عروسان همی گرفت پیوندشان بتیغ برنده همی برید
زآن جامهای سبز جدا کردشان بخشم بر جایگاه کشتنشان بر بخوابنید
زیر لگد بجمله همی کشتشان بزور چونانکه پوست بر تن ایشان همی درید
حوضی ز خون ایشان پر شد میان رز از بسکه شان ز تن بلگد کوب خون دوید
وندر میان سنگ نهان کرد خونشان دهقان و لب ز خشم بدندان همی گزید
وآن سنگ را ز سنگ یکی مهر بر نهاد شد چندگاه خامشی و صابری گزید
تا پنج ماه یاد نکرد ایچ گونه زو از روی زیرکی و خرد هم چنین سزید

چون نوبهار باغ بیآراست چون بهشت   ازسوسن سفید و گل سرخ و شنبلید
اندر میان سبزه بدشت و بکوهسار   مشکین بنفشه وسمن و لاله بردمید
وآن زند باف کنگ شده شد چوباربد   دستان زنان زسرو بگل برهمی پرید
دهقان زخانه بوی گلاب وعرق شنید   برگشت گرد خانه زهرسو همی چمید
وآن سنگ را بیافت کجا مهر کرده بود   برکند مهر و دل ببرش برهمی طپید
برزد شعاع زهره و بوی گلاب ازو   از بوی او گل طرب ولهو بشکفید
یك جام ازو بچاشنی ازبس عجب بخورد   شادی همی فزود دلش کان همی چشید
یاقوت سرخ گشت همه سنگ پیش او   کز دست او دو قطره بر آن سنگ برچکید
چونان عجب بدید بخسروش هدیه برد   زیرا سزای این بجز ازخسروش ندید
خسرو کلید قفل غمش نام کرد ازآنك   جز می ندید قفل غم ورنج را کلید
زینست مهر من بمی سرخ برکزو   شد خرمی پدید اگر می بپژمرید

۳۵ ـ مروزی نیز ازشاعرانیست که در تذکره‌ها مستقلا ازوذکری نیست و تنها درلباب الالباب (ج ۱ ـ ص ۳۷ ـ ۳۸) یك بیت ازو که دربارهٔ کسائی وروذکی گفته شده آمده است وازهمین پیداست که وی نیز از شاعران قرن چهارم بوده وآن بیت اینست :

زیبا بود ارمرو بنازد بکسائی   چونانك جهان جمله باستادسمرقند

۳۶ ـ صفار مرغزی هم ازشاعرانیست که درتذکره ها نام اونیست و تنها در فرهنگها اشعار اورا بشاهد لغات آورده اند و چون در فرهنگ اسدی هم نام او هست پیداست که در قرن چهارم بوده و اشعاری که ازو درفرهنگها آمده بدین گونه است :

در لغت سارنج که مرغکی کوچك است :

توکودك خرد و من چنان سارنجم جانم ببری همی ندانی رنجم

درکلمهٔ ستیر که واحد و زنی بوده‌است هریك هفت درم سنگ :

یارب چه جهانست این یارب چه جهان

شادی بستیر بخشند و غم بقپان

در لغت تاخ که نام درختیست :

عشق آتش تیز و هیزم تاخ منم گرعشق بماند اینچنین وای‌تنم

وچون‌این‌هرسه‌بیت بوزن‌رباعی‌است پیداست‌که وی‌برباعی‌سرودن بیشتر مایل بوده است .

پنج ازبلخ باز مراد پنج شاعر دیگر بوده اند ازمردم‌بلخ‌بدینقرار : ابوالمؤید بلخی ، ابوالحسن شهیدبن حسین بلخی ، ابوشکور بلخی ، صانع بلخی ، ابوعلی محمدبن احمد دقیقی بلخی .

۳۷ ـ ابوالمؤید بلخی از شاعران و نویسندگان بسیار معروف دورهٔ سامانیان و معاصر ابوالقاسم نوح بن منصور سامانی بوده و کتاب عجایب بلدان یا عجایب بحر وبر یاعجایب‌الاشیاء و یا عجایب‌الدنیا ازو بدستست‌که بنام این پادشاه سامانی پرداخته و نیز شاهنامه‌ای بنثر داشته که قسمتی ازآن را کتاب‌گرشاسب‌یا گرشاسب نامه می نامیده‌اندویااینکه این کتاب دوم کتاب مستقلی بوده است ونیز داستان یوسف وزلیخا را نظم کرده است که ظاهراً ازمیان رفته . مختصر ذکری ازو درلباب‌الالباب (ج ۲ ـ ص ۲۶) هست و مؤلف مجمع الفصحاء (ج ۱ ص ۸۱) او را

با ابوالمؤید رونقی بخاری که ذکر او پیش ازین رفت اشتباه کرده‌است .
ازین ابوالمؤید بلخی بیست‌بیت شعر فارسی بدستست که نوزده بیت آنرا سابقاً درضمن مقالتی که بدان اشاره خواهدرفت انتشار داده‌ام و این بیت نیز در مجمع الفرس سروری بشاهد کلمهٔ شنگ بمعنی شاهد مطبوع و شیرین آمده است :

عید شد دیگر که آن دلدارشنگ بهر کشتن جامها پوشد زرنگ

دربارهٔ ابوالمؤید رجوع کنید بمقالهٔ من بعنوان «ابوالمؤیدبلخی» درشمارهٔ سوم دورهٔ اول مجلهٔ شرق طهران اسفند ماه ۱۳۰۹ ص ۱۲۹ - ۱۳۶ ، مجلهٔ کاوه شمارهٔ ۲ سال ۵ (سال اول دورهٔ جدید) ص ۷-۹ و شمارهٔ ۸ از همان سال ص ۱۰ و شمارهٔ ۱ (سال دوم دورهٔ جدید) ص ۱۵ - ۱۶ و حواشی من بر کتاب قابوس نامه طهران ۱۳۱۲ ص ۱۹۵-۲۰۱

۳۸ - ابوالحسن شهیدبن حسین‌وراق جهودانکی بلخی ازشاعران بسیار بزرگ‌دورهٔ سامانیان وپس‌از رودکی معروف ترین وزبردست‌ترین شاعر این دوره بوده است و بزبان فارسی و تازی شعر نیکو می گفته . رجوع کنید بلباب‌الالباب ج ۲ ص ۳-۵ و مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۳۰۳-۳۰۴ . رودکی درمرگ او مرثیه‌ای گفته است وازین قرار وی پیش از سال ۳۲۹ که سال مرگ رودکی است در گذشته . مؤلف شاهد صادق مرگ وی را در سال ۳۲۵ ضبط کرده است . دقیقی شاعر معروف قرن چهارم در بارهٔ وی و رودکی گفته است :

استاد شهید زنده بایستی وآن شاعرتیره‌چشم روشن‌بین

تاشاه مرا مدیح گفتندی زالفاظ خوش و معانی رنگین

وی از شاعران بسیار معروف و شیرین سخن زبان فارسی بوده و بشیرین سخنی‌اورا مثل‌می زده‌اند ، چنانکه فرخی سیستانی شاعر بزرگ قرن پنجم در قصیده‌ای گوید :

از دلارامی و نغزی چون غزلهای رشید

وزدلاویزی و خوبی چون ترانهٔ بوطلب

ونیز درقصیدهٔ دیگر گوید :

دایم از مطربان خویش ببزم غزل شاعران خویش طلب

شاعرانت چو رودکی و شهید مطربانت چوسرکش وسرکب

گویا شهیدبن حسین بسیار خوش نویس بوده و در خوش نویسی نیز شهره بوده است چنانکه فرخی در قصیدای بدین مطلع :

بوستان سبز شد و مرغ درآمد بصفیر

نالهٔ مرغ دلارام تر از نغمهٔ زیر

در مدح ابوسهل دبیر گوید :

خط نویسد که بنشناسند از خط شهید

شعر گوید که بنشناسی از شعر جریر

شعرای معروف دیگرنیز ازو نام برده‌اند ازآنجمله معزی سمرقندی همین دوبیت دقیقی را چنین تضمین کرده وگوید :

دو بیت شنیده ام دقیقی را درمدح تو هردو کرده‌ام تضمین

استاد شهید زنده بایستی وآن شاعر تیره‌چشم روشن‌بین

تا شاه مرا مدیح گفتندی معنیش لطیف و لفظها شیرین

خاقانی شروانی نیز در مفاخرت خود گوید :

گرچه بدست‌پیش ازین درعرب وعجم روان

شعر شهید و رودکی نظم لبید و بحتری

در صفت یگانگی آن صف چارگانه را

بنده سه ضربه می‌زند در دو زبان شاعری

شهید بلخی گذشته از شعر فارسی وتازی وخط درفلسفه وحکمت نیز دست داشته است چنانکه ابوالفرج محمدبن اسحق النـدیم معروف بابن‌الندیم در کتاب الفهرست(۱) درباب محمدبن زکریا رازی نویسد : « وکان فی زمان‌الرازی رجل یعرف بشهیدبن‌الحسین و یکنی اباالحسن یجری مجری فلسفته‌فی‌العلم و لکن لهذا الرجل کتب مصنفة و بینه و بین الرازی مناظرات ولکل واحد منهما نقوض علی صاحبه » یعنی در زمان رازی مردی‌بود معروف بشهیدبن حسین وبکنیهٔ ابوالحسن درداش براه فلسفهٔاو میرفت ولی این مرد را کتابهائی است که نوشته ودرمیان او و رازی مناظرات بود و هریك از ایشان ردی نوشته اند . سپس در شمارهٔ مؤلفات محمد بن زکریای رازی(۲)می‌نویسد : « کتاب‌نقضه علی شهید (۳) البلخی فیمانا‌قضه به من اللذة » و اندکی پس از آن (٤) باز می نویسد : « کتاب نقض نقض‌البلخی المعلم‌الالاهی » و اندکی بعد گوید : « کتاب علی شهید(٥)البلخی فی تثبیت‌المعاد » . ازینجا پیداست که‌شهید

(۱) چاپ قاهره ص ٤۱٦ (۲) ص ٤۱۸ (۳) دراصل بخطا « سهیل » چاپ شده است (٤) ص٤۱۹ (٥) دراینجا نیز دراصل «بخطا« سهیل » چاپ شده است

در حکمت بسیار دست داشته و با محمدبن زکریا حکیم بزرگ آن زمان معارضه میکرده و محمدبن زکریا در نقض او و برای او رسایل می پرداخته است، منوچهری هم چنانچه پس ازین خواهد آمد ویرا درشمار حکیمان خراسان نام برده و گوید:

از حکیمان خراسان کو شهید و رودکی
بو شکور بلخی و بو الفتح بستی هکذی

یاقوت حموی در معجم البلدان در کلمهٔ جهودانك (۱) گوید: « من قری بلخ منها کان ابوشهیدبن الحسین البلخی الوراق المتکلم وادهو ببلخ لان اباه انتقل الی بلخ و کان ابوشهید ادیبا شاعرا متکلما له فضایل وکان فی عصر ابی زیادالکعبی وقد ذکرته فی الادباء » یعنی از قریهای بلخ ابوشهیدبن حسین بلخی و راق متکلم از آن بود و وی ببلخ ولادت یافت زیرا که پدرش ببلخ رفت و ابوشهید ادیب و شاعر و متکلم بود و اورافضایلست ودر زمان ابوزیاد کعبی بود و ذکر اورا درادباء آورده ام » ولی پیداست که درنسخه برداری وشاید در چاپ اشتباهی رخ داده ودر اصل ابوالحسن شهید بوده و کلمهٔ « الحسن » ازمیان افتاده است.

ثعالبی در کتاب یتیمة الدهر (۲) در بارهٔ محمد بن موسی حدادی شاعر مینویسد: «کان یقال اخرجت بلخ اربعة من الافراد: اباالقاسم الکعبی فی علم الکلام و ابازیدالبلخی فی البلاغة والتألیف و سهل بن الحسین فی شعرالفارسیة و محمدبن موسی فی شعر العربیه .... » یعنی گویند ازبلخ چهارتن یگانه بیرون آمده اند: ابوالقاسم کعبی در علم کلام وابوزیدبلخی

(۱) چاپ قاهره ج ۳- ص ۱۸۴ (۲) چاپ دمشق ج ٤ ص ۲۱

در بلاغت و تألیف و سهل بن حسین در شعر فارسی و محمدبن موسی در شعر تازی و پیداست که درینجا نیز در کتابت و یادر چاپ خطائی رخ داده و دراصل شهیدبن الحسین بوده وآنرا سهل بن الحسین نوشته‌اند.

محمد عوفی در جوامع الحکایات و لوامع الروایات (۱) این نکته را دربارهٔ شهیدآورده‌است: «حکایت، آورده اند که شهید شاعر روزی نشسته بود و کتابی میخواند، جاهلی بنزدیك او درآمد و سلام کرد و گفت: خواجه تنها نشسته است؟ گفت: تنها اکنون گشتم که تو تو آمدی، از آنکه بسبب تو از مطالعهٔ کتاب باز ماندم، شاعر چنین گفته است:

صحبت ابلهان چودیگ تهیست اندرون خالی وبیرون سیه‌یست

از اشعار شهید بجز ۲۳ بیتی که در لباب الالباب و مجمع الفصحا آمده است شیخ بهائی درکشکول(۲) این دوبیت را بنام وی مینویسد:

چواسکندر بخواری درزمین خفت حکیمی برسر خاکش چنین گفت
کـه شاها تو سفر بسیار کردی ولی نه چنین کین بار کردی

ولی این دو بیت از اشعار معروف فریدالدین عطار نیشابوری در الهی نامه است(۳).

این رباعی بنام شهید در برخی سفینه ها ثبت شده:

دردا که درین زمانهٔ غم‌پرورد حیفا که درین بادیهٔ عمر نورد
هرروز فراق دوستی باید دید هرلحظه وداع همه می‌باید کرد

این غزل نیز بنام شهید درسفینه‌ای که بخط تقی‌الدین اوحدی

---

(۱) باب یازدهم از قسم سوم (۲) چاپ حاج نجم‌الدوله ـ طهران ۱۳۱۸ ص ۳۲۰ (۳) الهی نامه چاپ طهران ۱۳۱۶ شمسی ص ۲۰۱

کاشانی ادیب معروف قرن یازدهم است نوشته شده :

مرا بجان تو سوگند وصعب سوگندی
که هرگز از تو نگردم نه بشنوم پندی

دهند پندم و من هیچ پند نپذیرم
که پند سود ندارد بجای سوگندی

شنیده‌ام که بهشت آن کسی تواند یافت
که آرزو برساند بآرزو مندی

هزار کبك ندارد دل یکی شاهین
هزار بنده ندارد دل خداوندی

ترا اگر ملك چینیان بدیدی روی
نماز بردی و دینار بر پراکندی

وگر ترا ملك هندوان بدیدی موی
سجود کردی و بت خانهاش برکندی

بمنجنیق عذاب اندرم چو ابراهیم
بآتش حسراتم فگند خواهندی

ترا سلامت باد ای گل بهار و بهشت
که سوی قبلهٔ رویت نماز خوانندی

این غزل شهید بسیار معروف بوده و مسعود سعد سلمان شاعر معروف قرن ششم نیز آنرا درنظر داشته و بیت چهارم آنرا بقلب دو مصرع در قصیده‌ای بدین مطلع :

سوی هند خرامید بهر جستن کین
رکاب خسرو محمود سیف دولت و دین

بدین گونه تضمین کرده است :

خدایگانا این داستان معروف است
که کرده بنده بشعر خود اندرون تضمین
هزار بنده ندارد دل خداوندی
هزار کبك ندارد دل یکی شاهین

دیگر از اشعار شهید این بیتست که در فرهنگها بشاهد کلمهٔ شایگان بمعنی کاربی مزد وبیگار و مجرك آمده ومصرع دوم آن در کتاب المعجم(۱) هم آمده است :

اگر بگروی تو بروز حساب مفرمای درویش را شایگان

در فرهنگها نیز اشعاری چند از شهید آمده است بدین قرار :

در کلمهٔ ترا بمعنی دیوار یگانه ای که پیش چیزی باشد :

صف دشمن ترا نا ستد پیش و ز همه آهنین ترا بشد

در لغت کیب از فعل کیبیدن بمعنی از راستی بکثری بردن :

یك تازیانه خوردی برجان از آن دوچشم
کز درد او بماند ی مانند زرد سیب
کی دل بجای داری پیش دو چشم او
کو جتم را بغمزه بگرداند از وریب
یارب بیآفریدی روئی بدین مثال
خود رحم کن برامت و از راهشان مکیب

در لغت چست بمعنی محکم :

---

(۱) چاپ طهران ص ۱۷۶

بر گزیدم بخانه تنهائی   ازهمه کس درم ببستم چست

درکلمهٔ پسته:

دهان دارد چوبك پسته ابان دارد بمی شسته

جهان برمن چویك پسته بدان پسته دهان دارد

درلغت یغتنج بمعنی مار باغی:

مار یغتنج اگرت دی بگزید   نوبت مار افعی است امروز

درکلمهٔ بنانج بمعنی مردی که دوزن دارد:

همی نسازد باداغ عاشقی صبرم   چنان کجابنسازد بنانج باز بنانج

درلغت بفج که چون کسی بوقت سخن گفتن خدو از دهانش می‌آید گوید بفجش همی شود:

قی اوفتد آن را که سر و ریش تو بیند

زآن خلم و ازآن بفج چکان بر برو برروی

درکلمهٔ آبکند بمعنی ژی وشمر و غفچی و گود و مغاك و آبگیر و حوض:

هر که باشد تشنه [او] چشمه بیابد هیچ جای

بی گمان راضی نیابد گر بیابد آبکند

در لغت هراش بمعنی قی:

ار چه توبه نکند خواجه که هرجا که بود

قدحی می نخورد راست کند زود هراش

در کلمهٔ ایشه بمعنی جاسوسی:

در کوی تو ایسه همی کردم ای نگار   دزدیده تا مگرت ببینم ببام بر

در لغت خروش بمعنی بانگ و در کلمهٔ پوشك بمعنی گربه درلغت ماوراءالنهر :

چند بردارد این هریوه خروش نشود باده با سرودش نوش
راست گوئی که درگلوش کسی پوشکی را همی بمالد گوش

درکلمهٔ ستاغ بمعنی اسب زین نا کرده :

بسوی بزم [همچو] قیصر روم حو بزین و لگام بند ستاغ

در لغت سپریغ بمعنی خوشهٔ انگور که هنوز دان نکرده باشد :

دریغ فرجوانی و عز ووای دریغ عزیزبود ازین‌بیش هم چنان سپریغ

در کلمهٔ تلاتوف بمعنی آنکه کسی خود را پلید دارد و جامه از پلیدی بپرهیز ندارد و مردم را دل ازوی و پلیدی وی نفرت گیرد :

زنی پشت وتلاتوف واهرمن‌کردار نگر نگردی از گرد او که درمانی

در لغت بلکنجك بمعنی طرفه :

ای‌قامت‌تو بصورت کاونجك هستی‌تو بچشم هرکسی بلکنجك

در کلمهٔ ایژك بمعنی شرار آتش :

چو زر ساوه چکان ایژك اولیکن چونشستی
شدی زر ساوه چون سیمین پشیزه غیبه و جوشن

در لغت جاخشوك بمعنی داغاله و داسگاله :

ای خواجه با بزرگی اشغال بی‌نوا برگیر جاخشوك و بدوهی دروحشیش

در کلمهٔ اورنگ بمعنی اورند و زیبائی :

ای از رخ تو یافته زیبائی اورنگ افروخته ازطلعت تو مسند واورنگ

در لغت گوال از فعل گوالیدن بمعنی اندوختن :

زمانه ازین هردوان بگذرد تو بگوال چیزی کزو نگذرد

درکلمهٔ پنام بمعنی تعویذ از فعل پناهیدن بمعنی بازداشتن :

بتا نگارا از چشم‌بد مترس مکن چرانداری باخود همیشه‌چشم‌پنام

در لغت گذرنامه بمعنی جواز :

همه دیانت و دین ورزو نیك نامی کن

که سوی خلد برین باشدت گذرنامه

در کلمهٔ چم بمعنی رونق و معنی :

دعوی کنی که شاعر دهرم ولیك نیست

در شعر تو نه حکمت و نه لذت و نه چم

در لغت خلاشمه بمعنی علتی که ازتخمه چون زکام درمیان گلو و بینی آید :

آن کسی را که دل بود نالان او علاج خلاشمه نکند

درکلمهٔ خیم بمعنی پیخ وکبخ وچرك :

دوجوی روان در دهانش زخلم دوخرمن‌زده بردوچشمش‌زخیم

درلغت تفته بمعنی پردهٔ عنکبوت که گرد خویش تند :

عشق او عنکبوت را ماند بتنیده است تفته گرد دلم

در کلمهٔ باشگونه بمعنی مقلوب و بازگونه و واژگونه :

ای کار تو زکار زمانه نمونه تر او باشگونه و توازو باشگونه‌تر

در لغت کاینه بمعنی آنکه گویند کاینه بدو دار یعنی چشم ازو برمگردان :

موی سپیدو روی سیاه ورخ بچین بر زینت صدف شده و گشته کاینه

در کلمهٔ کنستو بمعنی نباتی که محاب خوانند و در یمن و فرغانه روید :

تا کی روم از گرد در تو کاندر تو نمی بینم چربو
ایمن‌بزی‌اکنون که بشستم دست از تو باشدان و کنستو

درلغت تریوه بمعنی راه پشته‌پشته :

بر که والا چوچه همچون عقاب اندر هوا
بر گریوه‌راه‌چون چه‌همچو برصحراتریوه

درکلمهٔ آسا بمعنی مانند :

شود بد خواه چون روباه بد دل چو شیر آسا تو بخرامی بمیدان

درلغت ماز بمعنی شکاف چوب و دیوار :

ای من رهی‌آن روی چون قمر و آن زلف سیه رنگ پر زماز

درکلمهٔ بذه بمعنی رکوی سوخته یعنی حراق :

عطات باد چو باران دل موافق خوید
نهیبت آتش و جان مخالفان بذه باد

درلغت اواره بمعنی دیوانخانه و دارالاماره و بارگاه ملوك :

همی فزونی جوید اواره برافلاك که‌تو بطالع میمون درآن نهادی‌پای

درکلمهٔ آلیزنده بمعنی جهنده وستیزه وبدخوئی کننده دراستر و خر واین بیت بنده ابوشکور هم آمده است :

چو آلیزنده شد در مرغزاری بیابد شد بر داشت از بار باری

درلغت بازپیچ بمعنی مهره‌ای چند که بر ریسمان بندند و ازبالای گهواره‌آویزند وکودکان بازی کنند :

پی مهد اطفال جاهت سزد	که عقد ثریا شود باز پیچ

درکلمهٔ برم بمعنی گوی بزرگ که آب درآن گردآید در مجمع الفرس آورده است : « در وصف چشمهٔ عشق‌افزا :

چون تن خودبیرم پاك بشست	از مسامش تمام لولو رست
نرم نرمك زبرم بیرون شد	مهرش از آنچه بود افزون شد

درکلمهٔ جدکاره بمعنی رایهای مختلف :

جهانیان را دیدم بسی زهرمذهب	بسی بدیدم از گونه‌گونه جدکاره

درلغت چغوك بمعنی گنجشك :

اگر بازی اندر چغوکم نگر	وگر باشه‌ای سوی بطان مپر

در کلمهٔ والغونه بمعنی غنجار وگلگونه و سرخاب :

آن بنا گوش کز صفا گوئی	بر کشیده است والغونه بسیم

گذشته ازین‌اشعاری که در فرهنگها بنام شهید آمده است این‌بیت نیز درسفینه ها بنام اوست :

تنش از نازکی ز بار نظر	کسوت خون کشد چولاله بسر

ونیز این‌ابیات درکتاب اخوان‌الصفا ثبت‌شده‌است که بنام‌شاعری تصریح نکرده‌اند :

خنك این‌آفتاب وزهره و ماه	که نباشند جاودانه تباه
همه بر یك نهاد خویش دوند	که نگردند هرگز از یك راه
راست‌گوئی سارگان ملکنند	چشمهٔ آفتاب شاهنشاه
بنخوانند نایحه مشغول	یا بتدبیر دین و حرب و سپاه
دوستانند پیش رو یا روی	یك بدیگر همی کنند نگاه

و چون این کتاب در قرن چهارم تألیف شده و جزو اشعاری که بنام شهید در تذکره هاست این دوبیت هست :

برفلك بر دوشخص پیشه ورند	آن یکی درزی آن دگر جولاه
این ندوزد مگر کلاه ملوك	و آن نبافد مگر پلاس سیاه

و مطلب و وزن وقیافهٔ این دو بیت با آن پنج بیت یکسان است میتوان بجرأت گفت که آن پنج بیت نیز از شهیدست .

۳۹ ـ ابوشکور بلخی نیز از شاعران بسیار معروف قرن چهارم و پس از رودکی و شهید بزرگترین شاعر دربار سامانیان بوده ودر سال ۳۰۳ ولادت یافته و در دربار نوح بن نصر سامانی بوده و درسال ۳۳۶ مثنوی آفرین نامه را که یکی از شاهکار های بلند زبان فارسی بوده است ببحر متقارب درحکمت و اندرز و پند سروده است . از اشعار ابو شکور تا کنون ۳٦٤ بیت بدست آمده ، از آنجمله نه بیت از مقطعات اوست که در لباب الالباب و مجمع الفصحاء ثبت است و از کتاب آفرین نامهٔ او تا کنون ۲۹۱ بیت فراهم شده است ، این ابیات پرا کنده ازآن کتابست که در فرهنگها بنام او ثبت کرده اند :

بتا[1] روزگاری بر آید برین	کنم پیش هرکس ترا آفرین
کسی کاندرآبست وآب آشنست[2]	ازآب ارچو آتش بترسد رواست
سوی رود با کاروانی کشن[3]	زهابی[4] بدو اندرون سهمگن[5]

---

(۱) بتا یعنی بگذار
(۲) آب آشنا یعنی شناگر ست
(۳) کشن بمعنی انبوه وبسیار
(٤) زهاب بمعنی جائیکه آب زاید
(۵) سهمگن مخفف سهمگین

توانی برو کار بستن فریب ... که نادان همه راست بیند وریب[١]

پراز میوه کن خانه را با پدر ... پرد ازدانه کن خنبه[٢] را با پسر

مر یدآن زبازوش بر کند گوشت ... مرآن کوبه[٣] راداد بایك دوغوشت[٤]

بشاه ددان کلته[٥] رو باه گفت ... که دانا زد این داستان در نهفت

گمان برد کش گنج بر استران ... بود به چو بر پشت کلته[٥] خران

کجا گوهری چیره شد زین چهار ... یکی آخشیجش[٦] برو بر گمار

بفرمود داور که میخواره را ... بخفچه[٧] بکوبید بیچاره را

من اندر نهان زین جهان فراخ ... بر آورده کردم یکی سنگلاخ

خرامیدن کبك بینی بشخ[٨] ... تو گوئی ز دیبا فگندست نخ

زدیدار خیزد هزار آرزوی ... زچشم مست گویند رژدی[٩] گلوی

بساخان و کاشانه و باد غرد[١٠] ... بدو اندرون شادی ونوش خورد

بیالفغد[١١] باید کنون چاره نیست ... بیلفنجم[١٢] و چارهٔ من یکیست

---

(١) وریب بمعنی جولی و اریب است (٢) خنبه بمعنی خم است مانند دنبه که ازدنب ودم وسنبه که ازسنب وسم می‌آید. (٣) کوبه آلت کوبیدن (٤) غوشت چیزی باشد که برتن او هیچ مستوی نباشد (٥) کلته دم بریده باشد از خر وسباع و چارپای بیر و دد ودام ازکار بماند و دم بریده باشد (٦) آخشیج ضد باشد (٧) خفچه شوشهٔ چوب بید یا ازسیم یا از زر کشیده بود (٨) شخ زمین سخت باشد بر کوه و دامن کوه (٩) رژدی کم خوری بود که هرچه بیند اندکیش و بی‌آرزوی ماند باید (١٠) بادغرد خانهٔ تابستانی بود (١١) الفغد والفنجم از فعل الفغدن والفختن والفنجیدن بمعنی اندوختن باشد

فروتر ز کیوان تر[1] اورمزد[1] برخشانی لاله اندر فرزد[2]

نه بهرام گوهرت ونه اورمزد[1] فرزدی جاوید نبود فرزد[2]

گشاده در هر دو آزاده وار میان کوی کندوری[3] افکنده خوار

سری بی‌تن و پهن گشته بگرز تنی بی‌سر افگنده بر خاك برز[4]

کشاورز و آهنگر و پای باف[5] چو بی‌کار باشند سرشان بکاف[6]

چو خورشیدت آید ببرج بزه[7] جهان را ز بیرون نماند مزه

نه آن زین بیازرد روزی بنیز[8] نه این را از آن اندهی بود نیز[9]

مکن خویشتن سهمگن چاپلوس که بسته بود چاپلوس از فسوس

یکی بهره را برسه بهرست بخش تو هم برسه بخش ایچ بر تر مشخش[10]

درخش[11] ار نخندد بگاه بهار همانا نگرید چنین ابر زار

ورایدون که پوزش پذیری ز من وگر نیز رنج آید از خویشتن

نکوهش رسیدی بهر آهوئی ستایش براز هر هنر هر سوئی

بهر نیك وبد هر دوان یك منش[12] براز اندرون هر دوان بد کنش

---

(۱) اورمزد و زاوش وبرجیس ستارهٔ مشتری باشد (۲) فرزد گیاهی بود که در تابستان و زمستان سبز بود (۳) کندوری مائده و سفره باشد (٤) برز بمعنی بلند بست (٥) پای باف جولاهه و بافنده (٦) بکاف امر از کافتن وکافیدن بمعنی شکافتن (۷) بزه بمعنی گناه و خطا و مردم بیداد ومسکین (۸) بنیز بمعنی هرگز
(۹) این بیت در المعجم (چاپ طهران ص ۲۲۵) نیز آمده است
(۱۰) مشخش از فعل شخشیدن بمعنی از نشستن گاه لغزیدن بر شدن
(۱۱) درخش بمعنی برق (۱۲) منش بمعنی همت

ستایش خوش‌آمدش بریك‌هنر / نکوهش نیامدش خودزایچ در

برآغالش[1] هردو آغاز کرد / بدی گفت ونیکی همه راز کرد

ببکماز[2] بنشست بمیان باغ / بخورد و بیاران او شد نفاغ[3]

چوان تاش پیری نیاید بروی / جوانی بی آمرغ[4] نزدیك اوی

ورایدون که پیش‌توگویم‌دروغ / دروغ اندر آرد سر من بیوغ[5]

بدانکه که گیرد جهان‌گردومیغ / گل‌پشت چوگانت‌گرددستیغ[6]

ز دانا شنیدم که پیمان شکن / زن جاف جافست[7] آسان فکن

نگویم‌من‌اینخواب‌شاه‌ازگزاف / زبان زود نگشایم از بهر لاف

چه بیندبدین‌اندرون ژرف‌بین / چه‌گوئی توای فیلسوف‌اندرین

توانگر بنزدیك زن خفته بود / زن‌ازخواب‌شرفاك[8] مردم‌شنود

سخنگوی کشتی سلیمانت کرد / نغوشاك[9] بودی مسلمانت کرد

اگر بازی‌اندرچکك[10] کم‌نگر / وگر باشه‌ای سوی بطان مپر

چو دینار باید مرا یا درم / فراز آورم من ز نوك قلم

چنین‌گفت‌هارون‌مراروزمرگ / مفرمای‌هیچ‌آدمی‌رامجرگ[11]

---

(۱) آغالش از فعل آغالیدن بمعنی درتن را بریك دیگر تندکردن
(۲) بکماز باده و می وشراب (۳) نفاغ بمعنی قحف است وقدح‌بزرك
(٤) آمرغ قدر وقیمت (٥) یوغ آن چوب بود که بوقت زمین کندن برگردن گاو نهند (٦) ستیغ هرچه بالا دارد چون سرکوه و سرنیزه وسرچیزی که تیزی‌دارد (۷) جاف‌جاف قحبه وفاحشه (۸) شرفاك بمعنی بانگ (۹) نغوشاك‌مذهبیست ازآن گبران (۱۰) چکك‌وجغو مرغیست‌ازنوع بوم (۱۱) مجرك‌بمعنی بیگار وشایگان وسخره وکاربی‌مزدباشد

زفرزند بر جان وتنت آذرنگ[۱] تو از مهر او روز و شب چون نهنگ

بآهن نگه کن که ببرید سنگ نرست آهن از سنگ بی آذرنگ[۱]

برین داستان کس نگفت از فیال[۲] ابر سیصد و سی وشش بود سال

دل من پر آزار از آن بدسگال نبد دست من حیره بر بد همال

بداندیش دشمن شده ویل[۳] جوی که تا چون رباید از و جفت اوی

که بی داور این داوری نگسلد و بر بی گنه هیچ بد نبشلد[٤]

بکیفالکی[٥] رفته از پنجهیر[٦] رمیده از و مرغك گرم سیر

پس ارژاژ و خوهل[۷] آوری پیش من همت خوهل[۷] پاسخ دهد پیرزن

به افزای خوانند او را بنـام هم از نام و کردار و هم اوستام[۸]

زبان آورش[۹] گفت و تو نیز هم چو خسرو مکن روی برماد ژم

چه بایدت کردن کنون بافدم[۱۰] مگر خانه روبی چو روبه بدم

همه باز بسته بدین آسمان که بر پرده بینی بسان کیان[۱۱]

من انگاه سوگند انیسان[۱۲] خورم کزین شهر من رخت برتر برم

بیاموز تـا بد نباشدت روز چو پروانه مر خویشتن را مسوز

---

(۱) آذرنگ غم ومحنت دشوار (۲) فیال بلغت بلخ آغاز باشد و زمین فیال زمینی که نخست باربکارند (۳) ویل نفیر باشد (٤) بشلد از فعل بشلیدن بمعنی دوسانیدن وچسبیدن ودر آویختن (٥) کیفال حبشی باشد و چون پنهانی دوست را بینند گویند کیفالکی کرد (٦) پنجهیر نام شهری درنواحی بلخ (۷) خوهل کژ وکج باشد (۸) اوستام بمعنی اعتماد (۹) آورش بمعنی یقین وتحقیق (۱۰) بافدم بمعنی آخر وپایان (۱۱) کیان وکویان خیمهٔ کرد وعرب وچادر قلندری (۱۲) انیسان بمعنی محرم

بنشکرده[1] ببرید زن را گلو | تفو بر چنین ناشکیبا تفو
تو از من کنون داستانی شنو | بدین داستان بیشتر زین منو[2]
زچیز کسان دست کوته کنی | دژآگاه[3] را برخود آگه کنی
زمین جون ستی[4] بینی وآب رود | بگیرد فراز و نیارد فرود
تکاپوی مردم بسود و زیان | بتاود مگر هر سوئی تازیان
بخیلی مکن جاودان یك بسی[5] | بدین آرزو که منم خود رسی
زالفنج دشمن داش گنج بود | جهان دیده و دانش الفنج بود
چو بر رویت ازپیری افتد نجوغ[6] | نبینی دگر در دل خود فروغ
یك آهوست خوانرا چو ناریش پیش | چو پیش آوریدی صد آهوش بیش
کسی کو بمحشر شود آوری[7] | ندارد بکس کینه و داوری
یکی زشت روی بد آغار[8] بود | تو گوئی بمردم گزی مار بود
بسر بر نهاده ززر مغفری | ز پولاد کرده ببر بکتری[9]
منش باید ازمرد چون سرو راست | اگر برز و بالا ندارد رواست
تن وجان چو هردو فرود آمدند | بیك جای هردو بسغده[10] شدند

(۱) نشکرده افزار صحافان وکفش دوزان و سراجان برای بریدن و تراشیدن پوست (۲) منو ازفعل نویدن بمعنی برجای خود جستن (۳) دژآگاه بمعنی تند شده (٤) ستی آهنی بود سخت چون پولاد که آب بخود نپذیرد (٥) یك بسی یعنی یکبارگی (٦) نجوغ وانجوغ بمعنی چین روی (۷) آوری بمعنی صاحب یقین وتحقق (۸) بدآغار بمعنی بدسرشت وبدذات (۹) بکتر پاره های آهن پیوسته که مخمل روی آن کشند و درجنگ پوشند (۱۰) بسغده بمعنی آماده و ساخته و مهیا ازفعل بسغدید

مرا اورا بدی بر مخیده[1] پسر — زمهر جهان بر پدر کینه ور

زدن مردرا چوب برتار[2] خویش — به ازباز گشتن زگفتار خویش

کسی کز ره دوست رو تافته — ز پیکار دشمن داش تافته[3]

خورای[4] تو نبود چنین کار بد — بود کار بد از در هیربد

نشسته بصد فکر بر خامه‌ای[5] — گرفته در انگشت خود خامه‌ای[5]

یکی دژ برازیست[6] پرخاشخر — کزو هست شیر ژیان را حذر

ازآن پس که بدکرد بگذاشتم — برو بر سپاهی بنگماشتم

برو تازه شد کینهٔ سالیان — بکردندش ازهرچه کرد او شیان[7]

کلیمی که خواهد ربودنش باد — زگردن بلخشد[8] هم ازبامداد

بدو گفت مردی سوی رودبار — برود اندرون شد همی بی شنار[9]

ز اندرز موبد شکیبنده‌ای — سر از راه سوداش کیبنده‌ای[10]

پرد روحش از دیدن برز او — کفد[11] مغزش از هیبت گرز او

---

(۱) برمخیده بمعنی مخالف وخودرای وعاق وعاصی شده

(۲) تار بمعنی فرق سر وتارک مصغر است (۳) تافته درمصرع اول بمعنی برگردانده و درمصرع دوم بمعنی گداخته است (۴) خورا بمعنی درخور و سزا و سزاوار (۵) خامه در مصرع اول بمعنی توده و بلندی و در مصرع دوم بمعنی کلک و قلم (۶) دژبراز بمعنی زشتخوی و بدخوی و نازیبا و خشم آلود وسهمگین وخودسر و عاصی و بدخوی (۷) شیان بمعنی جزا و پاداش و مکافات و کیفر و پاداش (۸) لخشیدن بمعنی لغزیدن است (۹) شنار بمعنی شناوری و آب ورزی

(۱۰) کیبنده ازفعل کیبیدن بمعنی یکسو رفتن وحاشی کردن (۱۱) کفد از مصدر کفیدن بمعنی ترکیدن وشکافتن وازهم بازشدن

اگر روزی ازتو پژوهش کنند — همه مردمانت نکوهش کنند

نباید که خسرو بود یاوه گوی — بدشمن دهد یاوه گوی آبروی

میلفنج دشمن که دشمن یکی — فزونست و دوست ارهزار اندکی

جهان دیده‌ای مردم ازشهربلخ — زهرگونه گشته بسربرش چرخ

بنا پـار سائـی مگـر نغنوی — نیایم چنین گفت اگربشنوی

خداوند ما نوح فرخ نژاد — که برشهر یاران بگسترد داد

سبك نیك زن سوی چا کردوید — برهنه بانـدام من در مخید[1]

سر انجام آغاز این نامه کرد — جوان بودچون سی وسه ساله مرد

بچشم تو اندرخس افکند باد — بچشمت پر از رنج باد اوفتاد

همی گفت با او گزاف ودرّوغ — مگر کاندر آرد سرش را بیوغ

نداند دل آمرغ پیوند دوست — بدانگه که بادوش کارش نکوست

خنك آن کسی را کزورشك برد — کسی کو ببخشایش اندر نمرد

مگر مردمی کش بود گرم فام — بـدادنش بستاند از اوستام

نگون تخت شدهمچو بختش نگون — ابا سیب رنگین بآب اندرون

گمان برد کزبخت وارون برست — نشد بخت وارون ازآن یك بدست

سپاه اندك ورأی ودانش فزون — به از لشکر کشن بی رهنمون

نشاید درون نا بسغده شدن — نباید که نتواش باز آمدن

گوازه[2] که خندان مندت کند — سرانجام بادوست جنگ افکند

کرا سوخت خرمن چه خواهدگر — جهان را همه سوختن سربسر

---

(۱) مخید از مخیدن بمعنی جنبیدن

(۲) گوازه بمعنی طعنه و سخریه و مزاحست

کرانه نکردم ز یاران بید — که بنیاد من استوارست خود

گذشته‌ازین ابیات‌پراکنده که از مثنوی آفرین نامه درفرهنگها ثبت شده این قطعهٔ چهار بیتی نیز ازآن کتاب در فرهنگها آمده است :

پریچهره فرزند دارد یکی — کزو شوخ تر کم بود کودکی

مراو را خردنی و تیمار نی — بشوخیش اندر جهان یار نی

شد آمدش بینم سوی زرگران — هماره ستوهند از و دل گران

بخواند آنکهی زرگردند[1] را — ز همسایگان هم تنی چند را

ونیز این قطعهٔ دوبیتی در فرهنگها آمده است :

پدر گفت یکی روانخواه[2] بود — بکوئی‌روان‌شد چنان کم شنود

همی‌دربدرخشك نان باز جست — مراورا همان‌پیشه‌بود ازنخست

این قطعهٔ دوبیتی هم در فرهنگها ثبت شده :

بیلفنج و الغفدهٔ خود بخور — گلو را زرسی[3] بسر برمبر

رسی[3] بود گویند سالارشان — همه ساله چشمش بچیز کسان

این چهار بیت ویك مصرع پراکنده نیز از آفرین نامه در کتاب قابوس نامه آمده است :

سزد گر بری بنده ای را گلو — که آید خداوندیش آرزو

جهان دیدگان را بنادیدگان — نکردند یکسان پسندیدگان

که پاز زهرست کافزون شود — کز اندازهٔ خویش بیرون‌شود

---

(۱) دند بمعنی ابله وبیباك و خودکامه است (۲) روا حواه بمعنی گدای دریوزه‌گر (۳) رس بمعنی شکم خواره وپرخوار وگدوبندهٔ بسیارخوار

برادر برادر بود دوست به چو دشمن‌بود بی‌رگ‌وپوست‌به
. . . . بجز پیر سالار لشکر مباد

درکتاب المعجم[1] نیز بجز آن بیتی که بیش‌ازین ضبط شد این‌بیت هم بنام ابوشکور آمده است و از آفرین نامه است :

مگر پیش بنشاندت روزگار که به زو نیابی تو آموزگار

این‌دوبیت پراکنده هم از آن کتاب در مجمع‌الفصحاء ثبت شده :

توسیمین‌بری من‌چو زرین ایاغ توتابان‌مهی‌من چو سوزان‌چراغ
کرادوست‌مهمان بود یانه‌دوست شب وروز تیمار مهمان بدوست

این دوبیت پراکندهٔ دیگر در منظومهٔ راحة الانسان یا پند نامهٔ انوشیروان که گویا در قرن پنجم ساخته شده از همین مثنوی آفرین نامه آمده است، بیت اول را صریحاً می‌گوید ازآفرین نامه نقل کرده :

نگه کن کـه درنامهٔ آفرین چه گوید سرایندهٔ پاك دین :
« بیاموز هر چند بتوانیـ مگر خویشتن شادگردانیا »

و بیت دوم را چنین آورده است :

دل تو بهر کار هشیار باد که‌چونان شنیدم‌من‌ازاوستاد :
« که‌پازهرزهرست‌کافزون‌شود چوزاندازهٔ‌خویش بیرون‌شود »

واین همان بیتی است که در قابوس نامه هم آمده است .

گذشته ازین ۱۱۹ بیت آفرین نامه که در منابع مختلف ثبت شده ۱۷۸ بیت دیگر ازین کتاب در کتاب تحفة الملوك آمده است که هرجا ابیات پیوسته بیك دیگرست‌باهم نوشته میشود وهرجا پراکنده وناپیوسته‌است

---

(۱) چاپ طهران ص ۳۴۳

فاصله میگذارم:

خردمند داند که پاکی و شرم — درستی و راستی و گفتار نرم
بودخوی پاکان چوخوی ملك — چه اندر زمینی چه اندر فلك
خردمند گوید خرد پادشاست — که بر خاص و بر عام فرمان رواست
خرد را تن آدمی لشکر ست — همه شهوت و آرزو چاکرست

خرد چون ندانی بیآموزدت — چوپژمرده گردی برافروزدت
خرد بی میانجی وبی رهنمای — بداند که هست این جهانرا خدای
خردمند گوید من از هرگروه — خردمند را بیش دیدم شکوه
خرد پادشاهی بود مهربان — بود دررمه گرگ را چون شبان
خردمند گوید که مرد خرد — بهنگام خویش اندرون بنگرد
شودنیکی افزون چوافزونشود — وز آهوی بد پاك بیرون شود

خرد بهترازچشم وبینائی است — نه بینائی افزون زدانائی است
خرد باد همواره سالار تو — مباد از جهان جز خرد یارتو

خردمند گوید که تأیید و فر — بدانش بمردم رسد نه بزر
چو داناشودمرد بخشنده کف — مراورا رسد بر حقیقت شرف
گهرگو شماری تو بیش از هنر — زبهر هنر شد گرامی گهر

کسی کو بدانش برد روزگار — نه او باز ماند نه آموزگار
جهان را بدانش توان یافتن — بدانش توان رشتن و بافتن

اگر علم را نیستی فضل بر — بسختی نخستی خردمند خر

بدان کوش تا زود دانا شوی | چو دانا شوی زود والا شوی
نه داناتر آنکس که والاترست | که بالا ترست آنکه داناتر ست
نبینی زشاهان کـه بر تختگاه | ز دانندگان باز جویند راه
اگر چه بمانند دیر و دراز | بـدانا بود شان همیشه نیـاز

چوپخته شودتلخ شیرین شود | بدانش سخن گوهرآگین شود

نگهبان گنجی تو از دشمنان | و دانش نگهبان تو جاودان
بدانش شود مرد پرهیز کار | چنین گفت آن بخرد هوشیار
کـه دانش ز تنگی پناه آورد | چو بیراه گردی براه آورد

ابی دانشان بار توکی کشند | ابی دانشان دشمن دانشند[1]

گراز جهل یك فعل خوب آیدی | مرا و ر استاینـده بستاید ی

سخنگوی هر گفتنی را بگفت | همه گفت دانا زنادان نهفت

چو یاقوت باید سخن بی زیان | سبك سنگ لیکن بهایش گران
سخن تا نگوئی ترا زیر دست | زبردست شد کزدهان تو رست

کسی کو بنیکو سخن شاد نیست | برو نیك وبدهرچه باشدیکیست

سخن کاندر وسود نه جز زیان | نباید کـه رانده شود بر زبان

سخن گرچه باشد گرانمایه تر | فرو مایه گردد ز کم پایـه تر
سخن کز دهان بزرگـان رود | چو نیکی بود داستانی بود
نگـین بدخشی بر انگشتری | ز کمتر بکمتر خرد مشتری

---

(۱) پیش ازین شعر نوشته شده است : ابوشکور گوید

وزانگشت شاهان سفالین نگین ـــ بد خشانی آید بچشم کهین

سخن کان نه برجای گویا شود ـــ مر آن پایگه را که جویا شود

شنیدم که باشد زبان سخن ـــ چو الماس بران و تیغ کهن

سخن بفگند منبر و دار را ـــ ز سوراخ بیرون کشد مار را

سخن زهر و پازهر و گرمست و سرد ـــ سخن تلخ و شیرین و درمان و درد

بر هر سخن با ز گویا شود ـــ چنان کاب دریا بدریا شود

سخن کز دهان نا همایون جهد ـــ چو ماریست کز خانه بیرون جهد

نگه دار خودرا ازو چون سزد ـــ که نزدیك ترا سبك تر گزد

شکیبائی و تنگ مانده بدام ـــ به از ناشکیبا رسیدن بکام

گشاده شود کار چون سخت بست ـــ کدامین بلندی نا بوده پست

از اندوه شادی دهد آسمان ـــ فراخی ز تنگی بود بی گمان

ترا گرچه دانش بگردون رسد ـــ ز دانای دیگر شنودن سزد

چه گفتند در داستان دراز ـــ نباشد کس از رهنمون بی نیاز

هنرها ز بخت بد آهو بود ـــ ز بخت آوران زشت نیکو بود

کرا محنتی سخت خواهد رسید ـــ بکمتر سخن محنت آید پدید

کرا روز نیك آید وبخت نیك ـــ اگر بد کند آیدش سخت نیك

چه نیکو سخن گفت دانش فزای ـــ بدان کت نه کارست کمتر گرای

بداندر دلت چند پنهان بود ـــ ز پیشانی آن بد نمایان بود

شگفتی نباشد که گردد ز درد ـــ سر سرو کوژ و گل سرخ زرد

شود دوست از دوست آراسته چو با ایمنی مردم از خواسته
همه چیز بیری پذیرد بدان مگر دوستی کان بود جاودان
دوچیز از دل اندوه بیرون برد رخ دوست و آواز مرد خرد
بوددوست مر دوسترا چون سپر به ازدوست مرده که باشد دگر
که مردوست را جاودان پند دوست به ازگوهر ارجند گوهر نکوست
هرآن دوست کز بهرسود وزیان بود دوست دشمن بود بی گمان
کرا آزمودیش یزد تو گست منال از گناهی برو برگذشت
برآن کت گزین بود مگزین دگر بیاده بمانی بود ار دو خر
هرآن کینه کزدل بود خاسته نبیندش هرگز کسی کاسته
کسی را که دارد نگه کارخویش بکوکار دشمن نگه دار بیش
بگفتست دانای ایران بطوس زدستی که نتوان بریدن ببوس
بنرمی بسی چیز کردن توان که بستم ندانی بکردن تو آن
بنرمی بر آرد بسی حیز مرد که آن برنیاید بجنگ و نبرد
شنیدم که دشمن بود چون بلور چو گاه شکستن نیابی مشور
پس آنگه که خواهی تواش بسکنی چنان کن که برسنگ خارا زنی
کند دشمن آهوی کوچك بزرگ بخر گوش تو برنهد نام گرگ
چو دشمن بگفتن تواند همی دروغی که با راست ماند همی
چه چیره‌ست داو بجز خامشی ستیهندگی باشد از بی هشی
بنرمی چو گردن نهد روزگار درشتی و گرمی نیاید بکار

شجاع آنکه دل‌را شکیبا کند — بآشفتن اندر مدارا کند

بتو روزگاران شمارم همه — که برکام دشمن گزارم همه

بنام نکو گر بمیرم رواست — مرا نام باید که تن مرگ‌راست

چنین گفت خسرو که مردن بنام — به از زنده دشمن بدو شادکام

بلا زخم پولاد و دست دراز — زسرهم بپولاد دارند باز

چو دشمن ببند اوفتد کین‌توز — که هرگز نگردد رها تا بگور

چو روباه‌را کشت خواهی نگر — نخوانی بنامش مگر شیر نر

اگر چند خوبست بر کف گهر — چه او را برشته کشی خوبتر

دوچشمت بفرزند روشن بود — اگر چند فرزند دشمن بود

زپیش پسر مرگ خواهد پدر — تو دشمن شنیدی زجان دوست‌تر

بکاهد زرنج تو هم رنج تو — وز آسانی آسانی گنج تو

بهنگام برنائی و کودکی — بدانش توان یافتن زیرکی

درختی که خردک بود باغبان — بگرداند اورا چو خواهد چنان

چو گردد کلان باز نتواندش — که از کژی و خم بگرداندش

در کامگاری برنج اندرست — ره گنج جستن بگنج اندرست

دم سایه و روح دانائی است — دم گرد کردن توانائی است

چو پشنست مرمرد را خواسته — کز خواسته کار آراسته

بیفزاید ازخواسته هوش ورای — تهی دست را دل نباشد بجای

توانگر برد آفرین سال وماه — و درویش نفرین برد بی گناه

چنان کرد یزدان تن آدمی / که بردارد او سختی و خرمی
برآن پرورد کش همی پروری / بباید بهر راه کش آوری

بیاموز تا زنده‌ای روز و شب / چنین گفت دانا که بگشاد لب
نهاده زبن خود چنین آمدست / که ازمه بدانش گزین آمدست

شنیدم که برشاه فرخ بود / که دستور پاکیزه پاسخ بود
نبایدش دستور نادان بکار / دبیران نادان نا استوار

بود پادشا مستحق ترکسی / که دارد نکه چیزو دارد بسی
اگر عام دارد بسی خواسته / بدان تابود کارش آراسته
پس این شاه‌را به که دارد نگاه / که برعامه برچون شبانست شاه
چوخسرو ندارد چه خواهند ازوی / حق مردمان چون گزارد بگوی

خردمند گوید که برعدل وداد / بود پادشاهی و دین را نهاد
بهین کار اندر جهان آن بود / که مانندهٔ کار یزدان بود

شنیدم که آتش بود پادشاه / بنزدیك آتش که جوید پناه

تودانی که بر درگه شهریار / بود خویشتن داشتن سخت‌کار
دل از هیبت شاه خیره شود / بدو چشم بیننده تیره شود

اگر پادشه را تو باشی پسر / همی ترس ازو گر ببایدت سر

براهی که مرد اندر آمد بسر / برآن راه نیزش نباید گذر
گناهی که کردی وبرتو گذشت / نبایدت هرگز بدو باز گشت
نه هربار برتو گذر بگذرد / نه آهوی همه ساله سبزی خورد
پشیمانی از کرده يك بار بس / هلاهل دو باره نخوردست کس

چو چشمه برژرف دریا بری | بدیوانگی ماند این داوری
بکژی و ناراستی کم گرای | جهان از پی راستی شد بپای
هرآنگه که شد راستیت آشکار | فراوان بود مرترا خواستار
رهی کز خداوند شد بختیار | برآیدش بی رنج بسیار کار
نکوهیده باشد دروغ آزمای | سوی بندگان و بسوی خدای
دروغ ارز و آزرم کمتر کند | وگر راست گوئی که باور کند
زدریا همیشه گهر ناورند | یکی روز باشد که سر نارزند
شتاب آورد زشت نیکو بچشم | نه نیکو بود پادشا زود خشم
کرا کار پاشاه بد خو بود | نه آزرم و نه بخت نیکو بود
ازاندازه برتر مبر دست خویش | فزون از گلیمت مکن پای پیش
شکیبائی اندر همهٔ کارها | به از شوشهٔ زر بخروارها
شکیبائی اندر دل تنگ‌نه | شکیبائی از گنج بسیار به
چنان کن که چون یافتی دستگاه | بآمرزش اندر بپوشی گناه
بنیکی شود چشم روشن ترا | زهر بد بود نیك جوشن ترا
زنیکی همه نیکی آید بجای | بنیکی دهد نیز نیکی خدای
بدی همچو آتش بود در نهان | که پیدا کند خویشتن ناگهان
یکی پندخوب آمد ازهندوان | بر آن خستوانند ناخستوان
بکن نیك وآنگه بیفگن براه | نمایندهٔ راه از بن به مخراه
بارزانیان و نه ارزانیان | درم چون ببخشی ندارد زیان
تو دانی که مردم که نیکی کند | کند تا مکافات آن برچند

مکافاتها چند گونه بود ـــ یکی آنکه کارد همان بدرود
خردمند گوید که بنیاد خوی ز شرمست ودانش نگهبان اوی
نکو داستان آنکه خسرو بزد گران باد برجانور خوی بد
بهشت آنکسی را که او نیکخوست که دانستن خیر مردم بدوست
همه چیز ها را پسندد خرد مگر نا خرد مندی و خوی بد
زگفتار و کردار و ازخوی زشت کسی ندرود خوب گر زشت کشت
بهمین مردمان مرد نیک خوست بتر آن که خوی بد انباز اوست
چو ازآشتی شادی آید بچنگ خردمند هرگز نکوشد بجنگ
بتر دشمنی مرد را خوی بد ـــ کزو جان برنج آید و کالبد
بتر مردی آن کو بخوی زنان بر آید پس آنکه بماند چنان
بسست این شرف خوی پاکیزه را که ماند زن خوب دوشیزه را
کسی کو برهنه کند راز دوست روا باشد ار بردرانیش پوست
گشاینده راز های نهان سرانجام رسوا شود در جهان
زمن راز خویش ارنداری نگاه ـــ نگه داشتن رازت از من مخواه
چو در دل نگنجدت راز کسان کجا گنجد اندر دل دیگران
سخن کوزسی ودو دندان بجست بسی ودو گوش ودل اندرنشست
نیاید دگر باره زی مردمان ـــ سخن کز دهان جست وتیر از کمان
مبادا آنچ آنکس بگوید نهان ابا زن که رسوا شود در جهان
شنیدم که چیزی بود استوار که اورا نگهبان بود بی شمار

مگر راز کانگاه پنهان بود — که اورا یکی تن نگهبان بود

اگر رازخواهی که پنهان بود — چنان کن که پیوند باجان بود

چو الماس کاهن ببرد همی — سخن نیز دل را بدرد همی

زبان را مدارید برجای سست — که تا راز تان کس نداند درست

کسی کاورد راز دل را پدید — زگیتی بکامه خواهد رسید

نهفتن سزد راز را جاودان — بجان در دبدش بستن بجان

ابا دوست و دشمن نباید گشاد — بفرزند موبد چنین کرد یاد

صنم را نبینی چه گوید شمن — مگو راز با بیت تن از انجمن

برهنه بدی کامدی در جهان — نبد باتو چند آشکار و نهان

چنان کامدی هم چنان بگذری — خور و پوشش افزون ترا سرسری

خردمند گوید که هست این جهان — یکی پول بر ره و ... همرهان

کسی کو در اندوه گیتی فتاد — ممندار کز شد بینش سد

جهان آب شورست چون بنگری — فزون تشنه ی گرچه بیشش خوری

ز دشمن بدینداز و بازینهار — برستن تهان و آزادست چو ز

نپاید جهان برتو ور پایدی — ازو هر بدی کابدی شایدی

چنین آمد و تو نخواهی چنین — بسنده نه ای به جهان آفرین

نگردد بکام تو هرگز روش — روش دیگر و تو بدیگر منش

بدشت اندرون تشنه را خاک شور — نماید چو آب این درفشنده هور

اگر برشتابد بدو آب جوی — نیابد درو آبجوی آب جوی

نه مشکست هرچه سیاهی نمود — سیاهی نماید همان نیز دود

نه هرچ آید اندر دل ما گمان — بر آن کوه گردش کند آسمان

هرآن چیز کاندرجهان ناوری . چرا گوش داری که بیرون بری
همه چیز هستت زچیز کسان چو بیرون روی بازایشان رسان
چه دینار وچه سنگ زیرزمی هرآنگه کرو نایدت خرمی
چوزهری که آرد بتن درگداز خرد را بدان گونه بگدازد آز
چنان رفت دارای گنج ازجهان که درویش تر کس رود درنهان

بجز این ۱۷۸ بیت پراکنده که درکتاب تحفةالملوك از آفرین نامه آمده است قطعهٔ دیگر نیزهست که سه بیت اول آن در مجمع الفصحاء آمده و بیت اول وچهارم آن درتحفة الملوك ثبت شده و در صدرآن نوشته شده : « ابوشکور گوید :

بدشمن برت استواری مباد که دشمن درختیست تلخ ازنهاد
درختی که تلخش بود گوهرا اگرچرب و شیرین دهی مرورا
همان میوهٔ تلخت آرد پدید ازوچرب وشیرین نخواهی مزید
زدشمن گرایدون که یابی شکر گمان بر که زهرست هرگز مخور

بجز مثنوی آفرین نامه را ابوشکور را مثنوی دیگر بوده است بوزن خسرو و شیرین نظامی که از آن نیز این ده بیت را در فرهنگها ضبط کرده اند :

یکی گفتش که ای دارای گیهان که یارد کرد باتو مکرو دستان
درستی عمل گرخواهی ای یار ز الفنجیدن علمست ناچار
زروزواپسین آنکش خبر نیست جزاورندیدنش [۱] کاردگر نیست

(۱) اورندیدن بمعنی فریفتن و فریب دادن ومکر وحیله کردن

بکار دهر مواش[1] گرچه بد نیست　　ولی تأخیر کردن از خرد نیست

بباید فیلسوفی سخت شیوا　　که باشد در سخن گفتن توانا

اگر قارون شوی زالفختن مال　　شوی در زیر پای خاك پامال

چو آیزنده[2] شد در مرغزاری　　نباشد بر داش از یار باری

بر آغالیدنش[3] استیز[4] کردند　　بکینه چون پلنگش تیز کردند

پلنگ دژ برازی[5] دید بر کوه　　که شیر چرخ گشت از کینش استوه[6]

اگر خوش[7] آیدت خشکی فزاید　　وگر سردی خود آن پیشت گراید

نیز مثنوی دیگر اورا بوده است ببحر خفیف که این پنج بیت را ازآن در فرهنگها آورده‌اند :

دیو بگرفته مر ترا بفسوس[8]　　تو خوری بر زیان من افسوس[8]

هرکه باشد سپوزگار[9] بدهر　　نوش در کام او بود چون زهر

همه دعوی کنی وخائی ژاژ　　در همه کارها حقیری و هژ[10]

---

(۱) مواش بمعنی درنگ و تأخیر و ... رفتن گویند

(۲) آیزنده بمعنی جهنده و بدخوی و لگد زن در اسب و استر

(۳) آغالیدن بمعنی تند و تیز کردن　　(۴) استیز همان ستیز و ستیزه است

(۵) دژبراز بمعنی زشت خوی و بدخو و ... و خشمگین و ... خوی

(۶) استوه همان ستوه است　　(۷) خوش ... بمعنی خشک است

(۸) فسوس اول بمعنی سخریه و استهزاء و فسوس دوم بمعنی حسرت است

(۹) سپوزگار بمعنی آنکه کارها را عقب اندازد　　(۱۰) هژ بمعنی ...

و ... و ... هج و واج گویند

هر کجا گوهریست بشناسم دست سوی دگر نپرواسم[1]
آب انگور و آب نیلوپل[2] مرمرا از عبیر و مشك بدل[3]

بجز این ابیات مثنوی ٤٨ بیت دیگر از اشعار پراکندهٔ ابوشکور در فرهنگها آمده است بدین گونه :

در کلمهٔ آرنج :

گهی ببازی بازوش برفراشته داشت گهی برنج جهان اندرون سپردآرنج

در لغت سغر بمعنی جوجه تیغی وتشی :

چو رسنگر زپس آمد همه رفتار مرا بسغر مانم کو باز پس اندازد تیر

در کلمهٔ گراز بمعنی تپشی سخت در تن مردم و بیشتر زنان را بوقت زادن :

هرچه بخوردی تو گواریده باد گشته گوارش همه بر تو گراز

درلغت باز بمعنی گشاده و فراز :

آن کس که برامیر درمرگ باز کرد بر خویشتن نگر نتواند فراز کرد

در کلمهٔ فرناس بمعنی غافل و نادان طبع ونیم خفته :

این جهان سربسر همه فرناس در جهان نی یگانه فرناسم

در لغت تهك بمعنی تهی :

ای زهمه مردمی تهی و تهك مردم نزدیك تو چرا باید

درکلمهٔ زرنگ بمعنی درختی کوهی که بار نیارد و هیزم را شاید وسخت باشد و اگر آتش اورا بپوشند پانزده روز بماند :

---

(۱) پرواسیدن بمعنی بسائیدن ولمس کردن. (۲) نیلوپل وفیلوفل همان نیلوفرست (۳) این شعردرکتاب المعجم (چاپ طهران ص ۲۳۰) هم آمده است

چنان بگریم گر دوست [داد] من ندهد

که خاره خون‌شود اندرشخ وز رنگ‌ زگال

در لغت داهل بمعنی علامتهائی که برزمین زنند و از برآن دام بگسترند تا نخجیر ازآن بترسد و در دام افتد:

جسته نیافتستم کـه چو اونیم گوئـی ز دام و داهـل جستم

در کلمهٔ غول بمعنی آغل و شبانگاه گوسفندان در دشت:

گاهی چو گوسفندان در غول جای من

گاهی چو غول گرد بیابان دوان دوان

در لغت خوان که گیاهی باشد در میان کشت پدید آید آنرا بکنند تا کشت نیکو آید و روید:

از بیخ بکند او و مرا خوار بینداخت

مانندهٔ خار خسك و خوار چو خوانا

در کلمهٔ کار بشو یعنی کارکن:

کار بشوئی کـه خرد کیش شد از سر تدبیر و خرد پیش شد

در لغت پسادست بمعنی نسیه:

ستد و داد مکن هرگز جز دست‌دست

که پسادست خلاف آرد و لغت برد

در کلمهٔ پژاگن بمعنی زشت و پلید و چرکین:

لطیف و جوانم چوگل در بهار پژاگن نیم سالخورده نیم

در لغت خیده بمعنی کج و خم شده و چفته و خمیده ازفعل خیدن و پیداست که این بیت شریطهٔ قصیده‌ای بوده است:

الا تا ماه نوخیده کماست الا تا چون سپر باشد مه بدر

درکلمهٔ زغاره بمعنی نان گاورس و ارزن :

رفیقان او با می و ناز و نعمت پس او آرزومند یکتا زغاره

در لغت غرما سنگ بمعنی نان تنك بروغن جوشانیده :

گر من بمثل سنگم با تو غرماسنگم ورزانکه‌توچون‌آبی‌برخسته دلم‌ناری

درکلمهٔ غلبکن بمعنی درشبکه دار ویادری از چوب ونی وهرچند که این‌کلمه‌را فرهنگ نویسان بفتح اول ضبط کرده اند ولی اینك بضم اول میگویند و پارچه یاچیزی را که درمیان بواسطهٔ برخورد با میخ یا مانند آن پارگی و گسیختگی مثلثی‌فراهم شده باشد غلبکن گویند :

اگر ار من تو بد نداری باز نکنی بی نیاز روز نیاز
مردن وزیستنت هردویکیست غلبکن در چه باز یا چه فراز

در لغت فرقور یافرفور بمعنی تیهو :

من بچهٔ فرقورم و او بازسفیدست با باز کجا تاب برد بچهٔ فرقور

در کلمهٔ فلاده بمعنی بیهوده و بی فایده و بی نفع و عبث و فلاد :

یك فلاده همی نخواهم گفت خود سخن بی فلاده بود مرا

در لغت گرازی بمعنی خرام و راه رفتن با ناز :

با نعمت تمام بدرگهت آمدم امروزبا گرازی وخوبی‌همی‌روم

درکلمهٔ کول بمعنی تالاب و استخر و آبگیر :

کولی تو از قیاس که گر برکشدکسی
یك کوزه آب ار آن بهمان تیره میشود

درلغت اشنبار بمعنی شکم پرست و پر خوار و هیچ کاره و نادان و کمینه :

بردل مکن مسلط گفتار هرلتنبر   هرگز کجا پسند دافلاک جز تراسر

درکلمهٔ مهنانه بمعنی بوزینه و میمون :

اگر ابروش چین گیرد سزد گر روی من بیند

که رخسارم پراز چین گشت چون رخسار مهنانه

در لغت نخراز بمعنی بزی که پیشرو گله ورمه باشد :

راعی عدل ملك پرور او   گرگ را داد منصب نخراز

درکلمهٔ هنج ازفعل هنجیدن بمعنی بیرون کشیدن :

چنانکه مرغ هوا پروبال برهنجد   تو بر خلایق بر پر مردمی بر هنج

در لغت ینابه بمعنی نوبت :

آن به که ینابه را نگه داری   کردار تن خویش کنی فربه

در کلمهٔ سکنجیده از فعل سکنجیدن بمعنی باطل کردن :

سکنجیده همی دارده بدرد   برنجیده همی دارده برنج

در لغت چخماخ بمعنی کیسهٔ گردی که از بهردرم و شانه با خویشتن دارند :

برد چخماخ من از جامهٔ من جامه نبرد

جامه از مشرعه بردند هم از اول تیر

چهل و پنج درو سوزن و انکشترئی

قلم و کارد ببردست یکی شوم حقیر

در کلمهٔ خرند بمعنی کیاهی مانند اشنان و شخار را که رنگ رزان بکار دارند ودر کوهستان قلبه خوانند ودرخراسان شخار ازین کیاه گیرند

و این گیاه را بزبان بلخ خرند و خلخان نامند و پیداست که این بیت در شریطهٔ قصیده‌ای بوده‌است :

تذرو تاهمی اندر خرند خایه نهد — گوزن‌تاهمی از شیر برکند پستان

در لغت منده بمعنی کوزه وسبوی گردن شکسته :

دو سه منده سبو آب‌کش بروز — شبانگاه لهو کن بمنده بر

در کلمهٔ چست بمعنی تنگ و باندام در جائی نشسته وتنگ‌بسته :

باز بسته شدفروماند‌ه نون (؟) — تامیان‌خدمت‌را بندم چست(؟)

در لغت مفلاك بمعنی‌تهی دست و درویش :

هرزه و مفلاك بی نیاز از تو — با تو برابر کـه راز بگشاید

درکلمهٔ ویك بمعنی و یحك :

ماده گفتا هیچ شرمت‌نیست‌ویك — چون‌سبکساری نه بدانی نه‌نیك

در لغت کابوك بمعنی جای مرغ خانگی و چیزی که چون زنبیلی ازمیان خانه بیاویزند :

چون بچهٔ کبوتر منقار سخت‌کرد — هموار کند مویٔ‌وبیوکند مویٔ‌زرد

کابوك را نشاید شاخ آرزو کـند — ورشاخ سوی بام شود باز گردکرد

در کلمهٔ شنگ بمعنی خرطوم پیل :

تا کی کـند او خوارم تا کی زند او شنگم

فرسوده شوم آخر گر آهن و گر سنگم

در کلمهٔ برزین نام آتش گـاهی بگنبد وپس بنیشابور :

نگه رفتن‌کان ترك من اندر زین شد

دل من زآن زین آتشکدهٔ برزین شد

در لغت روان بمعنی جان و محل جان :

جان‌را سه گفت هرکس وزی من یکیست جان

ور جـان گسست باز چه بر برنهد روان

جـان وروان یکیست بنزدیك فیلسوف

ور چه ز نام راه دو آیـد روان و جـان

در کلمهٔ کیوان بمعنی زحل :

بلند کیوان با اورمزد و بابهرام زماه برترو خورشیدوتیرپا ناهید

درلغت رخنه بمعنی راهی بدیوار خانه :

دانش بخانه اندر در بسته نه رخنه یابم و نه کلید ستم

در کلمهٔ ستی بمعنی آهنی سخت چون پولاد کـه آب بخود نپذیرد :

می ستد می تابدانکه کین زمین همچون ستی

آب چون مهتاب وبرماهی چوزندان گشته‌زی

در لغت خی بمعنی خیك :

می خورم تا جو ز بنکافم می‌خورم تا چوخی برآماسم

در کلمهٔ فرزانه بمعنی حکیم و فیلسوف :

چرا این مردم دانا وزیرکسار فرزانه

زنشان مواببشدودرشان هست یك خانه

در کلمهٔ زغم بمعنی زوروتعدی :

زغم بحال حریفان مستمند مکن چنانکه گرنخوری غم زغم نباشدسود

در لغت کیفر بمعنی ندامت و پشیمانی :

مار را هرچند بهتر پروری چون یکی خشم آورد کیفر بری
سفله فعل مار دارد بی‌خلاف جهد کن تا روی سفله ننگری

دیگر از اشعار ابوشکور این بیتست که در کتاب المعجم[1] آمده :

ادب مگیر و فصاحت مگیر و شعر مگیر
نه من غریبم و شاه جهان غریب نواز

(در باب ابو شکور رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص ۲۱ و مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۶۵ـ۶۶ و حواشی من بر کتاب قابوس نامه چاپ طهران ۱۳۱۲ ص ۲۱۴ـ۲۲۱ و مقالهٔ من بعنوان « کتاب تحفة الملوك » در شمارهٔ ۶ و ۷ و ۸ سال اول مجلهٔ مهر. طهران ۱۳۱۲) .

۴۰ ــ صانع بلخی از شاعرانیست که در تذکره ها نامی ازو نیست فقط در تاریخ سیستان[2] ذکری ازو رفته است بدینگونه که چون درسال ۳۲۱ ماکان بن کاکی دیلمی بارسول امیرابوجعفر احمدبن محمد امیرسیستان بدرفتاری کرد و باو اهانت کرد امیرابوجعفر با پانصد جمازه وپانصدپیاده آهنگ او کرد و ماکانرا گرفت و بسیستان آورد و خزینه ومال‌اوبگرفت و هزار اسب تازی وپانصد شتر آورد و در سیستان ازو هزار درم بگرفت پس بنواخت و اورا مهمان کرد وباز درمستی خود را برو متغیر گردانید وگفت تا ریشش ستردند و دیگر بار عذر خواست و نیکو همی داشت تا باز ریشش برآمد ، آنگاه خلعت داد و باز گردانید و صانع بلخی در رباعیات خود این قصهٔ ماکان و امیرابوجعفر را یاد کرده و گوید :

خان غم تو پست‌شده ویران باد خان طرب همیشه آبادان باد

---

(۱) چاپ طهران ص ۳۰۳ (۲) ص ۳۲۴

همواره سر و کار تو با نیکان باد   تومیر شهیدو ودشمنت ماکان باد

وپیداست که این رباعی را پس از مرگ امیر ابوجعفر در سال ۳۵۲ سروده، ازینجا معلوم میشود که صانع بلخی از شاعران اواخر قرن چهارم بوده است.

۴۱ ـ ابو علی محمد بن احمد دقیقی بلخی، هر چند نام وی را تذکره نویسان ابومنصور محمدبن احمد و کنیهٔ اورا ابوسعید هم نوشته‌اند و اورا مروزی وطوسی و سمرقندی وهروی نیز دانسته‌اند ولی ابوریحان بیرونی در کتاب آثارالباقیه[1] جائی که سخن از انسان اول بنا برروایات ایرانی میراند گوید مجوس از مرده خوارزم مرد و زن اول را مرد و مردانه می نامند و اینرا از ابوالحسن آذرخورمهندس شنیده و ابو علی محمدبن احمد بلخی شاعردرشاهنامه این سخن را در انسان اول آورده‌است و چون شاعری که شاهنامه ساخته باشد بجز دقیقی دیگری نتواند بود معلوم میشود نام و نسب درست او ابوعلی محمدبن احمد بلخی بوده‌است. دقیقی بزرگترین شاعراواخرقرن چهارم ایران وپس از رودکی بزرگترین سرایندهٔ دورهٔ سامانیانست وی را مداح نوح بن نصر سامانی (۳۳۱-۳۴۳) دانسته‌اند و برخی اورا مادح نوح بن عبدالملک بن نوح (۳۶۶-۳۸۷) شمرده اند و شاید درست تر این باشد که از زمان نوح بن نصر تا زمان عبدالملک بن نوح زیسته باشد و ازین قرار وی از اواسط قرن چهارم تا اواخر این قرن بوده است ولی چنان مینماید که دقیقی در دربار سامانیان نبوده است و همواره در دربار امرای چغانیان می زیسته و مدایحی که

---

[1] چاپ لایپزیک ۱۹۲۳ ص۹۹

دربارهٔ پادشاهان سامانی دارد ازدور می سروده و برای ایشان میفرستاده است زیرا که امرای چغانیان دست نشاندگان سامانیان و پیش از خاندان سیمجوریان حکمرانان نیشابور بوده اند . از دقیقی این سه بیت را محمد عوفی درلباب الالباب درمدح امیرسعیدسدید ابوصالح منصور [بن نوح بن] نصر سامانی (۳۵۰-۳۶۶) نقل کرده است :

ملك آن یادگار آل دارا | ملك آن قطب دور آل سامان
اگر بیند بگاه کینش ابلیس | ز بیم تیغ او بپذیرد ایمان
بپای لشکرش ناهید و هرمز | بپیش لشکرش مریخ وکیوان

ونیز این دوبیت را ازو در مدح امیر رضی ابوالقاسم نوح [بن] منصور [بن] نوح (۳۶۶-۳۸۷) پسر اوآورده است :

چرخ گردان نهاده دارد گوش | تا ملك مرورا چه فرماید
ز حل از هیبتش نمی داند | که فلك را چگونه پیماید

ازین جا معلوم میشود که حتماً دقیقی با منصوربن نوح وپسرش نوح بن منصور سامانی روابطی داشته است اما مناسبات وی با امرای چغانیان پیداست که از قدیم با این خاندان مربوط بوده و از آغاز کار این خانواده بدیشان پیوستگی داشته است چنانکه در قصیدهٔ معروف خود گوید :

کدامست آنکه گوئی روی گیتی | بیفروزد ببوسعد مظفر

ونیز در همان قصیده پس از آن گوید :

درفش میر ابوسعد ست گوئی | درفشان از سرش برتاج گوهر

و درمیان ابیات پراکندهٔ وی که درفرهنگها آورده اند این بیت دیده میشود :

ابوسعد آنکه از گیتی برو بربسته شد داها
مظفر آنکه شمشیرش ببرد ازدشمنان پروا

و پیداست که این بیت‌را در مدح مظفربن محتاج چغانی مؤسس این سلسله سروده است که این سلسله را بمناسبت نام وی آل مظفر هم خوانده اند منتهی کنیت او که ابوسعد بوده است در کتب های تاریخ نیامده‌است وازینجا معلوم میشود که نام درست وی ابوسعد مظفربن‌محتاج چغانی بوده است .

دربارهٔ خاندان چغانیان اطلاع درستی در تاریخ نیست همین قدر آنچه ازکتابهای تاریخ بر می آید اینست که محتاج نیای این خاندان نوادهٔ چغان‌خداه از امرای قدیم چغانیان بوده و پسری مظفر نام داشته (ابو سعد مظفربن محتاج) و پس ازو پسرش ابوبکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج بوده است‌که درسال ۳۲۰ حکمران نیشابور شده و درسنه ۳۲۳ ماکان بن کاکی نیشابور را ازو گرفته و درسال ۳۲۹ درگذشته وپس از اودوپسر او بوده‌اند یکی ابوعلی احمدبن ابوبکر محمدبن ابوسعدمظفربن محتاج که درسال ۳۲۶ حکمران نیشابور شده‌ودرسنه ۳۲۷ سپهسالاری و حکمرانی خراسان داشته و در سال ۳۲۹ در گرگان و ری بجنگ ماکان بن کاکی دیلمی رفته و اورا کشته است و در رمضان ۳۳۳ ری را گرفته‌است ودرمحرم ۳۳۵ بنام ابراهیم بن احمد سامانی طغیان کرده و نیشابور را گرفته و سپس در ذیحجهٔ ۳۴۰ بار دوم حکمران نیشابور شده و در ۳۴۳ معزول شده و دوباره بحکمرانی نیشابور رسیده و در ۲۹ رجب ۳۴۴ گذشته . پسر دوم ابوالعباس فضل‌بن ابوبکر محمدبن

ابوسعد مظفر بن محتاج بوده که در سال ۳۳۳ نیابت حکومت جبال داشته است . ابوعلی احمد سه‌پسر داشته است : یکی‌ابوالمظفرعبدالله‌بن ابوعلی احمد بن ابوبکر محمد بن ابو سعد مظفربن محتاج که در جمادی‌الاخرهٔ ۳۳۷ او را بگروگان ببغداد برده اند و در ربیع الاول ۳٤۰ در گذشته و منجیك ترمذی اورا مدح گفته است . دیگری ابو منصوربن ابوعلی احمدبن ابوبکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج که‌در ۳٤۰ حکمران چغانیان شده است . دیگری ابو نصربن ابوعلی احمدبن ابو بکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج که در چغانیان می زیسته است و ظاهراً می‌بایست این پسر علی نام داشته باشد و گویا در جوانی مرده است و پیش از پدر مرده و پسر مهتر ابو علی بوده است . ظاهراً ابو منصوربن ابوعلی احمدرا محمد نام بوده است و اورا پسری بوده است فخرالدوله ابوالمظفر احمدبن محمدبن ابوعلی احمدبن ابوبکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج که دقیقی و منجیك وفرخی هرسه او را مدح کرده اند . ابوالعباس فضل بن ابوبکر محمدرا نیز پسری بوده است بنام ابوالمظفر طاهر بن ابوالعباس فضل بن ابو بکر محمدبن ابو سعد مظفربن محتاج که شعر پارسی می‌گفته و منجیك ترمذی و لبیبی مداح او بوده اند و منجیك یکی از قطعات اشعار اورا جواب گفته است و نیز کنیهٔ اورا ابو یحیی ضبط کرده اند و این کنیت درست تر مینماید واحتمال می‌رود که با کنیهٔ احمدبن‌محمدبن احمدبن‌محمدبن مظفر که ابوالمظفر بوده است اشتباه کرده باشند . ابو العباس فضل‌بن محمدبن مظفررا نیز پسری بوده‌است بنام ابو محمد عباس که منجیك اورا مدح گفته است .

گذشته ازمدح ابوسعد مظفربن محتاج دقیقی این دوبیت رادارد که در تاریخ بیهقی[۱] بنام او ثبت شده است :

دریغا میر بو نصرا دریغا — که بس شادی ندیدی ازجوانی
ولیکن راد مردان جهاندار — چنین باشند کوته زندگانی

پیداست که این دو بیت را درمرثیهٔ امیر ابونصر نامی سروده است و این همان ابونصربن ابوعلی چغان نیست که گویا ابونصر علی بن ابو علی احمدبن ابوبکر محمد بن ابو سعد مظفربن محتاج باشد و نام او درهیچ کتابی نیست بجز درکتاب «عیون اخبارالرضا» تألیف ابوجعفر محمدبن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی[۲] که مطلبی ازقول ابوالفضل محمدبن احمدبن اسمعیل سلیطی نیشابوری و اواز زبان محمد بن احمد سنانی نیشابوری آورده است که وی را با امیر ابونصربن ابوعلی حغنی سپهسالار افتاده است و این محمدبن احمد سنانی نیشابوری با وی مربوط بوده و ابونصربن ابوعلی در حغانیان می زیسته است .

قطعهٔ دیگر از دقیقی محمد عوفی در لباب الالباب آورده است بدین گونه :

ای کرده چرخ تیغ ترا پاسبان ملك
وی کرده جود کف ترا پسبان خویش
تقدیر گوش امر تو دارد زآسمان
دینار قصد کف تو دارد زکان خویش

(۱) چاپ کلکته ص ٤٦٦ و چاپ طهران ص ۳۸٤
(۲) چاپ طهران ۱۲۷۵ (بی نمره) ورق چهارم وسوم ودوم به آخر مانده

وگوید این قصیده را درستایش امیر ابوسعید محمد مظفر محتاج چغانی گفته و پیداست که محمد عوفی در کنیهٔ این امیر اشتباه کرده و وی همان امیر ابوبکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج است. این قطعهٔ دقیقی پیداست ازقصیدهٔ بسیار معروفی بوده که در میان شاعران زمانهای بعد رواج داشته چنانکه ادیب صابر ترمذی شاعر معروف قرن ششم آنرا بدین مطلع استقبال کرده است:

بستست رنگ روی مرا برمیان خویش
کرده سرشك حشم مرا در دهان خویش

ودرین قصیده درمدیحه گوید:

آن کس که درستایش ممدوح خویش گفت:
«ای کرده چرخ تیغ ترا پاسبان خویش»
زآسیب چرخ اگر برهیدی روان او
کردی بنام تو همه شعر روان خویش
ور فرخی بعهد تو بودی ز لفظ عذب
بر نظم مدحت تو فشاندی روان خویش
از سیستان ببست نکردی بسیچ راه
سوی تو آمدی همی از سیستان خویش
گر نیستم بطبع دقیقی و فرخی
هستم کنون مقدمهٔ کاروان خویش
در صدر تو بلفظ دقیقی کنم نثار
ازقدر تو فزون تر و بیش از توان خویش

پیداست که مطلع قصیدهٔ دقیقی « ای کرده چرخ تیغ ترا پاسبان خویش» بوده و درین قصیده که صابر در استقبال آن سروده بدین نکات که دقیقی و فرخی هردو در چغانیان بوده اند اشاره کرده است.

همین قصیده را معزی نیز استقبال کرده و در پایان آن گوید:

آن شاعری که در حق ممدوح خویش گفت:

« ای کرده چرخ تیغ ترا پاسبان خویش

گر بشنود لطافت شعر روان من

نزدیك من بهدیه فرستد روان خویش »

ازاینجا پیداست که این قصیدهٔ دقیقی از قصاید معروف او بوده و شاعران بزرك ایران آنرا میدانسته و استقبال می کرده اند. در اینکه دقیقی قطعاً در دربار امرای چغانیان بوده هیچ تردیدی نیست. معزی بدین معنی اشاره می کند و میگوید:

فرخنده بود بر متنبی بساط سیف | چونانکه بر حکیم دقیقی چغانیان

نظامی عروضی هم درچهارمقاله[1] جائی که از سفر فرخی بچغانیان ذکر میکند گوید که چون خواجه عمید اسعد فرخی را نزد امیر چغانیان برد گفت: « ای خداوند ترا شاعری آورده ام که تا دقیقی روی در نقاب خاك کشیده است کس مثل او ندیده ». فرخی نیز در همان قصیدهٔ معروف که درمدح امیر فخرالدوله ابوالمظفر احمدبن محمد چغانی بدین مطلع گفته :

---

(۱) چاپ اوقاف گیب ص ۳۹

چون پرند نیلگون بر روی پوشد مرغزار
پرنیان هفت رنگ انـدر سر آرد کوهسار

در پایان این قصیده گوید :

قاطرا زندهٔ مدیح تو دقیقی درگـذشت
زآفرین تو دل آکنده چنان کز دانه نار
تا بوقت تو زمـانه مرورا مدت نـداد
زین‌سبب چون بنگری امروز تاروز شمار
هر نباتی کز سر گور دقیقی بر دمـد
گر بپرسی زآفرین تو سخن گوید هزار

وازین‌سخنان‌مسلم میشود که‌فرخی بلا فاصله پس ازدقیقی‌بچغانیان رفته است ودقیقی نیز مداح وشاعر دربارفخرالدوله‌ابو المظفر احمدبن محمدبن‌ابوعلی احمدبن‌ابوبکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج چغانی بوده است و بدین ترتیب دقیقی تقریباً پیش ازسال۳۲۱ که ابوبکر محمدبن مظفر بجای‌پدر سپهسالار خراسان ووالی‌چغانیان شده بدربار این‌خاندان راه یافته و تا پس از ۳۴۰ نیز درآن دربار بوده و ازینقرار بیش از بیست سال در چغانیان زیسته‌است و از آن پس قطعاً تاپس ازسال۳۶۶ یعنی سال جلوس نوح‌بن منصوربن نوح سامانی هم زیسته است .

در تاریخ رحلت دقیقی سه گفتار مختلف بدستست : برخی در ۳۴۱.پاره‌ای در ۳۶۰ وگروهی در۴۱۳ نوشته اند . قطعاً تاریخ۴۱۳ درست نیست زیرا چنانکه پس ازین خواهدآمد در زمانی که فردوسی شاهنامه‌را نظم کرده‌است دقیقی زنده نبوده وشاهنامهٔ فردوسی سه‌روایت

دارد که اولی را در ۲۵ اسفند ماه ۳۸۴ تمام کرده و دومی را در ۲۵ محرم ۳۸۹ انتشار داده وسومی‌را در سال ۴۰۰ پرداخته است واگر تنها در نسخه و روایت سوم ذکر دقیقی را کرده باشد قطعا پیش از سال ۴۰۰ درگذشته‌است وحال آنکه درروایت اول شاهنامه هم ذکردقیقی هست و بدین قرار پیش از سال ۳۸۴ فوت کرده است و شکی نیست که رقم ۴۳۱ تحریف و قلبی از همان رقم ۳۴۱ است که تاریخ رحلت‌او دانسته اند و مؤلف شاهد صادق‌هم آنرا ضبط کرده است. سالهای ۳۴۱ و ۳۶۰ هم درست نمی نماید زیرا که قطعاً وی سال ۳۶۶ را که سال جلوس نوح‌بن منصوربن نوح باشد درك کرده است و از طرف دیگر نظم شاهنامهٔ دقیقی را در سال ۳۸۰ نوشته اند پس ناچار دقیقی می بایست پس از سال ۳۸۰ درگذشته باشد. دربارهٔ مرگ وی چنین نوشته اندکه بغلامی دلبستگی‌داشت و آن غلام اورا در مستی کشت و قطعاً درجوانی درگذشته چنانکه فردوسی بدین معنی و ببدخوئی او تصریح میکنند.

از جمله کارهای ادبی دقیقی نظم شاهنامه بوده است که پس از مسعودی و ابوالموید بلخی و پیش از فردوسی داستانهای ایرانی‌را ببحر متقارب نظم کرده بود و آنرا شاهنامه نامیده اند و از آن اشعار داستان گرشاسب و ارجاسب و پدید آمدن زردشت پیامبر بدستست و فردوسی درشهنامهٔ خود نقل کرده ولی ظاهراً اشعاردقیقی بیش ازین بوده‌چنانکه محمد عوفی در لباب‌الالباب[1] عدهٔ‌ابیات آنرا سی هزار دانسته و مطلبی هم ابوریحان‌بیرونی ازآن نقل کرده است که جزو اشعاری که درشهنامهٔ

(۱) ج۲ ص۳۳

فردوسی آمده نیست و پیداست جزو قسمتهای دیگری بوده که از میان رفته است . دقیقی خود اشاره‌ای دارد که شاهنامه را سروده است و در قصیده‌ای گوید :

مرا گوید ز چندین شعر شاهان و چندین عاشقـانه شعر دلبر

اما اشعاری که از شاه نامهٔ دقیقی باز مانده ۹۸۸ بیت است که فردوسی در شاهنامهٔ خود درج کرده . نخست درآغاز شاهنامه[۱] بدین معنی اشاره کرده و گوید :

داستان دقیقی شاعر

چو از دفتر این داستانها بسی همی خواند خواننده بر هر کسی
جهان دل نهاده بدین داستان همه بخردان نیز و هم راستان
جوانی بیامد گشاده زبـان سخن گفتن خوب وروشن روان
بنظم آرم این نامه را گفت من ازو شادمان شد دل انجمن
جوانیش را خوی بد یار بود ابـا بد همیشه بپیکار بود
برو تاختن کرد ناگاه مرگ بسر بر نهادش یکی تیره ترگ
بدان خوی بدجان شیرین بداد نبود از جهان دلش یکروز شاد
یکا یك ازو بخت بر گشته شد بدست یکی بنده بر کشته شد
برفت او و این نامه نا گفته ماند چنان بخت بیدار او خفته ماند
خدایـا ببخشا گنـاه ورا بیفزای در حشر جاه ورا

درپاره‌ای از نسخه های نامعتبر تر پس ازبیت هشتم این قطعه این بیت را هم افزوده‌اند :

---

(۲) چاپ بروخیم ج ۱ ص ۸-۹

ز گشتاسب و ارجاسب بیتی هزار بگفت و سرآمد برو روزگار

سپس درآغاز داستان گشتاسب[1] چنین میگوید :

بخواب دیدن فردوسی دقیقی را

چنان دید گوینده یك شب بخواب که یك جام می داشتی چون گلاب
دقیقی ز جائی پدید آمدی بر آن جام می داستانها زدی
بفردوسی آواز دادی که می مخور جز بآئین کاوس کی
که شاهی گزیدی بگیتی که بخت بدو نازد و تاج و دیهیم و تخت
شهنشاه محمود گیرنده شهر زگنجش بهرکس رسانیده بهر
از امروز تا سال هشتاد و پنج[2] بکاهدش رنج و ببالدش گنج
وزآن پس بچین اندر آرد سپاه همه مهتران بر گشایند راه
نبایدش گفتن کسی را درشت همه تاج شاهانش آید بمشت
بدین نامه ار چند بشتافتی کنون هرچه جستی همه یافتی
ازین باره من پیش گفتم سخن اگر باز یابی بخیلی مکن
زگشتاسب وارجاسب بیتی هزار بگفتم سر آمد مرا روزگار
گرآن مایه نزد شهنشه رسد روان من از خاك بر مه رسد
کنون من بگویم سخن کو بگفت منم زنده او گشته با خاك جفت

در پاره‌ای از نسخهای نامعتبرتر پس از بیت دوازدهم این قطعه این دوبیت افزوده شد :

---

(۱) چاپ بروخیم ج ۶ ـ ص ۱۴۹۵ ـ ۱۵۵۴ (۲) پیداست که مراد ازین پیشگوئی دقیقی درخواب اینست که این قسمت یا این روایت از شاهنامه را فردوسی در سال ۳۸۵ تمام کرده است

پذیرفتم آن گفت اورا بخواب / بخوبی و نرمیش دادم جواب
که منهم بپیش تو خواهم رسید / ازین شربتم می بباید چشید

پس ازآن فردوسی درنسخهای معتبرتر ۹۸۸ بیت آورده ودرنسخه های نامعتبرتر ۹۰ بیت دیگر برآن افزوده اند و رویهمرفته ۱۰۷۸ بیت میشود که شامل داستانهائی است از زمانی که گشتاسب دربلخ بر تخت می‌نشیند وتا زمانیکه بسیستان میرود و ارجاسب بار دیگر لشکر می‌آراید و ظهور زردشت وداستان ارجاسب وزیر وجاماسب و جنگهای گشتاسب و ارجاسب و ایرانیان و تورانیان برسر دین زردشت و کشته شدن زریر برادر گشتاسب و جنگهای اسفندیار با ارجاسب و گرویدن جهانیان بدین زردشت بکوشش اسفندیار درجزو آنست . پس از آنکه اشعار دقیقی بپایان میرسد فردوسی چنین میگوید :

کنون ای سخنگوی بیدار مرد / یکی سوی گفتار خودبازگرد
دقیقی رسانید اینجا سخن / زمانه برآورد عمرش ببن
ربودش روان از سرای سپنج / ازآن پس که بنمود بسیار رنج
بگیتی نماندست ازو یادگار / مگر این سخن های ناپایدار
نماند او که بردی بسرنامه را / براندی برو سرسر خامه را
زفردوسی اکنون سخن یادگیر / سخنهای پاکیزه و دلپذیر
چواین نامه افتاد دردست من / ماهی گراینده شد شست من
نگه کردم این نظم وسست آمدم / بسی بیت نا تندرست آمدم
من این را نوشتم که تا شهریار / بداند سخن گفتن نا بکار
دو گوهربداین بادو گوهر فروش / کنون شاه دارد بگفتار گوش

سخن چون بدینگونه بایدت گفت مگوی و مکن رنج با طبع جفت
چو بند روان بینی و رنج تن بکانی که گوهر نیابی مکن
چو طبعی نداری چو آب روان مبر دست زی نامهٔ خسروان
دهان گر بماند ز خوردن تهی ازآن به که ناساز خوانی نهی

پاره‌ای از مؤلفان نوشته‌اند که دقیقی شاه نامه را بفرمان امیر نوح سامانی پرداخته است و بعضی گفته اند که بدستور بلعمی وزیر ابومنصور که مراد ابوعلی محمدبن محمد بلعمی است باین کار دست زده و حتی در بارهٔ دقیقی و عصر او اشتباه کرده و اورا از درباریان سبکتکین و پسرش محمود شمرده اند. دیگر از مطالبی که در بارهٔ دقیقی نوشته اند اینست که دین زردشتی داشته و این نکته از اشعار او بر می آید چنانکه یك جا گوید:

برخیز و برافروز هلاقبلهٔ زردشت بنشین و برافکن شکم قاقم بر پشت
بس کس که ززردشت بگردیدو دگربار ناچار کند رو سوی قبلهٔ زردشت

و در قصیدهٔ معروف خود گفته است:

یکی زردشت وارم آرزویست که پیشت زند را برخوانم از بر

و در قطعهٔ دیگر گوید:

دقیقی چار خصلت برگزیدست بگیتی از همه خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالهٔ چنگ می خوش رنگ و دین زردهشتی

و اینکه از داستانهای ایرانی داستان پیدایش زردشت را بنظم کرده است خود این نکته را میرساند و این بیت را نیز بدقیقی نسبت میدهند که درجزو اشعار شاهنامهٔ او نیست.

بیزدان که هرگز نبیند بهشت کسی کو ندارد ره زرد هشت

ظاهراً دقیقی را بجز اشعاری که ازو بدستست سخنان فراوان بوده است چنانکه غضایری رازی شاعر نامی قرن پنجم گوید :

بشعر یاد کند روزگار بر مکیان دقیقی آن کاشفته شد بر و احوال

و این مطلب درمیان اشعاری که ازو بدستست نیست . از اشعار دقیقی تا کنون ۱۲۰۹ بیت بدست آمده است از آن جمله ۹۸۸ بیت که در شاهنامه آمده ، بیست بیت که در لباب الالباب ذکر شده ، دو بیت و دربارهٔ شهید و رودکی که معزی تضمین کرده است ، دو بیت دیگر او که دربارهٔ رودکیست و نیز در لباب الالباب آمده[1] بدین گونه :

کرا رودکی گفته باشد مدیح امام فنون سخن بود ور
دقیقی مدیح آورد نزد او چو خرما بود برده سوی هجر

و این دوبیت را نسخهٔ دیگریست که نادرست است و چنین ضبط کرده اند :

کرا رودکی گفته باشد مدیح امام فنون سخنور بود
دقیقی مدیح آورد نزد او چو خرما بسوی هجیور بود

این قطعهٔ شش بیتی را نیز در سفینه ها بنام وی نوشته اند وباسم عسجدی هم ضبط کرده‌اند :

برخیز و بر افروز هلا قبلهٔ زردشت
بنشین و برافگن شکم قاقم بر پشت
بس کس که ز زردشت بگردد و دگر بار

---

(۱) ج ۲ ص ٦

ناچار کند رو بسوی قبلهٔ زردشت

من سرد نیابم که مرا ز آتش هجران
آتشکده گشتست دل و دیده چو چرخشت

گر دست بدل بر نهم از سوختن دل
انگشت شود بی‌شك در دست من انگشت

ای روی تو چون باغ و همه باغ بنفشه
خواهم که بنفشه چنم از زلف تو یك مشت

آن کس که ترا کشت ترا کشت و مرا زاد
وآن کس که ترا زاد ترا زاد و مرا کشت

این قطعه شامل شش بیت نیز در المعجم [1] بنام او آمده‌است :

شب سیاه بدان زلفکان تو ماند — سپید روز بپاکی رخان تو ماند
عقیق‌را چو بسانید نیك‌سوده گران — که آبدار بود با لبان تو ماند
ببوستان ملوکان هزار گشتم بیش — گل شکفته برخسارکان تو ماند
دو چشم آهو و دو نرگس شکفته ببار — درست و راست بدان چشمکان تو ماند
کمان با بلیان دیده و طرازی تو — که بر کشیده شود با بروان تو ماند
ترا بسرو بن بالا قیاس نتوان کرد — که‌سرو را قد و بالا بدان تو ماند

این سه بیت نیز در المعجم [2] بنام اوست :

چگونه بلائی که پیوند تو — نجوئی بدست و بجوئی بتر
شبی پیش کردم چگونه شبی — همی از شب داج تاریك تر
درنگی که گفتم که پروین همی — نخواهد شد از تو رکم راست تر

---

(۱) چاپ طهران ص ۱۱۹ ـ ۱۲۰ (۲) ص ۲۱٤

این بیت نیز در المعجم[۱] بنام او آمده و در فرهنگ اسدی هم بنام او هست :

اگر سر آرد بار آن سنان اونه شگفت
هر آینه چو همه خون خورد سر آرد بار

و نیز این دو بیت درهمان کتاب[۲] بنام او آمده است :

تو آن شبرنگ تازی را بمیدان چون بر انگیزی
عدو را زود بنوردی بدان تیغ بلا گستر

باندك روزگار ای شه دو چیزم داد بخت تو
یکی لفظی خرد رتبت دوم طبعی‌سخن گستر

در تاریخ بیهقی هم یازده بیت بنام او آمده است که دوبیت آن پیش از ین گذشت و این قطعهٔ نه بیتی هم از وست[۳] که بیت هشتم آن درفرهنگ اسدی هم بنام او آمده :

ز دو چیز گردند مر مملکت را	یکی پرنیانی یکی زعفرانی
یکی زرنام ملك بر نوشته	دگر آهن آب دادهٔ یمانی
کرا بویهٔ وصلت ملك خیزد	یکی جنبشی بایدش آسمانی
زبانی سخنگوی و دستی گشاده	دلی همش کینه همش مهربانی
که ملکت‌شکاریست کورا نگیرد	عقاب پرنده نه شیر ژیانی
دو چیز ست کورا ببند اندر آرد	یکی تیغ هندی دگر زرکانی
بشمشیر باید گرفتن مر اورا	بدینار بستنش پای ارتوانی
کرابخت و شمشیر ودینار باشد	نباید تن پیر و پشت کیانی[۴]

(۱) چاپ‌طهران ص ۳٤٦ (۲) ص ۲۱٥ (۳) تاریخ بیهقی چاپ طهران ص ۳۹۲-۳۹۳ و چاپ کلکته ص ٤۷۸ (٤) درفرهنگ اسدی : وبالا و تن تهم و سست کیانی و این بیت شاهد کلمهٔ تهم بمعنی بی‌همتاست .

دارد که اولی را در ۲۵ اسفند ماه ۳۸٤ تمام کرده و دومی را در ۲۵ محرم ۳۸۹ انتشار داده وسومی‌را در سال ٤۰۰ پرداخته است واگر تنها در نسخه و روایت سوم ذکر دقیقی را کرده باشد قطع پیش از سال ٤۰۰ درگذشته‌است وحال آنکه درروایت اول شاهنامه هم ذکردقیقی هست و بدین قرار پیش از سال ۳۸٤ فوت کرده است وشکی نیست که رقم ٤۳۱ تحریف و قلبی از همان رقم ۳٤۱ است که تاریخ رحلت‌او دانسته اند و مؤلف شاهد صادق‌هم آنرا ضبط کرده است. سالهای ۳٤۱ و ۳٦۰ هم درست نمی نماید زیرا که قطعاً وی سال ۳٦٦ را که سال جلوس نوح‌بن منصوربن نوح باشد درك کرده است و از طرف دیگر نظم شاهنامهٔ دقیقی را در سال ۳۸۰ نوشته اند پس ناچار دقیقی می بایست پس از سال ۳۸۰ درگذشته باشد. دربارهٔ مرگ وی چنین نوشته اندکه بغلامی دلبستگی‌داشت و آن غلام اورا در مستی کشت و قطعاً درجوانی درگذشته چنانکه فردوسی بدین معنی و ببدخوئی او تصریح میکند.

از جمله کارهای ادبی دقیقی نظم شاهنامه بوده است که پس از مسعودی و ابوالموید بلخی و پیش از فردوسی داستانهای ایرانی‌را ببحر متقارب نظم کرده بود و آنرا شاهنامه نامیده اند و از آن اشعار داستان گرشاسب و ارجاسب و پدید آمدن زردشت پیمبر بدستست و فردوسی درشهنامهٔ خود نقل کرده ولی ظاهراً اشعاردقیقی بیش ازین بوده‌چنانکه محمد عوفی در لباب‌الالباب[1] عدهٔ‌ابیات آنرا بیست هزار دانسته و مطلبی هم ابوریحان‌بیرونی ازآن نقل‌کرده است که جزو اشعاری که درشهنامهٔ

---

(۱) ج۲ ص۳۳

فردوسی آمده نیست و پیداست جزو قسمتهای دیگری بوده که از میان رفته است . دقیقی خود اشاره‌ای دارد که شاهنامه را سروده است و در قصیده‌ای گوید :

مرا گوید ز چندین شعر شاهان و چندین عاشقانه شعر دلبر

اما اشعاری که از شاه نامهٔ دقیقی باز مانده ۹۸۸ بیت است که فردوسی در شاهنامهٔ خود درج کرده . نخست درآغاز شاهنامه[۱] بدین معنی اشاره کرده و گوید :

داستان دقیقی شاعر

چو از دفتر این داستانها بسی همی خواند خواننده بر هر کسی
جهان دل نهاده بدین داستان همه بخردان نیز و هم راستان
جوانی بیامد گشاده زبان سخن گفتن خوب و روشن روان
بنظم آرم این نامه را گفت من ازو شادمان شد دل انجمن
جوانیش را خوی بد یار بود ابا بد همیشه بپیکار بود
برو تاختن کرد ناگاه مرگ بسر بر نهادش یکی تیره ترگ
بدان خوی بد جان شیرین بداد نبود از جهان داش یکروز شاد
یکا یك ازو بخت بر گشته شد بدست یکی بنده بر کشته شد
برفت او و این نامه نا گفته ماند چنان بخت بیدار او خفته ماند
خدایا ببخشا گناه ورا بیفزای در حشر جاه ورا

درپاره‌ای از نسخه های نامعتبرتر پس ازبیت هشتم این قطعه‌این بیت را هم افزوده‌اند :

---

(۲) چاپ بروخیم ج ۱ ص۸-۹

ز گشتاسب و ارجاسب بیتی‌هزار بگفت و سرآمد برو روزگار

سپس درآغاز داستان گشتاسب[1] چنین‌میگوید :

بخواب دیدن فردوسی دقیقی را

چنان‌دید گوینده یك‌شب بخواب که‌یك‌جام‌می داشتی‌چون گلاب
دقیقی ز جائی پدید آمدی بر آن جام می داستانها زدی
بفردوسی آواز دادی که می مخور جز بآئین کاوس کی
که شاهی گزیدی بگیتی که بخت بدو نازد و تاج و دیهیم و تخت
شهنشاه محمود گیرنده شهر زگنجش بهرکس رسانیده بهر
از امروز تا سال هشتاد و پنج[2] بکاهدش رنج و ببالدش گنج
وزآن پس بچین اندر آرد سپاه همه مهتران بر گشایند راه
نبایدش گفتن کسی را درشت همه تاج شاهانش آید بمشت
بدین نامه ار چند بشتافتی کنون هرچه جستی همه یافتی
ازین باره من پیش گفتم سخن اگر باز یابی بخیلی مکن
زگشتاسب وارجاسب بیتی هزار بگفتم سر آمد مرا روزگار
گرآن مایه نزد شهنشه رسد روان من از خاك بر مه رسد
کنون من بگویم سخن کو بگفت منم زنده او گشته با خاك جفت

در پاره‌ای از نسخهای نامعتبرتر پس از بیت دوازدهم[1] این قطعه این‌دوبیت افزوده شد:

---

(۱) چ ب بروخیم ج ۶ ـ ص ۱۴۹۵ . ۱۵۵۴ (۲) پیداست که مراداز این پیشگوئی دقیقی درخواب اینست که این قسمت یااین روایت ازشاهنامه را فردوسی در سال ۳۸۵ تمام کرده است

پذیرفتم آن گفت اورا بخواب	بخوبی و نرمیش دادم جواب
که مهم بپیش تو خواهم رسید	ازین شربتم می بباید چشید

پس ازآن فردوسی درنسخهای معتبرتر ۹۸۸ بیت آورده ودرنسخه های نامعتبرتر ۹۰ بیت دیگر برآن افزوده اند و رویهمرفته ۱۰۷۸ بیت میشود که شامل داستانهائی است از زمانی که گشتاسب دربلخ بر تخت می‌نشیند وتا زمانیکه بسیستان میرود و ارجاسب بار دیگر لشکر می‌آراید و ظهور زردشت وداستان ارجاسب وزیر وجاماسب و جنگهای گشتاسب و ارجاسب و ایرانیان و تورانیان برسر دین زردشت و کشته شدن زریر برادر گشتاسب و جنگهای اسفندیار با ارجاسب و گرویدن جهانیان بدین زردشت بکوشش اسفندیار درجزو آنست . پس از آنکه اشعار دقیقی بپایان میرسد فردوسی چنین میگوید :

کنون ای سخنگوی بیدار مرد	یکی سوی گفتار خودباز گرد
دقیقی رسانید اینجا سخن	زمانه بر آورد عمرش ببن
ربودش روان از سرای سپنج	ازآن پس که بنمود بسیار رنج
بگیتی نماندست ازو یادگار	مگر این سخن های ناپایدار
نماند او که بردی بسر نامه را	براندی برو سرسر خامه را
زفردوسی اکنون سخن یادگیر	سخنهای پاکیزه و دلپذیر
چواین نامه افتاد دردست من	ماهی گراینده شد شست من
نگه کرده این نظم وسست آمدم	بسی بیت نا تندرست آمدم
من این‌را نوشتم که تا شهریار	بداند سخن گفتن نا بکار
دو گوهر بداین با دو گوهر فروش	کنون شاه دارد بگفتار گوش

سخن چون بدینگونه بایدت گفت — مگوی و مکن رنج با طبع جفت
چو بند روان بینی و رنج تن — بکانی که گوهر نیابی مکن
چو طبعی نداری چو آب روان — مبر دست زی نامهٔ خسروان
دهان گر بماند ز خوردن تهی — ازآن به که ناساز خوانی نهی

پاره‌ای از مؤلفان نوشته‌اند که دقیقی شاه نامه را بفرمان امیر نوح سامانی پرداخته است و بعضی گفته اند که بدستور بلعمی وزیر ابو منصور که مراد ابوعلی محمدبن محمد بلعمی است باین کار دست زده و حتی در بارهٔ دقیقی و عصر او اشتباه کرده و اورا از درباریان سبکتکین و پسرش محمود شمرده اند . دیگر از مطالبی که در بارهٔ دقیقی نوشته اند اینست که دین زردشتی داشته و این نکته از اشعار او بر می آید چنانکه یك جا گوید :

برخیز و برافروز هلاقبلهٔ زردشت — بنشین و برافگن شکم قاقم بر پشت
بس کس که ززردشت بگردیدو دگربار — ناچار کند رو بسوی قبلهٔ زردشت

و در قصیدهٔ معروف خود گفته است :

یکی زردشت وارم آرزویست — که پیشت زند را برخوانم از بر

و در قطعهٔ دیگر گوید :

دقیقی چارخصلت برگزیدست — بگیتی از همه خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالهٔ چنگ — می خوش رنگ ودین زردهشتی

و اینکه از داستانهای ایرانی داستان پیدایش زردشت را نیز نظم کرده است خود این نکته را میرساند و این بیت را نیز بدقیقی نسبت میدهند که درجزو اشعار شاهنامهٔ او نیست .

بیزدان که هرگز نبیند بهشت   کسی کو ندارد ره زرد هشت

ظاهراً دقیقی را بجز اشعاری که ازو بدستست سخنان فراوان بوده است چنانکه غضایری رازی شاعر نامی قرن پنجم گوید :

بشعر یاد کند روزگار برمکیان   دقیقی آن کاشفته شد بر و احوال

و این مطلب درمیان اشعاری که ازو بدستست نیست . از اشعار دقیقی تا کنون ۱۲۰۹ بیت بدست آمده است از آن جمله ۹۸۸ بیت که در شاهنامه آمده ، بیست بیت که در لباب الالباب ذکر شده ، دو بیت و دربارهٔ شهید و رودکی که معزی تضمین کرده است ، دو بیت دیگر او که دربارهٔ رودکیست و نیز در لباب الالباب آمده[1] بدین گونه :

کرا رودکی گفته باشد مدیح   امام فنون سخن بود ور

دقیقی مدیح آورد نزد او   چو خرما بود برده سوی هجر

و این دوبیت را نسخهٔ دیگریست که نادرست است و چنین ضبط کرده اند :

کرا رودکی گفته باشد مدیح   امام فنون سخنور بود

دقیقی مدیح آورد نزد او   چو خرما بسوی هجیور بود

این قطعهٔ شش بیتی را نیز در سفینه ها بنام وی نوشته اند وباسم عسجدی هم ضبط کرده‌اند :

برخیز و بر افروز هلا قبلهٔ زردشت

بنشین و برافگن شکم قاقم بر پشت

بس کس که ز زردشت بگردد و دگر بار

---

(۱) ج ۲ ص ٦

ناچار کند رو بسوی قبلهٔ زردشت

من سرد نیابم که مرا ز آتش هجران
آتشکده گشتست دل و دیده چو چرخشت

گر دست بدل بر نهم از سوختن دل
انگشت شود بی‌شك در دست من انگشت

ای روی تو چون باغ و همه باغ بنفشه
خواهم که بنفشه چنم از زلف تو یك مشت

آن کس که ترا کشت ترا کشت و مرا زاد
وآن کس که ترا زاد ترا زاد و مرا کشت

این قطعه شامل شش بیت نیز در المعجم [1] بنام او آمده‌است :

شب سیاه بدان زلفکان تو ماند / سپید روز بپاکی رخان تو ماند
عقیق را چو بسانید نیك سوده گران / که آبدار بود با لبان تو ماند
ببوستان ملوکان هزار گشتم بیش / گل شکفته برخسارکان تو ماند
دو چشم آهو و دو نرگس شکفته ببار / درست و راست بدان چشمکان تو ماند
کمان بابلیان دیده و طرازی تو / که برکشیده شود با بروان تو ماند
ترا بسرو بن بالا قیاس نتوان کرد / که سرو را قد و بالا بدان تو ماند

این سه بیت نیز در المعجم [2] بنام اوست :

چگونه بلائی که پیوند تو / نجوئی بدست و بجوئی بتر
شبی پیش کردم چگونه شبی / همی از شب داج تاریك تر
درنگی که گفتم که پروین همی / نخواهد شد از تارکم راست تر

(۱) چاپ طهران ص ۱۱۹ ۱۲۰ (۲) ص ۲۱٤

این بیت نیز در المعجم[1] بنام او آمده و در فرهنگ اسدی هم بنام او هست :

اگر سر آرد بار آن سنان او نه شگفت
هر آینه چو همه خون خورد سر آرد بار

و نیز این دو بیت درهمان کتاب[2] بنام او آمده است :

تو آن شبرنگ تازی را بمیدان چون بر انگیزی
عدو را زود بنوردی بدان تیغ بلا گستر

باندك روزگار ای شه دو چیزم داد بخت تو
یکی لفظی خرد رتبت دوم طبعی سخن گستر

در تاریخ بیهقی هم یازده بیت بنام او آمده است که دوبیت آن پیش از ین گذشت و این قطعهٔ نه بیتی هم از وست[3] که بیت هشتم آن درفرهنگ اسدی هم بنام او آمده :

ز دو چیز گردند مر مملکت را — یکی پرنیانی یکی زعفرانی
یکی زرنام ملك بر نوشته — دگر آهن آب دادهٔ یمانی
کرا بویهٔ وصلت ملك خیزد — یکی جنبشی بایدش آسمانی
زبانی سخنگوی و دستی گشاده — دلی همش کینه همش مهربانی
که ملکت شکاریست کورا نگیرد — عقاب پرنده نه شیر ژیانی
دو چیز ست کورا ببند اندر آرد — یکی تیغ هندی دگر زرکانی
بشمشیر باید گرفتن مر اورا — بدینار بستنش پای ارتوانی
کرا بخت و شمشیر و دینار باشد — ببا ید تن پیر و پشت کیانی[4]

(۱) چاپ طهران ص ۳٤٦ (۲) ص ۲۱۰ (۳) تاریخ بیهقی چاپ طهران ص ۳۹۲-۳۹۳ و چاپ کلکته ص ٤۷۸ (٤) درفرهنگ اسدی : وبالا و تن تهم و سست کیانی و این بیت شاهد کلمهٔ تهم بمعنی بی‌هماست .

خرد باید آنجا وجود وشجاعت فلك مملکت کی دهد را یگای

این قطعهٔ بسیار معروف نیزازوست که درسفینه ها هم آمده وبیت اول و سوم و چهارم آن در کتاب‌المعجم[1] هم هست و نیز دو بیت اول و سوم آن در مجمع‌الفرس سروری بنام دقیقی آمده :

بر افگندای صنم ابر بهشتی زمین را خلعت اردی بهشتی
بهشت عدن را گلزار ماند درخت آراسته حور بهشتی
زمین برسان خون آلوده دیبا هوا برسان نیل اندوده وشتی
بطعم نوش گشته چشمهٔ آب برنگ دیدهٔ آهوی دشتی
چنان گردد جهان هزمان که گوئی پلنگ آهو نگیرد جز بکشتی
بتی باید کنون خورشید چهره مهی کو داردازخورشید پشتی
بتی رخسار او همرنگ یاقوت مئی برگونهٔ جامهٔ کنشتی
جهان‌طاوس گونه گشت‌ودیدار بجائی نرمی و جائی درشتی
بدان ماند که گوئی‌ازمی‌ومشك مثال دوست بر صحرا نوشتی
زگل بوی گلاب آید بدانسان که‌پنداری‌گل‌اندرگل‌سرشتی
دقیقی‌چار خصلت برگزیدست بگیتی از همه خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالهٔ چنگ می خوش‌رنگ ودین‌زردهشتی

در مجمع‌الفصحاء نیز این سیزده بیت دیگر بنام دقیقی هست‌از آن جمله این قطعهٔ سه بیتی :

من برآنم که تو داری خبر از راز ملك
نه برآنم که تو از راز رهی بی خبری
تا زگفتار جدا باشد پیوسته نگار

(۱) چاپ طهران ص ۱۸۰ و ۲۰۴

تـا ز دیدار بری باشد پیوسته پری

نیك خواه توز گفتار بدی باد جدا

بد سگال تو زدید اربهی بـاد بری

و این بیت که در فرهنگها هم آمده است .

مهرگان آمد جشن ملك افریدونا　　آن کجا گاو خوشش بودی برمایونا

و این قطعه که در آنجا نادرست چاپ شده :

می صافی بیارای بت که صافیست　　جهان از ماه تا آنجا که ماهیست

چو از کاخ آمدی بیرون بصحرا　　کجا چشم افگنی دیبای شاهیست

بیا تا می خوریم و شاد باشیم　　که هنگام می وروز مناهیست

و نیز این بیت که در فرهنگها هم بنام اوست :

دانی که دل من که بفگندست بتاراج

آن دو خط مشکین که پدید آمده از عاج

و این قطعهٔ معروف که درسفینه ها هم هست :

گویند صبر کن که ترا صبر بر دهد　　آری دهد ولیك بخون جگر دهد

من عمر خویش را بصبوری گذاشتم　　عمر دگر بباید تا صبر بر دهد

و این قطعه که در فرهنگها نیز بشاهد کلمهٔ تیر بمعنی صاعقه و طوفان آمده است :

تو آن ابری که ناساید شب و روز　　ز باریدن چنان چون از کمان تیر

بباری در کف دل خواه جز زر　　چنان چون برسر بدخواه جز تیر

و این بیت که درفرهنگها هم هست وبشاهد کلمهٔ پی و کلمهٔ ترك بمعنی ترکستان آمده است .

اکنون فکنده بینی از ترک تا یمن　　یك چند گاه زیر پی آهوان سمن

درسفینه ها این رباعی هم بنام اوست:

چشم تو که فتنه درجهان خیزد ازو　　لعل تو که آب خضر میریزد ازو
گردند تن مرا چنان خوار که باد　　می آید و گرد و خاك می بیزد ازو

درسفینه ای این قطعه نیز بنام او هست که باسم منجیك هم آورده اند:

از باغ گل فرستد هر نیم شب عبیر　　وز شاخ عندلیب بسازد همی صفیر
رخسار آن نگار بگل برستم کند　　وآن روی را نماز برد ماه مستنیر
ای آفتاب چهرهٔ بت زاد سرو قد　　کز زلف مشك باری وز نوك غمزه تیر
بنگاشته چنین نبود بربتان چین　　تمثال روی یوسف یعقوب بر حریر
از برگ لاله دو لب داری فراز روی　　یك مشت حلقهٔ زره از مشك و از عبیر
گوئی که آزر از پی زهره نگار کرد　　سیمینش عارضین و برو بسوان جو قیر
گوئی کمند رستم گشت آن کمند زلف　　کز بوستان گرفته گل سرخ را اسیر
گوئی خدایش از می چون امل آفرید　　یادیگش داده زیاقوت سرخ شیر

دیگر از اشعار او این بیت است که ریشه و طواط درحدائق السحر [۱]
ضبط کرده است:

بزلف کژ و لکن بقد و قامت راست
بتن درست و لکن بچشمکان بیمار

دیگر از اشعار دقیقی قصیده ایست که یگانه قصیدهٔ اوست که بما
رسیده و بعضی اشعار آن درمجمع الفصحاء و دوبیت آن در لباب الالباب
و دوبیت در حدائق السحر و دوبیت آن در المعجم و ابیاتی چند از آن

(۱) چاپ آقای اقبال ص ۳۸

در فرهنگها آمده و در سفینه ها نیز نسخهٔ آن هست و کاملترین نسخه‌ای که از آن فراهم شده و شامل ۵۵ بیت است بدینگونه‌است :

پری چهره بتی عیار و دلبر | نگاری سرو قد و مـاه منظر
سیه چشمی که‌تا رویش‌بدیدم | سرشکم‌خون شدست‌وبر مشجر
اگر نه‌دل‌همی‌خواهی‌سپردن | بدان مژگان زهر آلود منگر
وگرنه‌بربلا خواهی گـذشتن | بر آتش بگذر و بردرش مگذر
بسانـ آتش تیزست عشقش | چنان چون‌دورخش‌همرنگ آذر
بسان سرو سیمینست قدش | ولیکن بر سرش ماه منور
فریش آن روی‌دیبارنگ چینی | که‌رشك آردبروگـل برگ‌پربر
فریش آن لب که تا ایدرنیامد | ز خلد آئین بوسه نامد ایدر
از آن شکر لبانست اینکه دایم | گدازانم چو اندر آب شکـر
از آن لاغرمیانست اینکه عشقم | چنین فر بی‌شدست‌وصبرلاغر
بچهره یوسف دیگر ولیکن | بهجرانش منم یعقوب دیگر
اگر بتـگر چنو پیکر نگارد | مریزوادآن‌خجسته دست بتگر[۱]
وگر آزر چنو دانست کردن | درود از جان من برگور آزر
صنوبر دیدم و هرگز ندیدم | درخت سیم کش بر سرصنوبر
چنان کـز چشم‌او ترسم نترسید | جهود خیبری از تیغ حیدر
چنان کان‌چشم‌او کردست‌بامن | نـکرد آن نامور حیدر بخیبر
چنان‌برمن کـند اوجوروبیداد | نـکردند آل بوسفیان بشیبر
چنان‌چون‌من‌برو گریم‌نـگرید | ابر شبیر زهرا روز محشر

---

(۱) این دوبیت در حدائق‌السحر هم آمده است

مرا گوید ز چندین شعر شاهان		و چندین عاشقانه شعر دلبر
کم از شعری که سوی ما فرستی		نه‌ام اندر خور گفتار و زدر
مگر خود شعر بر من بر نزیبد		مگر خود نیستم ای دوست درخور
ایا باپاك دار این خواریم بس		بدین اندر نیارم سر بچنبر
چرا ننویسیم باری مدیحی		ز امیر نامداران شاه مهتر
کدامست آنکه گوئی روی گیتی		بیافروزد ببو سعد مظفر
بمن ده تا بدارم یادگاری		بپردهٔ چشم بنویسم بعنبر
بحلقهٔ زلفك خویشش ببندم		چو تعویذی فرو آویزم از بر
چونام آن نگار آمد بگوشم		فرو باریدم از چشم آب احمر
فراقش صورتی شد پیشم اندر		خیالی دیدمش مکروه و منکر
بترسیدم که ناگاهان کنارم		تهی گرداند از بستان عبهر
چو ازمن بگسلد کی بینمش باز		کی آید این گذشته رنج را بر
فرو بارد ابر از دیدگانم		بر آن خورشید کش بالا صنوبر
همی بگریستم تا ز آب چشمم		چو روی یار من شد روی کشور
چو روی یار من شد دهر گوئی		همی عارض بشوید ز آب کوثر
بکردار درفش کاویانی		بنقش وشی و کوهی سراسر
بپوشیده لباس فرودینی		بیفکنده لباس بهمن آذر
گل اندر بوستان بشکفیده		بسان گلستان باغ بربر
تو گوئی هریکی حور بهشتیست		بدست هر یك از یاقوت مجمر
بصد گونه نگار آراسته باغ		بنقش و شی و نقش مسطر
بکاخ میر ما ماند بخوبی		کشاده بر همه آزادگان در

سحرگاهان که بادنرم جنبد — بجنباند درخت سرخ و اصفر

تو پنداری که از گردون ستاره — همی باریده بر دیبای اخضر

نگار اندر نگار و لون در لون — هزاران در شده پیکر بپیکر

ز یر دیبه سبز اندرا ینك — ترنج سبز و زرد از بار بنگر[1]

یکی چون حقه‌ای از زر خفچه است — یکی چون بیضه ای بینی زعنبر

بنفشه زیر و زیر شاخ سوسن — چو بر دیبای زنگاری مزمر

بشاد روان شهر آزاد ماند — که اسکندر برو پاشید گوهر

درخت سبز تازه شاه وشبگیر — که ماه از بر همی تابد برو بر

درفش میر ابو سعد ست گوئی — فروزان از سرش بر تاج گوهر

بگیتی زآب وآتش تیزتر نیست — دوجانندو دوسلطان ستمگر[2]

ترا سیمرغ و تیر گز نباید — نه رخش جادو و زال فسونگر

گرو زفتی بجای حید ری کرد — برزم شاه گردان عمرو وعنتر[3]

نه زآهن درع بایستی نه دلدل — نه سرپایانش[4] بایستی نه مغفر

یکی زردشت و اره آرزویست — که پیشت زندرا برخوانم از بر

تاب گرم در مانده است پایم — چو درزرفین درانگشت ازهر[5]

---

(۱) این دو بیت در لباب الالباب نیز آمده است (۲) این دو بیت در کتاب المعجم آمده (۳) ازین بعد اشعاری است که درفرهنگها ضبط کرده اند

(٤) سرپایان بمعنی دستار وعمامه است

(٥) زرفین و زرمین بمعنی حلقه ایست که برچهار چوب در گذارند و زنجیر دررا برآن اندازند واین بیت اشاره بداست که ازهر از اجداد مادری یعقوب بن لیث سیستانی به ابله و بحماقت معروف بوده و بهمین جهة اورا ازهر خرمی نامیده اند و ازجملهٔ حماقتهای او آن بود که انگشت وی در زرفین در ماند و نمی توانست بیرون آورد

عدورا از تو بهره غل و زنجیر ولی را از تو بهره تاج‌وپرگر [۱]

گذشته ازین ابیات این ۷۷ بیت نیز از اشعار دقیقی در فرهنگها بشاهد لغات آمده‌است :

درکلمهٔ افدستا بمعنی ستایش :

جز از ایزد توام خداوندی کنم از دل بر تو افدستا

درلغت اژدرها بمعنی اژدها :

یکی صمصام اعدا کش عدو خواری حواژدرها

که هرگز سیر بود وی ز مغز و از دل اعدا

در کلمهٔ افرنگ بمعنی زیبائی و نکوئی :

فرو افرنگ از تو گیرد دین منبر از خطبهٔ تو آراید

در لغت آهون بمعنی نقب و سمج وسمجه :

حور بهشتی گرش ببیند بی‌شك خواهد اندر زمین بسردآهون

درکلمهٔ پامس بمعنی پای بسته و بیچاره که در مقام سود بیند و اندر شدن و راه نشناسد :

خدایگانا پامس شهر بیگانه فرون ازین نتوانم شست دستوری

درلغت بون که همان بن باشد :

موج کریمی بر آمد از لب دریا ریگ همه لاله گشت زسر تا بون

در کلمهٔ بر روشنان بمعنی امت که در فرهنگها بخطا بیشتر پرپروشان ضبط کرده اند وظاهراً این کلمه مشتق از روشن بمعنی روش ست و بر روشن یعنی کسیکه بروش کسی رود و پیرو او باشد :

---

(۱) برگر طوق مرصع باشد که برگردن خود یا برگردن اسب اندازند

شفیع باش برشه مرا بدین ـ چو مصطفی بر دادار برروشنانرا

در لغت پروا بمعنی فراغت و آرام :

ابوسعد آنکه در گیتی بدو بربسته شد دلها

مظفر آنکه شمشیرش ببرد از دشمنان پروا

درکلمهٔ پالاپال بمعنی سخت پاینده وسیال :

بفر وهیبت شمشیر تو قرار گرفت زمانه‌ای که پرآشوب بودو پالاپال

در لغت تاره بمعنی تار :

لباس عمر او را باد دایـم ز دولت پود و از اقبال تاره

درکلمهٔ جناك بمعنی حظیرهٔ گوسفند وچهار دیوار سرگشاده واین بیت نسخهٔ دیگر هم دارد که خواهد آمد :

خدنگش بیشه‌برشیران کندتنگ کمندش دشت بر گوران جناکا

در لغت خاتوله بمعنی مکر وحیله و دغا ودوبینی و دو دلی :

گر به خاتوله خواهی آوردن آن چه حیله‌است‌وتنبل و دستان

درکلمهٔ اپارده بمعنی‌تفسیر جملهٔ پازند وخرده بمعنی تفسیراجزای پازند و گویا مراد خرده اوستا باشد :

ببینم آخر روزی بکام دل خودرا گهی اپارده خوانم شها گهی خرده

در کلمهٔ خوی بمعنی ترگ :

سیاوخشست پنداری میان شهر و کوی اندر

فریدونست پنداری میان درع و خوی اندر

در لغت ربون بمعنی پیش مزد و پیش بها و بیعانه :

اي خریدار من ترا بدو چیز بدول وجان‌و مهر داده ربون

در کلمهٔ زر بمعنی پیر فرتوت :

همان نوبهار آید وتیرماه جهان گاه‌برناشودگاه زر

در لغت‌سان بمعنی سنگ نرم که کارد و تیغها بر آن تیز کنند :

خورشید تیغ‌تیز ترا آب میدهد مریخ‌نوك‌نیزهٔ‌اُت‌برسان‌زندهمی

در کلمه شخاید از فعل شخاییدن بمعنی ریش کردن‌وخراشیدن :

صورت‌خشمت ارز هیبت خویش ذره ای را بدهـر بنمـاید

خاك دریـا شود بسوزد آب بفسرد آفتـاب و بشخـاید

درلغت شجام بمعنی سرمای سخت :

سپاهی که نوروز گرد آورید همه نیست کردش بنا گه شجام

در کلمهٔ فکز بمعنی دود کش :

زبس که آتش‌فتنه بدل‌برافروزی سیاه‌روی‌وغلطی‌حوفکزآتشدان

درلغت فغاك بمعنی ابله و نادان و بی‌عقل و حرامزاده :

آن کت‌کلوخ‌روی‌لقب‌کردخوب‌کرد زیرا اقب گران نبود بردل فغاك

درلغت فرزام بمعنی سزاوار :

مکن ای روی نکوزشتی باعاشق‌خویش

کز نـکو روئی زشتی نبود فرزاما

در کلمهٔ کبد بمعنی احام و ماده‌ای که با آن احیم کنند :

ازآن‌که‌مدح‌تو گویم‌درست گویم وراست

مرا بکار نیاید سریشم و کبدا

درلغت کلات بمعنی دهی بر بلندی یا قلعه ای و گوبا کلمهٔ قلعهٔ تازی معرب آنست :

. تیر تو از کلات فرود آورد هزبر تیغ تو از فرات برآرد نهنك را

در کلمهٔ کرکر بمعنی آفریدگار و پروردگار :

چو بیچاره گشتند فریاد جستند برایشان ببخشود دادار کرکر

در کلمهٔ گرزمان بمعنی عرش و آسمان :

مه و خورشید با برجیس و بهرام زحل با تیر وزهره باگرزمان

همه حکمی بفرمان تو رانند که ایزد مر ترا دادست فرمان

درلغت کمانه بمعنی کاریز کن :

چنانکه چشمه پدید آورد کمانه ز سنگ

دل تو از کف توکان زر پدید آرد

درلغت گراید از فعل گرایستن و گراییدن بمعنی میل کردن و یازیدن :

تیزهش تا نیازماید بخت بچنین جایگاه نگراید

در کلمهٔ مای بمعنی جانور خزنده :

برفت یار و رهی ماند دربیابانی که حدآن‌نشناسدبجهدجادوی‌مای

درلغت ماردی بمعنی سرخ :

خروشان‌وکفك‌افکنان‌وسلاحش همی ماردی گشته وخنگش اشقر

درکلمهٔ نوده بمعنی نبیره و فرزند زاده :

ای سر آزادگان و تاج بزرگان شمع جهان و چراغ دوده و نوده

درلغت وخشور بمعنی پیامبر و پیمبر و پیغامبر و پیغمبر ونبی و رسول و در کلمهٔ کندا بمعنی حکیم و فیلسوف ودانا ومنجم :

یکی حال از گذشته دی یکی از نامده فردا

همی گویند پنداری که وخشورند یا کندا

در کلمهٔ هژیر بمعنی نیکو و نغز :

ای فخر آل اردشیر ای مملکت را ناگزیر

ای همچنان چون جان‌وتن آثاروافعالت‌هژیر

درلغت هزاك بمعنی ابله و زبون و نادان :

که یارداشت باأوخویشتن‌راست نبـاید بود مردم را هـزاکا

در کلمهٔ هال بمعنی آرام و قرار :

گمان مبرکه مرا بی تو جای هـال بود

بجز تو دوست کرم خون من‌حلال بود

در لغت آغالش از فعل آغالیدن بمعنی‌بخصومت‌افکندن‌وتحریض بجنگ کردن :

خویشتن پاك دار وبی پرخاش رو بآغالش اندرون مخراش

در کلمهٔ اژدهاك که همان ضحاك باشد :

ایا شاهی که ملك‌تو قدیمست نیایت برده تخت از اژدها کا

در لغت رخشا از فعل رخشیدن بمعنی رخشان :

جمال گوهر آگینت چو زرین قبلهٔ ترسا

کمربمیان زر اندر چنان چون زربودرخشا

در کلمهٔ فراخا بمعنی فراخی :

شادیش باد چندانك اندر جهان فراخا

او با نشاط و شادی با رنج ودرد اعدا

درلغت همانا :

دلت همانا ز ابکار معصیت دارد بآب توبهٔ خالص بشویش ازعصیان

در کلمهٔ شکیبا وشیدا :

دل برد و چون بدانست کم کرد ناشکیبا
بگریخت تا چنینم دیوانه کرد و شیدا

درلغت قسطا نام حکیم یونانی پسر لوقا که گویند کتابی در آتش پرستی نوشته بود :

وآن حرفها خطای کتاب او گوئی حروف دفتر قسطا شد

درکلمهٔ نغوشا که لغت نویسان گویند ازمذهب گبرکان بوده ولی ظاهرا مراد یکی از طبقات مانویانست که تازیان آنرا سماعین ترجمه کرده اند و گویا اصل این کلمه ازفعل نیوشیدن و نغوشیدن بمعنی شنیدن باشد و نغوشا و نغوشاك از همین ماده و بمعنی نیوشا و نیوشا گست :

تأویل کرد دانا از مذهب نغوشا از زرد هشت گوید استاد پیش دانا
باز آمدندو گفتند آن امتان موسی کایزد بدآن‌نه‌موسی برکوه‌طورسینا

درلغت‌فرهخته بمعنی ادب گرفته از فعل فرهختن :

ای دل زو بهر حدیث میآزار کان بت فرهخته نی نو آموزست

در کلمهٔ هرمز که اورمزدوزاوش وبرجیس‌وستارهٔ مشتری‌باشد :

بدم لشکرش ناهید و هرمز بپیش لشکرش بهرام و کیوان

درلغت غمزه بمعنی رعنائی حشم و بر هم زدن چشمك :

بتی کز غمزه‌اش سندان کند گذاره
دلم بمژگان کردست پاره پاره

درکلمهٔ چشم آلوس بمعنی نگریستن بگوشهٔ چشم :

کبوس ترا بگیرند بچشم آلوس بسان فرخ شبها امیر روزعزیز ؟

در لغت کیوس بمعنی کژ و کج :

بجز برآن صنمم عاشقی فسوس آید که‌جز برآن رخ‌اوعاشقی کیوس‌آید

در کلمهٔ فرابسته بمعنی زیادت :

ای جای جای کاسته بی خوبی باز از تو جای جای فرا بسته

درلغت فرسته از فعل فرستادن بمعنی فرستاده و رسول :

ای خسروی که نزد همه مهتران دهر

برنـام و نـامهٔ تو نواو فـرسته بود

در کلمهٔ ماغ بمعنی مرغی سیاه‌گون که درآبگیر ها باشد :

ای‌خسرو مبارك یارا کجا بود جائی که باز باشد پرید ماغ را

درلغت فروغ بمعنی شعاع و پرتو :

برافروز آذری‌ایدون که‌تیغش بگذرد از یون

فروغش از بر گردون کند اجرام را اخگر

در کلمهٔ آیفت بمعنی حاجت و نیاز :

ناسزارا مکن‌آیفت که‌آبت بشود بسزاوارکن آیفت که‌ارجت‌دارد

درلغت خباك بمعنی حظیرهٔ گوسفندوچهار دیوار سرگشاده و این بیت نسخهٔ دیگرهم دارد که گذشت :

زکلکش‌بیشه برشیران‌قفص شد کمندش دشت برگوران خباکا

در کلمهٔ کراك که‌مرغیست سیاه وسپید چون خطاف ودم درازدارد و برکـنار آب نشیند ودم‌را بلرزاند و دم‌جنبانك گویند :

چنان اندیشد او ازدشمن خویش کـه باز تیز چنگـال از کراکا

درکلمهٔ نفام بمعنی گردناك و تاریك و تیره‌گون و زشت نمای :

نخیزد یکی تند گرد از میان که روی اندرآن گرد گردد نفام

در لغت گوزن بمعنی گاو کوهی :

شیر گوزن و غرم را نشکرد چو نانك تو اعدات را بشکری

در کلمهٔ شیهه بمعنی بانگ اسب و شیر که از نشاط کنند :

میدانت حربگاهت و خون عدوت آب
تیغ اسپر غم و شیههٔ اسبان سماع خوش

در لغت برهون بمعنی دایرهٔ پرگار :

آنچ بعلم تواند رست گر آن را گردضمیراندرآوریش‌چوبرهون

در کلمهٔ فراورن بمعنی ستارهٔ بیابانیان که بازپس بود :

حسودت دربد ازبهرام وفیرون نظر با تو زبرجیس وفراورن

در لغت هیون بمعنی شتر بزرگ :

چگونه یابند اعدای تو قرار کنون
زمانه‌چون شتری شد هیون ایشان خاد

در کلمهٔ سخون که همان سخن باشد :

ترسم‌کان‌وهم تیزخیزت روزی وهم‌همه هندوان‌بسوزدبسخون

در لغت هین که بانگ شتاباندن و بمعنی سیل هم باشد :

از کوهسار دوش برنگ می هین آمد ای نگار می آور هین

در کلمهٔ پژوه از فعل پژوهیدن بمعنی باز جستن:

ای امیر شاهزاده خسرو دانش پژوه
تا پژوهیده سخن را طبع تـدبیر آن بود

در کلمهٔ پاذ افراه بمعنی باد افراه و باد افره و باد فره و کیفر و عقوبت :

بجای هر بدی پاداش نیکی بجای هر بـدی پاذافراهی

در لغت گراه بمعنی گرای از فعل گرائیدن وگرایستن:

آنك گردون را بدیوان برنهاد وکار بست
وآن کجا بودش خجسته مهر اهریمن گراه

درکلمهٔ گزاید از فعل گزائیدن و گزیدن بمعنی گزند کردن :

کیست کش وصل‌لو ندارد سود کیست کش فرقت تو نگـزاید

در لغت کی لقب بزرگترین پادشاهان و ملکان :

کی کردار براورنگ بزرگی بنشین هی‌گردان که‌جهان یاوه وگردانستا

درکلمهٔ ویذا بمعنی کم شده :

امیرا جان شیرین بر فشانم اگر ویذا شود یك بارگـی عمر

در لغت اورمزد بمعنی روز اول پارسیان ونام مشتری :

بهرامی آنگه که بخشم افتی برگـاه اورمزد در افشانـی

در کلمهٔ ناهید بمعنی ستارهٔ زهره :

ناهید چون عقاب ترا دید روز صید
گـفتا هرون از بند شد رهـ (؟)

درلغت خشنشاربمعنی مرغی بزرگ آبی تیره‌گون که سرسپیددارد:

از آن کردار کو مردم رباید عقاب تیز بربایـد خشنشار

درکلمهٔ کش بمعنی نازان و شادان :

فتنه شدم بر آن صنم کش بر خاصه بدان‌دونرکس دلـکش‌بر

درکلمهٔ ایوان بمعنی طاق و نشستگاه بزرگان :

ای‌منظره وکاخ برآورده بخورشید　　تا گنبد گردان بکشیده سر ایوان

در لغت آفرین بمعنی دعای نیك و نفرین بمعنی دعای بد :

اکنون که ترا تکلفی گویم　　پیداست بر آفرینم از نفرین

درکلمهٔ چفته بمعنی خمیده ودوتا وکـژ :

که من‌چفته‌شدم جاناوچون چوگان‌فروخفتم

گرم پدرود خواهی کرد بهتر رو که من رفتم

بجز این ۷۷ بیت که از قصاید و قطعات دقیقی در فرهنگها آمده دو بیت از شاه نامه او را هم ضبط کرده اند یکی این بیت آغاز شاه نامهٔ اوست که در فرهنگها بشاهد کلمهٔ رخت بمعنی بنگاه و بنه و رحل آورده اند [1] :

چوگشتاسب‌را داد لهراسب تخت　　فرو آمد از تخت و بربست رخت

ودیگر این بیتست که بشاهد کلمهٔ ویژه بمعنی خاص و خالص آمده :

سپه را زبد ویژه او داشتی　　برزم اندرون نیزه او کاشتی

واین بیت در شاهنامه [2] چنین آمده است :

جهان از بدان ویژه او داشتی　　برزم اندرون نیزه او داشتی

بجز این ۱۲۰۹ بیت که از اشعار دقیقی در منابع مختلف ثبت شده است در لباب‌الالباب پنج بیت از قصیده ای جزو اشعار او آمده که مطلع آن اینست :

ای ابر بهمنی نه بچشم من اندری　　دم زن زمانکی و بیآسای‌وکم گری

و این قصیده که از شاهکارهای معروف فرخی سیستانیست قطعاً

---

(۱) شاهنامهٔ چاپ بروخیم ج۶ ص۱٤۹٦ بیت ١٤

(۲) چاپ مزبور ج۶ ص۱۵۰۷ بیت ۱۹۶

ازوست و بمدح سلطان محمدبن محمود غزنوی سروده وبهیچوجه بدقیقی مربوط نیست. دیگر قطعه‌ای معروف که از ابو طیب محمدبن حاتم مصعبی صاحب دیوان رسالت سامانیانست ودر تاریخ بیهقی صریحاً بنام او آمده و پیش ازین در مجلد دوم این کتاب در صحیفهٔ ٤۹٥ آورده ام در مجمع‌الفصحاء بنام‌وی ثبت‌شده است و اسناد آن نیز بدقیقی درست‌نیست.

٤۲ ـ ابوعبدالله محمدبن‌حسن معروفی بلخی‌نیز ازشعرای‌سامانیان بوده و اورا مداح ابوالفوارس عبدالملك‌بن نوح بن نصربن احمد سامانی (۳٤۳ـ۳٥۰) دانسته‌اند (رجوع کنید بلباب‌الالباب ج ۲ ص ۱٦ و مجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ٥۰٥). ظاهرا وی‌بارودکی نیز معاشر بوده زیرا که قطعاً زمان وی را میبایست درك کرده باشد واگهی این شعر که ازوست اشاره‌ای بدین معنی‌است[1] :

از رودکی شنیدم سلطان شاعران / کاندر جهان بکس مگرو جز بفاطمی

گذشته از هشت بیت اشعار او که در لباب‌الالباب و مجمع الفصحاء آمده این قطعه بنام او درکتاب المعجم[2] آمده است :

این دل مسکین من اسیر هوا شد	پیش‌هزاران‌هزارگونه بلاشد
جادوکی بند کردو حیلت برما	بندش برما برفت‌وحیله‌رواشد
حکم قضا بود وین قضا بدلم بر	محکم ازآن شدکه یاریارقضاشد
هرچه بگویم زمن‌نگرکه نگیری	عقل‌جداشدزمن که‌یار جداشد

و نیز این قطعه در همان‌کتاب[3] بنام اوست :

---

(۱) لباب‌الالباب ج۲ ص۱٦ (۲) چاپ طهران ص ۱۰٥

(۳) ص ۲۲۰

آواز تو خوش‌تر بهمه روی نزدیك من ای لعبت فرخار
ز آواز نماز بامدادین در گوش غمین مردم بیمار

و نیز این بیت درهمان کتاب[1] بنام او آمده :

سیه‌چشم معشوق وآن ابروان ببردند جان و دلم هردوان

هم این‌بیت‌درآن‌کتاب[2] بنام اوست :

بار خدا بعبدلی را چه بود کز پس پیران سر دیوانه شد

این بیت نیز ازوست که در کتاب یتیمة‌الدهر[3] آمده است :

خون‌سپید بارم بردورخان زردم آری سپید باشد خون دل مصعد

بجزاین‌ابیات درفرهنگها‌نیز بیتی چند ازسخنان معروفی‌آورده‌اند بدین‌گونه :

درکلمهٔ شست بمعنی آهنی تیز وکژ که بدان ماهی گیرند :

من شست بدریا فرو فکندم ماهی برمید و برد شستم

در لغت بسته بمعنی حریر چند رنگ :

از نقش و از نگار همه جوی و جویبار
بسته حریر دارد و وشتی معمدا

درکلمهٔ غلج بمعنی گرهیکه آسان نگشاید :

ای‌آنکه عاشقی بغم اندر غمی شده دامن بیابدامن من غلج بر فکن

در لغت زونج بمعنی ولـکانه و عصیب :

همی زآرزوی کیرخواجه را گر خوان
بجز زونج‌بباشد خورش بخوانش‌بر

---

(۱) ص ۱۸۲ (۲) ص ۲۳۰ (۳) چاپ دمشق ج۳ـص ۱٦٤

در کلمهٔ آسغده بمعنی هیزم نیم سوخته و نیم سوز :

ایستاده میان گرمابه همچو آسغده در میان تنور

در لغت کاژ بمعنی احول و کلیك وکوژ وچپ :

بیك‌پای لنگ وبیك دست‌شل بیك چشم کوژ و بیك چشم کاژ

درکلمهٔ کلاژه بمعنی کلاغ پیسه :

چو کلاژه همه دزدند و رباینده چو خاد

همه چون بوم بدآغال و چو دمنه همه سال

در لغت سپاسه بمعنی اطف و این بیت را بنام معزی هم نوشته‌اند ولی پیداست که تحریفی از معروفیست :

وز آن پس که بد کرد بگذاشتم بدو بر سپاسه نپنداشتم

درکلمهٔ شبشت بمعنی گران:

حاکم آمد یکی بغیض‌وشبشت ریشکی گنده وپلیدك و زشت

در لغت خنجك درختی که در کوه بود و آنرا بتازی حبةالخضراء خوانند :

یادت آور پدرت را که مدام که تبنگش بدی و که خنجك

درکلمهٔ ترفند بمعنی محال و دروغ و زرق و این بیت را هم بنام معزی نوشته اند ولی پیداست که تحریف شده :

آری چو سخن های جفای تو شنودم

در گوش نگیرم سخن یافه و ترفند

درلغت پل‌بمعنی پاشنهٔ پاي :

همیشه کفش وپلش را کفیده بینم من
بجای کفش و پلش دل کفیده بایستی

در کلمهٔ شیم بمعنی ماهی سفید که در جیحون فراوانست و این بیت در مجمع‌الفصحاء نیز جزو قطعه ای بنام او آمده :

باده بر ساعدش از ساتکنی سایه فکند
گفتی از لاله پشیزستی بر ماهی شیم

در لغت بخسان از فعل بخسایدن بمعنی از غم و درد فراز هم ترنجیدن :

ای ترك بحرمت مسلمانی کم بیش بوعده‌ای بنخسانی

در کلمهٔ خستوانه بمعنی پشمینه‌ای که موی از آن آویخته باشد :

نگر زسنگ چه‌مایه‌بهست گوهرسرخ زخستوانه‌چه مایه بهست شوشتری

درلغت بیاستو بمعنی دهان دره وهاك :

بیاستو نبود خلق را مگر بدهان ترابکون بودای‌کون‌بسان‌دروازه

در کلمهٔ پیشگاه بمعنی فرشی که درپیش خانه افگنند :

همه کبر و لافی بدست تهی بنان کسان زنده ای سال وماه
بدیدم من آن خانهٔ محتشم نه نخ دیدم آنجا و نه پیشگاه
یکی زیغ دیدم فگنده درو نمد پاره‌ای ترکمانی سیاه

درلغت دیوپای بمعنی کارتنه وعنکبوت و این بیت بنام عنصری هم آمده است :

زبالا فرولست ریشش رشی تنیده دروخانه صد بید پای

در کلمهٔ شور بمعنی بهم آمیخته و شورانیده و این بیت نیز جزو

آن قطعه ایست که در لباب‌الالباب و مجمع‌الفصحاء آمده است و باید بر آن افزود :

نیك . . . بپرسید مرا گفتا دوست غالیه دارد شوریده بما سورهٔ سیم

در لغت ز بیان بمعنی زیبا و خوب :

آن نگار پری رخ زبیان خوب گفتار ومهتر خوبان

در کلمهٔ کبه بمعنی محجمهٔ حجامان :

بمکد دانم خواجه بمکد کیرتوکوش‌چون‌کبه‌مکد مزوکرا ؟

درلغت ملازه بمعنی لهات وحلقوم و غبغب :

در جهان دیده ای ازین جلبی کده ای بر مثال خرطومی

در کلمهٔ پا آورنجن بمعنی خلخال و پای اورنجن وپای‌رنجن :

زپا اورنجن آن سرو آزاد بگل درمانده پای سرو آزاد

درلغت دست فال بمعنی آغاز و ابتدای سودا :

دستفالی که جود او کرده گرد از بحر وکان بر آورده

در کلمهٔ گاه بمعنی تخت و اورنگ:

زگنجه‌چون‌بسعادب‌نهادروی‌براه فلك‌سپردبدوگنج‌وملك‌وافسروگاه

در کلمهٔ نوا بمعنی رونق و نکوئی حال :

آن رفتن و آمدن کجا شد کاری بنوا جه بی نوا شد

در لغت یارستن بمعنی توانستن و یارا داشتن :

ز تو یارستن این کار دور ست نه اندك دور بل بسیار دورست

ازین‌ابیات معلوم میشود که معروفی مثنویاتی‌چندداشته‌است . از طرف دیگر گویا معروفی بلخی در سیستان بوده و از شاعران دربار امیر

ابواحمد خلف‌بن‌احمد امیر معروف خاندان صفاریان بوده که از حدود ۳٤٤ تا ۳۹۹ که در گذشته حکمران سیستان از جانب سامانیان‌بوده است زیرا که درکتاب امثال و حکم تألیف آقای علی‌اکبر دهخدا [۱] این حکایت دربارهٔ وی آمده است :

« گویندروزی امیر خلف‌السجزی بشکار رفته بود و بر شکل‌ترکان کلاه کج نهاده و سلاح بربسته، ناگاه از حشم جدا افتاد . مردی را دید دراعه بسته و برخری سیاه نشسته ، امیر بر وی سلام کرد .

آن مرد جواب داد . امیر پرسید : از کجائی ؟ گفت : از بلخ . گفت : کجا میروی ؟ گفت : بسیستان ، بنزد امیر خلف ، که شنیده‌ام او مردی کریمست و من مردی شاعرم و نام من معروفیست ،شعری گفته‌ام، چون دربار گاه او برخوانم از انعام او نصیب یابم . گفت : آن قصیده بر خوان ، تا بشنوم . چون برخواند گفت : بدین شعر چه طمع می‌داری ؟ گفت : هزاردینار . گفت : اگر ندهد ؟ گفت : پانصد دینار . گفت: اگر ندهد ؟. گفت : صددینار. گفت: اگرندهد؟ گفت:[آنگاه‌تخلص شعرخودبنام‌خرك سیاه خود کنم]. امیر بخندیدوبرفت . چون‌بسیستان آمد معروفی بخدمت او آمد و شعر ادا کرد . امیر را بدید و بشناخت ، اما هیچ نگفت و چون قصیده تمام بخواند امیر پرسید که ازین قصیده چه‌طمع داری‌ازمن؟گفت:هزاردینار. گفت : بسیارباشد. گفت: پانصددینار. امیرهم‌چنیین‌مدافعت میکرد، تابصدبرسید . امیرگفت: بسیارباشد گفت : یا امیرخرك‌سیاه‌بردرست. امیرخلف‌بخندیدووِرا انعامی‌نیکوبدادواین گفته

---

(۱) چاپ طهران ۱۳۱۰ ج ۲ ص ۷۳۳

مثل شد که : خرك سیاه بردرست . . . . حاشیهٔ احیاء العلوم خطی » .

۴۳ ـ ابومحمد بدیع بن محمدبن محمود بلخی ، مؤلف مجمع الفصحاء [۱] نام وی را محمدبن محمود بلخی دانسته و تخلص اورابدایعی بلخی ضبط کرده و از شاعران زمان سلطان محمود غزنوی شمرده و منظومهٔ راحة الانسان یا پندنامهٔ انوشیروان را که قطعاً پس از عنصری درحدود قرن پنجم سروده شده است باو نسبت داده ولی قطعاً وی از شاعران دورهٔ سامانیان و مداح امیر ابویحیی طاهربن ابوالعباس فضل بن ابوبکر محمدبن ابوسعد مظفربن محتاج چغانی بوده است که پیش ازین ذکر او گذشت [۲] و منجیك ترمدی و لبیبی نیز مداحان او بوده‌اند .

این امیر ابویحیی طاهربن فضل که کنیت او را گویا بخطا ابو المظفرهم نوشته‌اند در ادبیات فارسی معروف ترین امیرخاندان چغانیان و یا آل محتاجست زیرا که خود نیز شعرفارسی میگفته‌است. نام ونسب و کنیت اورابخطاابو المظفرطاهر بن ابو الفضل بن محمدمحتاج و محمدبن مظفر بن محتاج و طاهربن ابوالفضل محمد هم ضبط کرده‌اند و گفته‌اند که در زمان سلطان محمود در بلخ حکمرانی داشته و این نکته درست نیست ، زیرا که وی در ۳۷۷ درگذشته وقطعاً ازامرای پیوسته بخاندان سامانی بوده است . رجوع کنید بلباب الالباب ج ۱ ص ۲۷ ـ ۲۹ و مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۳۷ ـ ۳۸ . در لباب الالباب و مجمع الفصحاء ۲۲ بیت از اشعار او ثبت شده است ، از آن جمله این قطعه است که بیت دوم آن از منابع دیگر بدست میاید :

---

(۱) ج ۱ ص ۱۷۴ (۲) رجوع کنید بصحیفهٔ ۱۲۶۴ این کتاب

چرا باده نیاری ماهرویا | که بی می صبر نتوان برقلق بر
بده باده بیـاد ماهروئی | که بی وی صبر نتوان درخلق بر
بنرگس ننگری تاچون شکفته است | چو رومی جام بر زرین طبق بر

واین رباعیست که بیت اول آن درلباب الالباب آمده و بیت دوم از مأخذ دیگر فراهم میشود:

دلدار مناترا صدف خواهم کرد | آخر بمدارات بکف خواهم کرد
یا آنکه ترا بمهرخود رام کنم | یا عمر بعشق تو تلف خواهم کرد

گذشته ازین اشعار درفرهنگها نیز چند بیتی ازین امیر معروف بدستست که در آنجا نام وی را طاهر فضل نوشته اند و آن ابیات اینست:

درلغت جلویز بمعنی شرطه و غماز:

روا نبود بزندان و بند بستهٔ تنم | اگرنه زلفك مشکین او بدی جلویز

در کلمهٔ فاش بمعنی پراکنده و آشکار:

فاش شد نام من بگیتی فاش | من نترسم زجنگ و زپرخاش

درلغت نیرنگ بمعنی فسون و افسون وسحر:

نادان گمان بری و نه آگاهی | از تنبل و عزیمت و نیرنگش

در کلمهٔ نموشه از فعل نیوشیدن بمعنی گوش بسخن داشتن و بگلو گریستن:

اشک باریدو پس نیوشه گرفت | باز بفزود گفتهـای دراز

درلغت چکاذ بمعنی هباك و کلال و میان سرو فرق وتارك:

گرخد ورا بر آسمان فکنم | بی گمانم که بر چکاذ آید

اما اشعار ابو محمد بدیع بن محمدبن محمود بلخی، برقطعه‌ای که

بنام او در لباب‌الالباب و بنام بدایعی بلخی در مجمع‌الفصحاء آمده و در سفینه‌ای بنام منجیك هم دیده‌ام، از سفینه ها اشعاری افزوده میشود و نسخهٔ کامل آن بدینگونه است :

هوا روی زمین را شد مطرز	بصافی آب دریا نی بقرمز
نفیر ابر فروردین بر آمد	فتاد اندر سپاه گل هزاهز
زرنگ راغ رنگ حله حیران	ز بانگ مرغ بانگ رودعاجز
بدان منگر که می منمست میخور	بوقت‌الورد شب‌الراح جایز
نگاری باید اکنون خلخی زاد	برخساره بت چین رامجاهز
بمیدان نشاط اندر خرامد	نبشته برقدح هل من مبارز
بیاد سید حران عالم	ابوالیحیی الذی یحیی‌به‌العز
بستان فضایل ها مهنب	بمیزان بدیهستان ممیز
همیشه نام اورا آفرین جفت	همیشه عرض اورا مال محرز
مگردای چرخ گردان جزبنیکی	بدین رستم دل حاتم جوایز
همه امرش بکام دل روان باد	همه آهنگ اورا دهر موجز
بقای او بمعنی قول باری	بقای دشمنان چون بیت راجز

هفت نیشابوری در مصرع دوم بیت سوم مراد هفت شاعر بوده اند که از نیشابور برخاسته‌اند ولی از شاعرانی که پیش از منوچهری یا در عصر او از مردم نیشابور بوده‌اند بجز ابوالمظفر نصربن محمد استغنائی نیشابوری و خبازی نیشابوری و رافعی نیشابوری و رفیع‌الدین نیشابوری و شاعر نیشابوری دیگری که در تاریخ بیهقی نام او آمده است دیگر شاعری در کتابها نیافتم .

۴۴ ـ ابوالمظفر نصربن محمد استغنائی نیشابوری ازشاعران قرن چهارم و معاصر سامانیان وآل بویه بوده وبیش ازین ازاحوال او اطلاعی نیست. رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص ۲۳ و مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۸۸.

در فرهنگها ذکری از شاعری هست که گاهی نام اورا اشامی جویباری و گاهی اشنـی جریباری نوشته اند و در کلمهٔ موبد این شعر را بنام او آورده اند:

زاردیبهشت روزی ده رفته روز شنبد
قصه فگند زی ما باده بدست موبد

و احتمال میرود که اشامی و اشنانی تحریفی از همین کلمهٔ استغنائی باشد.

۴۵ ـ خبازی نیشابوری نیز ازشاعران دورهٔ سامانیانست و مؤلف مجمع الفصحاء رحلت وی را بسال ۳۴۲ نوشته است و در چهار مقالهٔ نظامی عروضی هم نام وی جزوشاعران آل سامان آمده. رجوع کنید بلباب الالباب ج ۲ ص۲۷ ومجمع الفصحاء ج ۱ـ ص۱۹۹. درفرهنگ‌ها درکلمهٔ خربیواز بمعنی مرغ شب پر وشب پاره این بیت بنام خباز قاینی آمده است که احتمال میرود همین خبازی باشد:

نکنی هیچ کار روز دراز کار تو شب‌بود چو خر بیواز

۴۶ ـ رافعی نسابوری تنها درچهارمقالهٔ نظامی عروضی[1] درجزو شاعران ملوك طبرستان پس ازقمری گرگانی و پیش از کفائی گنجه‌ای

---

(۱) چاپ اوقاف گب ص ۲۸

نام او آمده و از همین جا پیداست که وی از شاعران پایان قرن چهارم و آغاز قرن پنجم بوده است. رافعی نیشابوری دیگری بوده است از شاعران قرن ششم که شرح احوال واشعار او در مجمع الفصحاء[1] هست وهرچند که مؤلف مجمع الفصحاء وی را معاصر محمود غزنوی و حسن میمندی و مداح ایشان داسته ولی بخطا رفته است و این خطا از آنجاست که در میان اشعار او مدایحی بنام عمید محمود و ابوالوفا حسن هست و عمید محمود را سلطان محمود غزنوی و ابوالوفا حسن را ابوالقاسم احمدبن حسن میمندی وزیر او پنداشته است و قطعاً این رافعی در قرن ششم میزیسته چنانکه مولف المعجم[2] شعری از معزی آورده و پس از آن شعری از رافعی و گوید که این مضمون را از معزی برده است و بدین قرار پس ازمعزی بوده است چنانکه دریکی ازقصاید اونیزنام ابن الجهیر آمده که مراد فخرالدوله ابونصر محمدبن محمدبن جهیر وزیر معروف القائم بامرالله در قرن ششم بوده باشد، پس دو رافعی نشابوری بوده اند: یکی در قرن چهارم از شاعران ملوك طبرستان که شعری ازو بدست نیست و دیگر در قرن ششم که پس از معزی آمده است.

٤٧ ـ رفیع الدین نیشابوری، تنها در مجمع الفصحاء[3] ذکر او و دوبیت شعر او هست که از تذکرهٔ عرفات العاشقین برداشته و از شرحی مختصر که دربارهٔ وی نوشته معلوم میشود که از شاعران اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم بوده است.

---

(۱) ج ۱ ص ۲۲۰-۲۲۱ (۲) چاپ طهران ص ۳٤۲ (۳) ج ۱ ص ۲۳٤

۴۸ ـ دیگر از شاعران نیشابوری این دوره شاعریست که ابوالفضل بیهقی در تاریخ مسعودی(۱) ذکر از و میکند و نام او را نمی‌برد و در واقعهٔ کشته شدن حسنك گوید: «یکی از شعرای خراسان نیشابوری این مرثیه بگفت اندر مرگ وی و بدین جای یاد کرده شد :

ببرید سرش را که سران را سر بود آرایش ملك و دهر را افسر بود
گر قرمطی و جهود و گر کافر بود از تخت بدار بر شدن منکر بود

و چون حسنك را در روز چهارشنبهٔ ۲۷ صفر سال ۴۲۲ دار زده‌اند معلوم می‌شود که این شاعر نیشابوری در آن زمان می زیسته‌است.

دوشاعر نیشابوری دیگر که منوچهری اشاره میکند معلوم نیست که بوده اند .

سه طوسی درمصرع دوم بیت سوم مراد حکیم ابوالقاسم فردوسی وابونصرعلی بن احمد اسدی طوسی وسومی شاید مقصود دقیقی باشد که اورا برخی طوسی دانسته‌اند .

۴۹ ـ ابوالقاسم فردوسی طوسی با آنکه بزرگترین شاعرایران و یکی از مردان بزرگ تاریخ کشورماست احوال وی بدقتی که میبایست درکتابها ضبط نشده و بهمین جهة ازاسم ونسب و کنیهٔ وی اطلاعی درست بدست نیست . نام ونسب اورا پاره‌ای ابوالقاسم حسن بن اسحق بن شرفشاه نوشته اند و نام اورا برخی احمد وبعضی منصور ونام پدرش را علی واحمد ابن فرخ آورده اند . چیزی که درین میان مسلمست اینست که در قریهٔ باژ از قرای ناحیهٔ طبران دربیرون محلهٔ نوغان شهر طوس درحدود سال ۳۲۹ یعنی همان سال مرگ رودکی ولادت یافته ووی از نجیب زادگان ایران

(۱) تاریخ بیهقی چاپ طهران ص۱۸۶ وچاپ کلکته، ص۲۲۰ — ۲۲۱ و چاپ جدیدی که بدستیاری من درکار فراهم شدنست ص۲۱۷

قدیم و دهقان زاده بوده و همیشه درملك موروثی خویش درهمان ده باژ زندگی میکرده و ازعایدات آن ملك می‌زیسته است و تمام اوقات خودرا بنظم شاهنامه میگذرانده وبهمین جهة در پایان زندگی تنگ دست شده است . ازسال ۳۷۷ درپی یافتن نسخهٔ شاهنامه بوده که آنرا نظم کند و درین زمان درحدود ۴۸ سال از عمر اومیگذشته ولی بواسطهٔ انقلابات خراسان و ماوراءالنهر کامیاب نشد وحتی سفری درپی این کار ببخارا کرد وناکام بازگشت تا اینکه سرانجام نسخه‌ای ازشاهنامهٔ ابومنصوری بدست او افتاد که درسال ۳۴۶ بفرمان ابومنصور محمدبن عبدالرزاق طوسی سپهسالار خراسان از جانب سامانیان بنثر فارسی نوشته بودند و وی خلاصه‌ای از آن کتاب رانظم کرد و در روز ۲۵ ماه اسفندار مذ سال ۳۸۴ نظم آن را بپایان رساند و سپس درحدود سال ۳۸۶ بخواهش ابوعلی حسن بن محمدبن اسمعیل اسکافی معروف بموفق وزیربهاءالدولهٔ دیلمی و نایب او دربغداد داستان یوسف و زلیخارا بنظم آورد وپس از آن درعراق وجبل سفر کرد و درسالهای ۳۸۸ و ۳۸۹ درحوالی اصفهان درقصبهٔ خان لنجان نزد احمدبن محمدبن ابوبکرخان لنجانی حکمران آن دیار رفت و از وی مهربانی بسیار دید وهمانجا در ۲۵ محرم ۳۸۹ مطابق ۲۷ بهمن ماه نسخه و روایت دومی از شاهنامه را بنام او بپایان رساند و سپس بشهر خویش بازگشته و نسخهٔ سومی از شاهنامه درسن ۴۰۰ بپایان رسانده و آنرا نزد سلطان محمود غزنوی فرستاد و امیدوار بود که بیاری برادرش نصربن ناصرالدین سبکتکین ووزیرش ابوالعباس فضل بن احمد بن فضل اسفراینی از آن پادشاه صلتی بگیرد که تنگدستی پایان عمر اورا جبران

کند ولی این امید او روا نشد و سپس نسخهٔ چهارمی از شاهنامه پس از سال ۴۰۲ تمام کرده است و شاید درهمین اوان برای شکایت از عامل طوس که باوی بد رفتاری می کرده است سفری بغزنین کرده باشد وباز ناکام بشهر طوس باز گشته و سر انجام درهمان شهر درسال ۴۱۱ یا ۴۱۶ در گذشته و نزدیك نود سال عمر کرده است . تنها مطالب درستی که پس از تحقیق بسیار دربارهٔ فردوسی بدست می آید همینست و آنچه بجز این گفته اند افسانه است و بیخ وبن ندارد .

۵۰ ـ ابونصر علی‌بن احمد اسدی‌طوسی که کنیهٔ اورا ابو منصور هم نوشته اند پس از فردوسی بزرگترین شاعر حماسه سرای ایران و یکی از بزرگ ان سرایند گان نیمهٔ اول قرن پنجم است که نخست در خراسان می‌زیسته و سپس بآذربایجان و اران رفته و در شهر نخجوان بدربار ابودلف پادشاه اران راه یافته است . از آثار اسدی آنچه بدستست نخست نسخهٔ کتاب الابنیه عن حقایق الادویه تألیف ابو منصور موفق بن علی هرویست در مفردات طب که در قرن چهارم تألیف شده و اسدی نسخه‌ای از آن بخط خود با خط کوفی بسیارجلی و خوب نوشته ودرماه شوال ۴۴۷ تمام کرده است دوم مثنوی گرشاسب نامه است که بپیروی شاهنامهٔ فردوسی برای ابودلف پادشاه اران سروده و در سال ۴۵۸ بپایان رسانده است . سوم لغت فرس معروف بفرهنگ اسدیست که خود در دیباچهٔ آن گوید بدرخواست حکیم اردشیربن دیلمسار نجمی شاعر نوشته و ظاهراً آنرا پس از نظم گرشاسب نامه وپس از سال ۴۵۸ تمام کرده زیرا که درپاره‌ای ازنسخ آن اشعار گرشاسب نامه هست . چهارم چهار

قصیدهٔ مناظره است که درتذکرها بنام او ثبت کرده‌اندوروی همرفته شامل ۷۱ بیتست وآنهارا درآذربایجان و اران سروده و مدایحی ازابوالوفا نام و ابونصر خلیل بن احمد و منوچهربن شاور شدادی دارد نه ازسال ۴۵۶ تا ۴۸۶ درحدود شهر آنی در ارمنستان حکمرانی داشته است . پاره‌ای ازمؤلفان اسدی را استاد فردوسی دانسته‌اند وبهمین جهت خاور شناسان اروپائی کوشیده اند ثابت کنند که دو اسدی بوده اند یکی پدر که گویندهٔ مناظرات و استاد فردوسی باشد و دیگر پسر او که اسدی دوم و مؤلف گرشاسب نامه باشد ولی این نکته کاملا باطلست واینکه اسدی نامی استاد فردوسی بوده باشد بهیچوجه‌اساس ندارد و یك اسدی طوسی بیشتر نبوده است که همهٔ این آثار ازوست .

۵۱ ـ اماسومین شاعرطوسی که منوچهری‌درین قصیده نام‌می‌برد بدرستی معلوم نیست که بوده است و چنانکه گذشت ممکنست‌دقیقی باشد که برخی اورا طوسی دانسته اند .

سه‌ابوالحسن‌درهمین‌مصرع‌مرادابوالحسن‌شهیدبن‌حسین‌جهودانکی بلخی شاعرمعروف و ابوالحسن علی‌بن‌الیاس اغاجی بخاری است و مراد از سومی گویا محمدبن محمد مرادی بخاریست که کنیهٔ اورا ابوالحسین و و ابوالحسن هردو نوشته اند .

***

هم منوچهری در قصیدهٔ دیگری بدین مطلع :

گاه توبه کردن آمد از مدایح وز هجی
کز هجی بینم زیان و از مدایح سودنی

که در گلهٔ از بدخواهان و روزگار خویش گفته است بر شاعران گذشته رشک می‌برد و پس از آنکه چند تن ازسرایندگان زبان تازی را نام می‌برد شاعران پارسی زبان را که پیش‌ازو بوده اند بدینگونه یاد می کند :

بوالعلا و بوالعباس و بوسلیك و بوالمثل
آنکه آمداز نوایح و آنکه آمد ازهری
از حکیمان خراسان کو شهید و رودکی
بوشکور بلخی و بوالفتح بستی هکذی

۵۲ ـ بوالعلاء که درمصرع اول بیت نخست نام می‌برد مرادابوالعلاء ششتری از شاعران قرن چهارمست که شاعری فحل بوده و درزمان خویش بسیار شهرت داشته است ولی در تذکرها نامی از و نیست و از اشعار وی تنها هفت بیت بما رسیده است و از آنجا پیداست که اشعار مصنوع می گفته است . رجوع کنیدبمقالهٔ من بعنوان « ابوالعلاء ششتری » در شمارهٔ پنجم سال اول مجلهٔ شرق ـ طهران اردیبهشت ماه ۱۳۱۰ ص ۲۶۵-۲۶۸ .

اما بوالعباس مراد یا ابوالعباس عباسی و یا ابوالعباس مروزی و یا ابوالعباس فضل بن عباس ربنجنی بخاریست که پیش ازین ذکر ایشان رفت .

مرادازبوسلیك همان ابوسلیك گرگانیست که پیش ازین شرحی دربارهٔ او گذشت .

مراد از بوالمثل نیز همان ابوالمثل بخارائیست که پیش ازین هم دربارهٔ او شرحی آورده ام .

مراد از « آنکه آمداز نوایح » درمصرع دوم بیت اول ابوعبدالله

محمدبن صالح نوایحی مروزیست که ذکر او نیز پیش ازین گذشت و وی منسوب بنوایح یکی از توابع مرو بوده است .

مراد از « آنکه آمد ازهری » ابوشعیب صالح بن محمد هرویست که دربارهٔ وی نیز پیش ازاین شرحی آمده‌است .

مراد از شهید در مصرع اول بیت دوم همان ابوالحسن شهید بن حسین جهودانکی بلخی شاعر معروفست که ذکر او نیز پیش ازین گذشت .

مراد از رودکی درهمین مصرع سخت پیداست که همان ابوعبدالله جعفربن محمد رودکی سمرقندیست .

۵۳ ـ اما مراد ازبوالفتح بستی درین مصرع ابوالفتح علی بن محمد ابن حسین بن یوسف بن محمدبن عبدالعزیز کابت بستی شاعر معروف ایرانیست که بیشتر بزبان تازی شعر گفته و از جملهٔ بزرگان شعرای این زبانست و درسال ۳٦۰ در شهربست ولادت یافته و در جوانی در دربار بایتوز حکمران بست بود و چون بایتوز مغلوب سبکتکین شد بدربار سبکتکین درآمد و در ضمن با پادشاهان خراسان از آن جمله با خلف بن احمد امیر سیستان روابط داشته‌ولی بیشتر بخاندان غزنویان اختصاص دارد و سلطان محمود خواست وی را بترکستان فرستد و درراه در بخارا در سال ٤۰۱ در گذشت . ابوالفتح بستی را در زبان تازی دیوان اشعارست و از جملهٔ اشعار معروف او قصیده ایست در حکم و معارت معروف بقصیدهٔ نونیه بعنوان الحکم که بدرالدین جاجرمی شاعر معروف قرن هفتم آن را بیت بیت ترجمه کرده است اما در زبان فارسی بجز قطعه‌ای که ازو در لباب الالباب ومجمع الفصحاء آمده این بیت نیز در فرهنگها بشاهد کلمهٔ جغز که غوك ووزغ باشد ضبط شده است :

هرچند که درویش پسر فغ زاید　　در چشم توانگران همه چغز آید

در بارهٔ ابوالفتح بستی رجوع کنید بلباب الباب ج ۱ ص ٦٤ - ٦٥ ، تذکرة الشعراء دولتشاه چاپ لندن ص ٢٦ - ٢٧ ، مجمع الفصحاء ج ۱ - ص ۷۰ ، یتیمة الدهر ثعالبی - ج ٤ ص ٢٠٤ - ٢٣١ ، معجم البلدان یاقوت چاپ لایپزیك ج ۱ ص ٦١٢ ، وفیات الاعیان ابن خلکان چاپ طهران - ج ۱ ص ٣٩٢ ، طبقات الشافعیة الکبری تألیف تاج الدین ابونصر عبدالوهاب بن تقی الدین سبکی - چاپ قاهره - ج ٤ ص ٤-٦ ؛ معاهد التنصیص شرح شواهد التلخیص تألیف عبدالرحیم بن عبدالرحمن بن احمد عباسی - چاپ مصر ١٢٧٤ ص ٤٤٢ - ٤٤٧ ، دایرة المعارف اسلام (نسخهٔ فرانسه) ج ۱ ص ٨٢٥ - ٨٢٦ .

ضمیمهٔ ۱۳ مربوط بصحیفهٔ ۸۹۳ (مجلد سوم)

کتاب الاوایل که ادوارد براون مطلبی دربارهٔ رودکی از آن نقل کرده است کتابیست بنام غایة الوسایل الی معرفة الاوایل تألیف اسمعیل هبة الله بن ابی الرضا الموصلی و هر چند که در نسخهٔ اصل تاریخ نسخه ای را که از روی آن نوشته ٣٠٦ آورده است محالست که این کتاب پیش از آن تألیف شده باشد وحتی قطعا چند قرن پس از آن تألیف شده زیرا مطلبی که درین کتاب در بارهٔ رودکی هست لااقل از کتاب الانساب سمعانی گرفته شده و آن اینست که گوید: « اول من قال الشعر الجید بالفارسیه ابوعبدالله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم الرودکی الشاعر الملیح القول السائر الشعر المشهور دیوانه فی العجم وکان مقدما فی الشعر فی زمنه بالفارسیة علی اقرانه وکان ابوالفضل البلعمی الوزیر یقول لیس للرودکی فی العرب و العجم نظیر» یعنی نخستین کسی که شعر نیکو

بفارسی گفت ابوعبدالله جعفر بن محمدبن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم رودکی شاعر شیرین سخن بود که شعر وی روان و دیوانش در ایران مشهورست و وی در زمان خود در زبان فارسی بر اقران خویش برتر بود و ابوالفضل بلعمی وزیر می گفت رودکی را در عرب و عجم مانند نیست. رجوع کنید بفهرست دستی کتابهای خطی اسلامی که بخط عربی نوشته شده و در کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج موجودست ؛ تألیف ادوارد ج براون کمبریج ۱۹۰۰ ص ۱۲۵-۱۲۶

A Hand-list of the Muhammadan Manuscripts, including all those written in the arabic character, preserved in the Library of the University of Cambridge. by Edward G. Browne, Cambridge 1900.

ضمیمهٔ ۱۳ مربوط بصحیفهٔ ۴۶۵ (مجلد دوم)

در بارهٔ کلمهٔ رودك که در نامهای جغرافیائی ایران دیده می‌شود گذشته از رودك سمرقند و رودکی که در بلوك رودبار قصران طهران هست رودك دیگری نیز نزدیك شهر قزوینست که از دههای آباد اطراف قزوین بشمار می‌رود.

ضمیمهٔ ۱۴ مربوط بصحایف ۴۹۲ تا ۴۹۵ (مجلد دوم)

در بارهٔ ابوطیب محمد بن حاتم مصعبی ممدوح رودکی این نکته را نیز باید افزود که یاقوت درمعجم‌البلدان در کلمهٔ بست (۱) درشرح حال ابوحاتم محمد بن حبان بن معدبن مؤیدبن سعید بن شهید تمیمی بستی معروف بابوحاتم سجستانی فقیه نامی قرن چهارم متوفی در ۳۵۴

---

(۱) چاپ مصر ج۲-ص۱۷۷

می‌نویسد که وی کتابی در بارهٔ قرمطیان برای ابوطیب مصعبی نوشت و بپاداش آن ابوطیب مصعبی قضای سمرقند یا بگفتهٔ دیگر عمل سیستان‌را باو سپرد ، ازین‌قرار ابوطیب محمد بن حاتم مصعبی هم مانند مخدوم‌خود نصربن احمد سامانی قرمطی بوده است . در بارهٔ ابوطیب مصعبی رجوع کنید بمجموعهٔ مقالات ادبی من که بهمین زودی انتشار خواهد یافت ج اول ص۲۳۲ ـ ۲٤۰ .

ضمیمهٔ ۱۵ مربوط بصحایف ۷۹۴ - ۸۰۱ (مجلد سوم)

در ضمن شعرائی که نام رودکی را در اشعار خویش برده اند این بیت لامعی گرگانی شاعر معروف نیمهٔ اول قرن پنجم را هم باید افزود:

کنون معشوق و می باید نوای چنگ و نی باید
سرود رودکی باید جزاین‌وقت وجزاین احسان ؟

ضمیمهٔ ۱٦ مربوط بصحیفهٔ ۹۷۵ (مجلد سوم)

پس از آنکه صحیفهٔ مزبور چاپ شده بود نسخهٔ دیگری از کتاب تحفةالملوك را آقای پرتو بیضائی شاعر باذوق این زمانه که جزو کتابخانهٔ ایشانست بمن امانت داد و آن نسخه‌ایست که بقطع کوچك هشت‌صفحه‌ای در ۱۲٦ صحیفه نوشته شده و تاریخ تحریر ندارد اما از خط و کاغذ پیداست که درقرن دهم نسخه برداشته‌اند و هرچند که‌آنهم افتادگی‌هائی دارد ولی نواقص نسخهٔ مرا رفع می‌کند و پس از آن چندی بعدهمین کتاب در طهران ‌باهتمام کتابخانهٔ طهران در سال ۱۳۱۷ از روی دو

نسخه ای که در موزهٔ بریطانیا و در کتابخانهٔ دانشگاه لیدن از شهرهای هلاند ست و آقای تقی‌زاده زحمت مقابله وتصحیح آن را بعهده گرفته‌اند چاپ شد و هرچند که نسخهٔ چاپی چندان درست نیست و اغلاطی در آن هست که از نظر فوت شده باز بعضی نواقص این دونسخهٔ خطی من و آقای پرتو بیضائی را رفع می کند . در نسخهٔ آقای پرتو بیضائی و نسخهٔ چاپ طهران ابیات اول و سوم این قطعهٔ سه بیتی (ابیات ۶۳ ـ ۶۵ صحیفهٔ ۹۷۵) که بیت سوم آن تنها در تحفة الملوك آمده است بنام ابواسحق جویباری یعنی ابواسحق محمد بن ابراهیم بن محمد جویباری بخاری شاعر معاصر رودکی ثبت شده ، اما در همهٔ مراجع دیگر که بیت اول و دوم این قطعه هست و بیت سوم آن نیست بنام رودکی آمده است.

ضمیمهٔ ۱۷ مربوط بصحیفهٔ ۱۰۳۵ (مجلد سوم)

در باب بیت شمارهٔ ۳۹۵ این نکته را نیز باید افزود که همین مضمون رودکی و سنائی را ابن یمین فریومدی شاعر معروف قرن هشتم در پایان قطعه‌ای چنین آورده است :

زآنکه دیریست تامثل زده‌اند نشود بز بکدکدی فربه

از اینجا معلوم می‌شود که این مثل تازمان ابن یمین درخراسان رایج بوده و در آن‌زمان بجای بج بج که رودکی گفته و بژبژ که‌سنائی آورده کد کدمی گفته اند .

ضمیمهٔ ۱۸ مربوط بصحیفهٔ ۹۹۳ (مجلد سوم)

در بارهٔ بیت شمارهٔ ۱۷۹ این نکته را نیز باید افزود که مسعود

سعد سلمان شاعر نامی قرن ششم ایران در قطعه‌ای بدین مطلع :

تنم زرنج فراوان همی بفرساید دلم ز انده بی حد دمی نیاساید

همین مضمون رودکی را بدین گونه ساخته است :

غمی مباش ازایرا خدای عزوجل دری نبندد تا دیگری بنگشاید

ضمیمهٔ ۱۹ مربوط بصحیفهٔ ۱۰۷۸ (مجلد سوم)

در باب کلمهٔ بندروغ در بیت شمارهٔ ۶۷۳ که در همهٔ فرهنگها بدین گونه آمده و بمعنی سه‌پایه ای آورده اند که در آب گذارند تا آب از آن بگذرد ظاهراً همهٔ فرهنگ نویسان بخطا رفته و این کلمه رادرست نخوانده اند واصل آن می‌بایست بندورغ مرکب از بندو ورغ باشد وورغ می‌بایست در زبان فارسی بمعنی سدو بند وحایلی که در برابر آب بسازند باشد زیرا که رود سغد در سمرقند دهانه‌ای داشته است که آن‌را ورغسر می‌گفته اند و نویسندگان تازی آن‌را « رأس‌الورغ » ترجمه کرده‌اند ؛ رجوع کنید بصحایف ۹۴ و ۹۵ و ۹۷ و ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۳۶ و ۱۳۷ و ۲۸۱ همین کتاب .

ضمیمهٔ ۲۰ مربوط بصحایف ۱۰۷۶ تا ۱۰۹۵ (مجلد سوم)

در بارهٔ اشعار پراکندهٔ منظومهٔ کلیله و دمنه گذشته از آنچه در آن صحایف آمده است در کتاب تحفة الملوك چاپ طهران (۱) دو بیت دیگر هست که تصریح نمی کند از کلیله ودمنهٔ رودکی باشد ولی چون بوزن همان کتابست و در تحفة الملوك ابیات دیگری از کلیله و دمنه آمده این دو بیت نیز می باید ازکلیله ودمنهٔ رودکی باشد و ناچار

---

(۱) ص ۱۳

باید آن دوبیت را برابیاتی که پیش ازین چاپ شد افزود و آن دو بیت بدین گونه است :

هر که یار خویش را یاور شود　　یار باید بود اگر کافر شود
وقت ناکامی توان دانست یار　　چون بود درکامرانی صد هزار

ضمیمهٔ ۳۱ مربوط بصحایف ۹۹۷و۱۰۰۷ (مجلد سوم)

گذشته از دوقطعه ای که در رسایل اخوان الصفاهست و بدلایلی که گذشت حدس زدم از رود کیست در نسخهٔ خطی رسایل مزبور نیز قطعه‌ای هست که آن‌را نیز بنام گوینده‌ای تصریح نمی کند و بهمان دلایلی که در بارهٔ آن دوقطعه آورده‌ام این قطعه نیز می بایست از رودکی باشد :

خواهی تا مرگ نیابد ترا　　خواهی کز مرگ بیابی امان
زیر زمین خیز و نهفتی بجوی　　پس بفلك بر شوی نردبان

پایان

فهرست نامهای کسان و خاندانها و نسب‌ها (*)

(*) مجلد اول تا صحیفهٔ ۴۵۸، مجلد دوم از صحیفهٔ ۴۵۹ تا ۷۸۸، مجلد سوم از صحیفهٔ ۷۸۹ تا ۱۳۱۵

ب

پ

ت

ح

خ

ذ

ز

ژ

س

ش

ف

ق

ن

ی

فهرست نامهای جاها

ب

ث

ج

ز

ش

ص و ض

ط

گ

ن

و

فهرست نامهای کتابها و رسالها و روزنامها و مجلها و مقالها و سورها و آهنگهای موسیقی

الف

ج

چ

ح

خ

دوذ

ض

طوظ

ع

غ

ف

گ

هـ

ی

فهرست لغات مهجور که درین کتاب ضبط شده

غلطنامهٔ مجلد سوم

صحیفه	سطر	نادرست	درست
۸۶۶	۴	اند	زند
۸۶۹	۱۱	مشانی	مشائی
۸۷۶	۱۲	قران	قرن
۸۷۹	۲۱	الفصحای	مجمع الفصحای،
۸۸۵	۹	روی	رودکی
۸۹۷	۱۴	نلتن	بمتن
۹۱۱	۱۴	ابیان	ابیات
۹۱۱	۱۹	تبت	ثبت
۹۱۶	۲۱	بودکی	برودکی
۹۱۹	۷	رودہ کی	رودکی
۹۳۲	۲	شعر	شفر
۹۵۵	۲۲	ی آنکه زن	ی آنکه زبان
۹۶۴	۳	کتابرا که در	کتاب رادر
۹۷۳	۱	دم وی	دم دی
۹۸۱	۲	س ود	سرود
۹۸۴	۱	ج ن	جان
۹۹۴	۱	خاسته	خواسته
۱۰۱۱	۴	نهاده روش	نهاده
۱۰۱۱	۴	می سرخ	روش می سرخ
۱۰۲۰	۹	ئیکال	پیکان
۱۰۲۵	۲۰	مح بج	بج بج
۱۰۴۰	۱۶	لب	اب
۱۰۹۷	۸	تبری	بتری.
۱۱۱۸	۷	جیهمانی	جیهانی
۱۱۱۹	۲	ابوعلی محمد بن	ابوعلی محمد بن محمد بن.
۱۱۱۹	۶	ابوعبدالله	ابوعلی
۱۱۱۹	۶	جهیانی	جیهانی
۱۱۳۶	۱۰	مردد	مراد
۱۱۶۱	۱۵	دو کلمهٔ	در کلمهٔ
۱۱۶۸	۱۵	درریا	دردریا

صحیفه	سطر	درست	نادرست
۱۱۷۰	۸	دگدا	وگدا
۱۱۷۷	۳	افتر	افتد
۱۱۷۸	۱۳	گژ	گژ
۱۱۷۹	۲۰	طهورث	طهمورث
۱۱۸۲	۱	نی ستو	ستو ی
۱۱۸۶	۶ و ۷	فرهنخته	فرهحته
۱۱۹۲	۱۶	نتن	نتی
۱۲۰۱	۸	فتربجه	بحرفته
۱۲۰۲	۶	علوی	علو
۱۲۰۷	۲۱	المکاس	انعکاس
۱۲۱۷	۱	بیمعنی	معنی
۱۲۲۲	۵	رشید	شهید
۱۲۲۵	۷	که‌تو تو	که تو
۱۲۳۶	۴	چوان	جوان
۱۲۳۶	۸	ران	رنان
۱۲۳۸	۲۲	بسغدید	سغدیدن
۱۲۳۹	۱۲	یرد	پرد
۱۲۴۰	۱۱	دوش	دوست
۱۲۴۸	۱۹	آهوی	آهو
۱۲۵۰	۷	بهمین	بهین
۱۲۵۱	۱۲	گز	گر
۱۲۵۱	۱۸	اندوون	اندرون
۱۲۵۷	۲۰	قلبه	فلبه
۱۲۶۱	۱۶	نوح بن عبدالملك بن نوح	نوح بن منصور بن نوح
۱۲۶۳	۸	تاریج	تاریخ
۱۲۶۳	۲۰	۴۴۳	۳۴۳
۱۲۶۵	۶	چغان نیست	چغا نیست
۱۲۶۸	۴	قاطر ارندهٔ	تاتر ارندهٔ
۱۲۷۸	۲۱	امینی	معنی
۱۲۷۹	۱۱	یسوان	کیسوان
۱۲۷۹	۱۴	ریشه	رشید
۱۱۸۱	۱۳	بارد	دارند
۱۲۸۴	۹	حناك	خناك
۱۲۸۴	۱۱	حنا کا	خنا کا

فهرست مندرجات مجلد سوم

دیوان مسعود سعد سلمان

بتصحیح و با مقدمهٔ آقای **رشید یاسمی** استاد دانشگاه تهران با اضافهٔ سه‌هزار و پانصد بیت برچاپ پیش بافهرست نامهای ویژه و فهرست قصائدبا کاغذ خوب وجلد طلاکوب و مقابله از روی بهترین نسخهٔ نزدیک بعهد مؤلف در ۸۲۲ صفحهٔ بقیمت ۶۵ ریال بفروش میرسد

تاریخ بیهقی

تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی تألیف **ابوالفضل محمد بن حسن بیهقی** دبیر معروف‌دربار غزنویان که در اواسط قرن پنجم تألیف ودرسال ۱۳۰۵ــ۱۳۰۷ هجری بتصحیح وحواشی استاد زمانه مرحوم **سیداحمدادیب پیشاوری** چاپ شده بود بتصحیح و با مقدمهٔ آقای **سعید نفیسی** زیر چاپ وجلد اول آن در ۶۰۰ صفحه قریباً منتشر خواهد شد . این چاپ برچاپ قبل مزیت بسیاری دارد که مورد تصدیق خواننده واقع خواهد شد .

دیوان رودکی

جلد اول شامل مأخذ کتاب و عصر زندگی رودکی (جغرافیای سمرقند وبخارا درزمان سامانیان وتاریخ ماوراءالنهر ازقدیم‌ترین ایام تا سال ۳۳۱ هجری واوضاع معارف در زمان آل‌سامان قیمت باجلدطلاکوب ۲۰ ریال با جلد شمیز ۱۵ ریال

جلددوم شامل‌ترجمهٔ حال‌رودکی - آثاررودکی ــ رودکی وقصران تألیف آقای **سعیدنفیسی** قیمت باجلد طلاکوب ۲۰ریال باجلدشمیز ۱۵ریال